

821(575.2)

A-36

ЧИНГИЗ

АЙТМАТОВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

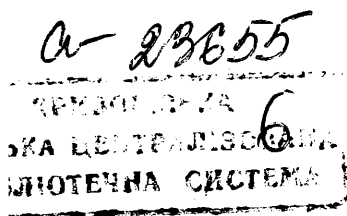

ЧИНГІЗ АЙТМАТОВ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

З киргизької

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1983

В первый том произведений киргизского советского писателя, лауреата Ленинской и Государственной премии СССР вошли широко известные повести «Джамиля», «Первый учитель», «Материнское поле», «Прощай, Гульсары!», «Пегий Пес, бегущий краем моря» и др.

Переклали з російської *Авентин Осипчук,*
Микита Шумило, Іван Щербина

Передмова *Леоніда Нувиченка*

Ілюстрації *В. В. Шляпіна*

Переклад звірено з виданням:
Чингиз Айтматов.
Повести и рассказы
М., «Молодая гвардия», 1970.

ЩОБ ЛЮДИНА БУЛА ЛЮДИНОЮ...

Прочитано (не вперше) і в задумі відкладено «Білий пароплав»... Знову ти в полоні і великого болю, і просвітленого трагедійного катарсису, і радісного зачудування невідпорною мистецькою силою того, що волею автора відбулося перед твоїми очима. Який все ж глибокий і відважний у творчості цей письменник! («Все ж» — тому, що чимало подібного вже не раз було говорено й писано про Чингіза Айтматова).

Широке читацьке визнання — аж до світового — прийшло до нього досить швидко. Від першого оповідання до «Джамілі», яка майже відразу була перекладена багатьма іноземними мовами (Луї Арагон: «...Найпрекрасніша в світі повість про любов»), минуло всього шість років. Але літературна, ідейно-художня дистанція між цими речами дорівнює, напевне, десятиріччям. Значить — праця, напружене внутрішнє зростання, пильний, суворий труд серця і душі. Все це вгадуєш, бачиш за його творами і в наступні часи — адже мало не кожен з них приносить щось свіже й несподіване, розкриває якусь нову грань обдаровання письменника. І написав він за обсягом порівняно небагато, — але ж покладіть цей доробок на терези, що про них писав у відомому вірші Афанасій Фет...

Згадавши про той вірш («...К зорянам Тютчев не придет»...), тут же віддамо належне мудрій справедливості історії. Чингіз Айтматов — письменник киргизького народу. Професійна художня література цього народу зовсім мелода — як і сама киргизька пісемність, вона своїм народженням зобов'язана великому Жовтню. «Феномен Айтматова» в світлі вказаного факту виступає надзвичайно знаменним і показовим: ось що означає прискорений розвиток молодописемниць літератур, який став можливим у благодійних умовах реального соціалізму, в атмосфері тісного єднання і взаємодії культур братніх народів! І хоч кожен талановитий митець завжди *один* (бо неповторний), але подібних у цьому розумінні вимовних прикладів вираз не один і не два в сьгоднішньому багатонаціональному радянському письменстві.

Знаменність «феномена» Чингіза Айтматова і в тому, що в його творчості, наче в діаманті чистої води, можна бачити надзвичайно органічне поєднання національного психологічно-естетичного ґрунту з досвідом братніх літератур і всієї світової художньої культури. «Можна взяти будь-яку сторінку айтматовської прози і переконатися в тому, що вона пронизана поглядом, духом, відчуттями землі, неба і води, світобаченням, властивим представникові киргизького народу другої половини ХХ віку»¹, — пише один з дослідників. (Останні слова в наведеній цитаті дуже важливі, бо національну своєрідність мистецтва було б край помилково розглядати як категорію застиглу, позаісторичну і позасоціальну, чи зводити її до етнографічного «орнаменту», — сам письменник виступав проти таких поглядів енергійно й багаторазово). Могутній народний епос киргизів — «Манас», образи якого нерідко з любов'ю згадують герої

¹ Вронов В. Л. Чингіз Айтматов. Очерк творчества., М., 1976, с. 217.

письменника, цілий світ рідного фольклору — міфи, легенди, казки, пісні, прислів'я,— все це ввійшло в основи не тільки художньої, але й етичної, світоглядної системи автора «Прощай, Гульсарі!» і «Білого пароплава». Водночас Айтматов — митець справді широкого інтернаціонального кругозору, і його проза з властивим їй проникливим реалізмом, психологічною і філософською культурною сформувалася на основі освоєння великого й різноманітного літературного досвіду, передусім уважного вивчення цінностей російського письменства. Без російської літератури, зазначав він, розвиток цілої низки національних літератур Радянської країни, в тому числі киргизької, був би просто неможливий, для досягнення сьогоднішнього рівня їм потрібно було б у колишніх умовах сотні років. А про його особисті — і особливі — симпатії в морі російського художнього слова виразно сказано ним у статті «Освідчення в любові»: «У неосяжному світі російської літератури, береги якої не обіймеш поглядом, люблю його толстовську мудрість і психологічну складність його образів, люблю вражаючий драматизм і яскравість шолоховських характерів, люблю революційну романтику Горького і Маяковського, люблю безмежне чеховське людинолюбство і бунінську тонкість світосприймання, люблю фадеевську комуністичність, і далі твардовської поезії, і леоновську інтелектуальність». Це, вочевидь, справді те, що було чи не найбільш пережите й передумане ним не просто як читачем — як письменником. Хоч не слід забувати при цьому і його знання тюркомовних літератур вітчизняного Сходу (у найвидатнішого майстра середньоазійської радянської прози М. Ауезова він знайшов у молоді роки і цінну особисту підтримку), і той інтерес до «далекої» художньо-культурної спадщини різних народів, який засвідчують хоча б деякі епіграфи його повістей: староіндійська пам'ятка «Тхерогатха», вірші вірменського поета Х ст. Г. Нарекаці, «Книга Іова» тощо.

А з біографії письменника довідемося, що до літератури він прийшов, маючи за плечима немалий і серйозний життєвий досвід. Народився Чингіз Айтматов 12 грудня 1928 року. Рано втратив батька; дитинство його минуло під доглядом матері й бабусі — в аїлі Шекер, що загубився серед степів хлібородної Таласької долини. В часи війни, змушений кинути навчання в школі, недавній шестикласник працював секретарем сільради, податковим агентом, обліковцем при комбайновому агрегаті, — добре відоме багатьом воєнне дитинство його покоління... Потім учився в Джамбульському зооветтехнікумі, пізніше — в сільськогосподарському інституті, який закінчив 1953 року. Три роки працював — і, можна гадати, непогано працював — зоотехніком на дослідній фермі (про що мимоволі думаєш уже як читач Айтматова, милуючись незрівнянними образами, майже «характерами» коня Гульсарі і верблюда Каранара у відомих його творах: для справжнього митця немарна будь-яка життєва наука!).

1952 роком, коли було опубліковане перше оповідання Ч. Айтматова, можна датувати початок його літературної діяльності (пише він киргизькою й російською мовами). У 1958 році, вже цілком зрілою людиною, він закінчив Вищі письменницькі курси при Літературному інституті ім. Горького в Москві. Скуштував він і журналістського хліба, один час працював кореспондентом газети «Правда» по Киргизії, пізніше очолював Спілку кінематографістів республіки. Ім'я високообдарованого письменника і активного громадського діяча, депутата Верховної Ради СРСР, секретаря правління Спілки письменників Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці Чингіза Торекуловича Айтматова нині широко відоме не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами.

Поставлені в хронологічний ряд, твори айтматовської прози дозволяють побачити основні напрямки духовної, ідейної (бо будь-який митець розвивається в часі передусім як людина, громадянин, мислитель, як «чувствлище» — за словом М. Горького — свого класу й народу) і художньої еволюції письменника. (Варто згадати також, що, окрім прозових книг, його перу належать п'єса «Сходження на Фудзіяму», кілька кіносценаріїв, створених здебільшого, як і п'єса, в співавторстві, — і чимало зразків яскравої, вагомої за думками публіцистики).

Першим твором, що зробив голосним ім'ям Чингіза Айтматова, була повість «Джаміля», опублікована російською і киргизькою мовами в журналах «Новый мир» та «Ала-Тоо» 1958 року. (Перед нею — ранні, напівучнівські оповідання і повість «Віч-на-віч», у якій, щоправда, вже відчутні деякі ознаки «руки» майбутнього майстра). Разом з наступними речами в цьому ж жанрі вона ввійшла до книги «Повісті гір і степів» (1963), яка стала одним з найпомітніших літературних явищ свого часу: письменникові було присуджено за неї Ленінську премію.

У цьому нарисі немає змоги докладно аналізувати названі й подальші твори письменника (спроба сумарної, більш узагальненої характеристики його прози — свого роду «штрихи до портрета» — подається нижче). Отож обмежусь поки що, стислим переглядом окремих творів Ч. Айтматова — головним чином для того, щоб читач міг відчутти динаміку творчого розвитку автора, окреслити для себе певні його етапи.

«Джаміля» — справді визначальний твір для того вже віддаленого в часі періоду, коли молодий киргизький прозаїк відчув себе майстром. Тут уже зримо виступає багато чого питомого «айтматовського»: точний, хай поки що не дуже щедрий у подробицях реалістичний малюнок, вміння правдиво передати, «підсвітити» внутрішній стан людини в різноманітних, часом досить складних колізіях, спільний, сказати б, ритм, який єднає переживання героїв із станом активно присутньої тут природи (згадаймо, наприклад, як змінюється в сприйнятті юного Сеїта картина степу залежно від драматичних колізій кохання Джамілі і Даніяра, якому він по-хлоп'ячому співчуває: «...Мені не вірилось, що переді мною лежить вигорілий, почорнілий степ. Адже вчора він був зовсім інший»). Та ще головніше — реалізм самої концепції людського характеру, далекий від одномірності і будь-якої пласкості: на диво поетична, щира в почуттях і в роботі Джамілі є разом з тим зовсім земною молодою жінкою, якій не чужі певні несподіванки в поведінці і навіть, на початку, деякі прояви душевної нечутності, — характер, показаний у своєму розвитку, в благодійному визріванні; до багатой, гордої душі Даніяра героям повісті і нам разом з ними теж довелося «докопуватися» крізь мовчазну скутість його поведінки і непоказну зовнішність; і традиційна, здавалося б, представниця патріархальної моралі — свекруха Джамілі, стара «байбіше», все ж вийшла в Айтматова за рамки своєї «традиційності», бо змогла пересилити біль і образу, заподіяну відходом невістки. «Може, й ваша правда», — каже вона Сеїтові, маючи на увазі не тільки його, а й Джамілю.

А найважливіше, найістотніше — зосередженість автора на духовному началі в людині, яке й виступає головним критерієм його естетичних оцінок і присудів. У мовчазному Даніярі героїня повісті відчула те, що бракувало душевно ординарному, емоційно глухому її чоловікові: справжню людяність, життєву мужність і здатність на високе почуття. І сама її історія, така незвична для киргизької літератури 50-х років (авторові цих рядків уже й пізніше довелося сперечатися з деякими місцевими

опонентами, котрі вважали, що подружжя «зрада» героїні не тільки нетипова, а й образлива для честі киргизької жінки), є, по суті, історією становлення нової жіночої особистості в степовому аїлі, особистості жінки, яка завдяки коханню до гідної людини глянула новими очима на себе й на інших і поставила своє право на таке кохання, право бути з коханим вище формального шлюбного обов'язку, вище традиції і звичаю. Нелегким був цей вибір для совісної молоді степовички, але вона його зробила. Так у вічній темі кохання епоєдно прозвучала й тема, коли хочете, історична, тема знаменних суспільно-психологічних змін у житті цілого народу.

Благородним сплавом реалізму й романтики позначена вся поетична система цієї ліричної повісті. Бо хто ж не відчує романтичної піднесеності (ба навіть патетики, якої пізніше автор загалом уникатиме) в заключних словах оповідача, колишнього, по-нашому кажучи, дівера Джамілі — тепер художника, професійного живописця: «Нехай у кожному мазку моєму звучить пісня Даніяра! Нехай у кожному мазку моєму б'ється серце Джамілі!»

Потім з'явилися нові повісті письменника — «Топольська моя в червоній косинці», «Верблюже око», де панує та ж лірична тональність і світлість загального колориту, але вже різкіше виступають життєві суперечності — чи то в самому характері головного героя (Ільяс у першій з них), чи то в розстановці сил добра і зла, нового і старого, загалом не спрощеній і не облеговеній (багато в чому наївній на початку молодий ентузіаст цілини Кемель і, за висловом одного з критиків, «лютий і до роботи, і до людей» Абакір). Художні конфлікти повістей окреслені точно і різко, але вони все ж до певної міри локальні, — глибші і ширші соціально-філософські питання, такі характерні для пізнішого Айтматова, в них поки що майже не виникають. І все ж видатні ідейно-художні якості цих розповідей з «гір і степів» незаперечні.

Це особливо — після «Джамілі» — видно в повісті «Перший учитель». Образ першого в аїлі комсомольця, першого борця за ленінську справу тут поданий в усій суворій простоті і величч барв справжнього натхненного мистецтва. «Так, — писав згодом автор, — в «Першому учителі» я прагнув ствердити наше розуміння позитивного героя в літературі, я свідомо ідеалізував образ комуніста, безмежно відданого справи революції. Я намагався глянути на цей образ нашими, сучасними очима, я хотів нагадати теперішній молоді про її безсмертних батьків». До цього можна лише додати, що «ідеалізація» постаті Дюйшена Таштанбекова в даному означає не прикрашування, а свідоме укрупнення образу, — кристалізацію в ньому найкращих рис молодих радянських комуністів першого покоління. (Причому ці риси подані автором з повним збереженням історичної конкретності: перший учитель — сам напівписьменний, але тому він і Перший Учитель, що вчить дітей не стільки шкільній премудрості, скільки науці нового життя — і, головне, вчить власним героїчним прикладом). І ще одна грань правди, хай не такої вже поширеної в нашому житті, але все ж у певних випадках реальної і прикрої: тепер, через кілька десятиріч, Дюйшена, скромного сільського листошу, забули навіть запросити на свято відкриття нової школи, а дехто дозволяє собі говорити про нього з дурною міщанською зверхністю, чим і викликає гостре запитання з уст його колишньої учениці: «Коли ми втратили здатність поважати просту людину, як поважав її Ленін?!» Письменник нагадував сучасній молоді про її «безсмертних батьків» захоплено і разом з тим строго: історична забутливість — особливо *щодо цього* — річ непроцenna.

Повість «Перший учитель», як і ближча за нею — «Материнське поле»,

дає ясно відчути, що художні задуми письменника стають дедалі більш епічними, за постатями героїв у них тепер видніються художньо «матеріалізовані» категорії народу й історії, самі образи набувають особливої типізуючої місткості, високої узагальненості, не втрачаючи водночас своєї життєвої, «земляної» достеменності. Що таке «Материнське поле», як не своєрідна монументальна фреска, вживаючи поняття з сфери образотворчого мистецтва? Печальні й мудрі діалоги з землею, що перебивають, як рефрен, розповідь героїні (землею, треба зазначити, взятою в широкому образному розумінні,— це мати-годувальниця, сестра сонця і хмари з дощем, і водночас такою близькою й теплою — це те реальне «материнське поле», на якому цілий вік працює Толгонай) лише поетично «вивершують» авторський задум саме як задум широкого ідейно-емоційного наповнення. Справді, постать киргизької колгоспниці Толгонай — жінки, з якою ми напроцуд міцно зріднилися, слухаючи повість її життя,— височіє в фіналі твору наче пам'ятник безсмертному подвигу всіх радянських жінок в роки великої війни з фашизмом. Така національна в своєму психічному складі, в побутовій атмосфері, яка її оточує, вона водночас — Мати з великої літери, близька й зрозуміла всім трудовим людям планети. З трагічної чаші воєнного лихоліття цій жінці-матері довелося випити повною мірою: втрата чоловіка, синів, улюбленої невістки, надсильна праця в ім'я Перемоги, холод і голод... Та повість Айтматова не тільки скорбна, а й життєствердна, і життєствердна передусім, це пісня мужності і відданості рідній землі — великій Вітчизні. Автор не робить політичну свідомість своєї героїні більшою, ніж вона могла бути в простій, можливо, неписьменній, колгоспниці з киргизького аїлу. Але спробуйте обірвати в своїй уяві сотні й тисячі нитей, що духовно зв'язують її з громадою, колективом, народом, з чесною трудовою мораллю, з усім радянським способом життя,— і Толгонай перестане існувати, здається, навіть фізично: така це прекрасна в своїй цілісності *народна* натура з властивим їй багатством душі і несхитністю в життєвих випробах. Натура, яку бачимо квітучою, як весняна вишня, в щасті і — не скажу, залізною, зовсім ні (колись ми грішили цим епітетом...), але саме по-материнському мудрою, витривалою й чулою до інших у горі й злигоднях.

Як зазначає більшість критиків, «Материнське поле» стало ніби межею між першим і наступними етапами творчої еволюції Ч. Айтматова. (Звичайно, межа ця досить умовна — змінне й незмінне в розвитку будь-якої мистецької індивідуальності завжди перебувають у складній єдності між собою). Романтично окрилений, лірично «осердечнений» реалізм, естетично заснований на ствердженні всього кращого, що характеризує духовний світ звичайної радянської людини,— такою може бути найзагальніша «формула», що характеризує прозу письменника періоду «Джамілі», «Верблюжого ока», «Першого учителя». Було, між іншим, у цій світлолюбній ліриці і цій романтиці, яка нібито непомітно виростає з прози щоденності,— було в цьому дещо спільне між раннім Айтматовим і «на війну» старшим за нього Олесем Гончарем, автором таких творів про «тогочасну» сучасність, як оповідання з циклу «Південь», повісті «Маша з Верховини», «Щоб світився вогник» та ін. (Не ризикую говорити про прямий вплив уже авторитетного тоді українського майстра, хоч в принципі він був можливий).

За порівняно невеликий проміжок часу письменник сформувався як видатна творча особистість, дав радянській літературі непересічні художні цінності, але зупинитися на здобутому не збирався,— його вабили водночас і «розщеплення ядра», і об'ємний синтез, цілісний образ часу та його потужних конфліктів, що проходять через душу людини. Метою пошукованого було, з одного боку, зачерпуння всієї повноцінної багатогранності

життєвих явищ, з другого — поглиблення і укрупнення типізуючої, узагальнюючої думки, вихід на вищі художньо-філософські площини.

В автора визрівали задуми, що знаменували вже інший, новий щабель його творчого розвитку. Він досить ясно це усвідомлював: «...Я не думаю займатися самозреченням. Я не відкидаю певного значення того, що було зроблено до «Прощай, Гульсарі!» і «Білого пароплава», але й не збираюсь зупинитися на тому, що вже є перейденим етапом»,— писав він у зв'язку з дискусією в критиці навколо останньої з названих тут повістей.

Героїчна концепція людини була й залишилась наріжним каменем естетики Айтматова. Але в наступних творах незмірно пильнішим і докладнішим стає аналіз взаємин героя з соціальним середовищем, концентрується й загострюється драматизм розповіді, в якому по-своєму відбиваються корінні суперечності життя і планетарні антагонізми епохи. Силу і, в даному разі, патетику цього драматизму дало відчутти вже «Материнське поле».

У повісті «Прощай, Гульсарі!», датованій 1966 роком, перед нами — сільський комуніст Танабай Бакасов, доля якого наче сплетена з долею улюбленого коня, знаменитого на всю округу інохідця Гульсарі. Знову, як і в розповіді про Толгонай, герой показаний і в години щастя, і в часи біди. Недавній фронтовик, природжений трудівник, який не боїться будь-якої праці, він знав і радісну повноту життя,— коли доглядав колгоспний табун, коли виплекував ще молодого Гульсарі, коли виконував, хай і не без тривожних запитань та сумнівів, громадські обов'язки в артілі, коли кохав жінку — хай це кохання було грішним і тому внутрішньо гірким... Але й біди Танабаєви довелось сьорбнути повною мірою, і не тому, що він завинив перед людьми, перед законом чи перед самим собою,— ні, комуніст Бакасов чесно працював на доручених йому постах і справи колективу, справи суспільні були його особистою справою. Згадаймо, що це був кінець 40-х — початок 50-х років, коли до величезних повоєнних труднощів, які тяжко відбивалися на житті колгоспів і колгоспників, долучалися, з свого боку, помилки в управлінні сільським господарством і негідний «стиль» діяльності деяких місцевих керівників. Драматизм другої частини повісті доходить, зрештою, до гострої кульмінації: прямий і запальний Танабай, доведений до розпачу безладдям і безгосподарністю (а боровся з ними він самовіддано, рятуючи від загибелі отару овець), вступає в таку різку й «невитриману» сутичку з холодним кар'єристом прокурором Сегізбаєвим, що це коштувало йому партійного квитка...

Чи не правда, може сказати читач, випадок, схожий на ситуацію Макара Нагульнова в «Піднятий ціліні» М. Шолохова? Тим більше, що молодому Бакасову такій ні не були чужі «нагульновські» риси: в боротьбі за новий, соціалістичний аїл він часом рубав з плеча, мислив жорстко-прямолінійно і навіть наполіг на розкуркуленні свого брата, хоч в інших були обгрунтовані сумніви щодо справедливості такого рішення. Але його подібність до Нагульнова все ж часткова, і, зрештою, він — людина іншого покоління і взагалі епічний герой іншого типу. Не кажучи вже про те, що певна схематичність його думок і уявлень з часом відійшла в минуле. Внутрішня «тема» образу Танабая в цій повісті — тема вірності комуніста (хай він — рядовий з рядових) своїм ідейним переконанням у будь-яких нелегких життєвих, більш того — історичних обставинах.

«Вони помаленьку пішли — старий чоловік і старий кінь». Це — вже з «передфінальних» епізодів, якими відкривається повість. Але старий чоловік Танабай постає перед нами ніби на вершині духовної вишукості. Він усе пізнав — і ні в чому не зрадив свого ідеалу, не надцербився ні!

в чому головному. Його драматичний життєвий шлях — це шлях, зрештою, до тієї просвітленої мудрості, в якій твердість громадських переконань невіддільна від глибокої гуманності, від ясного людяного погляду на навколишній світ.

Ось чому така необхідна і органічна в цій повісті історія коня Гульсари, що триває паралельно з історією самого Танабая на протязі цілих двадцяти років. У ній теж багато драматизму, але в ставленні цього киргизького селянина до улюбленого коня стає особливо відчутною вся поезія його характеру, яка майже непомітно зм'якшує найгірші колізії, дає силу піднятися над ними. Серед відомих «аніمالістських образів літератури ХХ століття айтматовський Гульсари — один з найяскравіших не лише завдяки чудовій пластичці описів і живому відчуттю зображуваної «натури», але й тому, що з ним входить у твір кровна, високого філософського значення тема письменника — тема відносин людини і природи. Впрост і на всю глибину вона буде поставлена в наступній повісті — «Білий пароплав». (А ось уже в зовсім недавньому творі киргизької прози — повісті молодого М. Мураталієва «Хаккий мій», — опублікованому 1982 р. в «Дружбе народів», бачимо й оригінальне, талановите продовження цієї, можна сказати, айтматовської, позначеної глибоким «людським» підтекстом аніمالістської школи в сучасній нашій літературі).

Тим часом слід відзначити важливу структурну зміну, що сталася в прозі Айтматова саме починаючи з «Прощай, Гульсари!». Досі в його оповіданнях і повістях розповідь велася від першої особи (інколи це були навіть «монологи в монолозі», ведені двома-трьома оповідачами). Ця форма письменникової здавалася ближчою до сповіді, отже, безпосереднішою, інтимнішою в інтонаціях, але згодом він відчув, що став повторюватись. А головне — його вже вабила «вища математика» того лаконічного об'єктивного письма, якому повинно бути підвладне все: зображення, розмірковування, сплески емоцій, складний психологічний аналіз, певна дистанційованість автора-оповідача від подій і водночас — їх найглибше внутрішнє переживання.

Про повість «Білий пароплав» (у перших публікаціях вона мала й підзаголовок «Після казки») багато писали й чимало сперечались, особливо з приводу її трагічного кінця — загибелі малого хлопчика. (Починаючи з «Материнського поля», а точніше — ще з «Джамалі», твори письменника ще не раз викликатимуть своїми окремими сторонами чи мотивами такі суперечки — часом пристрасні, але незмінно сповнені визнання і щодо твору в цілому, і щодо таланту автора загалом). Але «Білий пароплав» — повість справді трагедійного змісту, повість високо конденсованої поетично-філософської думки, і «пом'якшеного» фіналу вона й не могла мати. Образною мовою твору повісті письменник *застережав* сучасників у сфері великих питань про взаємини людини з природою так само, як застерігав він про це давньою казкою про Сіру Козу і пісню про верблюдицю, що загубила своє верблюденя, в «Прощай, Гульсари!». Але хіба тільки про природу йшлося — адже тут все спроектоване на *людське*, на добро і зло в характерах і відносинах людей, на їхнє ставлення до духовного начала в житті, до законів і вимог гуманізму, до поезії казок і легенд, що втілює в собі людяні заповіді предків і ввійшла в підмурівок народної етики. Власне кажучи, два найсвітліші образи повісті — оповита красою міфа Рогата матір-олениця і хлопчик з мрійливою, ніжною, як квітка, душею — в смисловій побудові твору своєрідно урівняні між собою: загибель прекрасного в природі загрожує всьому прекрасному в людині, особливо в її продовженні — дітях (так само, як зневага до «казки» обертається злочинном проти дійсності). Уперше в Айтматова образно-ідейним ядром твору стає міф — у даному випадку казка про Рогату матір-оленицю, але на

якому тривкому реалістичному ґрунті виростає тут поетичне дерево цього міфа! «Неказкове», реальне живописання автора напрочуд достеменно. Впевнено, вільно, без притисків і зайвих «підкреслень» виписані характери людей, серед яких на першому плані троє: тупий, бездушний і всевладиний тут Орозкул, добрий, але безборонний і покірний йому старий Момун, Момунів онук — просто Хлопчик, фактичний сирота (ці сучасні розлучення, розпади родин...), який тулиться коло діда, плекаючи химерну дитячу мрію — обернутися на рибу, виплисти по річці в Іссик-Куль і зустрітись з білим пароплавом, на якому плаває його батько... Очарування почутої від діда казки про хоронительку роду киргизів-бугинців — Рогату матір-оленицю, неймовірна радість хлопчика, коли він наяву побачив трьох зайшлих у ці місця маралів, серед яких — жива подоба казкової Матері-олениці, страшна душевна драма, яку він переживає, коли той же його безвольний дід зі страху перед Орозкулом убив прекрасне створіння. І — кінець обох казок — казки хлопчика і казки Момуна: у відчай малий герої повсті кидається в річку, сподіваючись стати рибою — тією, що допливе до білого пароплава...

Та це — лише зовнішній, фабульний шар оповіді письменника. Цілісна система образів твору говорить незмірно більше і нашому серцю, і нашому розумові. Вона говорить про те, що є, буде й пребуде вічно велика поезія, яка дає високі духовні орієнтири, в якій скристалізована історична пам'ять народу. Вона наказує берегти в житті й свідомості людей цю поезію, рівнозначну добру, істині, благородному етичному ідеалові, берегти від посягань суспільного і морального зла, щоб не довелось платити за нехтування нею такою страшною ціною, як загибель безвинної дитини, чия душа відкинула те, з чим не могла миритися. (А «дитяча совість у людині, — читаємо в останніх рядках повісті, — як зародок у зерні, без зародка душа не проростає...») Образи повісті в їхній повноті, цілісності чинять, зрештою, і точний *соціальний* суд над усім, що стало причиною трагедії: над грубим деспотизмом і корисливістю такого в даному разі мікро-«хазяїна», як Орозкул, над громадянською незрілістю, пасивністю таких, як Момун, над товстошкірою байдужістю таких, як Сейдахмат...

Про «екологічну» тематику чимало пишеться в сучасній критиці. Але хто осмілиться прикласти цей холодний термін до повісті, що так вразила нас, хоч тема відносин людини і природи в ній справді посідає першорядне місце? Говорячи про міф, що став поетичним осердям «Білого пароплава», письменник в одній статті зауважив: «Критерій гуманності тут — ставлення людини до природи». Дуже точні слова, і вони допомагають глибоше збагнути широку гуманістичну, філософську значущість образів цього, та й низки інших творів Айтматова.

Дозволю собі не характеризувати докладніше деякі з наступних повістей письменника. Скажімо, «Ранні журавлі» — річ на диво прозору, у всьому художньо вивірену й струнку, сповнену атмосферою юнацької чистоти й благородства, хоч мовиться у ній про життя важке й суворе: автор знову повернувся до героїки нашого тилу у Великій Вітчизняній війні, розповівши цього разу про школярів-підлітків, яких самі обставини того часу змусили нечувано рано пізнати всю вагу і праці, і клопотів, і болю, і сподівань цілого народу. Повість недарма присвячена «синові Аскару»: вона й звучить як напучення сьгоднішнім молодим, і головне в цьому напученні — наука мужності, чесності й відповідальності, якої людина має вчитися від самого початку свідомого життя.

І просторого (більш того — спеціального філософського) розгляду вимагала б повість «Рябий Пес біжить краєм моря». Міфологічна основа цього твору, насиченого ясною, реалістичною в основі символікою, ще ширша, ніж у «Білому пароплаві», бо ж письменник і виходить, по суті, на теми

загальнолюдські, зв'язані з самою родовою сутністю людини. Йдеться в кінцевому підсумку про першооснови буття, про радість і муку людського обов'язку на землі. Якщо старійшина нівхського клану, що веде свій початок від Риби-жінки,— сивий, похилий за віком Орган, сміливо називає себе в думках великою людиною, бо «думає про все, що є в житті», то і всі інші учасники драми, що відбулася в човні серед морського безмежжя,— теж справжні люди, могутні люди. Коли на мисливському човні, далеко від берега, в непроглядному тумані, не стало їжі й лишилося кілька ковтків води, всі старші один за одним добровільно приймають смерть, щоб дати хоч якийсь шанс на врятування найменшому паросткові роду — одинадцятилітньому Кирискові. Ланцюг поколінь не має бути перерваний: так у простих морських мисливців живе владна свідомість своєї причетності до цілого людства, своєї відповідальності за його долю, бо власне людством вони — хай з патріархальною наївністю — і вважають свій рід, своє плем'я. Могутньо змальоване автором *природнобіологічне* в людини (з цього погляду особливо цікаво розкрито внутрішній світ найстаршого і наймолодшого — Органа і Кириска) тут не обтяжене прокляттям егоїстичного індивідуалізму, — всі мотиви повісті перейняті відчуттям цілісності, спільності людського роду, відчуттям, яке є глибоко *соціальним* у своїй сутності. Не дивно, що ця незвичайна повість, поетично закорінена в найглибші міфологічні прауявлення, написана саме в нашу епоху, яку називають атомною і космічною. Твір, герої якого живуть і діють начебто поза історією, поставлені віч-на-віч тільки з природними стихіями — землею, водою, небом, виявляється твором гостро сучасним, бо стверджує вищі закони гуманності, нездоланної людської спільноти і благородної героїки буття.

І, нарешті, перший роман Чингіза Айтматова, його останній за часом твір — «І понад вік триває день» (в деяких виданнях — «Буранний полустанок»). Роман, який живе, дихає, пульсує думками й тривогами нашого часу, магією сміливої художньої думки з'єднуючи сучасне, минуле й майбутнє народу.

Коли ми говоримо про генеральне завдання радянської літератури — створення образу позитивного героя сучасності, образу, що втілює кращі риси народного характеру, сформованого радянським способом життя, то роман Айтматова можна з цього погляду вважати визначним успіхом всього нашого письменства, здобутим на цьому найважливішому напрямі. Йдеться про образ Єдигея Жангельдіна, Єдигея Буранного — центральної постаті роману.

«Образ Буранного Єдигея — це мое ставлення до корінного принципу соціалістичного реалізму, головним об'єктом дослідження якого була й залишається людина праці,— пише автор у короткому вступному слові до твору.— Однак я далекий від абсолютизації самого поняття «трудівник» лише тому, що він «проста натуральна людина», старанно оре землю чи пасе худобу. В зіткненні вічного і тимчасового в житті людина-трудівник цікава і важлива остільки багатий її духовний світ, оскільки сконцентровано в ній її час. Ось я й намагався поставити Буранного Єдигея в центр сучасного мені світоустрою, в центр проблем, що хвилюють мене».

Герой роману — не з числа знатних або чимсь особливо прикметних людей. Він — рядовий робітник на полустанку Буранному, серед безмежних пустельних Сари-Озеків, де «треба дух мати, а інакше загинеш». (Демократизм радянської літератури далеко не обов'язково проявляється у виборі такого «рядового» героя, але в Айтматова це саме так: підтвердження цьому — «перший учитель» Дюйшен, стара жінка Толгонай, Танабай Бакасов, нівхські мисливці...) Нелегка, хоч і нехитра його сумління

праця, досить незavidний, кажучи сучасним терміном, життєвий «стандарт», позаду також «рядова», солдатська участь у війні й тяжка контузія, майже нічого ми не знаємо про його освіту, — але як гідно й повноцінно він живе і як голосно промовляють до нашого інтелекту його думи, запитання, турботи, наче перед нами, хай буде дозволено так сказати, сам Андрій Болконський чи П'єр Безухов. (А якщо вдатись до ближчих асоціацій, то в пам'яті виникнуть, без сумніву, такі ж «прості» трудівники — герої «Тихого Дону»).

«Людиною працелюбної душі» назвав його автор. Працелюбна душа, яка невтомно шукає відповіді на великі й малі питання часу, стала прикметою найвизначніших героїв сучасної літератури — чи то буде Нікітін з «Берега» Ю. Бондарєва, Кирило Заболотний з «Твоєї зорі» О. Гончара чи Андреас Яллак з «Крапель дощу» П. Куусберга. Ні, Єдигей, як і згадані герої, не філософствує на кшталт якогось-небудь звичного літературного діда, не задає на кожному кроці питань про сенс життя, як то повелося в деяких інших сучасних книгах («працелюбну душу» теж швидко навчилися імітувати). Він живе, поринувий у щоденні клопоти, вірний своєму правилу: «Хто ти є, тим і будь», — але думка й чуття цього зовні стриманого і палкого внутрішньо чоловіка не байдужі до всього, що його оточує, сягаючи найскладніших, хай далеко ще не ясних для нього питань.

Говорити про надійність, ґрунтовність, міцну робочу силу цього характеру навіть не доводиться — настільки ясно вони виступають в його ставленні до праці, до обов'язку, у відносинах з іншими людьми, в родинному житті. Справді, він у чомусь зрівні своїй суворій землі, бо, як пише в одному місці автор, тільки той міг залишитися один на один з безмовністю сарозеків, чий дух здатний «бути домірним до величі пустелі». Його сердечна дружба з ще беззавітнішим, ніж він, трудівником Казанґапом, його безкорислива турбота про нещасливу родину Абуталіпа Куттибаєва (пізніше сюди, правда, вплелось потаємне кохання до Заріпи, в муках придушене Єдигеем), його молода готовність зробити все, щоб задовольнити невинну, але важко здійсненну примху вагітної дружини (епізод з рибою — золотим мекре), його шанобливий, доброзичливий стиль взаємин з ближніми і дальніми людьми (проти негідників він внутрішньо закипає, становлячи їм опір, як тільки може) — все це виявляє вдачу високої людяної наповненості і доброї трудової, хочеться сказати, вихованості. Він з тієї ж людської природи, що й Танабай, але духовно за нього місткіший, фундаментальніший.

Це тому, що й поставлений він перед питаннями ширшими, осяжнішими, питаннями, що стосуються, зрештою, всього і всіх. Уже в перші години після смерті Казанґапа (а весь «теперішній час» у романі — трохи більш однієї доби — і відданий описам клопотів з похороном померлого) окреслюється непримиренна несумісність його поглядів з «філософією» сина покійного — «ультрасучасного» Сабітжана, досить байдужого до того, що сталося. «Якщо смерть для них ніщо, то, виходить, і життя ціни не має. В чому ж сенс, для чого і як вони там живуть?» — з гіркотою й гнівом думає Єдигей. Ідеться про співставлення, протистояння не особистостей — надто мізерним чоловічком вдався Казанґапів син, незважаючи на сяку-таку освіту і якусь міську посаду, — а саме поглядів на життя й на людину. Для Єдигєя, як і всіх буранлинів, органічно неприйнятні ні той сморід суєтного канцелярського, сказати б, ідіотизму, яким тхне мало не від кожної фрази Сабітжана, ні його пусті хвастощі й нездатність до реального діла, ні його чиновницька боягузливість і цинізм у ставленні до громадянських справ. («Навіщо мені проти вітру сечу пускати? Щоб звідси один дзвінок — і мене штурханом під сідницю?»

Це, звичайно, Сабітжан. «Виходить, тільки для сідниці й живеш?.. Раніше головою дорожили, а тепер, виходить, сідницею»,— відповідає Єдигей).

Але впертий спір із Сабітжаном та йому подібними іде в героя роману й по вищих поверхах. П'яне базікання приїжджого про «радіокерованих» людей як про майбутню форму наукового та всякого іншого прогресу викликає в Єдигея неважливу посмішку, а водночас і деяку тривогу: невже таке можливе? (У недавно опублікованому в нас фантастичному антимілітаристському романі К. Воннегута «Сирени Титана» таке управління психікою людей вже показано, до речі, як страшна реальність, здійснена ворожими людству силами). Літній робітник добре пам'ятає, що говорив йому колишній вчитель, чесна й розумна людина Абуталіп, який мріяв залишити дітям своє єдине багатство— свій дух. «...Колесо часу пришвидшується. Їм доведеться до всього самим доходити, своїм розумом, і за нас відповідати почастіше заднім числом. А мисляти завжди тяжко». Запамяталася йому й прекрасна духовна наука, засвоєна від російського інтелігента, старого комуніста Єлізарова, з яким Єдигей здружився під час перебування його в Сари-Озекях. Але звідки ж береться казенне та всяке інше бездум'я, з яким йому часом доводиться зустрічатися? Чому ще не так давно порушник радянського закону міг з тупим сарказмом вигукувати: «Яка ще особиста думка? Що це ще таке?.. Які це думки від себе, що значить особисте слово?» Чому знаходяться люди, які нехтують безцінним поетичним, духовним багатством народу, нагромадженням у минулому, люди з атрофованою історичною пам'яттю? Так виникає в романі образ манкуртів— людей, позбавлених пам'яті. Прийшов він з давньої, докладно і мальовничо переказаної тут легенди. Даремні, думається, побування деяких критиків відносно того, що цей образ в його сучасному сприйманні може породити певні кривотлумачення. Манкуртство, як його розуміє Єдигей, і ще ширше— сам Айтматов, це не тільки забуття свого роду-племени, не тільки нехтування досвідом минулого, але і всяке автоматичне, несамостійне мислення, духовне споживацтво, всяке— хай мимовільне— підкорення тим інерціям епохи НТР (є й такі), що ведуть до нівеляції і збіднення особистості. І в романі виразно дано його сучасне втілення. «Манкурт! Справжнісінький манкурт!»— гнівно шепоче Єдигей на адресу Сабітжана, «ненавидячи і жаліючи» його.

Він має моральне право на такий осуд. Сам Єдигей— особистість у повному значенні слова, характер глибинний і цілісний, сповнений відчуття гідності і внутрішньої свободи в своїх діяннях. Не на всі питання, що встають перед ним, він може знайти відповідь, але він— мислить, і мислить по-народному ясно й ґрунтовно, керуючись тверезим глуздом і гуманним почуттям. Людина для нього— вища цінність, і навіть коли Єдигей, віддаючи данину звичаєві, читає молитву над тілом Казанґапа, він ставить, по суті, людину на місце бога, та й сама молитва— тільки приступний для нього засіб позбутися гнітючої тривіальності й буденності в прощанні з тим, хто відійшов. Адже люди в таку мить «повинні підноситися в думках так, ніби кожний з них раптом виявився б богом».

Такий Єдигей Бураний— один з найяскравіших народних характерів нашого часу, що стали художнім відкриттям в радянській літературі останніх років.

Він— людина космічного віку. Роман починається й закінчується картинами грандіозного вогняного смерчу і грому— то злітають на далекі позаземні орбіти ракети з космодрому, розташованого майже поруч. Та й сам урочистий, «думний» чи «саговий» рефрен, що проходить через увесь твір,— про потужний рух поїздів через колосальні простори з заходу на схід— така він не наводить на думку, що люди роману живуть не просто в такому ось географічному пункті— живуть на планеті?

Відчуття цього нового виміру нашого життя дано Айтматовим з рідкісною поетичною силою.

Паралельно з «земним» сюжетом в романі розгортається «космічна лінія», в якій автор свідомо вдався до фантастики, до ризикованої з певних поглядів літературної умовності. В оцінках критики, у відгуках читачів вона залишилася дискусійною. Надто відмінні за своєю природою сили сучасності, умовно зведені автором у символи, що має назву «Паритет», і надто несподіваним виглядає вирішення проблеми, що постає з відкриттям позаземної цивілізації на планеті Лісові Груди... Але зважаємо на попередження автора про те, що метою його фантастичного вимислу було загострити в парадоксальній формі ситуацію, яка загрожує потенціальними небезпеками для людей на Землі. «Якщо людство не навчиться жити в мирі, воно загине». Ідея, яка — при всій спірності її конкретного вирішення в фантастичних розділах роману — безмежно хвилює сьогодні мешканців планети.

І все ж цими загальними міркуваннями далеко не висчерпати ні змісту роману «І понад вік триває день», ні того враження, яке справив він на широкі читацькі кола (в тому числі й своїми «космічними» розділами). Критика не дарма говорила про «новий рівень романного мислення», заданий твором Ч. Айтматова, маючи на увазі, слід гадати, не лише новаторську дерзотність автора в поєднанні «найземніших» реалістичних картин з міфологічними образами та фантастикою, але й сміливість, масштабність його пошукової гуманістичної думки, її вихід на найбільші проблеми, що стоять перед сучасним людством. А серед них поруч з генеральною проблемою забезпечення миру на Землі, — ціле коло «людинознавчих» питань, які так хвилюють нас сьогодні, і передусім — питання про зрілість, цілісність, духовну висоту (в тому числі й «планетарну свідомість») самої людини перед лицем небувалих історичних завдань, іспитів і тривоги кінця ХХ віку...

Чингіз Айтматов може бути щасливий тим, що його твори художньо відкрили читачам у різних країнах світу рідну письменникові Киргизію, її пейзажі, її людей, її соціалістичну сучасність, ниті від якої тягнуться в далеку минувшину. Великою дівестією володіє таке «відкриття народу», відкриття для всіх, яке під силу тільки видатному талантові: завдяки письменникові ми інтимно зріднилися з досі мало знаним світом, світом, в якому живуть, страждають, радіють і борються Джаміля, Даніяра, Дюйшен, Толгонай, Танабай, Момун Проворний з його онуком, юний Султанмурат, Едигей Буранний, старий Орган — художні характери й типи, що ввійшли до широкого кола героїв радянського і світового письменства. Називаючи ці імена, маю, звичайно, на увазі, що письменник-інтернаціоналіст не обмежує себе зображенням Киргизії та киргизів: останній його роман, скажімо, «внесений» з напівпустельних степів сусіднього Казахстану, і діє в ньому, головним чином, казахська людність; побувавши на суворих берегах далекого північного моря, він написав повість із життя невеликого тутешнього племені, у якій, до речі, суто етнографічна екзотика — чи не на найдальшому місці; і в низці його творів виступають змальовані з широю симпатією російські люди, які живуть і працюють у гущі місцевого населення,

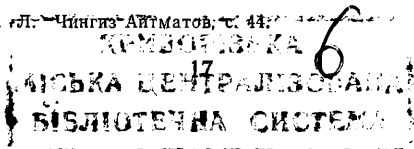
З перших творів він виступив як письменник сучасний — не тільки за тематикою й життєвим матеріалом, але й за прагненням до ясного й глибокого осмислення зображуваного. Ідейну насиченість образів, створених зрілим Айтматовим, підземну дію масштабної й пристрасної думки читач відчуває скрізь, які б зовні скромні, буденні шматочки життя він не малював. Власне кажучи, «буденність» — у значенні «тихого», непретензійного побутописання, хай воно буде хоч як там ювелірно ограменим, — поняття чи не найбільш несполучне з творчими настановами цього митця. Буденність — лише відправний пункт, від якого його герої доходять до високогірних обривів справжньої епічності, драматизму і трагедійності. Письменник-комуніст, надиханий глибоко засвоєними принципами соціалістичного реалізму, він виявляє незмінну чуйність до великих проблем сучасності, які ставляться ним у творчості оригінально й сміливо, а часом — і з певним полемічним жаром.

Не можна не зачаруватися тим сердечним жаром і водночас мистецькою мудрістю, з якими Айтматов стверджує позитивні, визначальні начала сучасного, народного характеру. Характеру, в якому новаторський досвід соціалістичного буття поєднаний з добродійним спадком, ім'я якому — кращі духовні і моральні цінності трудової маси, винесені з минулого. Письменник найбільш, мабуть, стережеться зовнішнього прикрашування своїх героїв, штучного вивищення їх над оточенням, — і тим виразніше вони постають перед читачем, як люди, що викликають до себе щирі симпатію і пошану, люди надійні і справжні. Для провідних героїв письменника, сформованих радянським способом життя, «знята» одвічна суперечність між особистим і загальним, знята в тому розумінні, що вони як особистості зростають і гартуються саме в турботах про громадську справу, в людяному болінні за інших. Нелегкою, навіть суворою буває їхня путь — Айтматову чужа будь-яка ідилічність, він пам'ятає про трудності і об'єктивно-історичного, і суб'єктивно-психологічного характеру, що поставали й постають на шляху нового суспільства, — але і в жорстоких іспитах не маліє і не надщерблюється героїчна серцевина їхнього характеру. Так Танабай Бакасов на невеселій, здавалося б, фінішній прямій свого життя твердо відповідає нерозумній невістці, що насмілилася зневажити його заповітне — його переконання: «Цього ти не чіпай!» Так трагічно осамітнена війною Толгонай благословляє хліб із зерна, вперше зібраного її чоловіком-підлітком: «Я проковтнула хліб із сльозами і подумала: «Хліб безсмертний, ти чуєш, сину мій Касим! І життя безсмертне, і праця безсмертна». І, до речі, ці високі слова, що в когось іншого могли б бути паперовим квітом риторики, тут — як щире золоте достеменної людської правди...

Це — відносно любові письменника до своїх героїв, тієї *щирості*, яку Л. Толстой вважав абсолютно необхідною якістю митця. А його мистецька мудрість у неمالій мірі пов'язана з тією рисою його таланту, яку дослідник точно відзначив уже відносно «Джамілі», а саме: «внутрішня готовність прийняти всю повноту дивовижного розмаїття життя»¹. Висока ідейна пристрасність, напруга думки, філософічність, властиві творчій позиції Айтматова, не заважають йому (як міг би хтось короткозоро пропустити), а саме навпаки — *зобов'язують* подавати обраний «сегмент» життя в його природній повноті, неокраєності і різногранності — чи то стосується загальної композиції картини, чи зображення характерів, внутрішнього світу людей. На пам'ять знову спадає «Білий пароплав». Його інколи зближують з притчею — очевидно, завдяки певній символіч-

¹ Воронов В. Л. Чингиз-Айтматов, с. 44.

23655

ності основної сюжетної ситуації, посиленої розкішною міфологічною образністю. Але ж у повісті, крім Хлопчика, Орозкула і Момуна Проворного, які справді, коли б автор у своїй «розстановці сил» обмежився лише ними, могли б створити досить оголений «притчевий трикутник», бачимо ще чимало людей (тітка Бекей, нерідна бабуся хлопця, Сейдахмат, Гульджемал, Кокетай нарешті, дуже важлива в смислової конструкції твору постать заїжджого шофера Кулубека, який міг би стати рятівником дитини), і кожен з них живе й діє на свій психологічний ґрунт. (Не кажучи вже про рясноту подробиць і реалій конкретно-побутової щоденності). Все проходить перед читачем у своєму начебто незапрограмованому, природному життєвому плінні в примхливому переплетінні людських взаємовідносин. Неодномірні й характери: не кажучи вже про Момуна та його дружину, «то добру, то злу», навіть огидний Орозкул у певний момент може збудити співчуття — коли він, п'яний, заходить в риданні, бо не його син (він бездітний) вибіг йому назустріч і не міг він знайти хоч кілька людських слів для хлопчика з шкільним портфелем... І водночас — у цьому неквапливому протіканні маленького струмка життя сходяться в страшній сутичці добро і зло, вибухає немінуча трагедія, яка веде нас у заобрічну далечинь, до великих питань моралі й культури цілої епохи. Тут і криється, мабуть, одна з «таємниць» таланту Айтматова: повнота і різногранність образу дійсності (в рамках, звісно, обов'язкового для кожного митця закону самообмеження) — і висота поетичної думки, «виращуваної», здається, на наших очах і в кінцевому підсумку згармонізованої навіть у своїй болючій драматичності. Про підказану життєвою правдою складність і «многокутність» характеру Танабая Бакасова, якого ми не вагаючись назвемо істинним героєм свого часу, вже говорилося. А ось приклад дещо іншого роду: несподівана (хоч чи така вже несподівана в цього письменника — адже були вже Танабай і Гульсарі?) «паралель» в історії притлумленого кохання Єдигея — він і його знаменитий на всю округу атан Каранар. «Паралель», яка в цьому творі, звичайно, є не стільки паралеллю, скільки антитезою; благородне людське тут виразно протистоїть стихійно-тваринному. Але й не для пласкої антитези писалася вся «рубенсівська» (чи «раблезіанська») історія атанського буяння Каранара, що особливо засвідчується епізодом шаленої розправи змученого, охопленого розпачем Єдигея над своїм гулящем вихованцем. Так, людина є цілісним, є навіть безмежним у різних своїх «модусах» створінням, тому її теж не помислиш — при всій гуманній вихованості почуттів — поза природним, тілесним началом, і бувають моменти, коли воно може сублимуватись хоча б у такий спосіб... Зайве й говорити, що в подібних мотивах (а вони по-різному звучать не в одному з творів автора) немає й натяку на той «біологізм», приземлено-натуралістичний погляд на людину, який свого часу нерідко бував — і з підставами, і без них — грізним жупелом у нашій критиці.

Айтматов — письменник глибокої уваги до внутрішнього світу людини, до його моральних, світоглядних підпор, до психологічних механізмів, що породжують той або інший вчинок персонажа, лінію його поведінки. Ще в «Джамілі» та повістях початку 60-х років критика майже одностайно відзначила точність і тонкість передачі різних психологічних станів зображуваних людей. Засоби й прийоми, якими це досягається, здебільшого прості — внутрішній монолог у його традиційній, близькій до невластиво-прямой мови формі, слово від оповідача або автора (опис), наснажений внутрішнім змістом жест персонажа, — але надзвичайно переконливі в кожній ситуації. Психологізм Айтматова ґрунтується на розкритті розвитку характеру, його змішності і (особливо в пізніших творах) його складних станів у драматичних колізіях,

Візьмімо, наприклад, останнє — «пограничні ситуації». Як прощаються дід і, особливо батько, Емраїн, із Кириском, поставлені перед фатальним вибором. Для батька він особливо тяжкий, адже він мусить покинути малолітнього сина одного в морі. «...Вже давно він урвав би ці безмірні муки, коли б не син, коли б він міг примусити себе залишити сина, що примостився в нього під боком тієї темної останньої ночі. Заради сина, який навіть не має ніяких надій на порятунок і все-таки і всупереч цьому якого він оберігав до найостаннішої можливості... заради всього цього він повинен був найскоріше залишити човна. Але саме через нього, через сина, він не міг на те зважитися, не сміючи кинути його напризволяще. Але й боротися, зволікати далі ставало теж небезпечно — залишали останні сили, необхідні, щоб набратися духу...» Просто, суворо, без жодної афектації і жодного «прийому», як у праджерелах — народному сказанні або античній трагедії. Тільки останнє мислене відкриття Емраїна, яке в даному разі набуває неосяжної узагальнюючої широти: «Все життя він був тим, хто він є, щоб до останнього подиху продовжити себе в синові». Яке пристрасне заперечення не тільки, скажімо, філософії екзистенціалізму, але й будь-яких інших індивідуалістичних, а часто й повинутих у морок песимізму концепцій буття!

Або інший приклад — уже з сфери міжлюдських відносин, розвинутих на соціальній основі. Давніх друзів — Танабая і парторга Чоро поступово віддалили один від одного певні принципові незгоди. Та ось ідуть один за одним розкати драми — безпідставне виключення Танабая з партії, останні години Чоро, спізнення Танабая до помиряючого друга — і перед нами у всій психологічній вірогідності постають справжні люди, здатні глибоко страждати і розкаюватись через взаємно несповнений етичний, людський обов'язок.

Людинолюбна душа Айтматова особливо ніжно (хоч ця ніжність часто поєднана з болем) розкривається в зображенні дитячих почуттів. Загалом, діти й батьки, батьки і діти, їхній взаємний духовний зв'язок, їхня «відаюча», з одного боку, і їхня «переймаюча», з другого, здатність — це один з постійних предметів його художнього дослідження і одна з головних ідей, на яких ґрунтується його концепція основ людського буття. З однаковою силою він може зобразити в цій сфері і гармонію (Абуталіп і його діти), і загрозову не лише для особистості, але й для суспільства дисгармонію (Казангап і — правда, дорослий уже — Сабітжан, Хлопчик і його батьки). І, як мало хто в сучасному письменстві, він уміє передати любов малих синів до батька (батька передусім), безмірну тугу дитини за батьком у вимушеній, часто трагічній розлуці: сторінки, на яких розповідається про біль малого Ермека, розлученого з батьком («І понад вік триває день»), про тугу Аджімурата за батьком-солдатом («Ранні журавлі»), мрії Хлопчика про зустріч з батьком («Білий пароплав») — справді незабутні.

Автор «Прощай, Гульсарі!» — письменник мужнього погляду на життя, і це підтверджується, зокрема, тією драматичною гостротою, якої набувають життєві конфлікти в багатьох його творах. Драматизм для нього, звичайно, не самоціль: в кінцевому підсумку він має на меті зміцнення духовної стійкості й мужності сучасної людини перед лицем тих чи тих суперечностей, труднощів, моральних іспитів, з якими вона неминує стикається в дійсності. І ще — він наче укрупнює саму ідею твору, в основі завжди життєствердну і сповнену пристрасного гуманістичного змісту. Загибель, самопожертва всіх дорослих у мисливському човні («Рябий Пес біжить краєм моря») з трагедійною силою стверджує, зрештою, ідею безсмертя людини й народу. «Показуючи загибель хлопчика в «Білому пароплаві», я зовсім не підношу зло над добром, а прагну до життєствер-

дження — через несприйняття зла в його найогиднішій формі, через смерть героя», — писав автор з приводу дискусійного для деяких критиків і читачів фіналу цієї повісті. Суворий вітер труднощів воєнного часу, тяжких родинних втрат, лихих пригод овіює обличчя юних героїв повісті «Ранні журавлі», — але з тим більшою яскравістю розкривається все добре й красиве в душах цих підлітків. І тут слід сказати про головну, можливо, якість айтматовського письма, яка відмежовує його драматизм від усякої похмурості і жорстокої «рубачої» самодостатності: постійну присутність у ньому гуманного поетичного почуття, того — то затаєного, то одвертого — «милування людиною», яке можна назвати горьківським... «Мудра тверезість Айтматова і поетична м'якість його серця згармонізують різкі контрасти»¹.

В цьому розумінні глибокий реалізм сьогоднішнього Айтматова, побувши трохи патетичної, трохи однолінійної піднесеності раннього періоду, залишився — за всієї пильної аналітичності, яка теж є не останньою передумовою його драматизму, — одухотвореним *поетичним реалізмом*, у якому б'ється неспокійне ліричне серце автора-оповідача.

Письменник охоче, але загалом тактовно і в міру користується засобами прози, яку звично називають ліричною: різного роду лейтмотивами (хто не помітив їх, скажімо в «Рябому Псі...» чи романі «І понад вік триває день!»), локальною (хоч часом і не тільки локальною) символією, що поетично підсвічує ті чи ті моменти реальності. (В щасливі хвилини Танабаєвого кохання його кінь, стоячи під яблуною, виявляється «увесь в яблуновому цвіту»; над хлопцями, що ранньою весною орють степ, пролітає прекрасний журавлиний ключ, що стає тут символом добра і надії; стихії природи освячуються для Кирилка іменами тих, хто віддав життя за нього, — вітер Органа, зоря Емраїна, хвилі-акмилгуни — за йменням ака-Милгуна...) Але чи не найбільша поетична прикмета цієї прози — органічне нове життя, яке знаходять у ній образи фольклору, в тому числі стародавніх міфів. Для представника зовсім молодого національної літератури це загалом природно, більш того — природніше, ніж для будь-кого іншого. В тій же Киргизії не так давно тривали широкі літературні дискусії, учасники якої сходились на тому, що «фольклорне мислення» досі було властивим не лише багатьом поетам, а й прозаїкам та драматургам країни «гір і степів», однак розходились у питанні про те, якою має бути роль фольклору, його образності, поетики в літературі сьогоднішнього і завтрашнього дня. Але Айтматов недарма здобув визнання як оригінальний письменник-новатор — фольклорно-міфологічні образи в нього виявилися включеними в іншу стильову систему, систему сучасного реалізму з його розвинутим психологічним аналізом і широкими ідейними «надзавданнями». І тому самі ці образи, зберігаючи свою давню поетичну свіжість і принадність, виступають глибинно переосмисленими, наснаженими новим змістом.

Чингіз Айтматов перш за все *любить* самоцвітну фольклорну спадщину, міфи свого та інших народів, любить як митець і поет. Які-небудь слова з дитячої пісеньки — «Синя мишко, дай мені води», що так хвилюють нас у мареннях напівживого Кирилка, повинні були колись зворушити й самого автора, змусити відчувти в них зерно якоїсь людської драми. В міфах, переказах, легендах письменник цінить і первозданню свіжості поетичної фантазії, і нетлінність народної пам'яті, і, головне, сконденсовану в надиво містких образах мудрість, мудрість часто універсального характеру,

¹ Кузякіна Н. Виховати в людині добро.— В кн.: Ч. Айтматов, Повісті гір і степів. К., 1972, с. 18.

яка робить їх такими придатними для покладення в основу тієї чи тієї сучасної «метафори життя» (термін автора). Саме тому вони й стали такими органічними для творчості Айтматова з її дедалі зростаючим тяжінням до філософії, до роздумів над такою великою гуманістичною проблематикою, як людина — суспільство — природа, людина і етичний закон, доля народу і народів у їхньому історичному поступуванні. І поєднання світу легендарно-міфологічного з реальним світом сучасності, з його насущними й гострими питаннями художньо здійснюється в його прозі здебільшого напроцуд міцно й переконливо.

Ще раз нагадаю, як, скажімо, поетично підсвічена розповідь про Та-набая і Гульсари «піснею старого мисливця» — сказанням про Сіру Козу. Але в художньо-узагальнюючій «світлосилі» казки і міфа, використовуваних письменником, є й свої ступені градації. Рогата матір-олениця в «Білому пароплаві» — міфологічний символ уже значно ширшого характеру, та й має він свого реального, сказати б, двійника, навколо долі якого й зав'язується головний драматичний вузол повісті. І не добратися, здається, до «дна» в багатому своїми значеннями образі Риби-жінки, з яким зв'язана символізація (в снах старого Органа) і єдності людини з природою, і їхньої нетотожності, і природної любовної жаги, і облагороджуючої її гуманності, і прагнення до щастя, і його неможливості «не у великому морі» (чого? символ водночас і ясний, і на диво всеосяжний)... А переказ про «непрстойне» пізнє кохання старого акина Раймали-аги в романі «І понад вік триває день», зовсім начебто не ступлений з сюжетом твору, — він говорить усе про те ж, що й численні інші мотиви в творах письменника: про людську правоту високого почуття, про духовну широчінь справжньої людини, яку не втиснеш у прокрустове ложе косного звичаю або черстої догми.

В літературній критиці останніх років чимало говорилося про сучасний художній міфологізм — і за, і проти нього. Справедливо, на мій погляд, було відхилено спроби зробити з нього якесь модне, «найсучасніше» стильове гасло. Естетично істинний він лише там, де письменника підводить до нього органічна потреба в укрупнюючих, філософськи узагальнюючих можливостях образів міфа чи легенди, сполучена з глибоким відчуттям їхньої поетичної сили і неперебутності. «Міфологізм», наявний у низці творів Айтматова, — саме такого роду, і, що найважливіше, він завжди має під собою міцну, далеку від всякої суб'єктивістської умовлядності, реалістичну основу.

Чингіз Айтматов — письменник такий же національний в розумінні, кровного зв'язку з життям, історією, традиціями, характером, естетичним світовідчуттям свого народу, якими є в нашій радянській літературі М. Шолохов і Л. Леонов, О. Гончар і Е. Межелайтіс, Р. Гамзатов і М. Капрім... «В реалістичному мистецтві національна своєрідність зображуваних характерів, традицій, побуту, історії, естетичного світосприймання служить неодмінною умовою художньої повноцінності твору», — писав він у статті «Соціалістичне, національне». Справді, все це знайшло неповторний художній вираз і в його власній творчості. Але, як зазначає письменник, «при всій важливості національного побуту в зображенні народного життя головним залишається ідейний зміст, проблема людини і суспільства в їхньому соціальному і моральному зв'язку, в боротьбі за утвердження передових ідей часу». Його погляди на національне — це погляди митця-комуніста, вірного своїм інтернаціоналістським переконанням і отому непримиренному до будь-яких виявів національної обмеженості і замкнутості, милування *всяким* національним — і передовим, і відсталім — тільки тому, що воно «свое»... «Національний егоїзм, — говорив він, виступаючи в 1964 році перед представниками літератур Азії і Африки, —

не тільки сковує культуру народу і заважає їй взяти все краще із скарбниці людства, але й позбавляє її змоги здійснити свій самобутній внесок в цю скарбницю».

Творчість самого Айтматова — на диво виразний приклад органічного синтезу національних джерел з кращими досягненнями вітчизняного і світового письменства. В принципі це можна сказати про кожний сильний талант, озброєний передовим світоглядом. Але в прозі представника молоді киргизької літератури таке поєднання створює особливо яскраву, неповторну художню тональність. Наче вперше відкритим, сповненим ранковою свіжістю і прозорості постає в ній світ національного, народного буття, зображений, здається, з усією безпосередністю, у «всіх чуттів первині» (якщо пригадати давні слова з вірша Є. Плужника) — і водночас у переломленні високої, справді сучасної мистецької культури. В сполученні з ідейною наснагою творів письменника, з їхньою суспільно значущою проблематикою, що сягає часом вселюдської масштабності, це й викликає до його книг постійний і повсюдний інтерес — у нашій країні і в цілому світі.

Давно люблять, цінують їх і читачі Радянської України. Його твори перекладаються українською мовою ще з часу перших їх публікацій у центральній пресі, в видавництвах Фрунзе і Москви. Практично всі вони — від «Джамілі» до роману «І понад вік триває день» — стали набуток мови Шевченка і Коцюбинського. Порівняно недавно, в 1980 році, вийшло в світ останнє за часом українське видання Ч. Айтматова — книжка новіших повістей «Ранні журавлі» в гарному перекладі М. Шумила і з його ж таки яскравою, емоційною післямовою.

Напружена думка про сучасний світ, про людину, про високі гуманістичні ідеали, нерозривно зв'язані в наші часи з боротьбою за комунізм і мир на Землі, — це те, що об'єднує всі образи й мотиви творчості видатного радянського письменника. «Що б я не писав, які б герої, образи, сюжети не виникали передо мною в процесі творчості, все це продиктоване моєю вірою в торжество людського духу, розуму, вірою в те, що людина зобов'язана перетворити свою морально-духовну енергію в енергію активного добра, історичного оптимізму, миру, тоді вона перемаже», — говорив нещодавно Ч. Айтматов у розмові з критиком В. Коркіним («Дружба народів», 1982, № 12). А в одному з давніших інтерв'ю на запитання про сенс і мету своєї творчості він відповів зовсім коротко: «Хочу, щоб людина була людиною». Точніше і водночас об'ємніше, мабуть, і не скажеш. І цій благородній меті Чингіз Айтматов служить як майстер натхненний і невтомний, на всю силу свого незвичайного таланту,

Леонід Новиченко

ДЖАМІЛЯ

Повість

*Одноліткам моїм,
що вирости в шинелях
батьків і старших братів*

Ось я знову стою перед цією невеликою картиною в простенькій рамі. Завтра вранці мені треба їхати в аїл, і я дивлюсь на картину довго й пильно, немовби вона може дати мені добру пораду.

Цю картину я ще ніколи не виставляв на виставках. Більше того, коли до мене приїжджають родичі з аїлу, я намагаюсь заховати її якнайдалі. У ній немає нічого непристойного, але це далеко не зразок мистецтва. Вона така ж проста, як земля, зображена на ній.

На другому плані картини — край осіннього збляклого неба. Вітер жене над далеким гірським пасмом бистроплинні перисті хмарки. На першому плані — червоно-бурий, порослий полином степ. І дорога чорна, ще мокра після недавніх дощів. Туляться біля обочини висохлі, обчухрані кущі чию. Вздовж розмитої колії тягнуться сліди двох подорожніх. Що далі, то менше проступають вони на дорозі, а самі подорожні, здається, ступнуть ще крок — і зайдуть за раму. Один з них... А втім, я трохи забігаю вперед.

Це було в пору моєї ранньої юності. Ішов третій рік війни. На далеких фронтах, десь під Курськом і Орлом, билися наші батьки й брати, а ми, тоді ще підлітки років по п'ятнадцять, працювали в колгоспі. Тяжка повсякденна селянська праця лягла на наші кволі ще плечі. Особливо важко бувало нам у жнива. Цілими тижнями не приходили ми додому, і днювали й ночували в полі, на току або на бречках дорогою на станцію, куди звозили зерно.

Одного жаркого дня, коли серпи, здавалося, розпеклися від жаття, я повертався зі станції порожньою бречкою і вирішив заїхати додому.

Біля самого броду, на пагорку, де кінчається вулиця, стоять два двори, обгороджені добротним саманним дувалом¹. Навколо

¹ Д у в а л — глинобитна огорожа.

садиб височать тополі. Це наші оселі. З давніх-давен живуть по сусідству дві наші сім'ї. Я сам — з Великого дому. У мене двоє братів, обидва вони старші за мене, обидва нежонаті, обидва пішли на фронт, і від них давно вже нема ніякої звістки.

Батько мій, старий тесляр, на світанку робив намаз і йшов на спільний двір, у теслярню. Повертався він тільки пізно ввечері.

Дома залишалися мати і сестричка.

У сусідньому дворі, або в Малому домі, як його називають в аїлі, живуть наші близькі родичі. Прадіди чи аж прапрадіди наші були рідними братами, але я називаю їх близькими тому, що жили ми однією сім'єю. Так повелося в нас ще з часів кочування, коли наші діди разом влаштовували стійбища і разом гуртували худобу. Цю традицію зберегли й ми. Коли в аїл прийшла колективізація, наші батьки поставили собі хати по сусідству. Та й не тільки ми, вся Аральська вулиця, що тягнеться вздовж аїлу в межиріччя, — єдиноплеменники, всі ми з одного роду.

Незабаром після колективізації помер господар Малого дому. Його дружина залишилася з двома малолітніми синами. За старим звичаєм родового адату, якого тоді ще дотримувалися в аїлі, вдову з синами не можна було віддавати заміж за когось із чужого роду, і наші єдиноплеменники оженили на ній мого батька. Цього вимагав від нього обов'язок перед духами предків — адже він доводився небіжчикові найближчим родичем.

Так з'явилася у нас друга сім'я. Малий дім вважали самостійним господарством: своя садиба, своя худоба, але, по суті, ми жили разом.

Малий дім теж вирядив до армії двох синів. Старший, Садик, пішов невдовзі після свого весілля. Від обох ми одержували листи — правда, нечасто.

В Малому домі залишилися мати, яку я називав «кічіапа» — молодшою матір'ю, та її невістка — Садикова жінка. Обидві вони з ранку до вечора працювали в колгоспі. Моя молодша мати, добра, згідлива й лагідна жінка, в праці не відставала від молодих — чи арики копати, чи поливати, — словом, міцно тримала в руках кетмень¹. Доля немов у нагороду послала їй роботу, яку невістка. Джаміля була до пари матері — невтомна, вправна, тільки от вдачу мала трохи іншу.

Я щиро любив Джамілю. І вона любила мене. Ми дуже дружили, але не сміли звертатися одне до одного на ім'я. Коли б ми були з різних родин, я б, звичайно, звав її Джаміля. Але я називав її «джене» — як дружину старшого брата, а вона мене

¹ Кетмень — сільськогосподарське знаряддя типу мотики.

«кічіне бала» — маленьким хлопчиком, хоч я був зовсім не маленький і лише трохи молодший од неї. Та так уже ведеться в айлах: невістки називають молодших діверів «кічіне бала» або «мій кайні».

Коло домашнього господарства обох дворів поралася моя мати. Допомогала їй сестричка, забавна дівчинка з ниточками в кісках. Я ніколи не забуду, як старанно вона працювала у ті тяжкі дні. Це вона пасла за городами ягнят і телят обох дворів, це вона збирала кізак і хмиз, щоб завжди було в домі паливо, це вона, моя кирпата сестричка, скрашувала самотність матері, відвертаючи її од похмурих дум про синів, що пропали безвісти.

Завдяки моїй матері наше велике сімейство жило дружно, в достатку. Вона була повновладною господинею обох дворів, хранительською родинного вогнища. Зовсім молоденькою прийшла вона в сім'ю наших дідів-кочівників і потім свято шанувала їх пам'ять, керуючи сім'ями по-справедливному. В айлі її шанували як найбільш розумну, совісну і досвідчену господиню. Всіма справами у домі відала мати. Батька ж, правду кажучи, жителі айлу не вважали за главу сім'ї. Не раз доводилося чути, як люди з якогось приводу говорили: «Е-е, та краще ти не ходи до устакі,— так шанобливо у нас називають майстрових людей,— він тільки й знає, що свою сокиру. У них старша мати усьому голова — от до неї і йди, так воно певніше буде...»

Слід сказати, що й я, хоча був і молодий, багато допомагав у господарстві, бо старші брати пішли воювати. І мене, частіше жартома, а іноді й серйозно, називали джигітом двох родин, захисником і годувальником. Я пишався цим і вважав за свій обов'язок дбати про господарство. До того ж мати заохочувала мою самостійність. Йй хотілося, щоб я був хазяйновитим і кмітливим, а не таким, як батько, котрий ціліснінький день майстрував собі мовчки.

Так-от, я зупинив бричку біля дому, в тіні під вербою, попустив віжки і, йдучи до воріт, побачив у дворі нашого бригадира Орозмата. Він сидів на коні, милиця його, як завжди, була приторочена до сідла. Поруч з бригадиром стояла мати. Вони про щось сперечалися. Підійшовши ближче, я почув голос матері:

— Не буде цього! Бійся бога, де ти бачив, щоб жінка возила мішки на бричці? Ні, голубе, дай спокій моїй невістці, нехай вона працює, як працювала. І так світу білого не бачу, спробуйно впорайся у двох дворах! Добре, що хоч дочка підросла. Вже тиждень розігнутих не можу, поперек ломить, немов кошму валаля, а кукурудза он сохне — води чекає! — запально говорила

вона, раз у раз засуваючи кінець тюрбана за комір плаття. Так вона робила завжди, коли сердилась.

— От які ж бо ви! — промовив у відчаї Орозмат, похитнувшись у сідлі.— Та коли б у мене нога була, а не оцей обрубок, хіба я вас просив би? Та я б краще сам, як колись, накидав би мішків у бричку і погнав коней!.. Не жіноча це робота, знаю, та де ж узяти тих чоловіків? От і вирішили солдаток умовити. Ви своїй невістці забороняєте, а нас начальство страшно лає... Солдатам хліб потрібен, а ми план зриваємо. Як же так, куди це годиться?

Я підходив до них, тягнувши по землі батога, і коли бригадир помітив мене, він дуже зрадив,— мабуть, йому спало щось на думку.

— Ну, коли ви так уже боїтеся за свою невістку, то ось її кайні,— з радістю показав він на мене,— нікому не дозволить близько до неї підійти. Можете не сумніватися! Сеїт у нас молодець. Оці хлопчачки — годувальники наші, тільки вони й виручають..

Мати перебила бригадира:

— Ой, та на кого ж ти схожий, чисто тобі бродяга! — заголосола вона.— А волосся, бач, які патли вирости... Та й батько наш теж добрий, ніяк не знайде часу поголити синові голову.

— Ну от і гаразд, нехай синок побавиться сьогодні у батьків, голову побриє,— спритно підхопив Орозмат у тон матері.— Сеїте, залишайся сьогодні дома, коней підгодує, а завтра вранці дамо Джамілі бричку: будете разом працювати. Гляди мені, відповідатимеш за неї. Та ви не турбуйтеся, байбіче¹, Сеїт не дасть її скривдити. І коли вже так склалося, відправляю з ними Даніяра. Ви ж його знаєте: сумирний такий хлопець... ну, той, що недавно з фронту повернувся. От і будуть утрюх на станцію зерно возити, хто ж тоді посміє зачепити вашу невістку? Правда ж, Сеїте? Ти як скажеш? Ось хочемо Джамілю погоничем поставити, та мати не погоджується, умов ти її.

Мені сподобалось, що бригадир хвалить мене, радиться зі мною, як з дорослим. До того ж я одразу уявив собі, як добре буде разом з Джамілею їздити на станцію. І я серйозно сказав матері:

— Нічого їй не станеться, не з'їдять же її вовки!

І, як завзятий їздовий, діловито сплюнувши крізь зуби, я потягнув за собою батога, статечно погойдуючись.

— Чи ти ба! — здивувалася мати і начебто зраділа, але зараз

¹ Байбіче — шанобливе звертання до жінки.

же сердито гримнула: — Я ось тобі покажу вовків! Ти звідки знаєш? Ач який розумний вискіпався!

— А хто ж знатиме, як не він. Він же у вас джигіт на два сімейства, пишатися можете! — заступився за мене Орозмат і сторожко глянув на матір. Він побоювався, що мати знову почне перечити.

Але вона не опиралася, тільки якось ураз поникла і промовила, тяжко зітхнувши:

— Який там уже джигіт, дитина ще, та й то день і ніч на роботі... А джигіти наші любі бог знає де! Спустили наші двори, як покинуте стійбище...

Я відійшов уже далеченько і не розібрав, що ще говорила мати. На ходу хльоснув батогом об ріг будинку так, що пил знявся, і, не відповідаючи навіть на усмішку сестрички, яка, приплескуючи долоньками, ліпила у дворі кізяки, поважно пройшов під навіс. Тут я сів навпочіпки і неквапно помив руки, поливаючи собі з глечика. Зайшовши після цього в кімнату, я випив чашку кисляку, а другу поставив на підвіконня і почав кришити в неї хліб.

Мати і Орозмат усе ще стояли в дворі. Тільки вони вже не сперечалися, а спокійно, тихо розмовляли. Мабуть, вони говорили про моїх братів. Мати раз у раз витирала припухлі очі рукавом і, задумливо хитаючи головою у відповідь на слова Орозмата, який, видно, втішав її, дивилася затуманеним поглядом кудись далеко-далеко, поверх дерев, ніби сподівалася побачити там своїх синів.

Засмучена мати, здається, пристала на мову бригадира. А він задоволений, що домігся свого, стьобнув коня камчею¹ і виїхав з двору швидкою інохіддю.

Ні мати, ні я й гадки тоді не мали, чим усе це скінчиться.

Я анітрохи не сумнівався, що Джаміля справиться з парокіною бричкою. Вона знала, як поводитися з кіньми, адже Джаміля — дочка табунника з гірського аїлу Бакаїр. Наш Садик також був табунником. Якось весною на скачках він нібито не зміг наздогнати Джамілю. Хто знає, чи правда це, але казали, що після цього ображений Садик викрав її. А втім, інші запевняли, що одружилися вони, покохавши одне одного. Та як би там не було, а прожили вони разом лише чотири місяці. Потім почалася війна і Садика призвали в армію.

Не знаю, чим пояснити, може, тим, що Джаміля з дитинства ганяла з батьком табуни,— вона у нього була одна: і за дочку, і за сина,— але в її вдачі часом виявлялося щось різке, чоловіче,

¹ Камча — нагай.

а іноді навіть грубувате. А працювала Джаміля напористо, почоловічому заповзятливо. Із сусідками ладнати вміла, та коли до неї несправедливо чіплялися, ні перед ким не поступалася у лайці, і траплялося, що й за волосся декого тягала.

Сусіди не раз приходили скаржитися:

— Що це у вас за невістка така? Тільки-но поріг переступила, а язиком так і меле. Нікого не шанує, нікого й не соромиться!

— От і добре, що вона така! — відповідала на це мати. — Невістка наша любить правду у вічі говорити. Це краще, ніж таїтися та тишком-нишком жалити. Ваші тихенькими прикидаються, а такі тихенькі — немов протухлі яйця: зовні чисто та гладенько, а всередині — носа затуляй.

Батько і молодша мати ніколи не ставились до Джамілі суворо й причепливо, як це належало свекрові та свекрусі. Вони обходилися з нею по-доброму, любили її й бажали тільки одного — щоб вона була вірною богові й чоловіку.

Я розумів батьків. Вирядивши до армії чотирьох синів, вони тішилися Джамілею, єдиною невісткою двох дворів, і тому так нею дорожили. Але я не розумів своєї матері. Не така вона людина, щоб просто отак любити кого-небудь. У моєї матері владний і суворий характер. У неї були свої правила, і вона завжди дотримувалась їх. Щороку мати ставила у дворі і обкурювала ялівцем нашу кочову юрту, яку батько змайстрував ще за молодих літ. Вона і нас вчила любити працю, шанувати старших і вимагала, щоб усі члени сім'ї беззастережно слухали її.

А от Джаміля була не така, якою мала бути невістка. Це стало видно одразу, як тільки вона прийшла в наш дім. Правда, Джаміля поважала старших, слухала їх, але ніколи не схиляла перед ними голови, зате й не шепотіла ущипливих слів, одвернувшись убік, як інші молодичі. Вона завжди говорила відверто те, що думала, і не боялася висловлювати свої міркування. Мати часто підтримувала її, погоджувалася з нею, але материне слово завжди було вирішальне.

Мені здається, що в прямодушній і справедливій Джамілі мати бачила рівню собі і потай мріяла поставити її коли-небудь на своє місце, зробити такою ж, як вона сама, владною господинею, байбіче, хранителькою родинного вогнища.

— Дякуй аллахові, дочко моя, — повчала мати Джамілю, — ти прийшла в хороший, благословенний дім. У цьому тобі поталанило. Жіноче щастя — дітей народжувати та достаток у домі створювати. А у тебе, хвалити бога, залишиться все, що нажили ми, старі, не заберемо ж із собою в могилу. Тільки щастя живе в того, хто честь і совість свою береже. Пам'ятай про це та шануйся!

Але дещо у Джамілі все-таки непокоїло свекрух: вона була надто веселою, немов дитя мале. Часом, здавалося, зовсім безпричинно починала сміятися, та ще так голосно, радісно. А коли поверталася з роботи, то не заходила, а вбігала у двір, перестрибуючи через арик. І ні з того ні з сього починала цілувати й обіймати то одну свекруху, то другу.

А ще любила Джаміля співати, вона весь час мугикала щонебудь, не соромлячись старших. В аїлі, звичайно, навіть не уявляли, що невістка може так поводитися у сім'ї, але обидві свекрухи заспокоювали себе тим, що згодом Джаміля стане статечніша: адже замолоду всі вони, мовляв, такі. А для мене Джаміля була найкраща в світі. Нам було дуже весело вдвох, ми могли сміятися без усякої причини і ганятися по двору одне за одним.

Струнка, ставна, з прямим жорстким волоссям, заплетеним у дві тугі, важкі коси, Джаміля була дуже вродлива. Вона так запинаялася своєю білою косинкою, трохи насуваючи її на чоло, що це відтіняло смугляву шкіру гладенького обличчя і дуже личило їй. Коли Джаміля сміялася, її синяво-чорні мигдалевидні очі молодого спалахували, а коли раптом починала співати не дуже пристойні аїльські пісеньки, її гарні очі ставали грайливими.

Я часто помічав, що джигіти, особливо фронтовики, які повернулися додому, задивляються на Джамілю. Вона й сама любила пожартувати, але, правда, біла по руках тих, що поводитися надто вільно. І все-таки це завжди дратувало мене. Я ревнував її, як ревнують молодші брати своїх сестер, і коли помічав біля Джамілі молодих джигітів, то намагався якось перешкодити їм. Я насуплювався і дивився на них дуже сердито, ніби промовляв своїм виглядом: «Ви не дуже тут гелкотить. Вона дружина мого брата, і не думайте, що за неї нікому заступитися!»

У такі хвилини я нарочито розв'язно, до речі й не до речі, встрявав у розмову, намагався висміяти її залиціальників, а коли це не допомагало, ще більше сердився і бундючно спів:

Хлопці пирсакали зо сміху:

— Ой, гляньте на нього! Та вона ж його джене, от сміхота, а ми й не знали!

Я терпів і мовчав, але відчував, що вуха мені паленіють від образи і зрадливі сльози набігають на очі. А Джаміля, моя джене, розуміла мене. Ледве стримуючись, щоб не розсміятись, вона робила серйозне обличчя.

— А ви думали, що джене на дорозі валяються? — з поважним виглядом говорила Джаміля джигітам.— Може, у вас і валяються, а в нас ні! Ходімо звідси, кайні мій, ну вас! — І, красу-

ючись перед ними, Джамілія гордовито закидала голову, задержувато поводила плечима і, йдучи від них разом зі мною, мовчки посміхалася.

І досаду, і радість бачив я в цій посмішці. Може, вона думала тоді: «Ех ти, дуренький! Як тільки захочу дати собі волю, хто мене втримає? Всією сім'єю стежите — не встежите!» Я в таких випадках винувато мовчав. Так, я ревнував Джамілію, боготворив її, пишався тим, що вона моя джене, що вона гарна й має таку незалежну, вільну вдачу. Ми з нею були найщирішими друзями і нічого не приховували одне від одного.

У ті дні в аїлі було мало чоловіків. Користуючись з цього, деякі хлопці поводитися з жінками нахабно і ставились до них зневажливо: чого, мовляв, з ними панькатись, тільки пальцем кивни — кожна побіжить.

Одного разу на сінокосі до Джамілі почав чіплятися Осмон, наш далекий родич. Він теж був з тих, які вважали, що перед ними жодна не встоїть. Джамілія неприємно відштовхнула його руку і підвелася з-під стогу, де вона відпочивала в холодку.

— Відчепись! — промовила вона з гіркотою й одвернулася. — А втім, чого від вас сподіватися, жеребці ви табунні!

Осмон, розлігшись під стогом, презирливо скривив мокрі губи.

— Котові те м'ясо смердюче, що високо на жердині висить... Чого комизишся, либонь, самій до смерті хочеться, а теж носом крутиш.

Джамілія рвучко обернулася.

— Може, й хочеться! Та тільки доля нам така випала, а ти, дурню, смієшся. Сто років буду солдаткою, а на таких, як ти, і плювати не схочу: гидко. Хотіла б я бачити, хто став би з тобою розмовляти, коли б не війна!

— От і я кажу! Війна — ти й казишся без чоловікової камчі! — Осмон усміхнувся. — Ех, коли б ти була моєю жінкою, роздягнув би тебе догола, грудасту, тоді б ти не те заспівала.

Джамілія метнулася була до нього, хотіла щось сказати, але промовчала, зрозумівши, що не варто заводитися. Вона з ненавистю дивилася на нього довгим поглядом. Потім, гидливо сплюнувши, підняла з землі вила і пішла звідти.

Я стояв на мажарі за скиртою. Побачивши мене, Джамілія круто звернула вбік. Вона зрозуміла, в якому стані я був. У мене було таке відчуття, що не її, а мене зганьбили. З душевним болем я дорікав їй:

— Навіщо ти заводишся з такими, навіщо ти з ними розмовляєш?

До самого вечора Джамілія ходила похмура, ні слова не промовила до мене і зовсім не сміялася, як раніше. Коли я підгонив

до неї мажару, Джаміля, щоб не дати мені заговорити про ту страшну образу, яку вона таїла в собі, з розмаху стромляла вила в копицю і, відразу піднявши її всю, несла поперед себе, ховаючи за нею обличчя. Вона ривком скидала сіно і одразу ж бігла до другої копиці. Мажара швидко наповнювалась. Віддаляючись, я оглядався і бачив, як вона понуро стояла якусь мить, спершись на держак вил, і про щось думала, а потім, схаменувшись, знову бралася до роботи.

Коли ми навантажили останню мажару, Джаміля, немов забувши про все на світі, довго дивилася на захід сонця. Там, за річкою, десь на краю казахського степу, неначе вогонь в отворі тандира¹, полум'яніло розімліле призахідне сонце. Воно повільно ховалося за обрієм, почервонивши загравою пухнасті хмарки на небі і кидаючи останні відсвіти на ліловий степ, уже оповитий в низинах просинню ранніх сутінків. Джаміля дивилася туди з таким тихим захопленням, немов перед нею постало казкове видіння. Обличчя її світилося ніжністю, по-дитячому лагідно усміхалися її напіврозтулені губи. І тут Джаміля, неначе відповідаючи на мої невисловлені докори, які все ще просилися у мене з язика, обернулася і заговорила таким тоном, мовби ми продовжували розмову:

— А ти не думай про нього, кічіне бала, хай йому грець! Хіба це людина?..— Джаміля замовкла, проводжаючи поглядом зга-саючий край сонця, і, зітхнувши, замислено сказала: — Звідки їм знати, таким, як Осмон, що в людини на душі? Ніхто цього не знає... Може, й нема таких чоловіків на світі...

Поки я повертав коней, Джаміля вже встигла підбігти до жінок, що працювали недалеко від нас, і до мене долинули їхні гучні веселі голоси. Хто зна, що з нею сталося,— може, одлягло їй від серця, коли вона дивилася на захід сонця, може, просто розвеселилася тому, що добре попрацювала. Я сидів на мажарі, на високій копиці сіна і дивився на Джамілю. Вона зірвала з голови свою білу косиночку і, широко розставивши руки, побігла за подружкою по викошеному лузі, який уже починали оповивати сутінки. На вітрі тріпотів поділ її плаття. І від мене теж раптом відлетів смуток: «Чи варто думати про Осмонові теревені!»

— Но-о, поїхали! — заспішив я, поганяючи коней.

Того дня, як мені й велів бригадир, я вирішив дочекатися батька, щоб поголити голову, а тим часом почав писати відпо-

¹ Тандир — піч для випікання хліба, формою схожа на великий горщик.

відь на лист Садика. І тут ми дотримувались своїх правил: брати писали листи на ім'я батька, аїльський поштар вручав їх матері, читати листи і відповідати на них повинен був я. Ще не почавши читати, я наперед знав, що написав Садик. Усі його листи були схожі один на одного, як ягнята в отарі. Садик завжди починав так: «Послання про здравствування» — і далі завжди повідомляв: «Надсилаю цього листа поштою моїм рідним, що живуть у запашному, квіточому Таласі: вельми любимому, дорогому батькові Джолчубаю...» Далі йшла моя мати, тоді його мати, а потім уже всі ми точно по черзі. Після цього він обов'язково запитував про здоров'я і благополуччя аксакалів роду, близьких родичів, і тільки в кінці, немовби похапцем, Садик дописував: «А також шлю привіт моїй дружині Джамілі...»

Звичайно, коли живі батько та мати, коли здравствують в аїлі аксакали і близькі родичі, звертатись спершу до дружини, а тим паче писати на її ім'я просто незручно, навіть непристойно. Такої думки був не тільки Садик, але й кожний чоловік, який поважає себе. Та що тут говорити, так уже було заведено в аїлі, і це не тільки не підлягало обговоренню, але ми просто не задумувалися над цим, та й не до того було. Адже кожний лист — бажана, радісна подія.

Мати примушувала мене кілька разів перечитувати листа, потім з побожним розчуленням брала його своїми порепаними руками і тримала так незграбно, немов птаха, який ось-ось випурхне. Насилу згинаючи шкарубкі пальці, вона нарешті згортала листа трикутником.

— Ой дорогі мої, як талісман ми берегтимемо ваші листи! — примовляла вона тремтячим від сліз голосом. — Бачиш, розпитує, як там батько, мати, родичі... Та де ми дінемося, ми ж у себе, в аїлі. А от вам як? Хоч одно словечко черкніть: живий, мовляв, я, і все — нам більше нічого не треба...

Мати ще довго дивилася на трикутника, потім ховала його в шкіряну торбинку, де зберігалися всі листи, і замикала в скрині.

Якщо в цей час Джамілі була вдома, то їй давали прочитати листа. Кожного разу, коли вона брала в руки трикутника, я помічав, як вона спалахувала. Джамілі читала мовчки, жадібно, квапливо перебігаючи очима по рядках. Але чим ближче підходила до кінця, тим нижче схилялися її плечі, і вогонь на щоках повільно згасав. Вона насуплювала свої уперті брови і, не дочитавши останніх рядків, повертала листа матері з такою холодною байдужістю, немов віддавала те, що брала в борг.

Мати, видно, по-своєму розуміла настрої невістки і намагалася підбадьорити її,

— Чого це ти? — говорила вона, замикаючи скриню. — Замість того щоб радіти, зів'яла зовсім! Хіба тільки в тебе чоловік у солдатах? Не в тебе одної біда — горе народне, з народом і терпи. Думаєш, є такі, що не скучають, що не тужать за чоловіками за своїми... Тужи, але щоб по тобі цього не видно було, у собі ховай!

Джаміля мовчала, але її зажурений погляд, здається, промовляв: «Нічого ви не розумієте, матінко!»

Лист Садиків і цього разу прийшов із Саратова. Садик лежав там у госпіталі. Він писав, що, бог дасть, восени повернеться додому як поранений. Про це Садик повідомляв і раніше, і ми всі раділи, що скоро зустрінемося з ним.

Я все-таки не залишився того дня дома, а поїхав на тік. Там я завжди ночував. Коней відвів на люцерну і спутав. Голова не дозволяв пасти худобу на люцерні, але щоб мої коні були справні, я порушував заборону. Я знав одну затишну місцину в низині, до того ж уночі ніхто нічого не міг помітити, але цього разу, коли я випріг коней і повів їх, виявилось, що хтось уже пустив туди чотирьох коней. Це мене обурило. Адже я був хазяїном парокінної брички, і це надавало мені право обурюватися. Не роздумуючи, я вирішив одігнати чужих коней кудись далі, щоб провчити зухвальця, який вторгнувся у мої володіння. Та раптом я впізнав двох коней Даніяра, того самого, про якого говорив удень бригадир. Згадавши, що з завтрашнього дня ми разом з Даніяром возитимемо зерно на станцію, я вже не чіпав його коней і повернувся на тік.

Даніяр, виявляється, був тут. Він щойно змастив колеса своєї брички і підкручував гайки на осях.

— Даніке, це твої коні у пизині? — спитав я.

Даніяр повільно повернув голову.

— Двоє моїх.

— А друга пара?

— Це, як її, Джамілі, чи що, це її коні. Вона тобі ким доводиться? Джене твоя?

— Еге ж, джене.

— Бригадир сам їх тут залишив, наказав доглянути...

Як добре, що я не відігнав коней!

Настала ніч, ущух вечірній вітерець, що дув з гір. На току теж затихло. Даніяр влаштувався біля мене під скиртою соломи, але трохи згодом підвівся і пішов до річки. Він зупинився недалечко, над кручею, та так і стояв, заклавши руки за спину і трохи схиливши голову на плече. Він стояв спиною до мене. Його довга, незграбна постать, неначе витесана сокирою, різко окреслювалась у м'якому місячному сяйві. Здавалося, він чуйно

прислухався до наростаючого шуму річки, що дедалі виразніше долинав уночі з перекатів. А може, він хотів почути ще якісь не вловимі для мене звуки і шерехи ночі. «Знову він задумав ночувати біля річки, от дивак!» — усміхнувся я.

Даніяр недавно з'явився в нашому аїлі. Якось на сінокіс прибіг хлопчина й каже, що в аїл прийшов поранений солдат, а хто і чий — він не знає. Ой що тоді було! В аїлі ж так: повернеться хто-небудь з фронтовиків, усі до одного, і старі, й малі, гуртом біжать подивитись на прибулого, поручкатися, розпитати, чи не бачив близьких, послухати новини. Галас зчинився неймовірний, кожний угадував: може, наш брат повернувся, а може, сват? Ну і помчали косарі довідатися, хто це прийшов.

Виявляється, Даніяр був корінним нашим земляком, родом з аїлу. Розповідали, що в дитинстві він залишився сиротою, років зо три поневірявся по дворах, а потім подався до казахів у Чакмакський степ — його родичі по матері казахи. Близьких родичів не було, щоб забрати хлопчину назад, так і забули про нього. Якщо його питали, як жилося йому потім, коли він пішов з дому, Даніяр відповідав ухильно. І все-таки можна було зрозуміти, що він добре набрався лиха, сповна зазнав сирітської долі. Життя ганяло Даніяра, як перекотиполе, по різних краях. Він довгий час пас овець на чакмакських солончаках, а коли підріс, копав канали в пустелях, працював у нових бавовнорадгоспах, потім — на Ангрєнських шахтах, біля Ташкента, а звідти пішов до армії.

Повернення Даніяра до рідного краю жителі аїлу зустріли схвально. «Скільки не кидало його по чужих краях, а повернувся, — значить, судилося пити воду з рідного арика. І не забув, бач, своєї мови, на казахську трохи збивається, а так — говорить чисто!»

«Тулпар¹ хоч на краю світу знайде свій табун. Кожному дорога його батьківщина, його народ! Молодець, що повернувся. І ми задоволені, і духи твоїх предків. Ось, бог дасть, доб'ємо германа, заживемо мирно, і ти, як і інші, заведеш сім'ю, і в тебе витиметься свій димок над домашнім вогнищем!» — говорили старі аксакали.

Пригадавши Даніярових предків, вони точно встановили, з якого він роду. Так з'явився в нашому аїлі «новий родич» — Даніяр.

І от бригадир Орозмат привів до нас на сінокіс високого, трохи сутулого солдата, що накульгував на ліву ногу. Перекинувши шинелю через плече, він рвучко крокував, намагаючись не

¹ Тулпар — казковий скакун.

відставати від приземкуватої Орозматової кобильчини, що дріботіла інохіддю. А невисокий на зріст, енергійний бригадир поруч з довготелесим Даніяром був схожий на неспокійного річкового кулика. Хлопці навіть розсміялися.

Поранена нога Даніяра, яка тоді ще не зовсім загоїлась, не згиналася в коліні, тому в косарі він не годився, і його призначили до нас, хлопчаків, на снокосарки. Правду кажучи, нам він не дуже сподобався. Насамперед не до душі нам було те, що Даніяр такий похмурий і мовчазний. А коли він говорив, то відчувалося, що колишній фронтовик думає про щось своє, зовсім стороннє, і було незрозуміло, бачить він тебе чи не бачить, хоча й дивиться своїми задумливо-мрійними очима тобі прямо в обличчя.

— Бідний хлопець, мабуть, все ще не може опам'ятатися після фронту! — говорили про нього.

Але цікаво, що завжди задумливий Даніяр працював швидко, точно, і хтось сторонній міг би подумати, що він компанійська й відверта людина. Може, важке сирітське дитинство навчило його приховувати свої почуття і думки, виробило в ньому таку стриманість? Можливо, й так.

Тонкі губи Даніяра з твердими складками в кутиках були завжди міцно стулені, очі дивилися сумно, спокійно, і тільки вигнуті, рухливі брови оживляли його худорляве, завжди втомлене обличчя. Іноді він насторожувався, немов почувши щось недоступне іншим, і тоді брови його злітали і очі загоралися незрозумілим захватом. А потім він довго посміхався і радів з чогось. Нас дивувало все це. Та й не тільки це, у нього були й інші дивацтва. Увечері ми випрягали коней, збиралися біля куреня й чекали, коли куховарка зварить їжу, а Даніяр вилазив на сторожову сопку¹ і просиджував там до смерку.

— Що він там робить, на дозор його поставлено, чи що? — сміялися ми.

Одного разу я з цікавості поліз за Даніяром на сопку. Нічого особливого там, здавалося, не було. Широко стелився навкруги передгірний степ, що поринув у бузковий присмерк. Темні, невизначні поля, здавалося, повільно розчинялися в тиші.

Даніяр навіть не звернув уваги на те, що й я прийшов на сопку: він сидів, обхопивши коліно, і дивився кудись поперед себе задумливим, але ясним поглядом. І знову мені здалося, що він напружено вслухається в якісь звуки, яких я не можу почути. Часом він насторожувався і завмирав з широко розкритими

¹ Сторожова сопка — підвищення, звідки оглядають всю навколишню місцевість. Ця назва залишилася в киргизів з часів кочових набігів.

очима. Його щось гнітило, і я думав, що ось зараз він підведеться і розкриє свою душу, тільки не переді мною,— мене він не помічав,— а перед чимсь величним, неосяжним, не відомим мені. А потім я глянув і не впізнав його: Даніяр сидів похмурий і млявий, ніби просто відпочивав після роботи.

Сіножаті нашого колгоспу розкидані на угіддях у заплаві річки Куркуреу. Недалеко від нас Куркуреу вихоплюється з ущелини і мчить по долині нестримним, шаленим потоком. Пора косовиці — це пора повені гірських річок. Звечора починала прибувати вода, каламутна, піниста. Опівночі я прокидався в курені від могутнього здригання річки. Синя, встояна ніч заглядала зорями в курінь, поривчасто налітав холодний вітер, спала земля, і тільки бурхлива річка, здавалося, ось-ось насунеться на нас. Хоч ми були не біля самого берега, вночі дуже відчувалася близькість води. Мимоволі ставало страшно: а що, коли раптом знесе, змие курінь? Товариші мої спали міцним сном косарів, а я не міг заснути і виходив надвір.

Гарна і страшна ніч у заплаві Куркуреу. Там і тут темніють на лузі спутані коні. Вони напаслися досхочу на росяній траві і зараз, зрідка форкаючи, чутко дримають. А поруч, згинаючи схльостану мокру шелюгу, набігаючи на берег, глухо перекочує каміння Куркуреу. Невгамовна річка наповнює ніч несамовитим, грізним шумом. Острах бере. Моторошно.

У такі ночі я завжди згадував про Даніяра. Він звичайно ночував у копицях біля самого берега. Невже йому не страшно? Як тільки він не глухне від шуму річки? Спить він чи ні? Чому він ночує сам біля річки? Чому це йому подобається? Дивний чоловік, мов неприкаяний. Де ж він зараз? Дивлюся скрізь — нікого не видно. Пологими горбами пішли у далечінь береги, в темряві проступають гребені гір. Там, угорі, тихо і зоряно.

Здавалося б, Даніяр міг би вже подружити з ким-небудь в аїлі. Але він, як і раніше, був самотній, ніби для нього не існувало поняття дружби чи ворожнечі, симпатії чи заздрості. А в аїлі ж поважають того джигіта, який може захистити і себе, й інших, хто здатний зробити добро людям, а інколи й зло заподіяти, хто не гірше за аксакалів розпоряджається на бенкетах і поминках,— такі і в жінок на прикметі.

А коли людина, як Даніяр, тримається осторонь, не втручається у повсякденні справи аїлу, то одні його просто не помічають, а інші поблажливо говорять:

— Нікому од нього ні холодно ні жарко. Живе, бідолаха, перебивається сьак-так, ну й добре...

З такої людини, як правило, глузують або жаліють її. А ми, підлітки, яким завжди хотілось видаватися старшими як на свій

вік, щоб бути такими, як справжні джигіти, коли не прямо в обличчя, то між собою увесь час сміялися з Даніяра. Ми сміялися навіть з того, що він сам прав свою гімнастерку в річці. Випере — і ще вогку одягне: вона в нього була одна.

Але дивна річ, здавалося б, Даніяр — тихий і лагідний, а ми так і не наважувалися бути з ним запанібрата. І не тому, що він старший од нас, — подумаєш, на три чи чотири роки всього, ми з такими не церемонилися і звертались до них на «ти», — і не тому, що він був суворий чи солідний, — а це часом викликає щось схоже на повагу, — ні, якась неприступність крилася в його мовчазній, похмурій задумливості. Це стримувало нас, ладних узяти на глум кого завгодно.

Можливо, приводом до нашої стриманості був один випадок. Я ріс дуже цікавим хлопцем і не раз надокучав людям своїми запитаннями, а розпитувати фронтовиків про війну любив страшенно. Коли у нас на сінокосі з'явився Даніяр, я все шукав слушного моменту, щоб вивідати що-небудь у нового фронтовика.

От сиділи ми якось увечері після роботи біля вогнища, попоїли і спокійно відпочивали.

— Даніке, розкажи що-небудь про війну, поки спати не лягли, — попросив я.

Даніяр помовчав і ніби аж образився. Він довго дивився на вогонь, потім підвів голову і глянув на нас.

— Про війну, кажеш? — спитав він і, ніби відповідаючи на свої власні роздуми, глухо додав: — Ні, краще вам не знати про війну!

Потім повернувся, взяв оберемок сухого бур'яну і, підкинувши його у вогнище, заходився роздмухувати вогонь, ні на кого з нас не дивлячись.

Більше нічого Даніяр не сказав. Але навіть з цієї короткої фрази ми зрозуміли, що не можна отак просто говорити про війну, що з цього не вийде казка на сон грядущий. Війна кров'ю запеклася глибоко в людському серці, і розповідати про неї нелегко. Мені було соромно перед самим собою. І я вже ніколи не питав у Даніяра про війну.

Проте не тільки цим він завоював повагу до себе. Той вечір скоро забувся, так само, як скоро в аїлі перестали цікавитись самим Даніяром. Його відлюдність і замкнутість викликали в людей байдужість або просто почуття жалю.

— Бездомний, нещасний бідолаха, — казали про нього. — Добре, хоч на харч заробляє в колгоспі, а то саме раз з торбою йти... Тихий він, лагідний, мов вівця!

Поступово люди звиклися з дивним характером Даніяра, а потім взагалі перестали помічати його. Власне, так воно й мало

бути: якщо людина нічим не проявляє себе, про неї поступово забувають.

Другого дня рано-вранці ми з Данієм привели коней на тік, а Джаміля була вже тут. Ще здалеку, побачивши нас, вона гукнула:

— Ой кічіне бала, веди-но моїх коней сюди! А де мої хомути? — І, неначе все життя була їздовим, заходилася діловито оглядати бричку, пробуючи ногою, чи добре пригнані втулки коліс.

Коли ми з Данієм підїхали, вигляд наш видався їй кумедним. На худих ногах у Даніяра теліпалися величезні, з широченними халявами, кирзові чоботи, що от-от, здавалося, поспадають. А я підганяв коня босими, задубілими чорними п'ятами.

— Ну й пара! — Джаміля весело закинула голову. І одразу ж почала командувати нами: — Швидше-но, щоб до спеки проїхати степ!

Вона вхопила коней за вудила, впевнено підвела їх до брички і почала запрягати. І сама ж запрягала, тільки один раз попросила мене показати, як налагодити віжки. Даніяра вона не помічала, ніби його й зовсім тут не було.

Рішучість і навіть визивна самовпевненість Джамілі, мабуть, вразили Даніяра. Недружелюбно, але разом з тим потай милуючись, дивився він на неї, міцно стуливши губи. Коли Данієм мовчки підняв з вагів мішок із зерном і підніс його до брички, Джаміля напалася на нього:

— Що ж це таке, кожен так і буде сам по собі тужитися? Ні, друже, так не піде, ану давай сюди руку! Гей, кічіне бала, чого ти дивишся, лізь на бричку, укладай мішки!

Джаміля сама схопила Даніяра за руку, і, коли вони разом на зімкнутих руках підхопили мішок, він, бідолаха, почервонів від зніяковіння. І потім кожного разу, коли вони підносили мішки, міцно тримаючись за руки, а голови їхні майже торкалися, я бачив, як страшенно незручно Данієрові, як він напружено кусає губи і як намагається не дивитись у вічі Джамілі. А Джамілі байдуже. Вона, здавалося, й не помічала свого напарника, перекидаючись жартами з вагаркою. Потім, коли брички були навантажені і ми взялися за віжки, Джаміля лукаво підморгнула і мовила сміючись:

— Гей ти, як тебе, Данієр, чи що? Ти ж на вигляд мужчина, давай перший відкривай дорогу!

Данієм знову мовчки рвонув бричку з місця.

«От бідолаха, який же ти до всього ще й сором'язливий!» — подумав я.

Нам було далеко їхати: кілометрів з двадцять степом, потім через ущелину. Добре, що хоч до самої станції дорога весь час іде з гори, коням неважко.

Наш аїл Куркуреу розкинувся на березі річки, на схилі Великих гір, і тягнеться до самих Чорних гір. Поки не в'їдеш в ущелину, аїл з його темніючими гуртами дерев увесь час видно.

За день ми встигали зробити тільки один рейс. Ми виїжджали вранці, а приїжджали на станцію після полудня.

Сонце немилосердно пекло, а на станції штовханина, не протопишся: брички, мажари з мішками, що з'їхалися з усієї долини, нав'ючені ішаки і воли з далеких гірських колгоспів. Пригнали їх хлопчакі і солдатки, чорні, у вигорілій одежі, з розбитими об каміння босими ногами і до крові потрісканими від спеки і пилу губами.

На воротах «Заготзерна» висіло гасло: «Кожний колосок хліба — фронту!» У дворі повно людей, метушня, крики погоничів. Поруч, за низеньким дувалом, маневрує паровоз і, викидаючи тугі клуби гарячої пари, пашиє чадною жужелицею. Мимо з оглушливим ревом мчать поїзди. Роздираючи слиняві паші, злобно і нестямно горлають верблюди, не хочуть підводитися з землі.

У приймальному пункті, під залізним розпеченим дахом, — гори зерна. Мішки треба нести по дощаному трапу нагору, під самий дах. Від густої хлібної духоти, пилу важко дихати.

— Гей ти, хлопче, гляди мені! — горлає внизу приймальник з червоними від безсоння очима. — Нагору неси, на самий верх! — Він погрожує кулаком і заходиться лайкою.

Ну чого він лається? Адже ми й так знаємо, куди нести, і донесемо. Несемо ж ми цей хліб на своїх плечах із самого поля, де по зернині вирощували і збирали його жінки, діди й діти, де й зараз, у гарячий час жнив, комбайнер морочиться біля несправного комбайна, що давно відслужив свій вік, де жінки завжди гнуть спину над розпеченими серпами, де маленькі дитячі руки бережно збирають кожний загублений колосок.

Я й зараз пам'ятаю ще, які важкі були мішки, що я носив на плечах. Це робота для дужих чоловіків. Я балансував, ідучи нагору по трапу, дошки якого рипіли і вгиналися. Міцно закусивши зубами ріжок мішка, я намагався втримати його, не випустити. У горлі дерло від пилу, на ребра давило, перед очима стояли вогняні кола. І скільки разів, знесилившись на півдорозі, відчуваючи, як невмолимо сповзає зі спини мішок, мені хотілося кинути його й разом з ним скотитися вниз. Але позаду йдуть люди. Вони теж з мішками, вони мої ровесники, такі ж юнаки, або солдатки, в яких такі діти, як я. Коли б не війна, хіба дозволили б

їм тягати таку вагу? Ні, я не мав права відступати, коли таку саму роботу виконували жінки.

Он Джаміля йде попереду, підіткнувши плаття вище колін, і я бачу, як напружуються круті м'язи на її смуглих красивих ногах, бачу, з яким зусиллям тримає вона своє гнучке тіло, пружинисто згинаючись під мішком. Тільки іноді зупиняється Джаміля, немов відчуваючи, що мені з кожним кроком стає важче.

— Кріпись, кічіне бала, небагато залишилося!

А в самої голос не дзвінкий, придушений.

Коли ми, висипавши зерно, поверталися назад, нам зустрічався Даніяр. Він ішов по трапу, трохи накульгуючи, дужим розміреним кроком, як завжди самотній і мовчазний. Порівнявшись із нами, Даніяр окидав Джамілю похмурим, пекучим поглядом, а вона, розгинаючи натружену спину, поправляла зім'яте плаття. Він щоразу так дивився на неї, немов бачив уперше, а Джаміля все не помічала його.

Так уже повелося: Джаміля або сміялася з нього, або зовсім не звертала на нього уваги. Це залежало від її настрою. От їдемо ми дорогою, раптом їй щось спаде на думку, і вона крикне мені: «Гайда, швидше!» І, гикаючи, крутячи над головою батога, пожене коней навскач. Я за нею. Ми переганяли Даніяра, залишаючи його в густих хмарах куряви, що довго не осідала. Хоча це робилося жартома, та не кожний терпів би таке. А от Даніяр, здавалося, не ображався. Ми мчали повз нього, а він з похмурим захватом дивився на Джамілю, яка аж заходилася сміхом, стоячи на бричці. Я оглядався, Даніяр дивився на неї навіть крізь куряву. І було щось добре, всепрощаюче в його погляді, та ще я відчував у ньому шперту, приховану тугу.

Ні глузування, ні цілковита байдужість Джамілі ні разу не розсердили Даніяра. Він немов поклявся терпіти все. Спочатку мені було жаль його, і я кілька разів казав Джамілі:

— Ну навіщо ти смієшся з нього, джене, він же такий смирний!

— Ану його! — сміялася Джаміля і махала рукою. — Я ж так просто, жартома, нічого з цим відлюдком не станеться!

А потім і я почав жартувати і підсміюватися з Даніяра, як і Джаміля. Мене почали непокоїти його дивні і настирливі погляди. Як він дивився на неї, коли вона брала мішок собі на плечі! Та й справді, в цьому гомоні, штовханніні, у цій базарній метушні двора, серед захриплих людей, що снували туди й сюди, Джаміля впадала у вічі своїми впевненими, точними рухами, легкою ходою, немовби все це відбувалося на просторі.

І не можна було не задивитися на неї. Щоб узяти з борту брички мішок, Джаміля витягалася, вигинаючись, підставляла

плече і закидала голову так, що оголювалася її гарна шия і бурі від сонця коси майже торкалися землі. Даніяр ніби мимохіть зупинявся, а потім проводжав її поглядом до самих дверей. Ма-буть, він думав, що робить це непомітно, але я все бачив, і мені це починало не подобатися, немовби навіть ображало мої почуття: адже я ніяк не міг вважати, що Даніяр вартий Джамілі.

«Подумати тільки, навіть він задивляється, а що вже казати про інших!» — обурювалося все моє єство. І дитячий егоїзм, який ще жив у мені, розгорявся пекучими ревнощами. Адже діти завжди ревнують своїх близьких до чужих людей. І замість жалості я відчував тепер до Даніяра таку неприязнь, що здовтішався, коли з нього сміялися.

Проте наші з Джамілею витівки закінчилися одного разу досить сумно. Серед мішків, у яких ми возили зерно, був один величезний, на сім пудів, зшитий із шерстяного рядна. Звичайно ми вдвох піднімали його: одному це не під силу. І от якось на току ми вирішили покепкувати з Даніяра. Ми звалили цей величезний мішок у його бричку, а зверху закидали іншими. Ідучи на станцію, ми з Джамілею забігли в російському селі до чийогось саду, нарвали яблук і всю дорогу сміялися: Джамілі шпурляла яблука в Даніяра. А потім ми, як завжди, перегнали його, здійнявши хмару курави. Догнав він нас за ущелиною, біля залізничного переїзду: путь було закрито. Звідси ми вже разом прибули на станцію. І якось так вийшло, що ми зовсім забули про той семипудовий мішок, згадавши про нього, коли вже кінчали розвантажувати. Джаміля пустотливо штовхнула мене і кивнула в бік Даніяра. Він стояв на бричці, заклопотано оглядаючи мішок, і, мабуть, обдумував, що з ним робити. Потім глянув навкруги і, помітивши, як Джаміля подавилася смішком, густо почервонів: він зрозумів, у чому річ.

— Штани підтягни, а то загубиш на півдорозі! — крикнула Джаміля.

Даніяр метнув у наш бік злий погляд, і не встигли ми отямитись, як він пересунув мішок по дну брички, поставив його на ребро борту, зіскочив, притримуючи мішок однією рукою, завдав його на плечі й поніс. Спочатку ми вдали, ніби нічого особливого в цьому немає. А інші й поготів нічого не помітили — іде людина з мішком, так усі ж ідуть. Та коли Даніяр підходив до трапа, Джаміля наздогнала його.

— Кинь мішок, я ж пожартувала!

— Іди геть! — чітко сказав він і пішов.

— Дивись, несе! — немов виправдуючись, промовила Джаміля.

Вона все ще тихенько посміювалась, але сміх її ставав якимсь неприродним, ніби вона примушувала себе сміятися.

Ми помітили, що Даніяр почав дуже припадати на поранену ногу. І як ми не подумали про це раніше? Досі не можу простити собі цього безглузлого жарту, адже це я, дурень, таке видав!

— Вернися! — гукнула Джаміля кризь невеселий сміх.

Але вернутися Даніяр уже не міг: позад нього йшли люди.

Я добре не пам'ятаю, що було потім. Я бачив Даніяра, що зігнувся під здоровенним мішком, його низько схилену голову і прикушену губу. Він ішов повільно, обережно заносючи поранену ногу. Кожний новий крок, видно, завдавав йому такого болю, що він рвучко повертав голову і на мить завмирав. І чим вище він підіймався по трапу, тим дужче хитався з боку на бік. Його розгойдував мішок. І мені було так страшно і соромно, що навіть у горлі пересохло. Заціпенівши від жаху, я всім своїм еством відчував, як йому важко і як нестерпно болить його поранена нога. Ось знову його хитнуло, він мотнув головою, і в очах у мене все захиталося, потемніло, земля попливла з-під ніг.

Я отямився від заціпеніння тоді, коли раптом хтось міцно, до болю в кістках, стиснув мою руку. Я не зразу впізнав Джамілю. Біла-біла, з величезними зіницями в широко відкритих очах, а губи все ще тремтять від недавнього сміху. Тут уже не тільки ми, а й усі, хто був, і приймальник теж, збіглися до підніжжя трапа. Даніяр зробив ще два кроки, хотів поправити на плечах мішок — і почав повільно опускатися на коліно. Джаміля затулила обличчя руками.

— Кидай! Кидай мішок! — крикнула вона.

Але Даніяр чомусь не кидав мішка, хоча давно можна було звалити його з трапа вбік, щоб він не збив тих, що йшли позаду. Почувши голос Джамілі, він рвонувся, випростав ногу, ступив ще крок і знову захитався.

— Та кидай же ти, сучий сину! — загорлав приймальник.

— Кидай! — закричали люди.

Даніяр і цього разу вистояв.

— Ні, він не кине! — переконано прошепотів хтось.

І, здається, усі — і ті, що йшли слідом по трапу, і ті, що стояли внизу, — зрозуміли: не кине він мішка, якщо тільки сам не впаде разом з ним. Настала мертва тиша. Десь за стіною уривчасто свиснув паровоз.

А Даніяр, похитуючись, як оглушений, ішов угору під розпеченим залізним дахом, прогинаючи дошки трапа. Через кожних два кроки він зупинявся, втрачаючи рівновагу, і, перепочивши, йшов далі. Ті, що йшли позаду, намагались пристосуватися до

нього і теж зупинялися. Це втомлювало людей, вони вибивалися із сил, але ніхто не обурювався, ніхто не лаяв його. Ніби зв'язані невидимим мотузком, люди йшли зі своєю ношею як по небезпечній, слизькій стежці, де життя одного залежить від життя іншого. В їхньому одностайному мовчанні і одноманітному похитуванні був єдиний тяжкий ритм. Крок, ще крок за Даніяром і ще крок. З яким співчуттям і благанням, зціпивши зуби, дивилася на нього солдатка, що йшла за ним слідом! У неї в самої запліталися ноги, але вона молилася за нього.

Вже залишилося небагато, скоро закінчиться похила частина трапа. Але Даніяр знову захитався, він уже не міг володіти пораненою ногою. Ось-ось зірветься, якщо не випустить мішка.

— Біжи! Підтримай ззаду! — крикнула мені Джаміля, а сама розгублено простягла руки, ніби могла допомогти цим Даніяру.

Я кинувся вгору по трапу. Протискуючись поміж людьми і мішками, я добіг до Даніяра. Він глянув на мене з-під ліктя. На потемнілому мокрому його чолі надулися жили, наліті кров'ю очі облекли мене гнівом. Я хотів підтримати мішок.

— Иди геть! — грізно прохрипів Даніяр і рушив уперед.

Коли Даніяр, важко дихаючи і шкутильгаючи, зійшов униз, руки у нього висіли мов неживі. Всі мовчки розступилися перед ним, а приймальник не витримав і закричав:

— Ти що, хлопче, здурів? Хіба я не людина, хіба я не дозволив би тобі висипати вниз? Навіщо ти тягнеш такі мішки?

— Це моє діло, — тихо відповів Даніяр.

Він сплюнув убік і пішов до брички. А ми не сміли й глянути на нього. Соромно було, і зло брало, що Даніяр так близько до серця взяв наш дурний жарт.

Всю ніч ми їхали мовчки. Для Даніяра це було природно. Тому ми не могли зрозуміти, сердиться він на нас чи вже забув про все. Але нам було важко, совість мучила.

Вранці, коли ми навантажували наші брички на току, Джаміля взяла цей злополучний мішок, наступила ногою на край і роздерла його з тріском.

— На свою ряднину! — Вона жбурнула мішок до ніг здивованої вагарки. — І скажи бригадірові, щоб на другий раз не підсопував таких!

— Та ти що? Що з тобою?

— А нічого!

Наступного дня Даніяр нічим не виявляв своєї образи. Він тримався спокійно і мовчазно, тільки накульгував більше, ніж звичайно, особливо коли носив мішки. Мабуть, дуже розвередив учора рану. І це весь час нагадувало нам про нашу провину

перед ним. А все-таки, якби він засміявся чи пожартував, стало б легше — після того й забулася б наша незгода.

Джаміля теж вдавала, що нічого особливого не сталося. Горда, вона хоч і сміялася, але я бачив, що цілий день їй було незручно.

Ми пізно поверталися зі станції. Даніяр їхав попереду. А ніч видалася чудова. Хто не знає серпневих ночей з їхніми далекими і в той же час близькими, надзвичайно яскравими зорями! Кожну зірочку видно. Он одна, ніби вкрита інеем по краях, в мерехтінні холодних промінців, з наївним здивуванням дивиться на землю з темного неба. Ми їхали ущелиною, і я довго дивився на цю зірку. Коні охоче бігли рессю додому, під колесами рипіла щєбінка. Вітер доносив із степу гіркий пилок полину, що саме цвів, ледве вловимий аромат холонучого стиглого жита, і все це, змішуючись із запахом дьогтю й пітної кінської збруї, злегка паморочило голову.

З одного боку над горою нависли порослі шипшиною затінені скелі, а з другого, далеко вниз, в заростях шелоги і диких топольок, бурунилася невгамовна Куркуреу. Зрідка десь позаду із грізним гуркотом пролітали через міст поїзди і, віддаляючись, надовго залишали за собою перестук коліс.

Добре було їхати холодком, дивитися, як погойдуються кінські спина, слухати серпневу ніч, вдихати її пахощі. Джаміля їхала поперед мене. Кинувши віжки, вона роздивлялася навколо себе і щось тихенько наспівувала. Я розумів: її гнітило наше мовчання. Мовчати такої ночі неможливо, такої ночі хочеться співати!

І вона заспівала. Заспівала, може, ще й тому, що хотіла якось відновити колишню безпосередність у наших стосунках з Даніяром, одігнати почуття своєї провини перед ним. Голос у неї був дзвінкий, бадьорий, і співала вона звичайні айльські пісеньки, як наприклад: «Хусточкою з шовку я тобі махну» або «В далекій дорозі милий мій». Знала вона багато пісеньок, співала їх просто, задушевно, і слухати її було приємно. Але раптом вона обірвала пісню і крикнула Даніярові:

— Гей ти, Даніяре, заспівав би що-небудь! Джигіт ти чи хто?

— Співай, Джаміля, співай! — зніяковіло озвався Даніяр, притримавши коней. — Я слухаю тебе, вуха наставив!

— А ти думаєш, що у нас вух немає! Що ж, не хочеш — не треба! — І Джаміля знову заспівала.

Хто зна, навіщо вона просила його співати! Може, просто так, а може, хотіла викликати його на розмову. Видно, таки їй хотілося поговорити з ним, бо трохи згодом вона знову крикнула:

— А скажи, Даніяре, ти кохав коли-небудь? — І засміялася.

Даніяр нічого не відповів. Джаміля теж замовкла.

«Знайшла кого просити співати!» — усміхнувся я.

Біля річечки, що перетяла дорогу, коні, цокаючи підковами по мокрому сріблястому камінню, сповільнили ходу. Коли брід минули, Даніяр підстьобнув коней і несподівано заспівав скованим, переривчастим на вибоїнах голосом:

Гори мої, синьо-білі гори,
Земле моїх дідів, моїх батьків!

Він раптом запнувся, закашлявся, але вже наступні два рядки вивів глибоким, грудним голосом, правда, трохи хрипливато:

Гори мої, синьо-білі гори,
Колиско моя...

Тут він знову раптом замовк, піби злякався чогось.

Я добре уявив собі, як він зніяковів. Але навіть у цьому невпевненому, переривчастому співі було щось надзвичайно схвильоване, і в нього був, мабуть, хороший голос, просто не вірилося, що це Даніяр.

— Ти диви! — не втримався я.

А Джаміля навіть вигукнула:

— Де ж ти був раніше? Ану, співай, співай як слід!

Попереду виднівся просвіт — вихід з ущелини в долину. Звідти повіяв вітерець. Даніяр заспівав знову. Почав він так само боязко, невпевнено, але поступово голос його зміцнів, заповнив ущелину, відгукнувся луною в далеких скелях.

Найбільше мене вразила та пристрась, те горіння, яким була насажена сама мелодія. Я не знав, що це таке, та й зараз не знаю, вірніше, не можу визначити: чи це тільки голос, чи ще щось важливіше, що йде з самої душі людини, щось здатне схвилювати й іншого, оживити найпотаємніші думки.

Коли б я міг хоч якоюсь мірою відтворити пісню Даніяра! Вона була майже без слів, без слів розкривала вона велику людську душу. Ні раніше, ні після цього — ніколи не чув я такої пісні: вона була не схожа на киргизькі чи казахські наспіви, але в ній було і те, і друге. Слів Даніяра увібрав у себе всі найкращі мелодії двох народів-братів і своєрідно сплів їх у єдину неповторну пісню. Це була пісня гір і степів, яка то дзвінко злітала, як гори киргизькі, то роздольно стелилася, як степ казахський.

Я слухав і дивувався: «Так ось який, виявляється, Даніяр! Хто б міг подумати!»

Ми вже їхали степом по м'якій в'їждженій дорозі, і наспів Даніяра тепер линув ушир, все нові й нові мелодії з дивовижною

гнучкістю приходили на зміну одна одній. Невже він такий багатий? Що з ним скоїлось? Немов він тільки й чекав свого дня, своєї години!

І я раптом зрозумів його незвичайні риси, які викликали у людей і подив, і насмішки,— його замріяність, любов до самотності, його мовчазність. Я зрозумів тепер, чому він цілі вечори просиджував на сторожовій сопці і чому залишався сам на ніч біля річки, чому весь час прислухався до невловимих для інших звуків і чому іноді раптом загорялися у нього очі й здіймалися завжди насуспені брови. Це була людина, сповнена глибокої любові. І я відчув, що це була не просто любов до другої людини: це була якась інша, неосяжна любов до життя, до землі. Так, він беріг цю любов у собі, в своїй музиці, він жив нею. Байдужа людина не могла б так співати, хоч би який голос мала вона.

Коли, здавалося, згас останній відгомін пісні, її новий тремтливий порив немов збудив дрімливий степ. І він вдячно слухав співака, приголублений рідним йому наспівом. Широким плесом колихалися достиглі сизі хліба, що чекали жнив, і передранкові відблиски пробігали полем. Могутній гурт старих верб біля млина шелестів листям, за річкою догоряли багаття польових станів, і хтось, як тінь, безшумно скакав понад берегом у бік аїлу, то зникаючи в садах, то з'являючись знову. Вітер доносив звідтіля запах яблук, молочно-свіжий медок цвіту кукурудзи і теплий дух підсихаючих кіз'яків.

Довго, самозабутньо співав Даніяр. Притихши, слухала його зачарована серпнева ніч. І навіть коні давно вже перейшли на розмірену ходу, немов боялися порушити це диво.

І раптом на найвищій, дзвінкій ноті Даніяр обірвав пісню і, гикнувши, погнав коней навскач. Я думав, що й Джаміля помчить за ним, і теж приготувався, але вона як сиділа, схиливши голову на плече, так і не ворухнулась, ніби все ще прислухалася до звуків, що бриніли десь у повітрі. Даніяр поїхав, а ми до самого аїлу не промовили й слова. Та чи й треба було говорити. Адже словами не завжди і не все скажеш...

З того дня в нашому житті, здавалося, щось змінилось. Я тепер увесь час чекав чогось хорошого, бажаного. Зранку ми навантажували брички на току, прибували на станцію, і нам не терпілося скоріше виїхати звідти, щоб дорогою додому слухати пісні Даніяра. Його голос вселився в мене, він переслідував мене на кожному кроці: з ним я щоранку біг по мокрій росяній люцерні до спутаних коней, а сонце, сміючись, викочувалося з-за гір мені назустріч. Я чув цей голос і в м'якому шелестінні золотистого дощу пшениці, підкинутої на вітер дідами-віяльниками,

і в польоті самотнього шуліки, що кружляв у степовій височині,— в усьому, що я бачив і чув, мені вчувалася мелодія Даніяра.

А ввечері, коли ми їхали по ущелині, мені кожного разу здавалося, що я перелітаю в інший світ. Я слухав Даніяра, приплющивши очі, і переді мною поставали на диво знайомі, рідні з дитинства картини: то пропливало в журавлиній височині над юртами весняне кочовище нижніх димчасто-блакитних хмар; то мчали на літні випаси табуни з тупотом та іржанням, так що аж гула земля, і молоді жеребці з нестриженими чілками і чорним диким вогнем в очах гордовито і осатаніло оббігали на ходу своїх маток; то спокійною лавою розходилися по пагорках отари овець; то зривався зі скелі водоспад, засліплюючи очі білою розбурханою піною; то в степу за річкою м'яко спускалося в зарості чію сонце, і самотній далекий вершник на вогнистій смузі обрію, здавалося, скакав за ним — йому зовсім близько до сонця — і теж зникав у заростях і сутінках.

Широкий за річкою казахський степ. Розсунув він по обидва боки наші гори і лежить суворий, безлюдний...

Але того пам'ятного літа, коли спалахнула війна, загорілися вогні по степу, затуманили його гарячою курявою табуни стройових коней, поскакали гінці в усі боки. І пам'ятаю, як з того берега кричав, скачучи, казах гортанним голосом пастуха:

— Сідай, киргизи, в сідла: ворог прийшов! — і мчав далі у вихорах куряви і хвилях гарячого марева.

Усіх підняв на ноги степ, і в урочисто-суворому гомоні рушили з гір і по долинах наші перші кінні полки. Дзвеніли тисячі стремен, дивилися в степ тисячі джигітів, попереду на дровках колихалися червоні прапори, позаду, за збитою копитами курявою, бився об землю скорботно-величний плач жінок і матерів: «Хай допоможе вам степ, хай допоможе вам дух нашого багатиря Манаса!»

Там, де ішов на війну народ, залишалися гіркі стежки...

І весь цей світ земної краси і тривоги розкривав переді мною Даніяр у своїй пісні. Де він цього навчився, від кого усе це чув? Я розумів, що так міг любити свою землю тільки той, хто всім серцем тужив за нею довгі роки, хто вистраждав цю любов. Коли він співав, я бачив і його самого, маленького хлопчика, що блукав степовими дорогами. Може, тоді й народилися в його душі пісні про батьківщину? А може, тоді, коли він крокував вогненними верстами війни?

Слухаючи Даніяра, я хотів припасти до землі і міцно, по-синівському обняти її тільки за те, що людина може так її любити. Я вперше відчув тоді, як прокинулося в мені щось нове.

Я ще не знав, що це таке, але це було щось нездоланне, це була потреба проявити себе, так, проявити, не тільки самому бачити і відчувати світ, але передати й іншим все те, що я бачив, свої думки й відчуття, розповісти людям про красу нашої землі так само натхненно, як Даніяр. Я завмирав від підсвідомого страху і радості перед чимсь невідомим. Але я тоді ще не розумів, що мені треба взяти до рук пензля.

Я любив малювати з дитинства. Я змальовував картинки з підручників, і товариші казали, що в мене виходить точнісінько так, як там. Учителі в школі теж хвалили мене, коли я приносив малюнки в нашу стінгазету. Але потім почалася війна, брати пішли в армію, а я залишив школу і пішов працювати в колгосп, як і всі мої однолітки. Я забув про фарби й пензлі і не думав, що коли-небудь згадаю про них. Та Даніярові пісні сполошили мою душу. Я ходив неначе уві сні й дивився на світ зачудованими очима, ніби все бачив уперше.

А як змінилася раптом Джаміля! Немов і не було тієї меткої, язикатої реготухи. Весняний легкий смуток оповивав її посмутнілі очі. Дорогою вона весь час про щось уперто думала. Ледь помітна мрійлива усмішка блукала на її губах, вона тихо раділа з чогось хорошого, про що знала тільки вона сама. Бувало, візьме мішок на плечі та так і стоїть, не наважуючись зрушити з місця, наче перед нею бурхливий потік і вона не знає, іти їй чи не йти. Від Даніяра вона трималася осторонь, не дивилася йому у вічі.

Одного разу на току Джаміля сказала йому з безсилою, вичученою досадою:

— Скинув би ти свою гімнастерку. Давай виперу!

І потім, виправши в річці гімнастерку, вона розстелила її сушити, а сама сіла біля неї і довго, старанно розгладжувала її долонями, розглядала на сонці поношені плечі, похитувала голову і знову починала розгладжувати тихо й журливо.

Тільки один раз за цей час Джаміля голосно, заразливо сміялася, і в неї, як і раніше, сяяли очі. На тік гомінливою юрбою зайшли, йдучи зі скиртування люцери, молоді жінки, дівчата й джигіти — колишні фронтовики.

— Гей, баї, не тільки вам пшеничний хліб їсти, частуйте, а то в річку повкидаємо! — І джигіти жартома наставили вила.

— Нас вилами не залякаєш! Подружок своїх знайду чим почастувати, а ви самі роздобувайте! — дзвінко відізвалася Джаміля.

— Коли так, усіх вас у воду!

І тут зчепилися дівчата й хлопці. З криком, вереском, сміхом вони штовхали одне одного у воду.

— Хапай їх, тягни! — голосніше за всіх сміялася Джаміля, швидко і спритно викручуючись від нападаючих.

Але, дивна річ, джигіти ніби й бачили тільки Джамілю. Кожен намагався схопити її, притиснути до себе. Ось трое хлопців обхопили її і підняли над берегом:

— Цілуй, а не хочеш — кинемо!

— Давай розгойдуй!

Джаміля пручалася, дзвінко сміялась, закинувши голову, і крізь сміх кликала на допомогу подруг. Але ті метушливо бігали по берегу, виловлюючи в річці свої косинки. Під дружний регіт джигітів Джаміля шубовснула у воду. Вона вийшла звідти з розпатланим мокрим волоссям, але навіть ще краща, ніж була. Мокре ситцеве плаття прилипло до тіла, облягаючи округлі сильні стегна, дівочі груди, а вона, нічого не помічаючи, сміялася, похитуючись, і по її розгарячілому обличчю збігали веселі струмки.

— Цілуй! — приставали джигіти.

Джаміля цілувала їх, але знову летіла у воду і знову сміялася, відкидаючи кивком голови важкі пасма волосся.

З витівки молодих усі на току сміялися. Діди-віяльники, покидавши лопати, витирали сльози, зморшки на їхніх бурих обличчях променіли радістю і на мить воскресло молодістю. І я сміявся від душі, забувши на цей час про свій ревний обов'язок оберігати Джамілю від джигітів.

Не сміявся лише Даніяр. Я випадково помітив його і замовк. Він самотньо стояв на краю току, широко розставивши ноги. Мені здалося, що він зараз схопиться, побіжить і вихопить Джамілю з рук джигітів. Він дивився на неї, не відриваючись, сумним, захопленим поглядом, у якому були і радість, і біль. Так, і щастя, і горе його були в красі Джамілі. Коли джигіти притискали її до себе, примушуючи цілувати кожного, він опускав голову, здавалося, збивався піти геть, але не йшов.

Тим часом і Джаміля помітила його. Вона відразу обірвала сміх і опустила очі.

— Пожартували, і досить! — несподівано зупинила вона джигітів, що так розпустувалися.

Хтось ще спробував обійняти її.

— Одчепись! — Джаміля відштовхнула хлопця, підняла голову, мигцем кинула винуватий погляд у бік Даніяра і побігла в куці викручувати плаття.

Я не все ще розумів у їхніх стосунках, та, правду кажучи, і думати боявся про це. Але чомусь мені було неприємно, коли я помічав, що Джаміля стає сумною через те, що сама ж уникає Даніяра. Краще б уже вона, як і раніше, сміялася й кепкувала

з нього. Але разом з тим мене охоплювала незбагненна радість за них, коли ми, повертаючись вночі до аїлу, слухали спів Даніяра.

По ущелині Джаміля їхала на бричці, а в степу злізала і йшла пішки. Я теж ішов пішки, краще — іти по дорозі й слухати. Спершу ми йшли кожен коло своєї брички, але крок за кроком, самі не помічаючи того, все ближче й ближче підходили до Даніяра. Якась невідома сила притягувала нас до нього, хотілося роздивитись у темряві вираз його обличчя і очей — невже це він співає, відлюдний, похмурий Даніяр!

І кожного разу я помічав, як Джаміля, вражена й розчулена, повільно простягала до нього руку, але він не бачив цього, він дивився кудись угору, далеко, підперши потилицю долонею, і похитувався з боку на бік, а рука Джамілі безвільно опускалася на полудрабок брички. Тоді вона здригалася, рвучко відсмикувала руку і зупинялася. Вона стояла посеред дороги похмура, приголомшена, довго-довго дивилася йому вслід, потім знову йшла.

Інколи мені здавалося, що нас з Джамілею тривожить якась одне, однаково незрозуміле почуття. Можливо, це почуття давно приховувалося у наших душах, а тепер настала його пора.

За роботою Джаміля ще забувала про все, але в ті короткі хвилини нашого відпочинку, коли ми затримувалися на току, вона не знала, де себе подіти. Джаміля тинялася біля віяльників, бралася їм допомагати, високо і сильно підкидала на вітер кілька лопат пшениці, потім раптом кидала лопату і відходила геть до скирт соломи. Тут вона сідала у холодку і, немов боячись самотності, кликала мене:

— Іди сюди, кічіне бала, посидимо!

Я завжди сподівався, що вона скаже мені щось важливе, пояснить, що її тривожить. Але вона нічого не говорила. Мовчки клала вона мою голову собі на коліна, дивлячись кудись у далечінь, куйовдила моє колюче волосся і ніжно гладила обличчя тремтливими гарячими пальцями. Я дивився на неї знизу вгору, на це обличчя, сповнене неясної тривоги й туги, і, здавалося, впізнавав у ній себе. Її теж щось мучило, щось росло й визрівало в її душі, шукаючи виходу. І вона боялася цього. Вона нестерпно хотіла признатися собі, що закохана, так само як і я бажав і не бажав, щоб вона покохала Даніяра. Адже ж кінець кінцем вона невістка моїх батьків, вона дружина мого брата!

Але такі думки лише на мить приходили до мене. Я гнав їх геть. Для мене було тоді справжньою насолодою бачити її подитячому трохи розтулені, чутливі губи, затуманені сльозами очі. Яка вродлива, яка гарна вона була, яким світлим натхненням і пристрастю дихало її обличчя! Тоді я тільки бачив усе це, але

не все розумів. Та й тепер я часто запитую себе: може, любов — це таке саме натхнення, як натхнення художника, поета? Коли я дивився на Джамілю, мені хотілося втекти у степ і криком кричати, питаючи землю і небо, що ж мені робити, як мені побороти в собі цю незрозумілу тривогу і цю незрозумілу радість. І одного разу я, здається, знайшов відповідь.

Ми, як звичайно, їхали зі станції. Вже спускалася ніч, купка ми роїлися зорі в небі, степ хилило на сон, і тільки Даніярова пісня, порушуючи тишу, дзвеніла і згасала у м'якій темній далині. Ми з Джамілею йшли за ним.

Але що сталося на цей раз із Даніяром? У його співі було стільки ніжної, зворушливої туги і самотності, що сльози підступали до горла від співчуття до нього.

Джаміля йшла, похиливши голову, і міцно трималася за полудрабок брички. І коли голос Даніяра почав бриніти на високих нотах, Джаміля піддела голову, стрибнула на ходу в бричку і сіла поруч нього. Вона сиділа закам'янівши, склавши на грудях руки. Я йшов поруч, забігаючи трохи вперед, і дивився на них збоку. Даніяр співав, здавалося, не помічаючи біля себе Джамілі. Я побачив, як її руки розслаблено опустилися і вона, пригорнувшись до Даніяра, легенько притулила голову до його плеча. Лише на мить, як перебіг підстьобнутого інохідця, здригнувся його голос і зазвучав з новою силою. Він співав про любов!

Я був вражений. Степ ніби розцвів, сколихнувся, розсунув темряву, і я побачив у цьому широкому степу двох закоханих. А вони і не помічали мене, неначе мене й не було поруч. Я йшов і дивився, як вони, забувши про все на світі, разом похитувалися в такт пісні. І я не впізнавав їх. Це був той самий Даніяр, у своїй розхристаній, блаженській солдатській гімнастерці, але очі його, здавалося, горіли в темряві. Це була моя Джаміля. Пригорнувшись до нього, вона сиділа тиха і смирна, а на віях у неї поблискували сльози. Це були нові, небачено щасливі люди. Хіба це не було щастям? Адже всю свою натхненну пісню Даніяр віддавав Джамілі, він співав для неї, він співав про неї.

Мене знову охопило те саме незрозуміле хвилювання, яке завжди приходило з піснями Даніяра. І раптом я збагнув, чого я хочу. Я хочу намалювати їх.

Я злякався власних думок. Але бажання було сильнішим за страх. Я намалюю їх отакими щасливими! Так, отакими, які вони зараз! Але чи зможу я? Мені аж дух перехопило від страху й радості. Я йшов у солодкому, п'яному забутті. Я теж був щасливий, тому що не знав ще, скільки труднощів принесе мені в майбутньому це сміливе бажання. Я говорив собі, що треба

бачити землю так, як бачить її Даніяр, що я фарбами розповім Даніярову пісню і в мене теж будуть гори, степ, люди, трави, хмари, річки. Я навіть подумав тоді: «А де ж я візьму фарби? У школі не дадуть — їм самим потрібні!» Ніби тільки цього й не вистачало.

Пісня Даніяра несподівано обірвалася. Це Джаміля поривчасто обняла його, але зараз же відсахнулася, завмерла на мить, рвонулася вбік і зіскочила з брички. Даніяр нерішуче потягнув віжки, коні зупинилися. Джаміля стояла на дорозі спиною до нього, потім рвучко підвела голову, глянула на Даніяра, напівобернувшись, і, ледве стримуючи сльози, промовила:

— Ну чого ти дивишся? — І, помовчавши, суворо додала: — Не дивись на мене, їдь! — І пішла до своєї брички. — А ти чого витріщився? — напала вона на мене. — Сідай, бери свої віжки! Ой, горе мені з вами!

«І чого це вона раптом?» — дивувався я, поганяючи коней. А здогадатися можна було одразу: нелегко їй, у неї ж законний чоловік, живий, десь у саратовському госпіталі. Але мені ні про що не хотілося думати. Я сердився на неї й на себе і, можливо, зненавидів би Джамілю, коли б знав, що Даніяр більше не співатиме, що мені вже ніколи не доведеться почути його голосу.

Від страшної втоми боліло все тіло, хотілося швидше доїхати і впасти на солому. Коливалися в темряві спини коней, що бігли рясно, нестерпно тряслася бричка, віжки вислизали з рук.

На току я сяк-так стягнув хомути, кинув їх під бричку і, добравшись до соломи, впав на неї. Даніяр цього разу сам відігнав коней пастися.

Але вранці я прокинувся з відчуттям радості на душі. Я малюватиму Джамілю і Даніяра. Я заплющив очі й дуже точно уявив собі Даніяра і Джамілю такими, якими я їх зображу. Здавалося, бери пензля та фарби й малюй.

Я побіг до річки, вмився і кинувся до спутаних коней. Мокра холодна люцерна соковито стьобала по босих ногах, щеміли потріскані ступні, але мені було хороше. Я біг і примічав на ходу, що робилося навкруги. Сонце впливало з-за гір, і до нього тягся соняшник, що одиноко ріс над ариком. Жадібно обступили його білоголові гірчаки, але він не здавався, ловив, перехоплював у них своїми жовтими язичками вранішні промені, напував тугий, щільний кошичок насіння. А ось розбитий колесами переїзд через арик, вода сочиться по коліях. А ось бузковий острівець пахучої м'яти, що вигналася аж до пояса. Я біжу по рідній землі, над моєю головою носяться наввипередки ластівки. Ех, коли б фарби, я намалював би і ранішнє сонце, і біло-сині гори,

і росяну люцерну, і цей падалишній соняшник, що виріс біля арика.

Коли я повернувся на тік, мій радісний настрій відразу потьмарився. Я побачив похмуру, змарнілу Джамілю. Вона, мабуть, не спала цієї ночі, темні тіні залягли у неї під очима. Мені вона не посміхнулася і не заговорила до мене. Та коли з'явився бригадир Орозмат, Джаміля підійшла до нього і, не привітавшись, сказала:

— Забирайте свою бричку! Посилайте куди завгодно, а на станцію їздити не буду!

— Чого це ти, Джамалтай, гедзь тебе вкусив, чи що? — добродушно здивувався Орозмат.

— Гедзь у телят під хвостом! А в мене не допитуйтеся! Сказала: не хочу — і все!

Усмішка зникла з обличчя в Орозмата.

— Хочеш чи не хочеш, а зерно возитимеш! — Він стукнув милицею об землю. — Коли образив хто, скажи — милицю на його шій поб'ю! А ні — не дурій: хліб солдатський возиш, у самої чоловік там! — І, круто повернувшись, він застрибав на своїй милиці.

Джаміля зніяковіла, зашарілася вся і, глянувши в бік Даніяра, тихенько зітхнула. Даніяр стояв оддалік, спиною до неї, і ривками стягував супоню на хомуті. Він чув усю розмову. Джаміля постояла ще трохи, повертіла в руці батога, потім розпачливо махнула рукою і пішла до своєї брички.

Цього дня ми повернулися раніше, ніж звичайно. Даніяр цілу дорогу гнав коней. Джаміля була похмура й мовчазна. А мені не вірилося, що переді мною лежить вигорілий, почорнілий степ. Адже вчора він був зовсім інший. Ніби в казці я чув про нього і не міг забути тієї картини щастя, що так схвилювала мене. Здавалось, я побачив якийсь найпривабливіший момент життя. Я уявляв його собі з усіма подробицями, тільки це й хвилювало мене. І не заспокоївся я доти, поки не викрав у вагарки цупкий аркуш білого паперу. Я забіг за скирти і поклав аркуш на дерев'яну, гладенько обстругану лопату, яку по дорозі потяг у віяльників. Серце калатало в грудях.

— Благослови, аллах! — прошепотів я, як колись батько, вперше садовлячи мене на коня, і доторкнувся олівцем до паперу. Це були перші невмілі штрихи. Та коли на аркуші вже можна було розрізнити риси Даніярового обличчя, я забув про все! Мені вже здавалось, що на папір ліг той серпневий нічний степ, що я чую пісню Даніяра і бачу його самого, з піднятою головою, в розхристаній на грудях гімнастерці, і бачу Джамілю, що пригорнулася до його плеча. Це був мій перший самостійний

малюнок: ось бричка, а ось вони обое, ось віжки, кинуті на передок, спини коней у темряві, а далі — степ, далекі зорі.

Я малював з таким захопленням, що не помічав нічого навколо, і отямився, коли наді мною пролунав чийсь голос:

— Тобі що, позакладало, га?

Це була Джаміля. Я розгубився, почервонів і не встиг сховати малюнка.

— Брички давно навантажені, цілу годину гукаємо не догукемося! Що ти тут робиш?.. А це що? — спитала вона і взяла малюнок. — Гм! — Джаміля сердито знизала плечима.

Я ладен був провалитися крізь землю. Джаміля довго-довго розглядала малюнок, потім глянула на мене засмученими, вологими очима і тихо сказала:

— Віддай мені це, кічине бала... Я сховаю на пам'ять... — І, згорнувши аркуш вдвоє, вона поклала його за пазуху.

Ми вже виїхали на дорогу, а я ніяк не міг отямитися. Як уві сні все це сталося. Не вірилося, що я намалював щось схоже на те, що бачив. Але десь у глибині душі вже піднімалася найвна радість, навіть гордість, і мрії — одна за одну сміливіша, одна за одну привабливіша — паморочили мені голову. Я вже хотів намалювати багато різних картин, але не олівцем, а фарбами, і не звертав уваги, що їхали ми дуже швидко. Це Даніяр так гнав коней. Джаміля не відставала. Вона дивилася то в один, то в другий бік, часом чогось усміхалася — зворушливо і винувато. І я всміхався: значить, вона вже не сердиться на нас із Даніяром, і коли попросить, то Даніяр співатиме сьогодні...

На станцію ми приїхали цього разу набагато раніше, ніж завжди, зате коні були вмилені. Даніяр з ходу почав тягати мішки. Куди він поспішав і що з ним діялося, важко було зрозуміти. Коли мимо проходили поїзди, він зупинявся і проводжав їх довгим, задумливим поглядом. Джаміля теж дивилася туди, куди й він, немов намагалася зрозуміти, що у нього на думці.

— Іди-но сюди, підкова теліпається, допоможи відірвати, — покликкала вона Даніяра.

Коли Даніяр зірвав підкову з копита, затиснутого поміж колін, і випростався, Джаміля неголосно заговорила, дивлячись йому у вічі:

— Ти що — хіба не розумієш?.. Хіба на світі тільки я одна?..

Даніяр мовчки відвів очі.

— Думаєш, мені легко? — зітхнула Джаміля.

Брови у Даніяра звелися, він подивився на неї з любов'ю і сумом і щось сказав, але так тихо, що я не розчув, а потім швидко попрямував до своєї брички, навіть задоволений чимсь. Він ішов і погладжував підкову. Я дивився на нього і не міг

зрозуміти: чим могли втішити його слова Джамілі? Яка вже тут утіха, коли людина говорить з тяжким зітханням: «Думаєш, мені легко?..»

Ми вже закінчили розвантажувати і збиралися їхати назад, коли у двір зайшов поранений солдат, худий, у пом'ятій шинелі, з речовим мішком за плечима. Кілька хвилин тому на станції зупинився поїзд. Солдат озирнувся навколо й крикнув:

— Хто тут з айлу Куркуреу?

— Я з Куркуреу! — відповів я, роздумуючи, хто б це міг бути.

— А ти чий, браток? — солдат рушив до мене, але раптом він побачив Джамілю і здивовано й радісно усміхнувся.

— Керіме, це ти? — вигукнула Джаміля.

— Ой Джаміля, сестриця! — солдат кинувся до неї й стиснув обома руками її долоню.

Виявилося, це був земляк Джамілі.

— От добре! Як знав, завернув сюди! — збуджено говорив він. — Адже я щойно від Садика, разом лежали в госпіталі, бог дасть, і він через місяць чи два повернеться. Коли прощалися, сказав йому: напиши листа дружині, відвезу... Ось він, бери, цілий-цілісінький. — І Керім простяг Джамілі трикутника.

Джаміля схопила листа, спалахнула, потім зблідла і обережно глянула скося на Даніяра. Він самотньо стояв біля брички, як тоді на току, широко розставивши ноги, і очима, повними відчаю, дивився на Джамілю.

Звідусіль позбігалися люди, відразу знайшлися в солдата і знайомі, й рідні, почали розпитувати. А Джаміля не встигла навіть подякувати йому за листа, як повз неї прогуркотіла Даніярова бричка, вирвалася з двору і, підстрибуючи на вибоїнах, закурила по дорозі.

— З глузду з'їхав, чи що? — закричала йому навздогін.

Солдата вже кудись повели, а ми із Джамілею все ще стояли посеред двору і дивилися на клуби пилу, що віддалялися.

— Поїдемо, джене, — сказав я.

— Ідь, залиш мене саму! — з гіркою відповіді вона.

Так, уперше за весь час, ми їхали поодиноці. Гаряче повітря обпалювало пошєрхлі губи. Потріскана, випалена земля, дуже розпечена за день, здавалося, зараз холонула, вкриваючись солоною сивиною. І в такому ж солоному білястому мареві пливло на заході хистке, безформне сонце. Там, над обрієм, що невиразно виднівся вдалині, збиралися оранжево-червоні буряні хмарки. Поривчасто налітав суховій, білим накипом осідаючи на кінських мордах, і, важко відкидаючи гриви, проносився геть, колишучи на пагорках волоття долину.

«На дощ, чи що?» — думав я.

Яким безпритульним відчув я себе, який сум охопив мене! Я підганяв коней, які весь час намагалися йти ступою. Тривожно пробігли кудись у балку довгоногі, сухорляві дрохви. На дорогу виносило зів'яле листя лопухів, що ростуть у пустині,— у нас таких немає, їх принесло звідкись із казахської сторони. Зайшло сонце. Навколо ні душі. Тільки знеможений за день степ.

Коли я приїхав на тік, було вже темно... Тиша, ніщо не шелесне. Я покликав Даніяра.

— Він пішов до річки,— відповів сторож.— Ач спека яка, усі розійшлися по домівках. Без вітру на току й робити нічого!

Я відігнав коней пастися і вирішив повернути до річки — я знав улюблене Даніярове місце над обривом.

Він сидів, згорбившись, схиливши голову на коліна, і слухав, як ревла річка під кручею. Мені захотілося підійти, обняти його і сказати йому що-небудь хороше. Але що я міг йому сказати? Я постояв трохи збоку і вернувся. А потім довго лежав на соломі, дивився на небо, що темніло в хмарах, і думав: «Чому таке незрозуміле і складне життя?»

Джаміля все ще не поверталася. Куди вона поділася? Мені не спалося, хоча я був дуже втомлений. Далекі блискавиці спалахували над горами, в глибині хмар.

Коли прийшов Даніяр, я ще не спав. Він безцільно бродив по току, раз у раз поглядаючи на дорогу. А потім повалився за скиртою на соломі біля мене. «Піде він куди-небудь, не залишиться тепер в аїлі! А куди йому йти? Одинокий, бездомний, кому він потрібен?» І вже крізь сон я почув, як наближаючись, повільно стукає бричка. Здається, приїхала Джаміля...

Не пам'ятаю, скільки я проспав, тільки раптом біля самого вуха зашурхотіли по соломі чийсь кроки й неначе мокре крило злегка зачепило моє плече! Я розплющив очі. Це була Джаміля. Вона прийшла з річки у вогкому, шойно випраному платті. Джаміля зупинилася, тривожно огляділася навколо і сіла біля Даніяра.

— Даніяре, я прийшла, сама прийшла,— тихо сказала вона.

Навкруги стояла тиша, безшумно сковзнула вниз блискавка.

— Ти образився? Дуже образився, еге?

І знову тиша, тільки з м'яким сплеском обірвалася в річку підмита брила землі.

— Хіба я винна? І ти не винен...

Над горами вдалині прогрімів грім. Профіль Джамілі освітла блискавка. Вона оглянулася і припала до Даніяра. Плечі її судорожно здригалися під Даніяровими руками. Випроставшись на соломі, вона лягла поруч з ним.

Гарячий вітер налетів із степу, вихором закрутив солому, удавився об юрту, що стояла на краю току, похитнувши її, і кособокo завертівся дзюгою по дорозі. І знову забігали в хмарах сині спалахи, з сухим тріском загуркотів над головою грім. Моторошно і радісно стало — насувалася гроза, остання літня гроза.

— Невже ти думав, що я проміняю тебе на нього? — гаряче шепотіла Джаміля. — Та ні ж бо, ні! Він ніколи не любив мене. Навіть уклін, і то в самому кінці листа приписував. Не потрібен він мені із своєю запізнілою любов'ю, нехай говорять що завгодно! Рідний мій, одинокий, не віддам тебе нікому! Я давно любила тебе. І коли не знала — любила і чекала тебе, і ти прийшов, неначе знав, що я тебе чекаю!

Голубі блискавки одна за одною, переломлюючись, врзалися під обрив у річку. Зашурхотіли по соломі холодні краплі дощу.

— Джамілям, Джамалтай! — шепотів Даніяр, називаючи її найніжнішими казахськими і киргизькими іменами. — Я також давно люблю тебе, я мріяв про тебе в окопах, я знав, що моя любов на батьківщині, це ти, моя Джаміля!

— Повернися, дай мені подивитися тобі в очі!

Гроза почалася.

Забилася, залопотіла крилами, як підбитий птах, зірвана з юрти кошма. Бурхливими поривами, немов цілючи землю, лив дощ, підсидений вітром. Навскоси, через усе небо, могутніми обвалами перекочувався грім. Весняним вогнем тюльпанів запалювалися на горах яскраві спалахи блискавиць. Гув, шаленів у яру вітер.

Дощ лив, а я лежав, зарившись у солому, і відчував, як б'ється під рукою серце. Я був щасливий. У мене було таке відчуття, ніби я вийшов уперше після хвороби подивитися на сонце. І дощ, і світло блискавок діставали мене під соломою, але мені було добре, я засинав, усміхаючись, і не розумів, чи це перешіптувалися Даніяр та Джаміля, чи це шелестить, затихаючи, по соломі дощ.

Тепер підуть дощі, скоро осінь. У повітрі вже настоювався поосінньому вологий запах полину і намоклої соломи. А що чекало нас восени? Про це я чомусь не думав.

Тієї осені після дворічної перерви я знову пішов до школи. Після уроків я частенько ходив до річки на кручу і сидів біля колишнього току, тепер забутого і спустілого. Тут я малював свої перші етюди учнівськими фарбами. Навіть за тодішніми моїми уявленнями мені не все вдавалося.

«Фарби негодящі! От коли б справжні фарби!» — говорив я собі, хоча і не уявляв, якими ж вони мають бути.

Тільки значно пізніше я побачив справжні олійні фарби у свинцевих тюбиках.

Фарби фарбами, а все ж учителі, здається, мали рацію: цього треба вчитися. Але про навчання не доводилося й мріяти. Де там, коли від братів так і не було ніякої звістки, і мати нізащо не відпустила б мене, свого єдиного сина, «джигіта і годувальника двох сімей». Про це я не смів і заговорити. А осінь як на те видалася така гарна, тільки малюй її.

Обміліла студена Куркуреу, оголені валуни на перекатах поросли темно-зеленим і жовтогарячим мохом. Червоніла після ранніх заморозків гола ніжна шелюга, але топольки ще зберегли жовте цупке листя.

Прокурені, обмиті дощами юрти табунників чорніли в заплаві на поруділій отаві, і над димовими отворами звивалися сиві пахучі струмінки. По-осінньому голосисто іржали сухорляві жеребці — розбрідалися матки, і тепер уже до самої весни нелегко буде втримати їх у косяках. Худоба, повернувшись з гір, гуртами бродила по стерні. Побурілий сухий степ уздовж і впоперек перетинали стоптані копитами стежки.

Незабаром задув степняк, небо нахмарилось, пішли холодні дощі — передвісники снігу. Якось випав непоганий день, і я пішов до річки — дуже вже сподобався мені на обміліні вогняний куц гірської горобини. Сів я недалечко від броду, в шелюзі. Вечоріло. І раптом я побачив двох людей, які, видно з усього, перейшли річку вброд. Це були Даніяр і Джаміля. Я не міг одірвати очей від їх суворих, тривожних облич. З речовим мішком за плечима, Даніяр ступав поривчасто, поли розстебнутої шинелі хльостали по кирзових халявах його стоптаних чобіт. Джаміля запнула білою хусткою, що зсунулася зараз на потилицю, на ній було її найкраще квітчасте плаття, в якому вона любила красуватися по базару, а поверх нього — вельветовий стьобаний жакет. В одній руці вона несла невеличкий вузлик, а другою трималася за лямку Даніярового мішка. Вони про щось перемовлялись на ходу.

Ось вони пішли стежкою через улоговину по заростях чию, а я дивився їм услід і не знав, що робити. Може, гукнути? Та язик наче присох до піднебіння.

Останні багряні промені сковзнули по бистроплинній валці перистих хмаринок уздовж гір, і зразу почало темніти. А Даніяр і Джаміля, не озираючись, ішли в бік залізничного роз'їзду. Разів зо два ще майнули їхні голови у заростях чию, а потім зникли.

— Джаміля-а-а! — закричав я щосили.

— А-а-а-а! — безпритульно відгукнулася луна.

— Джамілія-а-а! — гукнув я ще раз і, не тямлячи себе, пустився бігти за ними через річку, прямо по воді.

Хмари крижаних бризок летіли мені в обличчя, одяг намок, а я біг, не добираючи шляху, навпростець і раптом з усього розмаху впав на землю, за щось зачепившись. Я лежав, не підводячи голови, і сльози заливали мені обличчя. Темрява неначе навалилася мені на плечі. Тонко, тужливо посвистували гнучкі стеблини чию.

— Джамілія! Джамілія! — схлипував я, захилинаючись від сліз.

Я розлучався з найдорожчими і найближчими для мене людьми. І тільки зараз, лежачи на землі, я раптом зрозумів, що любив Джамілію. Так, це була моя перша, ще дитяча любов.

Довго лежав я, уткнувшись у мокрий лікоть. Я розлучався не тільки з Джамілією і Даніяром, я розлучався з своїм дитинством.

Коли я причвалав поночі додому, у дворі був переполох, брязкали стремена, хтось сідлав коней, а п'яний Осмон, гарцюючи на коні, горлав:

— Давно треба було гнати з аїлу того прибудного собаку-полукровка! Сором, ганьба всьому роду! Хай-но він тільки потрапить до моїх рук, уб'ю на місці, нехай судять, — не дозволю, щоб усякий волоцюга забирав наших жінок! Гайда, сідай, джигіти, на коней, нікуди він не втече, доженемо на станції!

Я похолов: куди вони поскачуть? Але, переконавшись, що погоня пішла по великому шляху на станцію, а не на роз'їзд, я непомітно прокрався в дім і закутався з головою в батьківський кожух, щоб ніхто не бачив моїх сліз.

Скільки розмов і пересудів було в аїлі! Жінки навперебій судили Джамілію.

— Дурна вона! Пішла з такої сім'ї, розтоптала своє щастя.

— На що поласилася, спитати б її? Адже в нього тільки й добра, що шинелька та діряві чоботи!

— Звичайно ж, не повен двір худоби! Безрідний блукач, бродяга — що на ньому, те і його. Нічого, опам'ятається кралечка, та пізно буде.

— Отож-то й воно! А чим Садик не чоловік, чим не господар? Перший джигіт в аїлі!

— А свекруха? Таку свекруху не кожному бог дає! Пошукай ще таку байбіче! Занапастила вона себе, дурна, ні за що ні про що!

Мабуть, тільки я не осуджував Джамілію, свою колишню джене. Нехай на Даніярові стара шинеля і діряві чоботи, але ж я знав, що душею він багатший за нас усіх. Ні, не вірилося, що Джамілія буде нещаслива з ним. Тільки матері мені було шкода.

Мені здавалося, що разом з Джамілею залишила її колишня сила. Вона зажурилася, змарніла і, як я тепер зрозумів, ніяк не могла змиритися з тим, що життя іноді так круто ламає старі устої. Коли могутнє дерево виверне буря, воно вже не підніметься. Раніше мати нікого не просила засилити їй нитку в голку: гордість не дозволяла. А от повернувся я одного разу зі школи і бачу: тремтять руки у матері, не бачить вона вушка голки і плаче.

— На, засили нитку! — попросила вона і тяжко зітхнула. — Пропаде Джаміля... Ех, якою господинею була б вона в сім'ї! Пішла... Відчуралася... А чого пішла? Хіба погано їй було в нас?

Мені захотілося обняти, заспокоїти матір, розповісти їй, який Даніяр, але я не посмів, я б на все життя образив її.

І все-таки про мою невинну участь у цій історії дізналися...

Незабаром повернувся Садик. Він, звичайно, сумував, хоча й казав з п'яних очей Осмону:

— Пішла — туди їй і дорога. Здохне де-небудь. А на наш вік жінок вистачить. Навіть золотоволоса жінка не варта найнікчемнішого хлопця.

— Це-то так! — відповідав Осмон. — Тільки шкода, не пограпив він тоді мені до рук, убив би — і все! А її за волосся та до кінського хвоста! Мабуть, на південь подалися, на бавовну, або по казахах пішли, йому ж не вперше бродяжити! Тільки-от збагнути не можу, як усе сталося, і знати ніхто не знав, та ніхто й подумати б не міг. Це вона все, підла, сама влаштувала! Я б її!..

Коли я чув таку розмову, мені дуже хотілося сказати Осмоніві: «Не можеш забути, як вона тобі вичитала на сінокосі: Підла твоя душа!»

Одного разу сидів я дома, малював щось для шкільної стінгазети. Мати поралася біля печі. Раптом до кімнати вскочив Садик. Блідий, із злобно прищуленими очима, він кинувся до мене і тицьнув мені під ніс аркуш паперу.

— Це ти малював?

Я сторопів. Це був мій перший малюнок. Живі Даніяр і Джаміля глянули тієї миті на мене.

— Я.

— Це хто? — тицьнув він пальцем у папір.

— Даніяр.

— Зрадник! — крикнув мені в обличчя Садик.

Він подер малюнок на дрібні клаптики і вийшов, сильно грюкнувши дверима.

Після довгої гнітючої мовчанки мати спитала:

— Ти знав?

— Знав.

З яким докором і подивом дивилася вона на мене, притулившись до печі. І коли я сказав: «Я ще раз їх намалюю!» — вона журливо і безсило похитала головою.

А я дивився на клаптики паперу, що валялися на підлозі, і нестерпна образа душила мене. Нехай вважають, що я зрадник. Кого я зрадив? Сім'ю? Наш рід? Але я не зрадив правді, правді життя, правді цих двох людей! Я нікому не міг розповісти про це, навіть мати не зрозуміла б мене.

В очах у мене все розпливалося, клаптики паперу, здавалося, кружляли по підлозі, як живі. В пам'ять так врзалася та мить, коли Даніяр і Джаміля глянули на мене з малюнка, що мені раптом здалося, ніби я чую пісню Даніяра, яку співав він тієї пам'ятної серпневої ночі. Я згадав, як вони пішли з аїлу, і мені нестерпно захотілося вийти на дорогу, вийти, як вони, сміливо і рішуче у важку путь за щастям.

— Я поїду вчитися... Скажи батькові. Я хочу бути художником! — твердо сказав я матері.

Я був упевнений, що вона почне докоряти мені і заплаче, згадуючи загиблих на війні братів. Але, на мій подив, вона не заплакала. Тільки сумно і тихо сказала:

— Ідь... Оперилися ви і по-своєму крилами махаєте... Та звідки нам знати, чи високо злетите? Може, й ваша правда. Ідь... А може, там одумаєшся. Не ремесло це — малювати та мазюкати... Повчись, узнаєш... Та не забувай дому свого...

Від того дня Малий дім відокремився від нас. А я незабаром поїхав учитися.

От і вся історія.

В академію, куди мене послали після художнього училища, я подав свою дипломну роботу — це була картина, про яку я давно мріяв.

Неважко здогадатися, що на цій картині були зображені Даніяр і Джаміля. Вони йдуть осінньою степовою дорогою. Перед ними широка, ясна далечінь.

І хай недосконала моя картина — майстерність не одразу приходить, але вона мені надзвичайно дорога, вона — мое перше усвідомлене творче хвилювання.

І тепер бувають у мене невдачі, бувають і такі важкі хвилини, коли я зневіряюсь у собі. І тоді мене тягне до цієї рідної мені картини, до Даніяра і Джамілі. Довго я дивлюся на них і щоразу розмовляю з ними.

«Де ви зараз, якими дорогами крокуєте? Багато в нас тепер у степу нових доріг — по всьому Казахстану до Алтаю і Сибіру! Багато сміливих людей працює там. Може, й ви подалися в ті

краї? Ти пішла, моя Джаміля, широким степом, не оглядаючись. Може, ти втомилася, може, зневірилась у собі? Притулись до Даніяра. Нехай він заспіває тобі свою пісню про любов, про землю, про життя. Нехай сколихнеться і заграє всіма барвами степ! Нехай пригадається тобі та серпнева ніч! Іди, Джаміля, не жалкуй, ти знайшла своє трудне щастя!»

Я дивлюсь на них і чую Даніярів голос. Він кличе і мене в путь-дорогу — значить, пора збиратися. Я піду степом у свій аїл, я знайду там нові барви.

Нехай у кожному мазку моему звучить пісня Даніяра! Нехай в кожному мазку моему б'ється серце Джамілі!

ТОПОЛЕНЬКА МОЯ В ЧЕРВОНІЙ КОСИНЦІ

Повість

З а м і с т ь п р о л о г а

Як журналістові, мені часто доводилося бувати на Тянь-Шані. Якось навесні, коли я перебував в обласному центрі Нарині, мене терміново викликали до редакції. Сталося так, що автобус пішов за кілька хвилин перед тим, як я прибув на автостанцію. Наступного автобуса треба було чекати годин із п'ять. Нічого не лишалось, як спробувати сісти на попутну машину. Я пішов до шосе на околиці містечка.

На повороті дороги біля колонки стояв грузовик. Шофер щойно заправився, загвинчував кришку бензобака. Я зрадів. На шибці кабіни був знак міжнародних рейсів «SU» — Радянський Союз. Значить, машина йшла з Китаю до Рибачого, на автобазу Зовніштрансу, звідки завжди можна дістатися до Фрунзе.

— Ви зараз їдете? Підвезіть, будь ласка, до Рибачого! — попросив я шофера.

Він повернув голову, скоса подивився через плече і, випроставшись, спокійно сказав:

— Ні, агаю¹, не можу.

— Дуже вас прошу! У мене термінова справа, викликають у Фрунзе.

Шофер знову похмуро глянув на мене.

— Розумію, але не ображайтесь, агаю. Нікого не беру.

Я був здивований. Кабіна вільна, чом би йому не взяти людину?

— Я журналіст. Дуже поспішаю. Заплачу, скільки скажете...

— Річ не в грошах, агаю! — різко обірвав мене шофер і сердито штовхнув ногою колесо. — Іншим разом безплатно доведу. А зараз... Не можу. Не гнівайтесь. Скоро ще будуть наші машини, поїдете будь-якою, а я не можу...

«Мабуть, він має взяти по дорозі когось», — вирішив я.

— Ну, а в кузові?

— Все одно... Я дуже перепрошую, агаю.

Шофер подивився на годинника і заквавпвся.

¹ А г а й (букв. старший брат) — шанобливе звертання до старшого,

До краю здивований, я знизав плечима і, не розуміючи, в чому річ, глянув на заправницю, літню жінку-росіянку, яка весь час мовчки спостерігала нас з віконця. Вона похитала головою. «Не треба, мовляв, дайте йому спокій». Дивно.

Шофер поліз у кабінку, узяв у губи незапалену цигарку і завів мотор. Він був ще молодий, років тридцяти, сутулуватий, високий. Запам'яталися мені його чіпкі, великі руки на баранці і очі з стомлено опущеними повіками. Перш ніж зрушити машину з місця, він провів долонею по обличчю і якимось дивно, з тяжким зітханням, стривожено подивився вперед, на дорогу в горах.

Машина поїхала.

Заправниця вийшла з будки. Вона, видно, хотіла заспокоїти мене:

— Не журіться, зараз і ви поїдете.

Я мовчав.

— Пережива хлопець... Історія довга... Колись він жив тут у нас, на перевалочній базі...

Дослухати заправницю мені не вдалося. Підійшла попутна «Победа».

Грузовик наздогнали ми не скоро — майже коло самого Долонського перевалу. Він їхав страшенно швидко, як, мабуть, не дозволено їздити навіть бувалим тянь-шанським шоферам. Не збавляючи швидкості на поворотах, з гулким ревом, мчала машина попід навислими скелями, стрімко вилітала на підйоми й одразу наче провалювалась, поринаючи в западини дороги, потім знову з'являлася попереду. Край брезенту тріпотіли і лякали по бортах.

«Победа» все-таки брала своє. Ми почали обганяти. Я обернувся: що за одчайдушний чоловік, куди він так стрімголов мчить? У цей час линув дощ з градом, як це нерідко буває на перевалі. В скісних струменях дощу й граду промайнуло за шибкою біде, напружене обличчя з затиснутою в зубах цигаркою. Круто повертаючи руль, його руки широко й швидко ковзали по баранці. Ні в кабінці, ні в кузові нікого не було.

Незабаром після повернення з Нарина мене командували на південь Киргизії, в Ошську область. Як завжди, часу в нашого брата журналіста в обріз. Я примчав на вокзал, коли поїзд уже от-от мав рушати, і, вскочивши в купе, не одразу звернув увагу на пасажирів, що сидів, повернувшись лицем до вікна. Він не обернувся й тоді, коли поїзд уже пішов повним ходом.

По радіо передавали музику: виконувалася на комузі знайома мелодія. Це був киргизський мотив, що завжди здавався мені піснею самотнього вершника, який їде надвечірнім степом. Путь далека, степ широкий, можна думати й неголосно співати. Співа-

ти про те, що в тебе на душі. Хіба мало думок буває у людини, коли вона лишається на самоті, коли навкруги тихо і чути лише цокіт копит. Струни дзвеніли стиха, мов вода на обкочених, ясних каменях в арику. Комуз співав про те, що скоро сонце сховається за горами, синя прохолода нечутно побіжить по землі, тихо заколиваються, обсипаючи пилок, сизий полин і жовта ковила при бурій дорозі. Степ слухатиме вершника, думатиме й наспівуватиме разом з ним...

Можливо, колись вершник їхав тут, цими місцями... Отак само, мабуть, ген-ген на краю степу заходило сонце в вечірній заграві, що поволі ставала палевою, а сніг на горах, так само, певно, як зараз, вбираючи останні відблиски сонця, рожевів і швидко меркнув...

За вікном проносилися сади, виноградники, темно-зелені кушуваті кукурудзяні лани. Парокінна бричка з щойно накошеною люцерною бігла до переїзду. Вона зупинилася біля шлагбаума. Засмаглий хлопчак у подертій злинялій майці і заковчених вище колін штанах трохи підвівся на бричці, дивлячись на поїзд, почав усміхатись, помахав комусь рукою.

Мелодія напрочуд м'яко вливалася в ритм поїзда. Замість цокання копит стукотіли на стиках рейок колеса. Мій сусід сидів біля столика, затулившись рукою. Мені здавалося, що він теж мовчки наспівував пісню самотнього вершника. Сумував він чи мріяв, а тільки було в його вигляді щось сумне, якесь невгамовне горе. Він так заглибився в себе, що не помічав мене. Я старався розглядіти його лице. Де ж я зустрічав цю людину? Навіть руки знайомі, смуглі, з довгими твердими пальцями.

І враз я згадав: це був той самий шофер, який не взяв мене в машину. На тому я й заспокоївся. Дістав книжку. Чи варто було нагадувати про себе? Він, мабуть, давно вже забув мене. Чи мало випадкових зустрічей у шоферів на дорогах?

Так ми їхали ще якийсь час, кожен сам по собі. За вікном почало темніти. Попутник мій надумав закурити. Він дістав цигарки, гучно зігхнув перед тим, як чиркнути сірником. Потім підвів голову, здивовано глянув на мене й одразу почервонів. Пізнав.

— Здрастуйте, агаю! — сказав він, винувато усміхаючись.

Я подав йому руку.

— Далеко їдете?

— Еге ж... далеко! — Він повільно видихнув дим і, помовчавши, додав: — На Памір.

— На Памір? Значить, по дорозі. Я в Ош... У відпустку? Чи переводитесь на роботу?

— Та начебто так... Закурите?

Ми разом димили і мовчали. Говорити, здавалося, більше не було про що. Мій сусід знову задумався. Він сидів, похиливши голову, похитуючись у такт рухові поїзда. Здалося мені, він дуже змінився відтоді, як я його бачив. Схуд, обличчя змарніло, три різкі, глибокі зморшки на лобі. На обличчі — хмура тінь від зведених до перенісся брів. Несподівано мій супутник невесело посміхнувся і спитав:

— Ви, агаю, мабуть, того разу на мене дуже образилися?

— Коли, щось не пригадаю? — Не хотілося, щоб людині було ніяково передо мною. Але сусід дивився з таким каяттям, що мені довелося признатись.— А-а... отоді... Пусте. Я й забув. Всяко буває в дорозі. А ви все ще пам'ятаєте про те?

— Іншим часом, може, й забув би, але в той день...

— А що сталося? Чи не аварія?

— Та як сказати, аварії-то не було, тут інше...— мовив він, підшукуючи слова, та потім розсміявся, примусив себе розсміятись.— Зараз я повіз би вас на машині куди завгодно, та тільки тепер я сам ось пасажир...

— Нічого, кінь по одному сліду тисячу разів ступає, може, ще колись зустрінемося...

— Звичайно, якщо зустрінемося, сам затягну в кабінку! — труснув він головою.

— Отже, домовилися? — пожартував я.

— Даю обіцянку, агаю! — відповів він, повеселівши.

— А все-таки чому ви тоді не взяли мене?

— Чому? — озвався він і одразу спохмурнів. Замовк, опустивши очі, пригнувся над цигаркою, міцно затягуючись димом. Я зрозумів, що не треба було питати його про це, і розгубився, не знаючи, як виправити помилку. Він погасив недокурок у попільничці і насилу видавив із себе:

— Не міг... Сина катав... Він мене чекав тоді...

— Сина? — здивувався я.

— Справа така... Розумієте... Як би вам пояснити...— Він знову закурих, стримуючи хвилювання, і, раптом твердо, серйозно глянувши мені у вічі, почав говорити про себе.

Так довелося мені вислухати розповідь шофера.

Часу попереду було багато — поїзд іде до Оша майже дві доби. Я не квапив, не перебивав його запитаннями: це добре, коли людина сама все розповідає, заново переживаючи, роздумуючи, часом замовкаючи на півслові. Але я мусив докласти неабияких зусиль, щоб не втручатися в його оповідь, бо завдяки нагоді і своїй непосидючій професії газетяра я вже знав дещо про нього самого і про людей, з якими доля зіткнула цього шофера. Я міг би доповнити його розповідь і багато що поясни-

ти, але вирішив зробити це, вислухавши все до кінця. А потім взагалі передумав. І вважаю, що зробив правильно, Послухайте розповіді самих героїв цієї повісті.

Розповідь шофера

...Почалося все це зовсім несподівано. В ту пору я щойно повернувся з армії. Служив у моторизованій частині, а перед тим закінчив десятирічку і теж працював шофером. Сам я з дитячого будинку. Друг мій Алібек Джантурін демобілізувався на рік раніше. Працював на Рибачинській автобазі. Ну, я до нього й приїхав. Ми з Алібеком завжди мріяли потрапити на Тянь-Шань або на Памір. Прийняли мене добре. Улаштували в гуртожитку. І навіть ЗІЛ дали майже новий, жодної вм'ятини... Треба сказати, машину свою я полюбив, як людину. Беріг її. Хороший випуск. Мотор був потужний. Щоправда, не завжди доводилося навантажувати машину до краю. Дорога самі знаєте яка — Тянь-Шань, одна з найвисокогірніших автотрас у світі: міжгір'я, хребти та перевали. В горах води скільки завгодно, а все одно завжди возиш її з собою. Ви, може, помічали: до кузова в передньому кутку прибита дерев'яна хрестовина, а на ній камера з водою теліпається. Бо мотор на серпантинах перегрівается страшенно. А вантажу везеш не так-то й багато. Я теж спершу прикидав, голову сушив собі, що б його придумати, аби якнайбільше вантажу брати. Але змінити начебто нічого не можна було. Гори є гори.

Роботою я був задоволений. Та й місця подобалися мені. Автобаза біля самого берега Іссик-Кулю. Коли приїздили іноземні туристи й цілі години простоювали мов очманілі на березі озера, я в думці пишався: «Ось, мовляв, який у нас Іссик-Куль! Спробуй-но знайди ще таку красу...»

У перші дні лише одно ображало мене. Час був гарячий — весна, колгоспи після вересневого Пленуму набирали сили. Завзято вони взялися до справи, а техніки було мало. Частину наших автобазівських машин посилали на допомогу колгоспам. Особливо новаків завжди по колгоспах ганяли. Ну й мене теж. Тільки налагоджувсь було в рейси по трасі, як знову знімають — і гайда по аїлах. Я розумів, що справа ця важлива, потрібна, та все ж таки я шофер, машину жалко було, побоювався за неї, мовби це не їй, а мені самому доводилося по вибоїнах трястися і місити грязюку на степових дорогах. Таких доріг і уві сні не побачиш...

Так-от, їду я якось до колгоспу — шифер віз для нового корівника. Аїл цей у передгір'ї, і дорога тягнеться через степ. Все йшло гаразд, дорога протряхала вже, до аїлу як рукою подати лишилося, і раптом загруз я, переїжджаючи через якийсь арик. Дорогу тут з весни так збили, покремсали колесами, що верблюд потоне — не знайдеш. Я туди, сюди, по-всякому приладжувався — нічого не виходить. Присмоктала земля машину, і хоч би тобі що, — держить, мов кліщами. До того ж з досади я так крутонув руля, що десь заклинило тягу, довелося лізти під машину... Лежу собі там весь у багні, спітнілий, клянущо дорогу на всі заставки. Чую, хтось іде. Знизу мені видно тільки гумові чоботи. Чоботи підійшли, зупинилися навпроти і стоять. Зло взяло мене — кого це принесло і чого видивлятися, цирк тут, чи що.

— Ану прохось, не стій над душею! — крикнув я з-під машини. Краєм ока помітив поділ плаття, стареньке таке, гноем забруднене. Видно, якась стара баба чекає, щоб підвіз до аїлу. — Прохось собі, бабусю! — попросив я. — Мені ще довго загоряти тут, не діждешся...

Вона мені у відповідь:

— А я не бабуся.

Сказала якось зніяковіло, наче з посмішечкою.

— А хто ж? — здивувався я.

— Дівчина.

— Дівчина? — Я скося глянув на чоботи, спитав, щоб пожартувати: — А гарненька?

Чоботи переступили на місці, ступили крок убік, збираючись йти. Тоді я хутко вибрався з-під машини. Дивлюся, справді, стоїть струнка дівчина, з суворими нахмуреними бровами, в червоній косинці і у великому (батьковому, видно) піджаці, накинутому на плечі. Мовчки дивиться на мене. Я й забув, що сиджу на землі, що сам весь у грязюці й глині.

— Нічого собі! Гарна, — посміхнувся я. Вона й справді була гарна. — Туфельки б тільки! — пожартував я, підводячись із землі.

Дівчина раптом круто повернулася і, не оглядаючись, швидко пішла дорогою.

Чого це вона? Образилася? Мені стало ніяково. Спихватився, кинувся був наздоганяти її, потім вернувся, швидко зібрав інструмент і вскочив у кабінку. Ривками, то взад, то вперед, почав розкачувати машину. Наздогнати її — більше я ні про що не думав. Мотор ревів, машину трясло й водило з одного боку в другий, але вперед я не просунувся ні на крок. А дівчина йшла все далі й далі. Я закричав, сам не знаючи кому, під буксуючі колеса:

— Відпусти! Відпусти, кажу. Чуєш?

З усієї сили вижав акселератор, машина поповзла-поповзла зі стогоном і просто чудом якимсь видерлася з трясовини. Як я зрадів! Помчав дорогою, витер хусткою грязь з обличчя, пригладив волосся. Порівнявшись з дівчиною, загальмував і, казна-звідки це у мене взялося, з отаким шиком, майже лежачи на сидінні, розчинив дверці:

— Прошу! — і руку простягнув, запрошуючи до кабіни.

Дівчина, не зупиняючись, іде собі далі. От тобі й маєш! Від хвацькості моєї й сліду не лишилося. Я знову наздогнав її, цього разу попросив вибачити мені й сісти в машину.

— Ну, не гнівайтесь! Я ж так, по-простому... Сідайте!

Але дівчина нічого не відповіла.

Тоді я обігнав її, зупинив машину поперек дороги. Вискочив з кабіни, забіг з правого боку, відчинив дверці і стояв так, не приймаючи руки. Вона підійшла, недовіриливо дивлячись на мене, от, мовляв, причепився. Я нічого не говорив, ждав. Чи то вона пожаліла мене, чи ще чомусь — похитала головою і мовчки сіла в кабіну.

Ми рушили.

Я не знав, як почати з нею розмову. Знайомитися й розмовляти з дівчатами мені не вперше, а тут чогось сторопів. Чого б це, спитати? Кручу собі баранку, поглядаю крадькома. На шиї у неї легесенькі, ніжні завитки чорного волосся. Піджак сповз з плеча, вона притримує його ліктем, сама відсунулася далі, боїться зачепити мене. Очі дивляться суворо, а з усього видно, що ласкава. Лице відкрите, лоба хоче нахмурити, а він не хмуриться. Нарешті вона теж глянула обережно в мій бік. Ми зустрілися поглядами. Усміхнулася. Тоді й наважився заговорити:

— А ви чого зупинилися там, коло машини?

— Хотіла допомогти вам,— відповіла дівчина.

— Допомогти? — засміявся я.— А й справді ж допомогли! Коли б не ви, сидіти б мені там до вечора... А ви завжди ходите цією дорогою?

— Еге ж. Я на фермі працюю.

— Це добре! — зрадів я, але зараз же спохватився.— Дорога хороша! — І якраз у цю хвилину машину так тряснуло в ковдобині, що ми штовхнули одне одного плечима. Я крякнув, почервонів, не знаючи, куди очі подіти. А вона розсміялася. Тоді і я не витримував, зареготав.

— А мені ж не хотілося їхати в колгосп! — признався я крізь сміх.— Знав би, що по дорозі помічницю таку зустріну, не лявся б з диспетчером... Ах, Ільясе, Ільясе! — докоряв собі.— Це мене так звуть,— пояснив їй.

— А мене звать Асель...

Ми під'їжджали до аїлу. Дорога пішла рівніша. Вітер бив у вікна, зриваючи косинку з голови Асель, куйовдив її волосся. Ми мовчали. Нам було хороше. Виходить, буває легко й радісно на душі, якщо поруч, майже торкаючись ліктем, сидить людина, про яку ти ще годину тому нічого не знав, а тепер чомусь хочеться тільки про неї й думати... Не знаю, що було на душі в Асель, але очі її усміхалися. Їхати б нам довго-довго, щоб ніколи не розлучатись... Та машина йшла вже вулицями аїлу. Раптом Асель злякано спохватилася:

— Зупиніть, я зйду!

Я загальмував.

— Ви тут живете?

— Ні,— вона чомусь захвилювалася, занепокоїлась.— Але я краще тут зйду.

— Чого ж? Я вас прямо додому підвезу! — Я не дав їй заперчити, поїхав далі.

— Оце тут,— заблагала Асель.— Спасибі!

— Будь ласка! — пробурмотів я і не стільки жартома, а скоріше, всерйоз додав: — А якщо я завтра там знову застрягну, допоможете?

Вона не встигла відповісти. Хвіртка відчинилася, і на вулицю вибігла чимось стурбована літня жінка.

— Асель! — крикнула вона.— Де ж ти пропадаєш, бий тебе сила божа! Йди вереодягайся хутчій, старости приїхали! — додала вона пошепки, прикривши рота рукою.

Асель зняковіла, впустила піджак з плеча, потім підхопила його і покірливо пішла за матір'ю. Біля хвіртки вона обернулася, глянула, але хвіртка одразу ж зачинилася. Я лише тепер помітив на вулиці, біля коню'язі, осідланих спітнілих коней, що прийшли, видно, здалека. Трохи підвівся за рулем, заглянув через дувал. У дворі, біля вогнища, сновигали жінки. Димив великий мідний самовар. Двоє чоловіків білували під навісом баранячу тушу. Старостів приймали як належить. Мені нічого не лишалося робити. Треба було їхати розвантажуватися.

На кінець дня повернувся на автобазу. Вимив машину, загнав її в гараж. Довго порався, все знаходив якесь діло. Не розумів, чому так близько до серця взяв я сьогоднішній випадок. Всю дорогу лаяв себе: «Ну, чого тобі треба? Що ти за дурень? Хто вона тобі зрештою? Наречена? Сестра? Чи ти ба, зустрілися випадково на дорозі, підвіз додому і вже переживаєш, немов освідчилися в коханні. А може, вона й думати про тебе не хоче. Потрібен ти їй дуже! Жених у неї законний, а ти ніхто! Шофер з дороги, сотні таких, не назнайомишся... Та й яке ти маєш

право чогось сподіватись: люди сватаються, весілля буде у них, а ти при чому? Плюнь на все. Крути собі баранку, та й годі!..»

Але біда була в тому, що як я не умовляв себе, а забути Асель не міг.

Робити біля машини вже нічого було. Піти б мені в гуртожиток, він у нас веселий, бучний, червоний куток є, а я — ні. Самому хочеться побути. Приліг на крило машини, руки заклав за голову. Недалечко длубався під машиною Джантай. Був у нас шофер такий. Висунувся з ями, хмикнув:

— Про що мрієш, джигіте?

— Про гроші! — відповів я сердито.

Не любив його. Жмикрут страшений. Хитрий і заздрісний. Він і в гуртожитку не жив, як інші, а в хазяйки якоїсь на квартирі. Подейкували, женитися обіцяв на ній, як-не-як — свій будинок матиме.

Я відвернувся. У дворі, біля того місця, де машини мили, весело метушилися наші хлопці. Хтось виліз на кабінку і з брендспойта поливав шоферів, що чекали черги. Регіт лунав на всю автобазу. Струмінь потужний, як ударить — захитаєшся. Хлопця хотіли стягти з кабінки, а він пританцьовує собі, періщить по спинах, наче з автомата, кепки збиває. Раптом струмінь метнувся вгору, вигнувся в сонячному промінні, мов райдуга. Дивлюся, там, де струмінь підноситься догори, стоїть Кадіча, наш диспетчер. Ця не побіжить. Триматися вона вміла гідно, до неї так просто не підступиш. І зараз вона стояла, нічого не боячись, спокійно. Не зачепиш, мовляв, куди там тобі! Відставила отак ногу в чобітку, а сама волосся приколуює, шпильки в зубах держить, посміхається. Дрібні сріблясті бризки падають їй на голову. Хлопці регочуть, під'юджують парубчачка на кабінку:

— Дай їй по кузову!

— Торорохни!

— Стережися, Кадіча!

Але парубчак не насмілювався обливати її, тільки грався струменем довкола Кадічі. Я б на його місці обдав її водою від голови до ніг, і, мабуть, Кадіча не сказала б мені й слова, посміялась би, та й годі. Я завжди помічав, що до мене вона ставилася не так, як до інших, ставала податливішою, трохи капризною. Любила, коли я, заграючи, гладив її по голові. Мені подобалося, що вона завжди сперечалася, лялалась зі мною, але швидко здавалася, навіть коли я був неправий. Іноді водив її в кіно, проводжав: мені було по дорозі до гуртожитку. В диспетчерську до неї заходив запросто, а іншим вона дозволяла звертатись тільки у віконце.

Та зараз мені було не до неї. Нехай собі пустують.

Кадіча заколола останню шпильку.

— Ну, годі, погralися! — наказала вона.

— Слухаю, товаришу диспетчер! — парубчак на кабіні козир-
нув. Його з реготом стягли звідти.

А вона попрямувала до нас у гараж. Зупинилася біля машини Джантая, здається, шукала когось. Мене вона не одразу помітила, бо я був за сіткою, що поділяла гараж на відсіки. Джантай виглянув з ями, сказав підлесливо:

— Здрастуй, красуне!

— А, Джантай...

Він жадібно дивився на її ноги. Вона невдоволено знизала плечем:

— Ну, чого баньки вирячив? — і злегенька ткнула його носком чобітка в підборіддя.

Інший би, напевно, образився, а цей ні. Аж просяяв, ніби його поцілували, і пірнув у яму.

Кадіча побачила мене:

— Добре відпочиваєш, Ільясє?

— Як на перині!

Вона притулилася лицем до сітки, пильно подивилась і стиха сказала:

— Зайди в диспетчерську.

— Гаразд.

Кадіча пішла. Я підвівся і вже зібрався був іти, як Джантай знову висунувся з ями.

— Гарна молодиця! — підморгнув він.

— Та не для тебе! — відрізав я.

Я думав, що він озлиться і полізе битись. Я не любитель бійок, але з Джантаєм зчепився б: так тяжко було на душі, що просто не знав, куди подітись.

Проте Джантай навіть не образився.

— Нічого! — промурмотів він. — Поживемо — побачимо...

В диспетчерській нікого не було. Що за біс? Куди вона поді-
лась? Я обернувся і прямо грудьми зіткнувся з Кадічею. Вона стояла, притулившись спиною до дверей, відкинувши голову. Очі в неї блищали з-під вій. Гаряче дихання обпалило мені лице. Я не стримав себе, потягся до неї, але одразу ж відступив на-
зад. Як не дивно, мені здалося в ту мить, що я зраджую Асель.

— Чого кликала? — невдоволено спитав я.

Кадіча все ще мовчки дивилася на мене.

— Ну?.. — повторив я, втрачаючи терпіння.

— Чогось ти не дуже привітний, — сказала вона ображено. —
Чи не впала якась в око?..

Я розгубився. Чому вона дорікає мені? І звідки дізналася? В цей час віконце розчинилося. З'явилася голова Джантая. Посмішка блукала в нього на обличчі.

— Прошу, товаришу диспетчер! — ехидненько мовив він спроквола, подаючи Кадічі якийсь папірець.

Вона сердито глянула на нього. З досадою кинула мені у вічі:

— А путівку за тебе одержуватиме? Окремого запрошення чекаєш?

Відсторонивши мене рукою, Кадіча швидко пішла до столу.

— На! — подала мені путівку.

Я взяв. Путівка до того самого колгоспу. Серце аж похололо: їхати туди, знаючи, що Асель... Та й взагалі, чого це саме мене більше за всіх ганяють по колгоспах?

Я скипів.

— Знову в колгосп? Знов гній та цеглу возити? Не поїду! — шпурнув я путівку на стіл. — Досить, полазив по грязюці, нехай ще інші помотаються!..

— Не кричи! Наряд у тебе на тиждень! А як треба буде, ще додадуть, — розсердилася Кадіча.

Тоді я спокійно сказав:

— Не поїду!

І, як завжди, Кадіча несподівано здалася:

— Ну, гаразд. Я поговорю з начальством.

Вона взяла зі столу путівку.

«Значить, не поїду, — подумав я, — і ніколи не побачуся з Асель». Мені стало ще гірше. Я ясно зрозумів, що каятимуся все життя. Що буде, те й буде — поїду!..

— Гаразд, давай сюди! — вихопив я путівку.

Джантай пирснув у віконці:

— Передай привіт моїй бабусі!

Я нічого не сказав. У морду б йому заїхати!.. Хряснув дверима, пішов до гуртожитку.

На другий день я очі видивив на дорозі. Де вона? Чи покажеться її тоненька, мов тополенька, постать? Тополенька моя в червоній косинці! Тополенька степова! Нехай у гумових чоботях, в піджаку батьковому. Пусте. Я ж бачив, яка вона!

Зворушила Асель мое серце, стривожила всю душу!

Іду, видивляюся на всі боки, ні, не видно ніде. Доїхав до аїлу, ось і її двір, загальмував трохи машину. Може, дома? Та як я її викличу, що скажу? Ех! Не судилося мені, мабуть, побачитися з нею. Газонув розвантажуватись. Розвантажую машину, а в душі все ще жевріє надія: а може, й зустріну, коли повертатимусь. Та й, їдучи назад, не зустрів. Тоді я завернув на ферму.

Ферма у них на одшибі, далеко від аїлу. Питаю в однієї дівчини. Нема її, каже, не виходила на роботу. «Значить, навмисно не вийшла, щоб не зустрітися по дорозі зі мною»,— подумав я і дуже засмутився. Сумний повернувся на автобазу.

На другий день знову в дорогу. Іду і вже не мрію побачити. Справді, навіщо я їй, нащо турбувати дівчину, коли вона засватана? Однак не віриться мені, що все так у нас і скінчиться, адже в аїлах досі ще сватають дівчат і видають заміж без їхньої згоди. Скільки разів я читав про це в газетах. А що з того? Після бійки кулаками не махають, видадуть заміж, назад не повернешся, життя поламане... Ось які думки непокоїли мене...

Весна о тій порі була в повному розквіті. Земля в передгір'ї палахкотіла тюльпанами. Змалку я люблю ці квіти. Нарвати б цілу купу і принести їй. Та спробуй знайти її...

І раптом дивлюся й очам не вірю — Асель! Сидить осторонь на валуні, на тому самому місці, де минулого разу застрягла моя машина. Немов чекає когось. Я до неї! Вона злякано встала з каменя, розгубилася, косинку зірвала з голови, затиснула в руці. Асель була цього разу в гарному платті, в туфельках. Отака далечинь, а вона на каблучках. Загальмував я скоріше, а в самого серце до горла підпирає.

— Здрастуйте, Асель!

— Здрастуйте! — відповіла вона стиха.

Я хотів допомогти їй сісти в кабінку, а вона раптом повернулася й повільно попрямувала вздовж дороги. Значить, не хоче сідати. Я зрушив машину, відчинив дверці і так само повільно поїхав поряд з нею. Так ми й рухалися вперед. Вона обочиною, а я за рулем. Мовчали. Про що говорити? Потім таки вона спитала:

— Ви вчора приїздили на ферму?

— Приїздив, а що?

— Так просто. Не треба приїздити туди.

— Я хотів вас бачити.

Вона нічого не сказала.

А у мене на думці те прокляте сватання. Дізнатися хочу, що й як. Спитати — язик не повертається. Боюся. Відповіді її боюся.

Асель глянула на мене.

— Це правда?

Вона кивнула головою. У мене руль аж застрибав у руках.

— Коли ж весілля?

— Скоро, — тихо відповіла вона.

Я мало не рвонув був на машині світ за очі. Та замість швидкості виключив зчеплення. Мотор як зареве на холостих обер-

тах — Асель убік відскочила. Я навіть і не попросив пробачити мені. Не до цього було.

— Значить, ми більше не побачимося? — кажу.

— Не знаю. Краще не бачитись.

— А я, я все одно... як собі хочете, шукатиму вас!

І знову ми замовкли. Може, думали про одне й те ж, а між нами ніби стіна стояла і не дозволяла мені підійти до неї, а їй сісти в мою кабінку.

— Асель! — сказав я. — Не уникайте мене. Я ні в чому не стану вам на заваді. Дивитимуся на вас здалека. Обіцяєте?

— Не знаю, можливо...

— Сідайте, Асель.

— Ні. Ідьте собі. Аїл уже близько.

Після цього ми ще зустрічалися на дорозі, кожного разу мовби ненароком. І знову: вона йде обочиною, а я сиджу в кабінці. Прикро, та що вдієш.

Про жениха я не питав. Незручно, та й не хотілось. Але з її слів я зрозумів, що вона його мало знала. Він доводився якимсь родичем матері, жив у далекому лігоспі, в горах. Їхні сім'ї здавна вели, якщо можна так сказати, обмін дівчатами, родичалися між собою з покоління в покоління. Батьки Асель не припускали й думки віддати її кудись на сторону. Про мене й мови не могло бути. Хто я? Якийсь зайшлий, безрідний шоферюга. Та я й сам не посмів би заїкнутись.

Асель у ті дні була небалакуча. Все думала про щось. Але я ні на що не надіявся. Долю її вирішено, зустрічатися було марно. Однак ми, як діти, старалися не говорити про це і зустрічалися, бо не могли не зустрічатись. Нам обом здавалося, що ми одне без одного не можемо жити.

Так минуло днів з п'ять. Того ранку я був на автобазі, готувався в рейс. І раптом викликають до диспетчерської.

— Можеш радіти! — весело зустріла мене Кадіча. — Тебе переводять на трасу Сінцзян.

Я аж остовпів. Останні дні я жив так, немов завжди їздитиму в колгосп. Рейси до Китаю багатоденні, хто знає, коли зможу вирватись до Асель. Зникнути раптово, навіть не попередивши її?

— Та ти, здається, не радий? — зауважила Кадіча.

— А як же колгосп? — захвилювався я. — Роботу там ще не скінчено.

Кадіча здивовано знизала плечима:

— Ти ж раніше сам не хотів.

Я розсердився:

— Мало що було раніше.

Сів на стілець, сиджу, не знаю, що робити.

Прибіг Джантай. Виявляється, замість мене його посилають до колгоспу. Я насторожився. Джантай, мабуть, відмовиться, бо ж заробітку на степових дорогах менше. Але він узяв путівку, та ще й сказав:

— Куди пошлеш, Кадіча, хоч на край світу! В аїлі якраз баранці достигають, може, прихопити? — А потім побачив мене: — Пробач, я, здається, заважаю!

— Іди геть звідси!.. — прошипів я, не підводячи голови.

— Ну, чого ж ти, Ільясе, сидиш? — доторкнулася до мого плеча Кадіча.

— Я мушу поїхати до колгоспу, пошли мене, Кадіча! — попросив я.

— Та чи ти при своєму розумі? Не можу я, наряду нема! — сказала вона і занепокоєно глянула мені у вічі. — Чого це ти так розохотився туди їздити?

Я нічого не відповів. Мовчки вийшов, пішов у гараж. Джантай проскочив повз мене на своїй машині, хитро підморгнув, мало не зачепив крилом.

Я довго копався, гаяв час, та виходу не було. Поїхав на вантажну станцію. Там черга невелика.

Товариші кликали мене покурити, та я навіть з кабіни не виліз. Заплющу очі і уявляю собі, як даремно чекає Асель на дорозі. День чекатиме, два, три... Що ж вона подумає про мене?

А черга наближалася. Вже почали навантажувати машину, що стояла попереду моєї. За хвилину й мені ставати під кран. «Прости мене, Асель! — подумав я. — Прости, тополенько моя степова! — І раптом майнула думка: — Та я встиг би сказати їй і повернутись. От велика біда — вийду в рейс на кілька годин пізніше. Поясню потім начальникові автобази, зрозуміє, мабуть, а ні — полає. Ну, догану оголосить... Не можу я! Поїду!»

Я завів мотор, щоб податися назад, але машини позаду стояли впритул. Тим часом навантажена машина відійшла, черга була моя.

— Ставай! Ей, Ільясе! — крикнув кранівник.

Кран заніс надо мною стрілу. Кінець всьому! З експортним вантажем нікуди не дінешся. Як же я раніше не зміркував цього? Підійшов відправник з документами. Я глянув у задне вікно: в кузов, погойдуючись, опускався контейнер. Він все наближався й наближався.

І враз я крикнув:

— Стережися!

Рвонув з місця з-під контейнера машину, мотор був у мене не виключений. Позаду знявся крик, залунали свист, лайка... А я

гнав машину мимо складів, штабелів дощок і куп вугілля. Я наче приріс до баранки. Земля заметалася, і машину, й мене кидало з одного боку в другий. Та нам не звикати...

Незабаром я наздогнав Джантая. Він виглянув з кабіни й очманіло витріщив очі: пізнав мене. І бачить же, що поспішаю, значить, треба пропустити, так ні, не дає проїхати. Вирулив я на обочину, почав обганяти прямо полем. Джантай теж припустив машину, не дає вибратися на дорогу. Так ми й мчали: він дорогою, я полем. Пригнулися до баранок, поглядаємо скоса один на одного, мов звірі, лаємось.

— Куди ти? Чого? — кричить він мені.

Я на нього кулаком сварився. Все ж машина була у мене по-рожня. Обігнав, помчав далі.

Асель я не зустрів. Приїхав до аїлу, аж задихався, немов пішки прибіг, ледве дух перевів. Ні в дворі у них, ні на вулиці нікого не видно. Тільки кінь осідланий стоїть біля конов'язі. Що робити? Вирішив ждати, думаю собі, побачить машину, вийде на вулицю. Поліз я в мотор, начебто лагоджу щось, а сам весь час поглядаю на хвіртку. Довго ждати не довелося: відчиняється хвіртка, і виходять її мати та якийсь дід з чорною бородою, гладкий такий, два ватних халати на ньому: спідній — плюшевий, верхній — вельветовий. В руці — камча хороша. Упарився, червоний, видно, щойно чай пив. Підійшли вони до конов'язі. Мати Асель шанобливо притримала стремено, допомогла старому вилізти на сідло.

— Ми вами задоволені, свате! — сказала вона. — Але й за нас не турбуйтеся. Для своєї дочки нічого не пошкодуємо. Дякувати богові, не з порожніми руками.

— Е-е, байбіче, скривджені не будсмо, — відповів він, зручніше вмощуючись у сідлі. — Дай боже здоров'я молодим. А щодо якогось там добра: не для чужих — для своїх же дітей. Та й родичатися нам не вперше... Ну, бувай здорова, байбіче, значить, так і вирішили: в п'ятницю!

— Атож, атож, у п'ятницю. Святий день. Щасливої дороги. Привіт перекажіть свасі.

«Що це вони про п'ятницю кажуть? — думаю я. — Який день сьогодні? Середа... Невже в п'ятницю повезуть? Ох, доки ж старі звичаї нам, молодим, життя ламатимуть!..»

Старий затрюхав на коні в напрямку гір. Мати Асель почекала, поки він від'їде далеченько, потім повернулася до мене, окинула ворожим поглядом.

— Ти чого це, парубче, унадився сюди? — сказала вона. — Тут тобі не караван-сарай! Нічого стояти! Ідь собі, чуеш? Тобі кажу. Значить, помітила вже.

— Та от поламалося щось! — вперто буркнув я і вже зовсім по пояс заліз під капот. Ні, думаю собі, нікуди я не піду, поки не побачу її.

Матінка ще щось пробурчала, пішла.

Я вибрався з-під капота, присів на підніжку, закурив. Звідкись прибігла маленька дівчинка. Скаче на одній ніжці навколо машини. На Асель трохи схожа. Чи не сестричка?

— Асель пішла! — каже вона, а сама стрибає.

— Куди? — спіймав я її. — Куди пішла?

— А я звідки знаю! Пусти! — вирвалася й на прощання язика показала.

Закрив я капот, сів за руль. Куди їхати, де її шукати? Та й повертатись уже пора. Повзу дорогою, в степ виїхав. Зупинився біля переїзду через арик. Що робити, ради не дам собі. Вибрався з кабіни, повалився на землю. Тоскно. І Асель не знайшов, і рейс зірвав... Задумався, не бачу й не чую нічого в світі. Скільки я так пролежав, не знаю, але тільки-но підвів голову, дивлюся, по той бік машини стоять дівочі ноги в туфельках. Вона! Одразу пізнав. Я так зрадив, що навіть серце забилося. Став навколішки, а підвестися не можу. І знову це було на тому самому місці, де ми вперше зустрілись.

— Йди собі, йди, бабусю! — сказав я туфелькам.

— А я не бабуся! — підхопила Асель гру.

— А хто ж ти?

— Дівчина.

— Дівчина? Гарна?

— А ти подивися!

Ми разом засміялися. Я схопився, кинувся до неї. Вона — назустріч. Зупинилися одне перед одним.

— Найкраща! — кажу я. А вона, мов тополенька молоденька на вітрі, гнучка, в платті з коротенькими рукавчиками, під рукою дві книжки держить. — Звідки ти дізналася, що я тут?

— А я з бібліотеки йшла, дивлюся, на дорозі сліди твоєї машини!

— Та ну?! — Для мене це значило більше, ніж саме слово «кохаю». Отже, думала про мене, і я їй любий, коли шукала сліду моєї машини.

— Я й побігла сюди, чомусь подумала, що ти ждеш!..

Я взяв її за руку:

— Сідай, Асель, покатаємось.

Вона охоче згодилась. Я не пізнав її. Та й себе не пізнавав. Усі тривоги й прикrostі мов рукою зняло. Були тільки ми, було наше щастя, небо й дорога. Я відкрив кабіну, посадив її, сам сів за руль.

І ми поїхали. Просто так, по дорозі. Невідомо куди й чого. Та нам це було байдуже. Досить і того, щоб сидіти поряд, зустрічатися поглядами, доторкатись рукою до руки. Асель поправила на мені солдатський кашкет (я його вже років зо два носив).

— Так краще! — сказала вона і ласкаво пригорнулася до плеча...

Машина, мов той птах, неслася степом. Весь світ закрутився перед очима, все побігло назустріч: гори, лани, дерева. Вітер бив нам у лице — ми ж мчали вперед, сонце сяло на небі, ми сміялися, повітря приносило запах полину і тюльпанів, ми дихали на повні груди... Степовий коршак, що сидів на руїнах старого кунбе́за¹, знявся, замахав крилами і низько поплив уздовж дороги, мовби наввипередки з нами.

Два вершники злякано шарахнули вбік. А потім з диким криком швидко помчали слідом.

— Ге-ей, стій! Зупинися! — стьобали вони коней, що аж поприпадали до землі.

Хто вони були, не знаю. Може, їх знала Асель. Скоро вони зникли в густій кураві.

Попереду якась бричка звернула з дороги. Хлопець і дівчина трохи підвелися, побачивши нас, обнялися за плечі, привітно помахали.

— Спасибі! — крикнув я їм з кабіни.

Скінчився степ, виїхали на шосе, асфальт загудів під колесами.

Недалеко мало бути озеро. Я круто звернув з дороги і прямо цілиною, через кущі й траву повів машину до берега. Зупинилися на узгір'ї, над самою водою.

Синьо-білі хвилі, ніби взявшись за руки, плетеницею збігали на жовтий берег. Сонце заходило за гори, і далека вода здавалася рожевою. Десять на другому боці, вдалині, виступало бузкове пасмо снігових гір. Сірі хмари збиралися над ними.

— Дивися, Асель! Лебеді!

Лебеді бувають на Іссик-Кулі тільки восени і взимку. Весною вони залітають дуже рідко. Кажуть, це південні лебеді, що летять на північ. Кажуть, це на щастя...

Зграя білих лебедів кружляла над вечірнім озером. Птахи то здіймалися вгору, то падали вниз, розпростерши крила. Сідали на воду, шумливо плескалися, далеко розганяючи кипучі круги піни, і знову злітали. Потім вони витяглися ланцюжком і полетіли, разом змахуючи крилами, до піщаної коси затоки на но́чівлю.

¹ Кунбез — надмогильний пам'ятник.

Ми сиділи в кабіні, мовчки дивилися. А потім я сказав так, нібито ми вже все вирішили:

— О-он там, бачиш, дахи на березі, це наша автобаза. А це,— я обвів рукою кабінку,— це наш дім! — І розсміявся. Везти ж її було нікуди.

Асель глянула мені у вічі, пригорнулася до грудей, обнімає, а сама плаче й сміється:

— Рідний мій, любий! Не треба мені ніякого дому. Тільки б батько з матір'ю, ну хоч би згодом, коли-небудь, зрозуміли мене. Образяться вони на все життя, знаю я... Та хіба ж я винна...

Почало швидко темніти. Хмари застелили небо, низько спустилися до води. Озеро завмерло, почорніло. В горах немовби електрозварник засів. То спалахне там — засліпить, то погасне. Гроза насувалася. Недарма лебеді завернули сюди по дорозі. Вони передчували: негода могла захопити їх над горами.

Ударив грім. Линув дощ, шумний, бентежний. Забурмотіло, закипіло озеро й пішло коливатися, битись об береги. Це була перша весняна гроза. І це була наша перша ніч. По кабіні, по шибках струменями стікала вода. В чорне розверзнуте озеро падали білі палахкотливі блискавки. А ми пригорнулися одне до одного, розмовляємо пошепки. Відчуваю, Асель тремтить: чи то налякана, чи то змерзла. Я вкрив її своїм піджаком, міцніше обійняв і від цього сам собі здався дужим, здоровим. Ніколи не гадав, що у мене було стільки ніжності; не знав, що це так приємно — оберігати когось, про когось турбуватися. Шепнув їй у вухо: «Нікому ніколи не дам тебе скривдити, тополенько моя в червоній косинці!..»

Гроза скінчилася так само швидко, як і почалась. Але по розбурханому озеру все ще ходили буруни і накрапав дощ.

Я дістав маленький дорожній радіоприймач, єдиний мій скарб на той час. Настроїв, спіймав хвилю. Як зараз пам'ятаю, з міського театру транслювали балет «Чолпон». Із-за гір, з-за хребтів полилася в кабінку музика, ніжна й могутня, як сама любов, про яку мовилося в цьому балеті. Зал гримів, аплодував, люди викрикували імена виконавців, можливо, кидали квіти до ніг балерини, але ніхто з тих, хто сидів у театрі, не відчував, я думаю, стільки захоплення й не хвилювався так, як ми в кабіні, на березі сердитого Іссик-Кулю. Це про нас оповідалося в балеті, про наше кохання. Ми палко брали до серця долю дівчини Чолпон, яка пішла шукати свого щастя. Моя Чолпон, моя ранішня зірка була зі мною. Опівночі вона заснула у мене на плечі, а я довго не міг заспокоїтись. Тихенько гладив її лице і слухав, як зітхає в глибинах Іссик-Куль...

Ранком ми прибули на автобазу. Прочухан мені був добрячий.

Та коли дізналися, чому я так зробив, то з нагоди такої події простили мені. Потім ще довго сміялися, згадуючи, як я дремував з-під вантажного крана.

Я мав іти в рейс до Китаю. Асель я взяв з собою. Думав залишити її по дорозі у свого друга — Алібека Джантуріна. Він жив з сім'єю на перевалочній базі, поблизу Нарина. Це не дуже далеко від кордону. Я завжди заїжджаю до них проїздом. Алібекова дружина славна жінка, я поважав її.

Ми вийшли. Першим ділом купили в придорожньому магазині дещо з одягу для Асель. Вона ж була в самому тільки платтячку. Крім усього іншого, купили велику яскраву, барвисту шаль. Це було дуже до речі. По дорозі зустрівся нам літній шофер, наш аксакал Урмат-аке. Ще здалеку він дав мені знак зупинитись. Я загальмував. Ми вийшли з кабін, поздоровкалися:

— Ассалоум-алейкум, Урмат-аке!

— Алейкум-ассалам, Ільясе. Хай буде міцний повідець у сокола, що сів тобі на руку! — поздоровив він мене за звичаєм.— Дай бог вам щастя і дітей!

— Спасибі! Звідки ви дізналися, Урмат-аке? — здивувався я.

— Е-е, сину мій, добра звістка на землі не лежить. По всій трасі з уст до уст іде...

— Он як! — ще більше здивувався я.

Стоїмо на дорозі, розмовляємо, а Урмат-аке навіть і не підходить до машини, не дивиться на Асель. Добре, що Асель сама догадалася, в чому річ, накинула хустку на голову, прикрила лице. Тоді Урмат-аке задоволено посміхнувся.

— От тепер порядок! — сказав він.— Спасибі, донечко, за повагу. Ти віднині наша невістка, всім аксакалам автобазі невістка. Держи, Ільясе, за оглядини,— подав він мені гроші. Я не міг відмовитись, образив би.

Ми розсталися. Асель не скидала хустки з голови. Мовби в справжньому киргизькому домі, вона, сидячи в кабіні, соромливо прикривала лице при зустрічах із знайомими шоферами. А, залишившись самі, ми сміялися.

У хустці Асель здавалася мені ще кращою.

— Любесенька наречена моя, підведи очі, поцілуй! — кажу я їй.

— Не можна, аксакали побачать! — відповідає вона й одразу ж, сміючись, мовби крадькома, цілує в щоку.

Всі автобазівські шофери зупиняли нас при зустрічі, поздоровляли, зичили щастя, багато хто з них встиг припасти не лише квіти, зібрані по дорозі, а й подарунки. Не знаю, кому саме спало отаке на думку. Мабуть, це вигадали наші хлопці-росіяни. У них в селах на весіллі звичайно прикрашають машину. От і на

нашій замайоріли червоні, блакитні, зелені стрічки, шовкові косинки, букети квітів. Забуяла машина, і видно її було, мабуть, за десятки кілометрів. Ми з Асель були щасливі, а я гордився своїми друзями. Кажуть, що друзів пізнають у нещасті, а на мою думку, і в щасті їх теж можна пізнати.

Зустрівся нам по дорозі і Алібек Джантурін, найближчий мій друг. Він старший за мене років на два. Такий кремезний, головатий. Хлопець він розсудливий, серйозний і шофер чудовий. На базі його дуже поважали. До профкому обрали. Ну, думаю, а що він скаже?

Алібек мовчки подивився на нашу машину, похитав головою. Підійшов до Асель, привітався з нею за руку, поздоровив.

— Ану, дай сюди путівний лист! — зажадав він. Не розуміючи, в чому річ, я мовчки подав йому лист. Алібек дістав авторучку і крупним почерком написав поперек усєї путівки: «Весільний рейс, № 167!» Сто шістдесят сім — номер путівки.

— Ти що це робиш? — розгубився я. — Це ж документ!

— Збережеться для історії! — посміхнувся він. — Думаєш, у бухгалтерії не люди сидять? А тепер давай руку! — міцно обійняв мене, поцілував. Ми аж розреготалися. Потім пішли були до своїх машин, та Алібек зупинив мене: — А житимете ж де?

Я розвів руками.

— Ось наш дім! — показав на машину.

— В кабіні? І дітей там ростити?.. Ось що, оселяйтеся в нашій квартирці, на перевалочній, я поговорю на базі з начальством, а ми переїдемо в свій будинок.

— Та він же у тебе ще недобудований? — Будинок Алібек ставив у Рибачому, недалеко від автобази. У вільний час я ходив допомагати.

— Нічого. Там якісь дрібниці лишилося доробити. А на більше не сподівайся, сам знаєш, з житлом поки що скрутно.

— Ну, спасибі. Нам більшого й не треба. Я ж хотів лише на певний час залишити у вас Асель, а ти всю квартиру нам віддаєш...

— Загалом кажучи, зупиняйтесь у нас. Повертаючись назад, підожди мене. Тоді все й вирішимо, разом з жінками! — підморгнув він у бік Асель.

— Еге ж, тепер — з жінками.

— Щасливої весільної подорожі! — крикнув навздогін нам Алібек.

Чорт забирай! Це справді була наша весільна подорож! Та ще й яка!

Ми були раді, що все складається так добре, і тільки одна зустріч трохи зіпсувала мені настрої.

На одному з заворотів вихопилася на шосе машина Джантая. Він був не сам, у кабіні сиділа Кадіча. Джантай помахав мені рукою. Я різко загальмував. Мащини зупинились майже борт у борт. Джантай висунувся у віконце:

— Ти чого це так завітчався, мов на весіллі?

— А так воно й є! — відповів я.

— Та ну? — недовірливо вимовив він протягом і оглянувся на Кадічу. — А ми, бач, тебе шукаємо! — зірвалось у нього з язика.

Кадіча як сиділа, так і застигла, бліда, розгублена.

— Здрастуй, Кадіча! — сказав я привітно.

Вона мовчки кивнула головою.

— То це, значить, наречена з тобою? — тільки тепер догадався Джантай.

— Ні, дружина, — відказав я і обійняв Асель за плечі.

— Он як? — Джантай ще більше витріщив очі, не знаючи, чи радіти, чи ні. — Ну, поздоровляю, від душі поздоровляю...

— Спасибі!

Джантай посміхнувся:

— Ну й спритник же ти! Без калиму захопив?

— Дурень! — обізвав я його. — Рушай далі.

Бувають же такі люди! Я хотів ще вилаяти його як слід. Виглянув з кабіни, дивлюся, Джантай стоїть коло машини, шоку тре і кричить щось, погрожує кулаком Кадічі. А вона біжить кудись геть від дороги, в поле. Бігла, бігла і з розгону впала на землю, закрила голову руками. Не знаю, що там сталося у них, та тільки мені стало жаль її, таке почуття було, ніби винен у чомусь. Асель я нічого не сказав.

Через тиждень оселилися ми в будиночку на перевалочній базі. Він був невеличкий, сімці та дві кімнатки. Таких будиночків було кілька, в них живуть шофери з сім'ями та робітники з заправного пункту. Але місце хороше, біля дороги, і Нарин недалеко. Все-таки обласний центр. У кіно, в магазин можна сходити, і лікарня є. Нам ще подобалося, що перевалочна база на середині шляху. Рейси у нас були головним чином між Рибачим і Сіньцзяном. Можна було по дорозі відпочити дома, переночувати. Я майже кожного дня бачився з Асель. Коли навіть затримуюся в дорозі, все одно, хоч і опівночі, а доберуся додому. Асель завжди ждала, турбувалася, не лягала спати, поки не приїду. Ми вже почали були заводити собі деяке хатне добро. Одним словом, життя потроху налагоджувалось. Вирішили, що і Асель почне працювати, вона сама наполягала: в аїлі виросла, роботяща, але якраз тоді, на нашу несподівану радість, виявилось, що вона скоро стане матір'ю.

...Того дня, коли Асель народила, я повертався з Китаю. Поспішаю, хвилююся. Асель лежала в родильному домі у Нарині. Приїжджаю — син! До неї мене, звісно, не пустили. Сів я в машину і мчу по горах. Зимою це було. Сніг та скелі навкруги. В очах так і рябіє чорне й біле, чорне, біле... Злетів я на гребінь Долонського перевалу, височінь страшенна, хмари по землі повзуть, а гори внизу — мов карлики: виплигнув з кабіни, набрав повні легені повітря і крикнув на весь світ:

— Е-ей, гори! У мене народився син!

Мені здалося, що гори здригнулись. Вони повторили мої слова, і луна довго не стихала, перекочуючись від міжгір'я до міжгір'я.

Синаша ми назвали Саматом. Це я йому дав таке ім'я. Всі розмови наші вертілися навколо нього: Самат, наш Самат, Самат усміхнувся, у Самата прорізалися зубки. Взагалі як буває у молодих батьків.

Жили ми дружно, любили одне одного, а потім сталося у мене лихо...

Важко тепер розібратися, звідки прийшло нещастя. Все переплуталося, переплелось. Щоправда, сам-то я тепер багато що зрозумів, та що з того.

З людиною тією ми зустрілися випадково в дорозі й розсталися, і гадки не маючи, що це не остання наша зустріч.

Пізньої осені я йшов у рейс. Погода стояла нудна. З неба сипав чи то дощ, чи то сніг, щось мокре, дрібне, не розбереш. По схилах гір туман, мов кисіль, тягнеться. Майже всю дорогу йшов з увімкнутими «двірниками»: шибки пітніли. Я вже заглибився в гори, був десь на підході до Долонського перевалу. Ех Долон, Долон, тянь-шанська махина! Скільки у мене пережитого з ним пов'язано! Найважча, найнебезпечніша ділянка траси. Дорога тягнеться серпантинном, петля на петлі, і все вгору, схилами, лізеш у небо, хмари чавиш колесами, то притискує тебе до сидіння, не одкинешся, то круто падаєш униз, на руках вижимаєшся, щоб відірватися од баранки. І погода там, на перевалі, як дурний верблюд: чи літо, чи зима, Долонові байдуже — вмить сипоне градом, дощем або хуртовину таку закрутить, що нічогісінько не видно. Отакий він, наш Долон!.. Але ми, тяньшанці, звикли до нього, навіть уночі частенько ходимо. Це я зараз всякі труднощі та небезпеки згадую, а коли працюєш там день у день, роздумувати багато не доводиться.

В одному з міжгір'їв поблизу Долону наздоганяю вантажну машину. Точно пам'ятаю — ГАЗ-51, Вірніше, не наздоганяю, во-

на там уже стояла. Два чоловіки поралися коло мотора. Один з них, не кваплячись, вийшов на середину дороги, підняв руку. Я загальмував. Підходить до мене чоловік в намоклому брезентовому плащі з накинутим капюшоном. Років йому так під сорок, вуса бурі, солдатські, підстрижені щіточкою, трохи похмуре обличчя, а очі дивляться спокійно.

— Підкинь-но, джигіте, до Долонської дорожньої дільниці,— каже він мені,— трактор пригнати, мотор став.

— Сідайте, підвезу. А може, самі щось придумаємо? — запропонував я і вийшов з кабіни.

— Та що тут придумаєш, не хурчить,— прихлопнувши відкритий капот, похмуро озвався шофер. Він аж посинів увесь, бідолаха, змерз, скрючився. Видно, не нашенький, столичний якийсь, розгублено озирається кругом. Везли вони щось на дорожню дільницю з Фрунзе. Що ж, думаю собі, робити? Зринула у мене шалена думка. Але раніше на перевал глянув. Небо мутне, хмура, хмари плывуть низько. Однак наважився. Ідея не така вже й хитромудра, але для мене це тоді було наче в атаку ризиковану кинутись.

— Гальма у тебе в порядку? — питаю шофера.

— От тобі й на... без гальм, чи що, їжджу! Кажуть тобі, мотор ні туди ні сюди.

— А трос є?

— Ну є!

— Давай сюди, чіпляйся.

Уп'яв очі в мене недовіркою, з місця не рушає.

— Ти що, чи не з глузду з'їхав? — стиха промовив шофер. А в мене вдача така. Не знаю, добре це чи погано, та коли наверзеться щось на думку, вмру, а доб'юся свого.

— Слухай, друже, чіпляйся! Слово честі, дотягну! — пристав я до шофера.

Але шофер тільки відмахнувся:

— Відчепися! Ти що, не знаєш, що тут з буксиром не їздять? Навіть і не подумаю.

Це мене так прикро вразило, наче він відмовився зробити для мене щось дуже важливе.

— Ех ти, ішак,— кажу,— полохливий!

Покликав дорожнього майстра. Він, як виявилось, був дорожній майстер, про це я потім дізнався. А дорожній майстер подивився на мене і сказав шоферу:

— Бери троса.

Той аж сторопів:

— Ви відповідатимете, Байтемір-аке!

— Всі будемо відповідати! — коротко відказав він.

Мені це сподобалося. Таку людину одразу починаєш поважати.

І ми пішли, дві машини, зчеплені тросом. Спершу нічого, нормально. Але до Долону дорога йде весь час вгору, на підйом, по схилах та по крутих спусках. Застогнав мотор, завив, тільки у вухах стугонить. «Ні,— думаю,— брешеш, вижму з тебе все до краплі». Я ще раніше помічав, що хоч яка важка дорога на Долоні, а все ж залишався якийсь запас потужності на тягу. Вантажили нас завжди з осторогою, не більше сімдесяти процентів норми. Звичайно, тоді я не думав про це. Бушувала в мені дика сила, щось подібне до спортивного азарту: добитися свого будуще — допомогти людям дотягти машину до місця. Та зробити це, як виявилось, було не так-то просто. Двигтить, надривається машина, якесь мокротиння липне на шибки, щітки ледве встигають розмітати. Звідкись хмари насунули, лягають прямо під колеса, переповзають дорогу. Завороти пішли круті, стрімкі. В глибині душі я вже, грішним ділом, картаю себе: навіщо зв'язався, хоч би не угробити людей. Не так машина, як сам змучився. Скинув з себе все — шапку, фуфайку, піджак, светр. Сиджу в самій сорочці, а пара з мене валить, як у бані. То ж не жарт: машина на буксирі сама скільки важить, та ще вантаж. Добре ще, Байтемір стояв на підніжці, регулював наші рухи, мені голосом, а тому — на буксирі — рукою знаки давав. Коли почали по серпантинах братися нагору, думаю собі: не витримає, сплигне десь від лиха далі. Але він не ворухнувся. Підібрався, як беркут на зльоті, і стоїть, вчепившись за кабінку. Глянув на його обличчя — спокійне, наче з каменю вирізьблене, краплі води збігають по щоках, по вусах — і на душі легше.

Нам залишався ще один великий підйом, і тоді все, перемога за нами. Та от Байтемір пригнувся до віконця:

— Обережніше, машина попереду! Звертай трохи праворуч.

Я звернув. З гори спускалася вантажна машина — Джантаєва! Ну, думаю, перепаде мені від інженера по безпеці: пробовкнеться Джантай. Він усе ближче й ближче. Вперся руками в баранку, мчить вниз, дивиться спідлоба. Машини пішли впритул, рукою дістати. Коли порівнялися, Джантай відсахнувся од віконця і докірливо похитав головою в рудому лисячому малахаї. «Чорт з тобою,— подумав я,— плещи язиком, коли охота».

Вибралися на підйом, внизу крутий спуск, далі положиста дорога і заворот до садиби дорожньої дільниці. Туди я й завернув. Усе-таки притяг! Вимкнув мотор і нічого не чую. Здається мені, що не я оглух, а природа онімїла. Ані звуку. Виповз я з кабіни, сів на підніжку. Задихаюся, весь вимотався, та й повітря розріджене на перевалі. Байтемір підбіг, накинув на мене фуфайку,

шапку насунув на голову. Спотикаючись, причвалав шофер з тієї машини, блідий, мовчазний. Сів передо мною навпочіпки, простягнув пачку сигарет. Я взяв сигарету, а рука тремтить. Ми всі закурили, отямилися. В мені знову забуяла ця проклята дика сила.

— Ага! — гаркнув я. — Бачив? — і як плеснув шофера по плечу, він так і присів. Потім ми всі троє схопилися на ноги і давай дубасити один одного по спинах, по плечах, а самі регочемо, вигукуємо якісь нісенітниці, щось радісне...

Нарешті заспокоїлися, закурили по другій. Я одягся, глянув на годинника, спохватився:

— Ну, мені пора!

Байтемір нахмурився:

— Ні, заходь у дім до мене, гостем будеш!

А у мене часу ані хвилинки.

— Спасибі! — подякував я. — Не можу. Додому хочу заскочити, дружина чекає.

— А може, залишишся? Розіп'ємо пляшечку! — почав умовляти мене мій новий друг — шофер.

— Облиш! — перебив його Байтемір. — Дружина чекає. Як же тебе звати?

— Ільяс.

— Ідь собі, Ільясе. Спасибі тобі, виручив.

Байтемір провів мене на підніжці до самої дороги, мовчки потиснув руку, сплигнув.

Виїжджаючи на гору, я виглянув з кабіни. Байтемір все ще стояв на дорозі. Шапку він зім'яв у руці і думав про щось, понуривши голову.

От і все.

Асель я докладно це розповідав. Сказав тільки, що допомагав людям на дорозі, через те й затримався. Я нічого не приховував від дружини, але про таке розказати не наважився. Вона й без того завжди турбувалася за мене. Та я й зовсім не збирався повторяти отакі штуки. Трапилося раз у житті, помірявся силою з Долоном, і досить. Але я забув би про це на другий же день, коли б не захворів: повертаючись назад, застудився я тоді. Ледве добувся додому — і одразу зліг. Не пам'ятаю, що зі мною було, все верзлося, начебто тягну на буксирі машину по Долону. Гаряча заметіль обпалює мені лице, і так тяжко мені, дихати нема чим, баранка наче з вати, крутону, а вона мнеться в руках. Попереду перевал — кінця-краю не видно, машина задерлася радіатором до неба, дереться нагору, реве, зривається з кручі... Видно, це був «перевал» хвороби. Подолав я його на третій день, на поправку пішло. Пролежав ще днів зо два, почуваю

себе добре, хотів був уже встати, та Асель аж ніяк не дозволяє: примусила мене повалитися в ліжку. Придивився я до неї та й думаю: чи я хворів, чи вона була хвора? Не пізнаю, так вимучилася, попід очима сині круги, змарніла, вітер дмухне — з ніг зіб'є. Та ще й дитина на руках. Ні, вирішив я, так далі не можна. Не маю права дурня строїти. Треба їй відпочити. Підвівся я з ліжка, почав одягатись.

— Асель! — стиха покликав я: синаш спав. — Домовляйся з сусідами, щоб Самата доглянули, ми в кіно підемо.

Вона підбігла до ліжка, повалила мене на подушку, дивиться, немов уперше бачить, намагається стримати сльози, та вони блищать на віях, і губи тремтять. Асель уткнулася лицем мені в груди, заплакала.

— Що з тобою, Асель? Чого ти? — розгубився я.

— Та так, рада, що ти одужав.

— І я радий, але навіщо так хвилюватись? Ну, захворів трохи, зате дома з тобою побув, з Саматом досхочу побавився. — А син уже повзав, ходити збирався, найпотішніший вік. — Якщо хочеш знати, я не від того, щоб так похворіти! — пожартував я.

— Та ну тебе! Не хочу! — нагримала Асель.

Якраз проснувся синаш. Вона принесла його, ще тепленького після сну. І почали ми вовтузитися втрюх, лежимо на ліжку, пустуємо, а Самат, мов те відмежатко, повзає туди-сюди, топче нас.

— Ось бач, як добре! — кажу я. — А ти?! От поїдемо скоро до твоїх старих в аїл. Хай спробують не простити. Побачать, який у нас Самат, аж замилуються, все забудуть.

Так, був у нас намір поїхати до аїлу повинитися, як належить у таких випадках. Звісно, батьки її були дуже ображені на нас. Навіть переказали через односельчанина, який приїздив до Нарина, що ніколи не простять дочці її вчинку. Сказали, що й знати нічого не хочуть про наше життя. Але ми таки надіялися, що все владнається, коли приїдемо до батьків і попросимо простити нас.

Однак треба було спершу відпустку взяти, підготуватися до поїздки: подарунків накупити обов'язково всім родичам. Їхати з порожніми руками я не хотів.

Тим часом настала зима. Тянь-шанська зима сувора, з завірюхами, снігопадами, з обвалами в горах. Нам, шоферам, додається турбот, а дорожникам — ще більше. У ці дні вони несуть протилавинну службу. В небезпечних місцях, де може статися сніговий обвал, заздалегідь висаджують у повітря лавину і розчищають дорогу. Щоправда, тієї зими було досить спокійно, а може, я просто нічого не помічав: у шофера завжди роботи

вистачає. А тоді автобазі несподівано дали ще додаткове завдання. Вірніше, ми, шофери, самі взялися виконати його, і першим я згодився. Я й зараз не жалкую, але звідти, мабуть, і пішли всі мої незгоди. Діло було таке.

Якось увечері повертався я на автобазу. Асель передала невеличкий пакунок для жінки Алібека Джантуріна. Завернув я до їхнього будиночка, посигналив, вийшла Алібекова жінка. Від неї я й дізнався, що робітники з Китаю телеграму надіслали на автобазу, просять швидше перевезти заводське обладнання.

— А де ж Алібек? — поцікавився я.

— Як-то — де? На розвантажувальній станції, весь народ там. Ешелони, кажуть, уже прибули.

Я туди. Думаю собі, треба довідатися про все як слід. Приїжджаю. Розвантажувальна наша розташована в ущелині, біля виходу до озера. Це кінцева станція залізниці. Навколо неспокійна, хистка напівтемрява. Час від часу налітає з ущелини рвучкий вітер, розгойдує на стовпах ліхтарі, жене по шпалах поземок. Снують паровози, сортуючи вагони. На крайній колії кран мотає стрілою, вивантажує з платформ ящики, обковані жерстю й дротом, — транзитний вантаж у Сіньцзян, на машинобудівний завод. Будівництво було там велике, ми вже возили туди дещо з обладнання.

Машин зібралось багато, але жодної ще не вантажили. Начебто ждали чогось. Сидять по кабінах, на підніжках, дехто притулився до ящиків, ховаючись од вітру. На привітання моє ніхто толком не відповів. Мовчать, попихують цигарками. Осторонь стояв Алібек. Я до нього.

— Що у вас тут? Телеграму одержали?

— Еге ж. Хочуть достроково пустити завод.

— Ну й що?

— За нами діло.. Ти дивись, скільки навалили вантажу вздовж колій, і ще буде. Коли впораємося? А люди чекають, надіються на нас!.. Ім кожен день дорогий!..

— А ти чого це на мене? Я тут при чому?

— Що значить при чому? Ти що, з другої держави хіба? Чи не розумієш, яке діло в наших руках?

— Здурів ти, їй-богу! — сказав я здивовано і відступив убік.

В цей час підійшов Аманжолов, начальник автобазу, мовчки прикурив у одного з шоферів, прикрившись полою. Оглянув усіх нас.

— Отак, товариші, — промовив він, — подзвоню в міністерство, може, надішлють підмогу. Та розраховувати на це не треба. Як нам бути, поки що й сам не знаю..

— Та, звісно, тут не так просто щось виміркувати, товаришу Аманжолов! — озвався чийсь голос. — Вантаж габаритний. Більше двох-трьох місць у кузов не влізе.

Якщо навіть організувати цілодобове перевезення, вистачить, дай боже, до весни.

— В тім-то й річ, — відповів Аманжолов. — А зробити треба. Ну, поки що йдіть додому, подумайте всі!

Він сів у газик, поїхав. Наші ніхто не рушив з місця. В кутку, в темряві, хтось пробасив, ні до кого не звертаючись:

— Чорта з два! З однієї овчини двох кожухів не викроїш! Раніше треба було думати! — підвівся, пригасив недокурок і пішов до машини.

Його підтримав другий. У нас, каже, завжди так: як підіпре під самісіньку зав'язку, так і гайда — виручайте, братці шофери!

На нього накинулися:

— Це братерська справа, а ти, Ісмаїле, мелеш, мов та баба на базарі!

Я не втручався в суперечку. Але раптом згадав, як буксирував машину на перевалі, і запалився, як завжди.

— Та чого тут думати! — вихопився я на середину. — Причепи треба брати до машин!

Ніхто не ворухнувся. Дехто навіть не глянув на мене. Отаке міг ляпнути тільки неприторенний дурень.

Джантай стиха присвиснув:

— Бачили!

Я його по голосу пізнав. Стою, озираючись туди й сюди, хочу розказати, яка оказія була у мене. Та якийсь здоровенний хлоп'яга зіліз з ящика, передав рукавиці сусідові, підійшов до мене і, схопивши за комір, притягнув носом до носа:

— Ану, дихни!

— Ху-у! — дихнув я йому в лице.

— Тверезий! — здивувався здоровило, попускаючи комір.

— Значить, дурень! — підказав його другака, і обидва пішли до своїх машин, поїхали. Інші теж мовчки підвелися, збираючись іти. Таким посміховиськом я ніколи не був! Аж шапка почёрвоніла на мені від ганьби.

— Стривайте, куди ж ви! — заметушився я поміж шоферами. — Я ж серйозно кажу. Причепи можна брати...

Одін із старих шоферів, аксакалів, підійшов до мене трохи сердитий:

— Коли я почав тут шоферувати, ти ще, хлопче, без штанів бігав. Тянь-Шань — не танцювальний майданчик. Жаль мені тебе, не сміши людей...

Шофери, посміюючись, почали розходитись до машин. Тоді я крикнув на всю станцію:

— Баби ви, а не шофери!

Даремно я це зробив, на свою голову.

Всі на мить зупинилися, потім разом кинулись на мене.

— Ти що! Чужим життям погратися захотів?

— Новатор! Премію заробляє! — підхопив Джантай.

Голоси змішалися, мене притисли до ящиків. Думав, змолотять кулаками, підхопив з землі дошку.

— Ану, розступися! — свиснув хтось і розштовхав усіх. Це був Алібек.— Тихше! — гаркнув він.— А ти, Ільясе, кажи толком! Швидше кажи!

— Та що казати! — відповів я, переводячи дух.— Гудзики всі пообривали. На перевалі я тягнув машину до дорожньої дільниці. На буксирі, з вантажем. От і все.

Хлопці недовірливо примовкли.

— Ну, і витяг? — з сумнівом спитав хтось.

— Витяг. Через весь Долон, до садиби.

— Нічого собі! — здивувався хтось.

— Бреше! — відказав другий.

— Брешуть собаки. Джантай сам бачив. Ей, Джантаю, де ти? Скажи! Пам'ятаєш, як зустрілися...

Але Джантай не озивався. Мов кризь землю провалився. Однак тоді не до нього було. Почалися суперечки, дехто вже став на мій бік. Та якийсь маловір одразу переконав їх, що сказане мною — вигадка.

— Чого паякати по-пустому! — сердито промовив він.— Хтось там щось зробив один раз, мало що буває. Ми не діти. На нашій трасі водити причепи заборонено. І ніхто цього не дозволить. Спробуй-но скажи інженерові по безпеці, він тобі таку дулю піднесе, що носом закрутиш. Під суд не піде через вас... От і вся розмова.

— Та годі тобі! — заступився був другий.— Що значить не дозволить! Он Іван Степанович у тридцятому на полуторці перший відкрив перевал. А ніхто йому не дозволяв. Сам пішов. Ось він, живий ще...

— Еге ж, було,— підтвердив Іван Степанович.— Але,— каже,— у мене є сумнів; тут і влітку ніхто не ходив з причепами, а зараз зима...

Алібек весь час мовчав і враз заговорив:

— Годі сперечатися. Діло хоч і небувале, а подумати треба. Тільки не так, як ти, Ільясе: тям-ляп, давай причепи — і гайда. Підготуватися треба, продумати все як слід, порадитись, провести випробування. Самими словами нічого не доведеш.

— Доведу! — відповів я. — Поки ви будете думати-гадати, я доведу! Тоді переконаєтеся!

У кожної людини своя вдача. Треба нею, звичайно, керувати, та не завжди це вдається. Я сидів за рулем і не відчував ні машини, ні дороги. У мені кипіли біль, образа, гіркота й роздратування. Чим далі, тим більше розпалювалося ображене самолюбство. Ні, я вам доведу! Доведу, як не вірити людині, доведу, як сміятися з неї, доведу, як бути надміру обережним, оглядатись!.. Алібек теж хороший: подумати треба, підготуватися, випробувати! Він розумний, обачливий! А мені чхати на це. Запросто зроблю та й утру всім носа!

Поставивши машину в гараж, я довго ще порався коло неї.

В душі у мене все було натягнуте до краю. Я думав тільки про одно: вирушити з причепом на перевал. Я мусив зробити це хоч би там що. Але хто дасть мені причіп?

З такими думками я брів по двору. Було вже пізно. Тільки в диспетчерській світилося вікно. Я зупинився: диспетчер! Диспетчер може все влаштувати! Сьогодні чергувала, здається, Кадіча. Тим краще. Вона не відмовить, не повинна відмовити. Та коли вже на те пішло, не злочин же якийсь я збираюся вчинити, навпаки, вона лише допоможе мені зробити корисне, потрібне для всіх.

Підійшовши до диспетчерської, я піймав себе на думці, що давно вже не заходив у ці двері, як бувало, а звертався у віконце. Я завагався. Двері відчинилися. На порозі стояла Кадіча.

— Я до тебе, Кадіча! Добре, що застав.

— А я вже йду.

— Ну, ходімо, проведу додому.

Кадіча здивовано звела брови, недовірливо подивилася на мене, потім усміхнулась:

→ Ходім.

Ми вийшли з прохідної. На вулиці було темно. З озера долинали шумливі сплески, дув холодний вітер. Кадіча взяла мене під руку, пригорнулася, ховаючись од вітру.

— Холодно? — спитав я.

— З тобою не змерзну! — відбулася вона жартом.

Ще хвилину тому я страшенно хвилювався, а зараз чомусь заспокоївся.

— Завтра ти коли чергуєш, Кадіча?

— У другу зміну. А що?

— Діло у мене є, дуже важливе. Від тебе все залежить...

Спершу вона й слухати не хотіла, але я далі переконував її. Зупинилися коло ліхтаря на розі.

— Ох, Ільясє! — мовила Кадіча, з тривогою заглядаючи мені у вічі.— Дарма ти це затіваєш!

Та я вже зрозумів, що вона зробить те, про що прошу. Я взяв її за руку:

— Ти вір мені! Все буде гаразд. Ну, домовилися?

Вона зітхнула:

— Та що з тобою робити! — і кивнула головою. Я мимоволі обійняв її за плечі.

— Тобі б, Кадіча, джигітом народитись! Ну, до завтра! — міцно потиснув їй руку.— До вечора приготуй всі папери, зрозуміла?

— Не поспішай! — промовила вона, не випускаючи моєї руки. Потім несподівано повернулася.— Ну, йди... Ти сьогодні в гуртожиток?

— Атож, Кадіча!

— На добраніч!

На другий день у нас був техогляд. Люди на автобазі нервувалися: завжди ці інспектори з'являються невчасно, завжди чіпляються до всього і складають акти. Скільки з ними мороки, скільки клопоту. Та їм було до цього байдуже.

За свою машину я був спокійний, проте тримався подалі, вдаючи, що зайнятий ремонтом. Треба було відтягти час, поки заступить чергувати Кадіча. Ніхто не заговорював до мене, не нагадував про вчорашнє. Я знав, що людям не до мене; всі поспішали швидше пройти техогляд і вирушити в рейс, надолужити прогаяний час. І все ж образа в душі не вщухала.

Техогляд я пройшов у другій половині дня. Інспектори пішли. Стало тихо, безлюдно. Далеченько в дворі під відкритим небом стояли причепи. Їх використовували інколи для внутрішніх перевозок по дорогах рівнин. Я облюбував собі один — звичайний візок, кузов на чотирьох колесах. От і вся мудрація. А скільки довелося похвилюватись... Тоді я ще не знав, що мене чекає, спокійно пішов у гуртожиток, треба було ситніше пообідати та й подрімати з годину: дорога ж мала бути важка. Але я так і не зміг заснути, перевертався з боку на бік. А коли почало смеркати, вернувся на автобазу.

Кадіча була вже тут, Усе готове. Я взяв путівку і поквапився до гаража. «Ну, тепер держіться!» Розвернув машину, підвів до причепа, перевів мотор на малі оберти, вийшов, оглядівся кругом. Нікого нема. Чути тільки стукотіння верстатів у ремонтній майстерні та шум прибою на озері. Небо начебто чисте, але зірок ще не видно. Поряд тихо постукує мотор, і серце у мене постукує. Хотів закурити, та одразу ж кинув геть цигарку: потім.

Біля воріт мене зупинив вахтер:

— Стій, куди?

— Вантажитися, аксакале,— сказав я, намагаючись бути бай-
дужим.— Ось пропуск на виїзд.

Старий уткнувся в папірець, ніяк не розбере.

— Не затримуй, аксакале! — не стерпів я.— Робота не жде.

Коли вантажили, все було гаразд. Взяв я повну викладку: два місця в кузові, два — в причепі. Ніхто й слова не сказав — я навіть здивувався. Виїхав на трасу і тільки тоді закурив. Сів зручніше, ввімкнув фари і дав повний газ. Захиталася, замиготіла темрява на дорозі. Дорога була вільна, і ніщо не заважало мені до краю збільшувати швидкість. Машина йшла легко, майже не відчутно було причепа, що погуркував позаду. Щоправда, на заворотах нас трохи заносило вбік, і вирулювати було важче, та це від незвички, пристосуюся, думав я. «Даеш Долон! Даеш Сіньцзян!» — крикнув я сам собі і прихилився до баранки, як вершник до холки коня. Поки дорога рівна, треба було гнати машину. Близько опівночі я розраховував вийти на штурм Долону.

Якийсь час я навіть перекривав свої розрахунки, та коли почалися гори, йти довелось обережніше. Не тому, що вантаж для мотора був занадто важкий,— мене стримували не так підйоми, як спуски. Причип вихляв на уклоні, гуркотів, підштовхував машину, заважав спокійно спускатись. Щохвилини доводилося переключати швидкості, гальмувати, вирулювати. Спочатку я стримувався, намагався не помічати. Але далі — більше, це почало турбувати мене, дратувати. Скільки їх на дорозі — підйомів та спусків, чи спало комусь на думку підрахувати! І все ж я не занепадав духом. Мені ніщо не загрозувало, тільки сили вимотувались. «Нічого! — заспокоював я себе.— Перепочину, як доїду до перевалу. Проб'юся!» Я не розумів, чому зараз мені було куди важче, ніж тоді восени, коли я вів на буксирі машину.

Долон наближався. Проміння фар заковзало по темному кам'яному громадді міжгір'я, скелі з насунутими сніговими шапками нависали над дорогою. Замиготіли пластівці снігу. «Мабуть, вітер здув згори»,— подумав я. Але пластівці почали налипати на шибки і сповзати вниз, значить, ішов сніг. Він був не дуже густий, але мокрий. «Щого ще бракувало!..» — вилаявся я кризь зуби. Увімкнув щітки.

Почалися перші кручі перевалу. Мотор завів знайому пісню. Монотонний, надсадний стогін поповз у темряві по дорозі. Нарешті підйом взято. Тепер попереду довгий шлях під уклон. Мотор забурчав, машина пішла вниз. Одразу замотало то в один, то в другий бік. Я відчуваю спиною, як дуріє причип, як він наїжджає і тичеться в машину, чую, як гримить, скрегоче метал

на стику зчеплення. Цей скрегіт мені аж ломить спину, тупим бодем відбивається в передпліччях. Колеса не слухаються гальм, ковзають по мокрому снігу. Машина пішла юзом, затряслася всім корпусом, вириваючи баранку з рук, і заковзала навскіс по дорозі. Я вивернув руль, став. Далі не можу, сили нема. Вимкнув фари, заглушив мотор. Руки задерев'яніли, стали мов протези. Я відкинувся на спинку сидіння і почув своє хрипке дихання. Просидів так кілька хвилин, віддихався, закурив. А навколо — темрява, дика тиша. Тільки вітер посвистує в щілинах кабіни. Боюся уявити собі, що буде попереду. Звідси йдуть угору по схилах серпантини. Ціла мука для мотора і для рук це нескінченне видирання зигзагами по схилу гори. Проте розмірковувати не доводиться, сніг ліпить.

Я завів мотор. Машина з тяжким ревом рушила вгору. Зціпивши зуби, без перепочинку брав серпантин петлю за петлею, одну за одною. Скінчилися серпантини. Тепер крутий спуск, рівна, положиста дорога до завороту в напрямку дорожньої дільниці і далі останній приступ перевалу. Насилу з'їхав униз. По прямій дорозі, що тягнеться кілометрів з чогири, розігнав машину і з ходу погнав на підйом. Пішов, пішов угору, ще... Розгону вистачило ненадовго. Машина почала загрозливо уповільнювати рух, перемкнув швидкість на другу, потім на першу. Відкинувся на спину, вчепився в баранку. В просвіті хмар бризнули зірки у вічі — ані з місця, далі не бере. Колеса забуксували, повернули вбік, я придавив акселератор до самого дна.

— Ну, ще! Ну, ще трохи! Держися! — закричав я не своїм голосом.

Мотор, замість протяжного стогону, почав дзвінко двигіти й зірвався, дав перебіг, затих. Машина повільно поповзла вниз. І гальма не допомагали. Вона скочувалася з гори під вагою причепа і нарешті враз зупинилася, вдарившись об скелю. Все стихло. Я штовхнув дверці, виглянув з кабіни. Так і є! От прокляття! Причип завалився в кювет. Тепер ніякою силою його не витягти. В нестямі я знову завів мотор, рвонув уперед. Шалено закрутилися колеса, машина піднатужилася, напружилася усім корпусом, але навіть не зрушила з місця. Я виплигнув на дорогу, підбіг до причепа. Його колеса глибоко зав'язали в кюветі. Що його робити? Нічого не тямлячи, в дикій несамовитій злобі кинувся я до причепа, почав руками й усім тілом штовхати колеса. Потім підліз під кузов плечем, загарчав, як звірюка, напружився, аж у голові заболіло, намагаючись асунути причип на дорогу, та куди там. Знесилившись, упав ницьма на дорогу і, загрибаючи під себе грязюку із снігом, заплакав з досади. Потім підвівся, похитуючись, підійшов до машини і сів на підніжку.

Здалека долинуло гудіння мотора. Два вогники спустилися під уклон до положистої дороги. Не знаю, хто він був, цей шофер, куди й чого гнала його доля серед ночі, але я злякався, ніби вогні ці мали наздогнати й піймати мене. Мов злодій, метнувся я до зчеплення, скинув на землю зчїпну сережку, скочив у кабїну і помчав угору по дорозі, покинувши в кюветі причїп.

Незрозумїлий, моторошний страх переслїдував мене. Весь час здавалося, що причїп женеться за мною слїдом, от-от настигне. Я мчав страшенно швидко і не розбився, мабуть, тїльки тому, що напам'ять знав дорогу.

Перед сїтанком прибув на перевалочну базу. Нестямно, мов божевїльний, закалатав кулаками в двері. Двері розчинилися; не дивлячись на Асель, зайшов у дїм як був — увесь у грязюцї від голови до нїг. Важко дихаючи, сїв на щось вологе. Це була купа випраної бїлизни на табуреті. Полїз в кишеню по цигарки. Під руку потрапили ключі від запалювання. Сердито шпурнув їх геть, понурих голову і застиг, розбитий, брудний, зацїпенїлий. Боса Асель коло столу переступала з ноги на ногу. А ще я мїг сказати їй? Асель пїдняла з пїдлоги ключі, поклала на стїл.

— Умиєшся? Я води нагрїла звечора,— стїха сказала вона.

Я повільно пїдвїв голову. Змерзла Асель стояла передо мною в самїй сорочцї, притиснувши до грудей тонкї руки. Її зляканї очі дивилися на мене з тривогою і спївчуттям.

— Причїп завалив на перевалі,— мовив я чужим, безбарвним голосом.

— Який причїп? — не зрозумїла вона.

— Залїзний, зелений, нуль два — тридцять вїсім! Чи не все одно який! — роздратовано крикнув я.— Украв я його, розумїєш? Украв!

Асель стїха охнула, присїла на лїжку:

— А навїщо?

— Що навїщо? — мене злила її петямовитїсть.— З причепом хотїв пробитися через перевал. Ясно? Довести задумав своє... От і погорїв...

Я знов уткнувся в долонї. Якийсь час ми обоє мовчали. Раптом Асель рїшуче встала, почала одягатися.

— Чого ж ти сидиш? — суворо сказала вона.

— А що робити? — пробурмотїв я.

— Повертайся на автобазу.

— Як! Без причепа?

— Там усе поясниш.

— Та ти що! — спалахнув я і забїгав по кїмнатї.— З якими очима притягну я туди причїп? Пробачте, мовляв, простїть, по-

милився! На пузі повзати, багаті? Не буду! Нехай що хочуть роблять. Чхати я хотів!

Від мого крику в ліжку прокинувся синаш. Він заплакав. Асель взяла його на руки, він заревів ще дужче.

— Боягуз ти! — раптом тихо, але твердо сказала Асель.

— Що-о? — не тямлячи себе, я кинувся до неї з кулаками, замахнувся, але не посмів ударити. Мене спинили її приголомшені, широко розкриті очі. Я побачив у її зіницях своє страшне, перекивлене від злоби обличчя.

Брутально відштовхнув її вбік, ступив до порога й вийшов, хряснувши дверима.

Надворі вже було видно. У денному світлі все вчорашнє уявилося мені ще чорнішим, жалюгіднішим, непоправним. Поки що вихід бачив один: відвезти на місце бодай той вантаж, що був на машині. А далі не знаю...

Повертаючись назад, додому не заїжджав. Не тому, що посварився з Асель. Нікому не хотів показуватись на очі, нікого не хотів бачити. Не знаю, як іншим, а мені в таких випадках краще побути на самоті, не люблю показувати людям своє горе. Кому воно потрібне? Перетерпи, якщо можеш, поки не перегорить усе...

Переночував по дорозі в Будинку для приїжджих. Снилось мені, начебто шукаю причепа на персвалі. Не сон, а просто кошмар. Сліди бачу, а причепа нема. Мечуся, питаю, куди подівся причіп, хто його погнав?..

А його й справді не було на тому злощасному місці, коли я повертався. Потім уже дізнався: виявилось, що Алібек притяг причіп на автобазу.

Слідом за приченом повернувся ранком і я. Змарнів за ці дні, гляну в дзеркальце над кабіною і не пізнаю себе.

На автобазі, як завжди, йшло звичайне життя, і тільки я, мов нетутешній, невпевнено під'їхав до воріт, тихо проїхав у двір, зупинився далі від гаража, в далекому кутку. З кабіни вийшов не одразу. Повів очима довкола. Люди покидали роботу, дивляться на мене. Ех, розвернутися б зараз та й заїхати світ за очі. Та діватися нікуди було, довелося вийти з кабіни. Зібрав усі сили в собі і пішов через двір до диспетчерської. Намагався здаватися спокійним, але насправді йду, як людина, що завинила, перед строем, знаю, що всі проводжають мене хмурними поглядами. Ніхто не гукнув мене, ніхто не поздоровкався. Та й я на їхньому місці зробив би, мабуть, те саме.

Спіткнувся на порозі. І серце моє мовби спіткнулося: про Кадічу, бач, забув, підвів її!

В коридорі просто в лице мені дивився зі стіни плакат-«блискавка». «Ганьба!» — написано великими літерами, а під цим написом змалювали причіп, покинутий у горах...

Я відвернувся. Обличчя пашіло, як від ляпаса. Увійшов до диспетчерської. Кадіча говорила по телефону. Побачивши мене, повісила трубку.

— На! — кинув я на стіл злополучну путівку.

Кадіча з жалістю глянула на мене. Тільки б, думаю собі, не почала кричати, не заплакала. «Потім десь, не зараз!» — прошу її в думці. І вона зрозуміла, нічого не сказала.

— Галасували? — тихо спитав я.

Кадіча кивнула головою.

— Нічого! — процідив я крізь зуби, намагаючись підбадьорити її.

— Зняли тебе з траси,— сказала вона.

— Зняли? Зовсім? — Я криво усміхнувся.

— Хотіли зовсім — на ремонт... та хлопці заступилися... Перевели поки що на внутрішні рейси. Зайди до начальника, викликав.

— Не підуй! Нехай самі вирішують, без мене. Жалкувати не буду...

Я вийшов. Понуро поплентався по коридору. Хтось ішов назустріч. Я хотів пройти боком, та Алібек заступив дорогу.

— Ні, ти подожди! — відсторонив він мене в куток. Дивлячись у вічі, промовив злим, свистячим шепотом: — Ну, що, герою, довів? Довів, що ти сучий син!

— Хотів як краще,— буркнув я.

— Брешеш! Сам хотів відзначитись. На себе працював. А яку справу занапастив. Ану спробуй тепер доведи після цього, що можна ходити з причепом! Йоло! Вискочка!

Можливо, когось іншого ці слова заставили б одуматись, але мені тепер було все одно; нічого не зрозумів я, тільки бачив образу свою. Я вискочка, прагну відзначитися, заробити славу? Та це ж неправда!

— Одійди! — відсторонив я Алібека. — Без тебе тоскно.

Вийшов на ганок. Холодний, пронизливий вітер гнав по двору снігову куряву. Люди проходили мимо, мовчали, скоса поглядаючи на мене. Що було робити? Сунув у кишені кулаки й пішов до виходу. Крига, що понамерзала в калюжах, з хрускотом втоптувалася в землю. Під ноги потрапила банка з-під тавоту. З усієї сили штурхнув її через ворота на вулицю і сам рушив слідом. Весь день безцільно блукав я вулицями містечка, вештався по безлюдній пристані. На Іссик-Кулі штормило, баржі гойдалися біля причалів.

Потім опинився я в чайній. На столі передо мною стояла почата півлітра та якась закуска в тарілці. Приголомшений першою ж склянкою, я безтямно дивився собі під ноги.

— Чого зажурився, джигіте? — пролунав раптом біля мене чийсь привітний, трохи насмішкуватий голос. Насилу підняв голову. Кадіча.

— Що, не п'ється самому? — усміхнулась вона, сіла поряд до столика. — Ну, давай вип'ємо разом!

Кадіча розлила горілку в склянки, підсунула до мене.

— Держи! — сказала вона і задирливо підморгнула, начебто ми прийшли сюди просто посидіти й випити.

— Ти чого це радієш? — незадоволено спитав я.

— А чого сумувати? З тобою, Ільясе, мені море по коліна. А я думала, ти міцніший. Ну, де наше не пропадало! — стиха засміялася вона, підсунулась ближче, цокнула, дивлячись на мене темними голублячими очима.

Ми випили. Я закурив. Мовби трохи полегшало, я усміхнувся вперше за цей день.

— Молодець ти, Кадіча! — сказав я і стиснув їй руку.

Потім ми вийшли на вулицю. Було вже темно. Шалений вітер з озера розгойдував дерева й ліхтарі. Земля хиталася під ногами. Кадіча вела мене, підтримуючи під руку, дбайливо підняла мій комір.

— Винен я перед тобою, Кадіча! — промовив я, відчуваючи перед нею провину і вдячність. — Але знай, скривдити тебе не дам... Сам відповідатиму.

— Забудь про це, рідний мій! — відповіла вона. — Який-бо ти негамовний. Все пориваєшся кудись, а мені боляче за тебе. Я й сама така була. За життям не вженешся, бери, що береться... Навіщо дражнити долю...

— Ну, це як хто розуміє! — не погодився я, а потім подумав і сказав: — А може, ти й маєш рацію...

Ми зупинилися біля будинку, де жила Кадіча. Вона давно жила сама. З чоловіком вони чомусь розійшлися.

— Ну, я прийшла, — сказала Кадіча.

Я не поспішав прощатись. Було вже щось таке, що зв'язувало нас. Та й не хотілося зараз іти до гуртожитку. Правда хороша, та інколи вона дуже гірка, і мимоволі стараєшся уникнути її.

— Чого задумався, любий мій? — спитала Кадіча. — Стомився? Йти далеко?

— Нічого, доберуся якимось. До побачення.

Вона взяла мою руку.

— У-у, як замерз! Ану стій, зігрію! — промовила Кадіча, схвативши мою руку до себе під пальто, рвучко притиснула до грудей.

Я не посмів відсмикнути руку, не посмів опертися цим палким пестошам. Під моєю рукою билося її серце, стукотіло, мовби вимагаючи свого, довгожданого. Я був п'яний, але не настільки, щоб нічого не розуміти. Обережно забрав руку.

— Ти йдеш? — спитала Кадіча.

— Іду.

— Ну, прощай! — Кадіча зітхнула, хутко пішла в двір. У темряві хряпнула хвіртка. Я теж рушив був, але за кілька кроків зупинився. Сам не знаю, як це сталося, тільки був я знову біля хвіртки. Кадіча ждала мене. Вона кинулася на шию, міцно обійняла, цілуєчи в губи.

— Вернувся! — прошепотіла вона, потім взяла мене за руку, повела до себе.

Вночі я прокинувся і довго не міг зрозуміти, де я. Голова боліла. Ми лежали поряд. Кадіча, пригорнувшись до мене, рівно дихала мені в плече. Я вирішив устати, негайно піти від Кадічі. Поворухнувся. Кадіча, не розплющуючи очей, обійняла мене.

— Не йди! — стиха попросила вона. Потім підвела голову, заглянула в темряві у вічі і заговорила уривчастим шепотом: — Я тепер не можу без тебе... Ти мій! Ти завжди був моїм!.. І більше я нічого не хочу знати. Аби тільки ти, Ільясе, любив мене! Нічого іншого я не вимагаю... Але й не відступлюся, розумієш, не відступлюсь!.. — Кадіча заплакала, її сльози потекли по моему обличчю.

Я не пішов. Заснули на світанку. Коли проснулися, надвір'я був уже ранок. Я швидко одягнувся, неприємний, тривожний холодок стискав серце. Надягаючи на ходу козушок, квапливо вийшов у двір, шмигнув за хвіртку. Прямо на мене сунув чоловік в рудому, лапастому лисячому малахаї. Ух, були б у моїх очах кулі! Це Джантай ішов на роботу, він жив тут недалеко. Ми обидва на мить завмерли. Я вдав, що не помітив його. Круто повернувся і швидко пішов до автобази. Джантай значуще кашлянув услід. Кроки його рипіли по снігу, не наближаючись і не віддаляючись. Так один за одним ми йшли до самої автобази.

Не звертаючи в гараж, я пішов прямо в контору. В кабінеті головного інженера, де звичайно бували ранкові п'ятихвилинки, приглушено гуділи голоси. Як мені хотілося ввійти зараз туди, сісти десь на підвіконні, покласти ногу на ногу, закурити, послухати, як незлобиво сперечаються і лаються шофери! Ніколи не уявляв собі, що це може бути таким бажаним людині. Але я не наважувався зайти. Я не боявся, мабуть, ні. Я все ще був озлоблений, у мені була все та ж сама задирлива, одчайдушна, безсила впертість. І до всього цього якесь збентеження після ночі,

проведеної з Кадічею... Та й люди, виходить, зовсім не збиралися забути про мою невдачу. За дверима мовилося якраз про мене. Хтось закричав:

— Це ж неподобство! До суду його треба, а ви панькаєтеся з ним! Ще має нахабство говорити, що він задумав як треба! А причіп, бач, покинув на перевалі!..

Його перебив другий голос:

— Еге ж! Бачили ми таких. Розумний дуже. Преміальні заохтів нишком дістати, виручаю, мовляв, автобазу... Та тільки боком усе це вилізло!

Люди засперечалися, загаласували. Я пішов звідти: не підслухувати ж під дверима.

Почувши позад себе голоси, я прискорив ходу. Хлопці все ще галасували. Алібек комусь гаряче доводив:

— А гальма на причепи ми зробимо у себе на базі, не така вже важка річ перекинути шланг з компресора, закласти колодки! Чи то не Ільяс? Гей, Ільясе, стій! — гукнув він мені.

Я, не зупиняючись, ішов до гаража. Алібек наздогнав, смикнув за плече.

— Ху, чорт! Розумієш, переконав-таки! Готуйся, Ільясе! Підеш в напарники? У випробний рейс! З причепом!

Зло мене взяло: виручати задумав, на буксир брати друга-невдачу. В напарники! Я скинув його руку з плеча:

— Забирайся геть зі своїми причепами!..

— Та чога ти лютуєш? Сам же винуватий... Ага, я й забув. Володька Ширяєв тобі нічого не казав?

— Ні, не бачив я його. А що?

— Як то що! Де ти пропадаєш? Асель чекає на дорозі, питає у наших, хвилюється! А ти!..

У мене й ноги підломилися. І так тяжко, так нестерпно огидно стало на душі, що радий був би вмерти на місці. А Алібек смикає мене за рукав і все пояснює про якісь пристосування до причепів... Джантай стоїть осторонь, прислухається.

— Одійди! — висмикнув я руку. — Якого біса ви до мене чіпляєтесь? Годі! Ніяких причепів мені не треба. І ні в яких напарниках я не ходитиму... Ясно тобі?

Алібек нахмурився, жовна у нього заходили:

— Сам почав, наробив дурниць — і перший у куці? Чи не так?

— Як хочеш, так і розумій.

Підійшов до машини, руки тремтять, нічого не розумію. Плигнув чогось в яму під машину, припав до цегляної стіни, щоб голову охолодити.

— Слухай, Ільясе! — почувся над вухом шепіт,

Я підвів голову: кого це ще принесло? Джантай у своєму малахайі присів над ямою, мов гриб, дивиться на мене хитрими щілинками очей:

— Ти, Ільясе, правильно одрізав йому!

— Кому?

— Алібекові, активісту! Наче камінь на зуб попав!.. Примовк одразу новатор.

— А тобі яке діло?

— А таке, ти й сам, либонь, зрозумів: нам, шоферам, причепи ні до чого. Знаємо, як це робиться: збільшив норму виробітку, скоротив пробіг, давай усі підтягайся, а розціночку за вантажо-кілометр зріжуть, на якого ж біса бити по своїй кишені. Слави на день, а потім що? Ми на тебе не в обиді, так і тримайся...

— Хто це — ми? — спитав я якомога спокійніше. — Ми — це ти?

— Та не я один, — заморгав очима Джантай.

— Брешеш, гнида паршива! На зло тобі ходитиму з причепом... Душу покладу — доб'юся. А зараз — геть звідси! Я ще доберуся до тебе!

— Ну-ну, ти не дуже! — огризнувся Джантай. — Знаю тебе, який ти чистенький... подумаєш. А щодо того, то гуляй собі, доки гуляється...

— Ах ти!.. — скрикнув я в пестямі і садонув його з усієї сили під щелепу.

Він як сидів скраю ями, так і перекинувся. Малахай покотився по землі. Я вискочив з ями, кинувся до нього. Але Джантай встиг звестися на ноги, відскочив убік, загаласував на весь двір:

— Хуліган! Бандит! Битися? Знайдеться на тебе управа! Ач, розперезався, злість зганяєш!..

Звідусіль позбігалися люди. Прибіг і Алібек.

— В чому річ? За що ти його?

— За правду! — аж заходився криком Джантай. — За те, що правду сказав у вічі!.. Сам причіп викрав, завалив його на перевалі, напаскудив, а коли інші чесно беруться виправити помилку, битися лізе! Тепер йому не вигідно, славу прогавив!..

Алібек до мене. Побілів, заїкається від гніву.

— Негідник! — штовхнув він мене в груди. — Зарвався, мстиш за перевал! Нічого, без тебе обійдемося. Без героїв!..

Я мовчав. Я не мав сили щось сказати. Я був такий вражений зухвалою брехнею Джантая, що не міг вимовити й слова. Товариші похмуро дивилися на мене.

Бігти, тікати звідси... Я підскочив до машини і погнав її геть з автобази.

По дорозі я напився. Забіг у придорожній магазин — не по-мгло, зупинився ще раз, випив повну склянку. А потім помчав — тільки мелькають мости, придорожні знаки та зустрічні машини. Неначе повеселів. «Ех,— думаю собі,— хай воно згине, пропаде. Чого тобі не вистачає? Крутиш баранку, ну й крути. А Кадіча... Чим вона гірша за інших? Молода, вродлива. Люби-ть тебе, душі в тобі не чує. На все ладна заради тебе... Дурень ти невдячний!»

Приїхав додому вже ввечері, стою на дверях, похитуюсь. Ко-жушок звисає ззаду на одному плечі. Я іноді виймаю з рукава праву руку, щоб зручніше було за рулем. Звичка така змалку, коли хлопчаком камінці шпурляв.

Асель кинулася до мене.

— Ільясе, що з тобою? — Потім, здається, збагнула, в чому річ.— Ну, чого ж ти стоїш? Стомився, змерз? Роздягайся!

Хотіла допомогти, але я мовчки відштовхнув її. Сором доводи-лося прикривати брутальністю. Спотикаючись, пішов по кімнаті, з гуркотом перекинув щось, важко сів на стілець.

— Щось трапилось, Ільясе? — Асель стурбовано заглядала в мої п'яні очі.

— А ти що, хіба не знаєш? — Я понурих голову: краще не дивитись. Я сидів, ждав, що Асель почне дорікати мені, скаржитися на долю, проклинати. Я ладен був вислухати все і не ви-правдуватись. Але вона мовчала, мовби й не було її в кімнаті. Я обережно підвів очі. Асель стояла біля вікна спиною до мене. І хоч я не бачив її обличчя, знав, що вона плаче. Болюча жа-лість стиснула мені серце.

— Знаєш, Асель, хочу сказати тобі,— нерішуче почав я.— Хо-чу сказати...— і замовк. Не вистачило духу признатись. Ні, не міг я завдати їй такого удару. Пожалів, а не трсба було...— Ми, мабуть, не зможемо скоро поїхати до твоїх в аїл,— повернув я розмову в інший бік.— Потім якось. Зараз не до того...

— Відкладемо, не спішна справа...— озвалася Асель. Втерла очі, підійшла до мене.— Ти, Ільясе, зараз не думай про це. Все буде добре. Про себе краще подумай. Дивний ти якийсь став. Не впізнаю я тебе, Ільясе...

— Ну, гаразд! — перебив я її, роздратований тим, що легкodu-хість виявив.— Стомився, спати хочу.

Через день, повертаючись назад, я зустрів Алібека по той бік перевалу. Він їхав з причепом. Долон подолали.

Побачивши мене, Алібек вискочив на ходу з кабіни, замахав рукою. Я зменшив швидкість. Алібек стояв на дорозі радісний, торжествуючий.

— Привіт, Ільясе! Виходь, покуримо,— гукнув.

Я загальмував. У кабіні Алібека за рулем сидів молоденький парубчак, другий шофер. На колеса машини були джгутами намотані ланцюги. Причіп був на пневматичних гальмах. Це я одразу помітив. Але не зупинився, ні. Вдалося тобі — добре! А мене не чіпай.

— Стій, стій! — побіг за мною Алібек.— Діло є, зупинися, Ільєсе! Ах ти шайтан, чого ж ти?.. Ну, гаразд..

Я розганяв машину. Кричи не кричи. Ніякого у нас з тобою діла нема. Мое діло давно погоріло. Негаразд я повівся, втратив у Алібекові найкращого друга. Адже він був правий, правий в усьому, тепер-то я його розумію. Але тоді не міг простити, що він так легко й швидко, аж прикро мені стало, домігся того, що змусило мене отак нервуватися, коштувало мені такого напруження й зусиль.

Алібек завжди був вдумливим, серйозним чоловіком. Він ніколи не пішов би на перевал партизаном, як я. І правильно зробив, що вів машину з напарником. Вони могли мінятися в дорозі за рулем і брати перевал з свіжими силами. На перевалі вирішують мотор, воля і руки людини. До того ж у Алібека з напарником майже вдвічі скорочувався час пробігу. Все це він урахував, приладнав діючі гальма до причепа від компресора машини. Не забув про звичайні ланцюги, обмотавши ними ведучі колеса. Загалом він почав бій з перевалом, як слід озброївшись, а не брав на ура.

Слідом за Алібеком почали водити машини з причепом й інші шофери. Адже в усякій справі головне — почати. Тим часом машин побільшало, надіслали допомогу з сусідньої автобази. Півтора тижня вдень і вночі гудів Тянь-Шанський тракт під колесами. Словом, хоч як важко було, а прохання китайських робітників наші виконали в строк, не підвели. Я теж працював...

Про це я тепер спокійно розповідаю, коли минуло стільки років і все вщухло, а в ті гарячі дні не втримався я в сідлі. Не так повернув коня свого життя...

Та розкажу далі все по порядку.

Я приїхав на автобазу після зустрічі з Алібеском уже смерком. Пішов до гуртожитку, але по дорозі знову завернув у чайну. Всі ці дні у мене було нестримне, нелюдське бажання налитися до нестями, щоб забути геть усе, заснути мертвецьким сном. Я випив багато, але горілка майже не брала мене. Вийшов я з чайної ще дужче роздратований і засмучений. Побрів серед ночі містом і, вже не задумуючись, звернув на Берегову вулицю, до Кадічі.

Отак і пішло. Заметався я поміж двох вогнів. Удень на роботі, за рулем, а вечорами одразу йшов до Кадічі. З нею було зручні-

ше, спокійніше, я мовби ховався від себе, від людей, від правди. Мені здавалося, що тільки Кадіча розуміє мене і любить. З дому я старався якомога швидше поїхати. Асель, рідна моя Асель! Коли б вона знала, що своєю довірливістю, чистотою душевною вона гнала мене з дому. Я не міг обманювати, знати, що не гідний її, не заслуговую всього того, що вона для мене робила. Кілька разів приїжджав додому напідпитку. І вона навіть не пострінула. Досі не можу зрозуміти, що це було: жалість, безволля чи, навпаки, витримка, віра в людину? Так, звичайно, вона ждала, вона вірила, що я візьму себе в руки, сам подолаю себе і стану таким, яким був раніше. Та краще б вона ляяла, примусила чесно викласти всю правду. Можливо, Асель і зажадала б від мене цього, якби знала, що мене мучили не тільки неприємності по роботі. Вона не уявляла собі, що творилося зі мною в ці дні. А я жалів її, все відкладав розмову на завтра, на другий раз, та так і не встиг зробити того, що повинен був виконати заради неї, заради нашого кохання, заради нашої сім'ї...

В останній раз Асель зустріла мене радісна, жвава. Вона розум'янилася, очі у неї блищали. Вона потягла мене, як був у козушку й чоботях, прямо в кімнату.

— Дивись, Ільясе! Самат уже стоїть на ногах!

— Та ну! Де він?

— А онде — під столом!

— Так він же повзає на підлозі.

— Зараз побачиш! Ану, синочку, покажи татові, як ти стоїш! Ну йди, йди, Самате!

Самат якимсь чином зрозумів, чого від нього хочуть. Він весело зашкунтильгав рачки, виліз з-під столу і, тримаючись за ліжку, насилу випростався. Він постояв, мужньо усміхаючись, похитуючись на м'яких ноженятах, і з тією ж мужньою усмішкою гепнув на підлогу. Я підскачовив, згріб його на оберемок і пригорнув до себе, вдихаючи ніжний, молочний запах дитини. Який він був рідний, цей запах, такий же рідний, як Асель.

— Ти його задушиш, Ільясе, обережніше! — Асель взяла сина. — Ну, що скажеш? Роздягайся. Скоро він стане зовсім великий, тоді й мама почне працювати. Все владнається, все буде гаразд, чи не так, синку, га? А ти... — Асель глянула на мене усмішливим і сумовитим поглядом. Я сів на стілець. Я зрозумів, що в це коротке слово вона вклала все, що хотіла сказати, все те, що зібралось в неї на душі за ці дні. Це були і прохання, і докір, і надія. Я повинен був зараз же розповісти їй усе або негайно поїхати з дому. Краще вже поїхати. Вона дуже щаслива і нічого не підозрює. Я встав зі стільця.

— Ну, я поїду.

— Куди ж ти? — стрепенулася Асель. — Ти й сьогодні не залишишся? Чаю хоч випий.

— Не можу. Треба мені, — пробурмотів я. — Сама знаєш, робота зараз така...

Ні, не робота гнала мене з дому. Я мав лише ранком виїхати в рейс.

У кабіні я важко плюхнув на сидіння і застогнав з горя, довго порпався, не потрапляючи ключем в запалювання. Потім вирулив на дорогу і їхав, поки не зникли позаду вогні у вікнах. В ущелині, одразу ж за мостом, звернув на обочину, загнав машину в кущі, погасив фари. Тут я вирішив переночувати. Дістав цигарки. В коробці був єдиний сірник. Він на мить спалахнув і погас. Я шпурнув коробку разом з цигарками за віконце, напнув на голову кожушок і, підібгавши ноги, скарлючився на сидінні.

Місяць хмурився над холодними, темними горами. Вітер в ущелині тужливо посвистував, розгойдував прочинені дверці кабіни. Вони тихенько порипували. Ніколи я так боляче не відчував повної самотності, відірваності од людей, од сім'ї, од товаришів по автобазі. Жити так далі не можна було. Я дав собі слово, як тільки повернуся на автобазу, одразу ж поговорю з Кадічею, попрошу її простити мене і забути все, що було між нами. Так буде чесно і правильно.

Та життя вирішило інакше. Не сподівався я й не думав, що станеться отаке. Через день, ранком, повернувся я на перевалочну базу. Дома нікого не було, двері були розчинені. Спершу я подумав, що Асель просто кудись вийшла, по воду чи по дрова. Оглянувся туди, сюди. В кімнаті безладдя. Нежилим, холодним духом війнуло на мене з нетопленої, чорної плити. Я ступив до Саматого ліжка — пусто.

— Асель! — прошепотів я, охоплений страхом.

«Асель!» — шепотом відповіли стіни.

Я прожогом кинувся до дверей.

— Асель!

Ніхто не озвався. Побіг до сусідів, до бензоколонки, толком ніхто нічого не знав. Кажали, що вчора вона їздила кудись на цілий день, залишивши дитину у знайомих, а проти ночі повернулася. «Пішла, дізналася!» — здригнувся я від страшного здогаду.

Навряд щоб коли-небудь мені доводилося гнати так машину по Тянь-Шанських горах, як у той нещасний для мене день. Мені весь час здавалося, що я наздожену її он за отим заворотом, чи он у тому міжгір'ї, чи ще десь по дорозі. Як беркут, наздоганяв

я машини, що йшли попереду, гальмував, ішов з ними бік у бік, окидаючи поглядом кабіни, кузови, і виривався наперед, обганяючи їх під лайку шоферів. Так мчав я три години без перепочинку, аж поки не закипіла вода в радіаторі. Вискочив з кабіни, закидав радіатор снігом, приніс води. Від радіатора йшла пара, машина дихала, як загнаний кінь. Тільки зібрався був сідати за руль, як побачив Алібеків автозчеп, що йшов назустріч. Я зрадів. Хоч ми з ним не розмовляли й не здоровкалися, та коли Асель у них, то він скаже. Я вибіг на дорогу, підняв руку:

— Стій, стій, Алібек! Зупинись!

Змінник, який сидів за рулем, запитливо глянув на Алібека. Той похмуро відвернувся. Машина промчала мимо. Я стояв на дорозі, весь запорошений снігом, і довго ще тримав підняту руку. Потім втер лице. Що ж, за позику — віддяка. Та мені не до образи було. Значить, Асель не приїжджала до них. Це було гірше. Виходить, вона поїхала до себе в аїл, більше їй нікуди дітись. Як вона переступила поріг батьківського дому, що сказала? І як подивилися там на її ганебне повернення? Сама, з дитиною на руках!

Треба було негайно їхати в аїл.

Швидше розвантажився і, залишивши машину на вулиці, побіг до диспетчерської здати документи. В прохідній здивався я з Джантаєм — ох уже оця його зухвала, ненависна посмішка!

Кадіча дивно глянула на мене, коли я просунувся у віконце диспетчерської і кинув на стіл путівку.

Щось тривожне, винувате майнуло в її очах.

— Приймай швидше! — сказав я.

— Щось трапилось?

— Нема її дома. Пішла від мене Асель!

— Та невже? — бліднучи, трохи підвелася з-за столу Кадіча і, кусаючи губи, промовила: — Прости мене, прости мене, Ільєсе! Це я, я...

— Що «я»? Кажіть толком, розкажуйте усе! — кинувся я до дверей.

— Я й сама не знаю, як усе сталося. Чесно кажу тобі, Ільєсе. Вчора постукав у віконце вахтер з прохідної, каже, якась дівчина хоче тебе бачити. Я одразу пізнала Асель. Вона мовчки подивилася на мене і спитала: «Це правда?» А я, я раптом сказала, не тямлячи себе: «Атож, правда. Все правда. Зі мною він!» Вона відсахнулася од віконця. А я впала на стіл і заридала, повторюючи, мов дурна: «Мій він! Мій!» Більше я її не бачила... Прости мене!

— Стривай, звідки ж вона дізналася?

— Це Джантай. Це він, він і мені погрожував. Хіба ти не знаєш цього негідника! Ти, Ільясе, їдь до неї, знайди її. Я більше не заважатиму вам, кудись поїду...

Машина несла мене зимовим степом. Сиза, змерзла земля. Вітер завивав гриви заметів, виносив з ариків бездомне переко-типоло і гнав його геть. Вдалині темніли обвітрені дували і голі сади аїлу.

Надвечір приїхав до аїлу. Зупинився біля знайомого двора, швидко закурив, щоб угамувати тривогу, пригасив недокурок, посигналив. Але замість Асель вийшла її мати, накинувши на плечі кожушанку. Я став на підніжку і стиха сказав:

— Здрастуйте, апа!

— А-а, то це ти з'явився? — грізно відповіла вона.— І після всього цього ти смієш звати мене апою? Забирайся звідси, геть з-перед моїх очей! Волоцюга, пройдисвіт! Зманив мою рідну дитину, а тепер примчав! Безстидні очі твої! Споганив нам усе життя...

Стара не давала мені й рота розкрити. Вона все лаяла та паплюжила мене, добираючи найобразливіших слів. На галас почали збігатися люди, хлопчачи з сусідніх дворів.

— Забирайся геть звідси, поки не покликкала людей! Будь ти проклятий! Щоб і не бачити тебе ніколи! — підступала до мене розгнівана жінка, скинувши на землю кожушанку.

Мені нічого не лишалось, як сісти за руль. Треба було їхати, раз Асель навіть не побажала мене бачити. В машину полетіло каміння й паліччя. Це хлопчачи випроваджували мене з аїлу...

Тієї ночі я довго блукав берегом Іссик-Кулю. Озеро бурхало, осяяне місячним світлом. О Іссик-Куль — вічно гаряче озеро! Ти було холодне тієї ночі, студене й непривітне. Я сидів на днищі перекинутого човна. Хвилі набігали на обмілину злими валами, бились об халяви чобіт і відкочувалися з тяжким зітханням...

...Хтось підійшов до мене, обережно поклав руку на плече: Кадіча.

Через кілька днів ми виїхали у Фрунзе, улаштувалися там в розвідувальну експедицію по освоєнню пасовищ Анархайського степу. Я — шофером, Кадіча — робітницею. Отак почалося воно, нове життя.

Далеко в глиб Анархаю заїхали ми з експедицією, до самого Прибалхашця. Коли вже поривати з минулим, то поривати на-завжди.

Попервах угамовував тугу роботою. А діла там було чимало. За три з лишком роки об'їздили простори Анархаю вздовж і

впоперек, набурили колодязів, проклали дороги, побудували перевалочні бази. Одним словом, тепер це вже не колишній дикий Анархай, де серед білого дня можна заблудитись і цілий місяць тинятися по горбистому полиновому степу, Тепер це край тваринників з культурними центрами, з добре впорядкованими будинками... Хліб сіють і навіть сіно заготовляють. Роботи на Анархаї і понині непочатий край, тим паче для нашого брата шофера. Але я повернувся назад. Не через те, що дуже важко було в необжитих місцях, це справа тимчасова. Ми з Кадічею труднощів не боялися і, треба сказати, жили непогано, поважаючи одне одного. Та одно діло повага, а інше — кохання. Якщо навіть одне любить, а друге ні, це, по-моєму, несправжнє життя. Чи людина так створена, чи у мене вдача така, але мені завжди чогось бракувало. І не заміниш цього ні працею, ні дружбою, ані добротою й увагою люблячої жінки. Я давно вже в глибині душі каюся, що так нерозважливо поїхав, не спробувавши ще раз повернути Асель. А за останні півроку я неабияк затужив за нею й сином. Ночами не спав. Ввижався мені Самат — усміхається, непевно тримається на слабких ноженятах. Його ніжний, дитячий запах я мовби вдихнув у себе на все життя. Потягло мене до рідних Тянь-Шанських гір, до мого синього Іссик-Кулю, до передгірного степу, де я зустрів свою першу і останню любов. Кадіча знала про це, але ні в чому не винила мене. Ми зрозуміли нарешті, що не можемо жити разом.

Весна того року видалася на Анархаї дуже рання. Швидко осів сніг, горби оголилися, зазеленіли. Оживав степ, вбирав у себе тепло й вологу. Повітря стало вночі прозорим, небо — зорним.

Ми лежали в наметі коло бурової вишки. Не спалося. Раптом донісся в степовій тиші не знати звідки далський, ледве чутний гудок паровоза. Яким чином долетів він до нас, важко сказати. До залізниці було від нас півдня їзди степом. Чи мені причулося, не знаю. Та тільки стрепенулося серце, покликало в путь. І я сказав:

— Поїду я звідси, Кадіча.

— Ідь, Ільясе. Треба нам розлучитися,— відповіла вона.

І ми розсталися. Кадіча поїхала до Північного Казахстану, на цілину.

Дуже мені хочеться, щоб вона була щаслива. Я хочу вірити, що знайде вона все-таки ту людину, яка, може, сама того не відаючи, шукає її. Не пощастило їй з першим чоловіком, не вийшло у неї життя й зі мною. Можливо, я залишився б з нею, коли б не знав, що таке справжнє кохання, як це любити самому і бути любимим. Це ж таке діло, що й пояснити важко.

Я одвіз Кадічу на полустанок, посадив її в поїзд. Біг поряд в вагоном, поки не відстав.

— Щасливої дороги, Кадіча, не поминай лихом!..— прошепотів я востаннє.

Журавлі над Анархаєм летіли на південь, а я від'їжджав на північ, їхав на Тянь-Шань...

Приїхав я і, ніде не зупиняючись, одразу ж подався в аїл. Я сидів у кузові попутної машини, намагався ні про що не думати — страшно й радісно мені було. Ми їхали передгірним степом, тією самою дорогою, на якій зустрілися з Асель. Але це була вже не степова дорога, а всипаний гравієм шлях з бетонними мостами та дорожніми знаками. Мені навіть шкода стало колишньої степової дороги. Не пізнав я переїзду через арик, де колись застрягла моя машина, не знайшов того валуна, на якому сиділа Асель.

Не доїжджаючи до околиці аїлу, я застукотів по кабіні.

— Що таке? — висунувся шофер.

— Зупини, зійду.

— У полі? Зараз доїдемо.

— Спасибі! Тут недалеко,— сплигнув я на землю.— Пішки пройдуся,— сказав я, подаючи гроші.

— Облиш! — каже.— У своїх не беремо.

— Бери, на лобі ж не написано.

— З повадки бачу.

— Ну гаразд, коли так. Бувай здоров!

Машина пішла далі. А я все стояв на дорозі, не міг набратися духу. Закурив, відвернувшись од вітру. Пальці тремтіли, коли підносив до губів сигарету. Затягся кілька разів, затоптав недокурки і пішов. «От і прибув!» — пробурмотів я. Серце стукотіло так, що у вухах дзвеніло, по голові неначе молотом гатили.

Аїл помітно змінився, розрісся, з'явилося чимало нових будинків з шиферними дахами. Проводи протяглися вздовж вулиць, радіо мовило на стовпі, біля правління колгоспу. Дітвора бігла до школи. Старші підлітки йшли юрбою з молодим учителем, розмовляли про щось. Можливо, серед них були й ті, хто кидав на мене каміння та паліччя... Час іде, йде, не зупиняється.

Я заквапився. Ось і двір з вербами та глиняним дувалом. Зупинився, переводячи дух. Холонучи від страху й тривоги, непевно попрямував до хвіртки. Постукав. Вибігла дівчинка з портфелем в руках. Та сама, що язик мені показувала, вона тепер ходить до школи. Дівчинка поспішала на заняття. Вона зчудовано подивилася на мене і сказала:

— А дома нікого нема!

— Нікого нема?

— Атож. Апа поїхала в гості, до лігоспу. А батько на водо-
вощі біля тракторів.

— А Асель де? — несміливо спитав я, почувавочи, як одразу
пересохло в роті.

— Асель? — здивувалася дівчинка.— Асель давно поїхала..

— І ніколи не приїжджала?

— Щороку приїздить разом з джезде¹, Апа каже, що він дуже
хороша людина!..

Більше я не став ні про що розпитувати. Дівчинка побігла до
школи, а я повернув назад.

Ця новина так мене приголомшила, що враз стало байдуже,
за кого, коли й куди вона вийшла заміж. Навіщо знати? Чомусь
мені ніколи не спадало на думку, що Асель може знайти іншого.
А це ж мусило статись. Не сидіти ж їй усі ці роки й чекати,
поки я з'явлюся.

Я пішов дорогою, не чекаючи попутної машини. Еге ж, зміни-
лася дорога, якою я йшов,— утрамбована, посипана жорстким
гравієм. Тільки степ залишався таким самим, як і був, з темним
зябом і світлою, вигорілою стернею. Широкими, похилими увала-
ми простягався він від гір до обрію, уриваючись ясным пругом
на далеких берегах Іссик-Кулю. Земля лежала оголена, волога
після снігу. Десь уже гуркотіли трактори на весняній оранці.

Вночі я добрався до райцентру. А ранком вирішив: поїду на
автобазу. Все було скінчено, втрачено. Але треба жити й працю-
вати, а далі — хто його знає...

Тянь-Шанський тракт, як завжди, гудів. Машини йшли валка-
ми, але я виглядав свою, автобазівську. Нарешті я підняв руку.

Машина з розгону проскочила мимо, потім враз загальмувала.
Я підхопив чемодан, шофер вийшов з кабіни. Дивлюся, однопол-
чанин Ермек, стажування відбував у мене в армії. Тоді він був
юнаком. Ермек стояв, якимось непевно усміхаючись.

— Не пізнаєш?

— Сержант... Ільяс! Ільяс Алибаєв! — нарешті пригадав він.

— Той самий! — посміхнувся я, а самому гірко стало, значить,
дуже змінився, коли люди насилу пізнають.

Поїхали, розмовляли про те, про се, згадували службу. Я весь
час боявся: хоч би не почав він розпитувати про мое життя, Та
Ермек, видно, нічого не знав. Я заспокоївся.

— Коли повернувся додому?

— Та ось уже два роки, як працюю.

— А де Алібек Джантурін?

¹ Д ж е з д е — чоловік старшої сестри.

— Не знаю. Я його не застав. Кажуть, він тепер головним механіком десь на Памірі...

«Молодець Алібек! Молодець, друже мій! Справжній ти джигіт!» — порадив я в душі. Отже, домігся все-таки свого, він ще в армії заочно вчився в автодорожньому технікумі і збирався інститут заочно закінчити.

— Начальником Аманжолов?

— Ні, новий. Аманжолов пішов на вищу посаду в міністерство.

— Як думаєш, візьмуть мене на роботу?

— А чом би й ні, візьмуть, звичайно. Першокласний шофер, ти ж і в армії мав добру репутацію.

— Мав колись! — пробурмотів я. — А Джантая знаєш?

— Нема у нас такого. Ніколи й не чув.

«Так, чимало змін сталося на автобазі...» — подумав я, а потім спитав:

— А як з причепами, ходите через перевал?

— Звичайно, — просто відповів Ермек. — Зважаючи на те, який вантаж. Треба, то обладнають — і тягнеш. Машини тепер потужні.

Не знав він, чого коштували мені ці причепа.

Отже, повернувся я на свою рідну автобазу. Ермек запросив до себе додому, почастивав, запропонував випити по чарчині з нагоди зустрічі. Але я відмовився, давно вже не пив.

На автобазі теж непогано зустріли. Товаришам, які знали мене, я був дуже вдячний за те, що не надокучали розпитами. Бачать, людина помоталася десь на стороні, повернулася, працює сумлінно, ну й гаразд. Навіщо тривожити минуле? Я сам намагався забути все, забути раз і назавжди. Мимо перевалочної бази, де жив колись з сім'єю, я мчав, не дивлячись нікуди вбік і навіть неправляючись біля бензоколонки. І однак ніщо мене не врятувало, не зумів я обманути себе.

Я вже працював довгенько, звук, машину перевірів як слід, мотор випробував на всіх швидкостях і підйомах. Коротко кажучи, знав своє діло...

Того дня я йшов зворотним рейсом з Китаю. Іхав спокійно, ні про що не думав, крутив собі баранку, дивився туди й сюди. Весна, гарно було навкруги. Де-не-де віддалік ставили юрти: скотарі виходили на весняні пасовища. Закуріли над юртами сизі димки. Вітер доносив неспокійне іржання коней. Отари бродили поблизу дороги. Згадалося раннє дитинство, стало трохи журно. І раптом на виїзді до озера здригнувся — лебеді!

Удруге в житті довелося мені побачити весняних лебедів на Іссик-Кулі, Понад синім-синім Іссик-Кулем кружляли білі птахи,

Сам не знаю чому, я круто звернув з дороги і, як того разу, прямо цілиною повів машину до озера.

Іссик-Куль, Іссик-Куль — пісне моя недоспівана!.. Навіщо я згадав той день, коли на цьому ж узгір'ї, над самою водою, ми зупинилися разом з Асель? Еге ж, усе було таке саме: синьо-білі хвилі, наче взявшись за руки, плетеницею вибігли на жовтий берег. Сонце заходило за гори, і далека вода здавалася рожевою. Лебеді літали з радісним і тривожним криком. Шугали вгору, падали на розплатаних, що мов аж гули, крилах, збиваючи воду, розганяючи широкі, киплячі круги. Еге ж, усе було таке саме. Тільки не було зі мною Асель. Де ти тепер, тополенько моя в червоній косинці?

Я довго стояв на березі. Потім повернувся на автобазу і не стримався, зірвався... Знову пішов до чайної заливати роз'ятрений біль у душі. Йшов звідти пізно. Небо було темне, захмарене. Вітер дув з ущелини, як з димаря, лото гнув дерева, свистів у проводах, бив в обличчя крупною рінню. Бурхало, стогнало озеро. Я насилу добувся до гуртожитку і, не роздягаючись, заліг спати. Вранці не міг підвести голову, тріщала з похмілля. За вікном мрячив бридливий дощ уперемішку із снігом. Пролежав години зо три, не хотілося виходити на роботу. Вперше трапилося таке — навіть робота була не на радість. Але потім соромно стало, виїхав.

Машина йшла мляво, вірніше, я сам був млявим, та й погода нікудишня. На зустрічних машинах лежав сніг, значить, випав на перевалі. Ну й нехай, мені-то що, хоч буран розбурхається, начхати, боятися мені нема чого, один кінець...

Дуже вже поганий був настрій. Гляну в дзеркальце нагорі, аж з душі верне: небритий, обличчя набрякле, пом'яте, мов після хвороби. Мені б перкусити чогось по дорозі, зранку нічого не їв, але їсти не хотілося, тягло випити. Звісно, даси собі один раз волю, потім важко втриматися. Зупинився біля закуської. Після першої склянки я підбадьорився, отямився. Машина пішла веселіше. Потім ще десь по дорозі забіг, випив сто грамів, а далі ще додав. Понеслася дорога, заходили шітки туди й сюди перед очима. Пригнувся я, жую сигарету в зубах. Тільки бачу, як пролітають зустрічні машини, обдаючи шибки бризками з калюж. Я теж натиснув ще дужче, пізно вже було. Ніч застала мене в горах, глуха, безпросвітна. Отут-то й далася взнаки горілка. Розморило. Втомлюватись почав. Перед очима закружляли чорні плями. В кабіні було задушно, нудити почало мене. Ніколи ще не був я такий п'яний. Піт котився по обличчю. Ввижалося мені, що їду не машиною, а кочуся кудись на двох спрямованих з фар променях, що мчать попереду. Разом з

променями я то круто падав униз, в глибоку освітлену падину, то вибирався нагору на тремтячих вогнях, що ковзали по скелях, то починав петляти слідом за променями в той чи інший бік. Сили покидали мене з кожною хвилиною, але я не зупинявся, знав, що як тільки відірву руки од баранки, не зможу далі вести машину. Де я їхав, точно не пригадую, десь на перевалі. Ох, Долон, Долон, тянь-шанська махино! Ну й важкий же ти! Особливо вночі, особливо для нетверезого шофера!

Машина з натугою вибилася на якийсь підйом і покотила вниз, з гори. Закрутилася, перекинулася ніч перед очима. Руки вже не слухались мене. Набираючи все більшої швидкості, полетіла машина по дорозі вниз. Потім пролунав глухий удар, скрегіт, фари спалахнули, і темрява залила мені очі. Десь у глибині свідомості шпигнула думка: «Аварія!»

Скільки я пролежав так, не пам'ятаю. Тільки почув раптом голос, неначе здалека, мов крізь вату в вухах: «Ану, посвіти!» Чийсь руки обмацали мою голову, плечі, груди. «Живий, тільки п'яний»,— сказав голос. Другий відповів: «Треба дорого звільнити».

— Ану, друже, спробуй трохи посунутись, відкотимо машину.— Руки легенько штовхнули мене в плече.

Я застогнав, насилу підвів голову. З лоба стікала по обличчю кров. У грудях щось заважало випростатись. Чоловік чиркнув сірником. Глянув на мене. Потім ще раз чиркнув і знову глянув, немов очам не вірив...

— Ти що ж це, друже! Як же це так, га? — з жалем промовив він у темряві.

— Машина... здорово побита? — спитав я, спльовуючи кров.

— Ні, не дуже. От тільки закинуло поперек дороги.

— Ну, то я поїду зараз, пустіть! — неслухняними, тремтячими руками я спробував увімкнути запалювання і натиснути стартер.

— Підожди! — міцно обхопив мене чоловік.— Досить бавитись. Вилазь. Переспиш ніч, а вранці видно буде...

Мене витягли з кабіни.

— Відкочуй, Кемелю, машину на обочину, там розберемось!

Він перекинув мою руку через плече і потяг мене кудись убік. Ми йшли довго, поки добралися до якогось двору. Чоловік допоміг мені зайти в дім. У передній кімнаті горіла гасова лампа. Чоловік посадив мене на табуретку, заходився стягати кожушок. І тоді я подивився на нього. І згадав. Це був дорожній майстер Байтемір, той самий, з яким ми буксирували колись машину на перевалі. Соромно стало, і все-таки я зрадів, хотів був попросити, щоб пробачив мені, подякувати йому, та враз на підлогу з гуркотом посипалися поліна, і це примусило мене обернутись.

Я глянув і повільно, зробивши зусилля, трохи підвівся з місця, немов на плечі мені звалилося щось надміру важке. На дверях біля розкиданих дров стояла Асель. Вона стояла неприродно пряма і, мов нежива, дивилася на мене.

— Що це? — стиха прошепотіла вона.

Я мало не крикнув був «Асель!», але її відчужений, несподіюваний погляд не дав вимовити їй слова. Згораючи від ганьби, я понурив голову. В кімнаті на мить запанувала жакна тиша. Не знаю, чим би все це скінчилося, якби не Байтемір. Він, як нічого й не було, знову посадив мене на місце.

— Нічого, Асель,— спокійно сказав він.— Розбився трохи шофер, вилежиться... Ти б краще йоду нам дала.

— Йоду? — Голос у неї потеплів, стривожився.— Йод сусіди брали... Я зараз! — спохватилася вона і вибігла за двері.

Я сидів, не ворущачись, прикусивши губу. Хміль наче вигнало з голови, протверезів в одну мить. Тільки кров гучно стукала в скронях.

— Обмити треба спершу,— сказав Байтемір, розглядаючи садна на моему лобі. Він узяв відро й вийшов. З сусідньої кімнати виглянув босоногий хлопчик років п'яти в самій сорочечці. Він дивився на мене великими цікавими очима. Я одразу пізнав його. Не розумію як, але пізнав, серце мое пізнало.

— Самате! — здавленим голосом прошепотів я і потягся до сина. В цей час Байтемір з'явився на дверях, і я чогось злякався. Він, здається, почув, як назвав я сина на ім'я. Стало дуже ніяково, немов спіймали мене, як злодія. Щоб приховати збентеження, я раптом спитав, закривши рукою садно над оком:

— Це ваш син? — Ну навіщо було мені отаке питати? Досі не могу простити собі.

— Мій! — по-хазяйськи впевнено відповів Байтемір. Поставив відро на підлогу, взяв Самата на руки.— Мій, звичайно, власний, еге ж, Самате? — примовляв він, цілуючи хлопчика і лоскотучи йому шию вусами. В голосі й поведінці Байтеміра не було й натяку на якийсь фальш.— Ти чого це не спиши? Ух ти, мое лошатко, все тобі треба знати, ану, біжи на ліжко!

— А мама де? — спитав Самат.

— Зараз прийде. Ось вона. Ти йди, синку.

Асель вбігла, мовчки окинула нас швидким, настороженим поглядом, подала Байтемірові пляшечку з йодом і повела синаша спати.

Байтемір намочив рушник, витер кров з мого обличчя.

— Терпи! — пожартував він, припікаючи садна, і суворо сказав: — Припекти б тебе як слід за таке діло, та гаразд, гість ти у нас... Ну от і все, заживе. Асель, нам би чайку,

— Зараз.

Байтемір постелив на кошму ватяну ковдру, поклав подушку.

— Пересідай сюди, відпочинь трохи,— сказав він.

— Нічого, спасибі! — пробурмотів я.

— Сідай, сідай, будь як у себе дома,— наполягав Байтемір.

Я робив усе як уві сні. Серце мовби хтось затиснув у грудях. Все в мені напружилось у тривозі й чеканні. Ох, навіщо тільки породила мене мати на світ!

Асель вийшла і, стараючись не дивитися на нас, взяла самовар, понесла надвір.

— Я зараз допоможу тобі, Асель,— сказав услід Байтемір. Він пішов був за нею, але Самат знову прибіг. Він аж ніяк не збирався спати.

— Ти чого, Самате? — добродушно похитав головою Байтемір.

— Дядю, а ти прямо з кіно вийшов? — серйозно спитав мене син, підбігаючи ближче.

Я зметукував, у чому річ, а Байтемір розреготався.

— Ах ти нетямуха мій! — сміявся Байтемір, присівши біля малюка навпочіпки.— Уморив сміхом... Ми їздимо на рудник кіно дивитись,— обернувся він до мене.— Ну й він з нами...

— Атож, я вийшов з кіно! — підтримав я веселий настрій. Але Самат нахмурився.

— Неправда! — сказав він.

— Чому ж неправда?

— А де шабля, якою ти бився?

— Залишив дома...

— А ти мені покажеш? Завтра покажеш?

— Покажу. Ану, йди сюди. Як тебе звати, Самат, еге ж?

— Самат. А тебе як, дядю?

— Мене...— я замовк.— Мене дядя Ільяс,— ледве видавив я.

— Ти йди, Самате, лягай, пізно вже! — втрутився Байтемір.

— Тату, можна, я ще трошки побуду? — попросився Самат.

— Ну, гаразд! — погодився Байтемір.— А ми зараз чай принесемо.

Самат підійшов до мене. Я погладив його руку: він був схожий на мене, дуже схожий. Навіть руки були такі ж і сміявся він так само, як я.

— Ти ким будеш, коли виростеш? — спитав я, щоб якимось почати розмову з сином.

— Шофером.

— Любиш їздити на машині?

— Дуже-дуже... Тільки мене ніхто не бере, коли я підношу, руку.

— А я покатаю тебе завтра. Хочеш?

— Хочу. Я тобі альчики¹ дам свої! — Він побіг в кімнату по альчики.

За вікном вибивалися з самоварної труби язика полум'я. Асель і Байтемір про щось розмовляли.

Самат приніс альчики в торбинці з шкури архара².

— Вибирай собі, дядю! — розсипав він передо мною своє різноколірне, крашене хазяйство.

Я хотів узяти один альчик на пам'ять, та не посмів. Двері розчинилися, і ввійшов Байтемір з киплячим самоваром в руках. Слідом за ним з'явилася й Асель. Вона заходилася заварювати чай, а Байтемір поставив на кошму круглий столик на низеньких ніжках, накрив скатеркою. Ми з Саматом збрали альчики, поклали їх назад у торбинку.

— Багатство своє показував, ох і хвастун же ти! — ласкаво поскуб Байтемір за вухо Самата.

За хвилину ми всі сиділи вже біля самовара. Я і Асель вдавали, ніби ніколи не знали одне одного. Ми намагалися бути спокійними і, мабуть, через те більше мовчали. Самат, примостившись на колінах у Байтеміра, горнувся до нього, крутив головою:

— У-ух, завжди у тебе, тату, вуса колються! — А сам же ліз, підставляючи під вуса щоки.

Нелегко мені було сидіти поряд з сином, не сміючи його так назвати і слухаючи, як він називає батьком іншу людину. Нелегко було знати, що Асель, моя люба Асель, отут поруч, а я не маю права глянути їй у вічі. Як вона опинилася тут? Полюбила і вийшла заміж? Про що я міг дізнатися, коли вона навіть і знаки не давала, що знає мене, наче я був зовсім чужа, незнайома людина? Невже вона так зненавиділа мене? А Байтемір? Хіба він не догадується, хто я насправді? Хіба він не помітив, що ми з Саматом такі схожі? Чому він навіть не згадав про зустріч на перевалі, коли ми буксировали машину? Чи справді забув?

Ще тяжче стало, коли полягали спати. Постелили мені тут же, на кошмі. Я лежав, відвернувшись до стінки, лампа була ледь пригашена, Асель прибирала посуд.

— Асель! — тихо покликав її Байтемір через розчинені двері суміжної кімнати.

Асель підійшла.

— Ти б там попрала.

¹ А л ь ч и к и — дитячі гральні кості (паці).

² А р х а р — дикий баран.

Вона взяла мою картату сорочку, що вся була в крові, і заходилася прати. Але зараз же припинила прання. Чую, пішла до Байтеміра.

— А воду з радіатора злили? — тихенько спитала вона. — А що, як замерзне...

— Злили, Кемель злив! — так само тихо відповів Байтемір. — Машина майже ціла... Ранком допоможемо...

А я й забув: не до радіаторів, не до моторів мені було.

Асель допрала сорочку і, розвішуючи її над плитою, тяжко зітхнула. Погасила лампу, пішла.

Стало темно. Я знаю, ми всі не спали. Кожен з нас залишився на самоті зі своїми думками. Байтемір лежав з сином на одному ліжку. Він бурмотів щось ласкаве, раз у раз прикривав Самата, коли той неспокійно ворухився уві сні. Асель зрідка стримано зітхала. Мені здавалося, я бачив у темряві її очі, що волого блищали. Вони, мабуть, були залиті слізьми. Про що вона думала, про кого вона думала? Нас було тепер у неї троє... Може, і вона перебирала в пам'яті так само, як і я, все те прекрасне й сумне, що зв'язувало нас. Але тепер вона була неприступна, неприступні були і її думки. Асель змінилася за ці роки, очі у неї змінились... Це були вже не ті довірливі, сяючі чистотою й простодушністю очі. Вони стали суворіші. І все-таки Асель залишалася для мене тією ж, якою й була, тією ж тополенькою в червоній косинці. В кожній її рисочці, в кожному русі я вгадував щось знайоме, рідне. Тим гірше, тим прикріше й болісніше було у мене на душі. В розпачі, прикусивши зубами ріжок подушки, я лежав, не склепивши очей до ранку.

За вікном у набігаючих хмарах плив, поринав місяць.

Рано-вранці, коли Асель і Байтемір вийшли надвір погосподарувати, я теж встав. Треба було їхати. Обережно ступаючи, я підійшов до Самата, поцілував його і хутко вийшов з кімнати.

Асель гріла в дворі воду у великому казані, встановленому на каменях. Байтемір колов дрова. Ми пішли з ним до машини. Йшли мовчки, курили.

Машина, як виявилось, наштовхнулася вчора на придорожні надовбні. Два з них лежали збиті разом з бетонною основою. У машини було розбито фару, погнуто крило та передок, заклинило колесо. Все це ми так-сяк виправили з допомогою лома та молотка. А потім почалася довга, тяжка робота. Промерз мотор, занімів. Розігріваючи картер, палили клоччя, в дві руки крутили заводну рукоятку. Ми плечима дотикалися один одного, долоні наші горіли на одній рукоятці, ми дихали один одному в обличчя, робили одно діло і, можливо, думали про те ж саме.

Мотор ледве піддавався. Ми почали задихатись. Тим часом Асель принесла два відра гарячої води. Мовчки поставила передо мною, відійшла вбік. Я вилив воду в радіатор. Крутонули з Байтеміром раз, ще раз, нарешті мотор запрацював. Я сів у кабінку. Мотор працював нерівно, з переборами. Байтемір поліз з молотком під капот перевірити свічки. В цю мить прибіг Самат, задиханий, в пальтечку нарозпашку. Він забігав навколо машини, покататися хотілось йому. Асель піймала сина і, не відпускаючи, стала біля кабінки. Вона подивилася на мене з докором, з таким болем і жалістю, що я ладен був у ту хвилину зробити що завгодно, аби тільки спокутувати провину, повернути їх собі. Я пригнувся до неї з розчинених дверцят:

— Асель! Бери сина, сідай! Повезу, як тоді, назавжди! Сідай,— заблагав я під шум мотора.

Асель нічого не сказала, тихо відвела вбік затуманені слізьми очі, заперечливо похитала головою.

— Поїдьмо, мамо! — потягнув її за руку Самат.— Покатаємося.

Вона йшла, не оглядаючись, низько схиливши голову. А Самат рвавсь назад, не хотів іти від машини.

— Готово! — крикнув Байтемір, закривши капот, подав мені в кабінку інструмент.

І я поїхав. Знову баранка в руках, знов дорога в гори,— машина мчала мене, яке їй було діло...

Так я знайшов Асель з сином на перевалі, так ми зустрілися і розсталися. Усю дорогу до кордону й назад я думав і нічого не міг придумати. Стомився від безутішних думок... Тепер уже треба було їхати геть, їхати світ за очі, я не повинен був залишатися тут.

Це я вирішив твердо, з такими думками повертався назад. Проїжджаючи мимо дорожньої дільниці, побачив Самата, він грався осторонь з хлопчиком і дівчинкою трохи старшими за себе в таш-каргон — будували з каміння дворики, загопи для худоби. Можливо, я й раніше помічав їх біля дороги... Виходить, майже щодня проїжджав недалеко від свого сина, навіть не підозрюючи цього. Я зупинив машину.

— Самате! — крикнув я. Глянути захотів на нього. Діти побігли до мене.

— Дядю, ти приїхав покатати нас? — підбіг Самат.

— Атож, трошки прокатаю! — сказав я.

Діти дружно полізли в кабінку.

— Це наш знайомий дядько! — похвалився Самат друзям.

Я провіз їх недалеко, але скільки радості й щастя зазнав при цьому, мабуть, більше, ніж самі діти. А потім висадив їх.

— Біжіть тепер додому! — Дітлахи побігли. Я зупинив сина.— Стривай, Самате, щось скажу! — підняв його на руки, високо підкинув над головою, довго дивився синові в лице, потім пригорнув до грудей, поцілував і опустив на землю.

— А де шабля, ти, дядю, привіз? — згадав Самат.

— Ох, я забув, синку, привезу другим разом! — пообіцяв я.

— Тепер не забудеш, дядю, еге ж? Ми будемо гратися на тому самому місці.

— Гаразд, біжи тепер швидше!

На автобазі в теслярні я вистругав три іграшкових шаблі і захопив їх з собою.

Діти справді чекали мене. Я знову покатав їх у машині. Так почалася дружба з сином і його товаришами. Вони швидко звикли до мене. Ще здалеку бігли до дороги наввипередки:

— Машина, наша машина йде!

Ожив я, людиною став. Іду в рейс, і на душі ясно: якесь хороше почуття везу з собою. Знаю, жде мене син біля дороги. Хоч дві хвилини посиджу поряд з ним у кабіні. Тепер усі мої турботи й думки були про те, як би вчасно встигнути до сина. Я так розраховував час, щоб проїжджати перевал удень. Дні стояли теплі, весняні, діти завжди гралися на вулиці, тому я часто заставав їх біля дороги. Мені здавалося, що заради цього тільки живу й працюю, такий я був щасливий. Та інколи серце завмирало від страху. Може, там, на дорожній дільниці, знали, що я катаю дітей, може, ні, але синові могли заборонити зустрічатися зі мною, не пускати його до дороги. Я дуже боявся, благав у душі Асель і Байтеміра не робити цього, не відбирати у мене бодай цих коротеньких зустрічей. Але одного разу так воно й сталося...

Наближалось Перше травня. Я вирішив зробити синові подарунок до свята. Купив заводну машину, грузовичок. Того дня я загаявся на автобазі, виїхав пізніше і дуже поспішав. Може, через те у мене було якесь недобре передчуття, я хвилювався, тривожився без усякого приводу. Під'їжджаючи до дорожньої дільниці, я витяг згорток, поклав поряд з собою, уявляючи, як зрадіє Самат. Іграшки у нього були й кращі, але це особливий подарунок — від знайомого шофера з дороги хлопчаківі, який мріє стати шофером. Однак Самата цього разу на дорозі не було. Діти підбігли без нього. Я вийшов з кабіни

— А де Самат?

— Дома, захворів він,— відповів хлопчик.

— Захворів?

— Та ні, він не захворів! — впевнено пояснила дівчинка,— Мама не пускає його сюди!

— Чому?

— Не знаю. Каже, не можна.

Я похмурнів: от і кінець усьому.

— На, віднеси,— подав був я хлопчикові згорток, та одразу ж роздумав.— Або ні, не треба.— Взяв назад, понуро пішов до машини.

— А чому дядько не катає нас? — спитав хлопчик у сестри.

— Він хворий,— похмуро відповіла вона.

Так, угадала дівчинка. Гірше за всяку хворобу скрутило мене. Всю дорогу роздумував я, як могло статися, що Асель так озлобилася на мене. Невже в ній не лишилося ані краплини бодай жалості, хоч би який був я поганий. Ні, не вірилося мені... Не схоже це на Асель, тут щось інше. А що? Звідки мені знати... Я старався переконати себе, що син і справді трохи захворів. Чому я не повинен вірити хлопчикові? Я так переконав себе в цьому, що мені почало ввижатися, як кидається син у гарячці, як він марить... А що, як треба допомогти чим-небудь, ліки якісь дістати чи повезти до лікарні? Люди ж живуть на перевалі, а не на міському проспекті! Просто змучився, аж змарнів. Поспішав назад, не уявляв собі, що́ можу зробити, як повестись, знав лише одно: швидше побачити сина, швидше... Я вірив, що зустріну його, серце мені підказувало. І як на зло, скінчилося пальне в баку, довелося зупинитись біля бензоколонки на перевалочній базі...

Мій попутник Ільяс замовк. Потираючи долонею розпашіле лице, тяжко зітхнув, підняв вікно і знову, який уже раз, закурив.

Було вже далеко по півночі. Крім нас, у поїзді, мабуть, усі спали. Колеса вистукували на рейках своєю нескінченну дорожню пісню. За вікнами бігла ясна літня ніч, мелькали вогники полустанків. Паровоз гучно гудів на бігу.

— Отут ви, агаю, підійшли до мене, і я відмовив вам. Тепер розумієте чому? — задумливо посміхнувся мій сусід.— Ви залишилися біля бензоколонки, потім обігнали мене на «Победі». Це я помітив... Еге ж, їхав, хвилювався страшенно. Передчуття не обмануло мене. Самат чекав біля дороги. Угледівши машину, побіг напереріз:

— Дядю! Дядю шофер!

Здоровий мій хлопчик! Ох, як я зрадів, в обійми не вмістити мого щастя!

Я зупинився, вискочив з кабіни, побіг назустріч синові.

— Ти що, хворів?

— Ні, мама не пускала. Вона каже, щоб я не катався на твоїй машині. А я плакав,— пожалівся Самат.

— Ну, а як же ти прийшов зараз?

— А тато сказав, що коли хочеться людині катати дітей, то нехай катає.

— Он як?

— А я сказав, що буду шофером...

— Та ти й будеш, ще яким! А знаєш, що я привіз тобі? — Я дістав іграшкову машину.— Дивися, заводний грузовик, саме щонайбільш підхоже для маленьких шоферів!

Хлопчик почав усміхатись, аж засяяв.

— Я завжди-завжди їздитиму з тобою, дядю, еге ж? — глянув він на мене з проханням в очах.

— Звичайно, завжди! — запевнив я його.— А хочеш, поїдемо зі мною на Перше травня до міста, машину прикрасимо прапорцями, а потім я тебе привезу.

Важко зараз пояснити, чому я це сказав, яке мав право, і, головне, чому я сам раїтом повірив у це. Мало того, я пішов далі.

— А коли сподобається, залишишся у мене назавсім! — цілком серйозно запропонував я синові.— Ми житимемо в кабіні, я тебе скрізь возитиму з собою і нікуди не відпущу, не розстануся з тобою. Хочеш?

— Хочу! — одразу погодився Самат.— Ми житимемо в машині! Ідьмо, дядю, їдьмо зараз!..

Буває, що й дорослий наче дитиною стає. Ми сіли в кабінку. Я невпевнено ввімкнув запалювання, натиснув на стартер. А Самат радий, сміє мене, лашчиться, підстрибує на сидінні. Машина рушила. Самат зрадів ще більше, сміється, каже мені щось, показує на руль, на кнопки приладної дошки. І я разом з ним звеселився. Та опам'ятався, в жар кинуло. Що я роблю?! Загальмував, однак Самат не дав зупинитись.

— Швидше, дядю, швидше поїхали! — просив він.

Як мені було відмовити дитячим щасливим очам? Я надав газу. Тільки розігналися, як попереду показався грейдер, що підновляв шосе. Грейдер розвернувся, пішов назустріч, а за ним в кінці загону стояв Байтемір. Він перелопачував грабаркою гудрон на розвороті. Я розгубився. Хотів зупинитись, та було вже пізно: далеко завіз хлопчика. Я пригнувся нижче і шалено газонув. Байтемір нічого не помітив. Він працював, не підводячи голови: хіба мало машин проходить кожної хвилини. Але Самат побачив його:

— А он тато! Дядю, давай візьмемо і тата, га? Зупини, я покличу тата!

Я мовчав. Зупинитися тепер ніяк не можна було, що я скажу? Самат раптом оглянувся назад, перелякався, закричав, заплавав:

— Я хочу до тата! Зупини, я хочу до тата! Зупини, не хочу! Ма-мо!..

Я загальмував, заводячи машину за скелю на завороті. Кинувся заспокоювати сина:

— Не плач, Самате, ну, не треба! Я зараз відвезу тебе назад. Тільки не плач!

Але переляканий хлопчик нічого не хотів знати.

— Ні, не хочу! Я до тата! Відчини!

От, бачте, яка okazія трапилася.

— Та ти не плач! — благав я. — Зараз відчиню, тільки заспокоєся! Я сам поведу тебе до тата. Ну, виходь, підемо!

Самат сплигнув на землю і з плачем побіг назад. Я затримав його:

— Стій! Витри сльози. Не треба плакати. Я прошу тебе, синку мій рідний, не плач! А машину свою, що ж ти, га? Дивись! — Я схопив іграшку, тремтячими руками завів її. — Дивися, як вона побіжить до тебе, лови! — Машина покотилася по дорозі, наткнулася на камінь, перекинулася і шкереберть полетіла в кювет.

— Не хочу! — ще дужче зайшовся плачем Самат і побіг від мене неоглядки.

Гарячий клубок підступив до горла. Я кинувся наздоганяти сина:

— Стій, та ти не плач, Самате! Стривай, я твій... я твій... Ти знаєш!.. — Але язик не повернувся сказати.

Самат тікав від мене, не оглядаючись, і зник за поворотом, Я добіг до скелі, зупинився, дивлячись услід синові.

Я бачив, як Самат підбіг до Байтеміра, який працював на дорозі, і кинувся до нього. Байтемір присів, обняв його, пригорнув до себе. Хлопчик теж обійняв його за шию, боязко поглядаючи в мій бік.

Потім Байтемір взяв його за руку, перекинув грабарку через плече, і вони пішли дорогою — великий і маленький чоловіки.

Я довго стояв, притулившись до скелі, потім повернув назад. Зупинився біля іграшкової машинки. Вона лежала в кюветі колесами догори. Сльози потекли у мене по обличчю. «Ну, от і все!» — сказав я своїй великій машині, глядячи її по капоту. На мене війнуло теплом мотора. Щось рідне було тепер навіть у машині, свідку мого останнього побачення з сином...

Ільяс підвівся, пішов у коридор.

— Подихаю свіжим повітрям, — сказав він на дверях.

Я залишився в купе. Передсвітанкове небо ясніючою смугою коливалося за вікном. Ледь помітно мелькали телеграфні стовпи. Можна було погасити світло.

Я лежав на полиці й думав, чи розповісти Ільясові те, що мені було вже відомо і чого він не знав? Але він не з'являвся. Так я йому нічого й не розповів.

З дорожнім майстром Байтеміром мені довелося познайомитись тоді, коли Ільяс уже знав, що Асель і його син живуть на перевалі.

На Памір чекали делегацію дорожніх робітників Киргизії. В зв'язку з цим таджицька республіканська газета доручила мені написати нарис про киргизських гірських дорожників.

Серед делегатів був Байтемір Кулов, один з кращих дорожніх майстрів.

Я приїхав на Долон, щоб познайомитися з Байтеміром.

Зустрілися ми несподівано і спочатку дуже вдало для мене. Десь на самому перевалі наш автобус зупинив робітник з червоним прапорцем у руці. Як виявилось, щойно стався обвал і ремонтники розчищали дорогу. Я вийшов з автобуса, попрямував до місця обвалу. Ділянку вже було взято в міцні опалубки. Бульдозер скидав землю під укис. Там, де він не міг розвернутись, орудували робітники з трамбовками і лопатами в руках. Чоловік у брезентовому плащі й кирзових чоботях ішов перед бульдозером і давав команду трактористові:

— Візьми трохи ліворуч! Зайди ще разок! Пройди над опалубкою! Так! Стоп! Назад!..

Дорогу було майже відновлено, проїзд розчищено. Шофери з обох боків шалено сигналили, лаялися, вимагаючи відкрити дорогу, а чоловік у плащі, не звертаючи уваги, спокійно розпоряджався. Він знову й знову заставляв бульдозер проходити туди й назад по дорозі, утоптуючи ґрунт в опалубці. «Це, мабуть, і є Байтемір. Хазяїн свого діла!» — вирішив я. І не помилився — це був Байтемір Кулов. Нарешті дорогу було відкрито, машини роз'їхалися.

— А ви чого ж, автобус же пішов? — сказав мені Байтемір.

— А я до вас!

Байтемір не виявив свого здивування. Просто й з гідністю потиснув мені руку:

— Радий буду гостей!

— У мене до вас, Баке, справа, — звернувся я, називаючи його зменшеним ім'ям. — Ви знаєте, що наші дорожники мають поїхати в Таджикистан?

— Чув.

— Так-от, перед вашим від'їздом на Памір я хотів поговорити,

В міру того як я поясняв мету свого приїзду, Байтемір усе більше хмурився, задумливо погладжуючи жорсткі бурі вуса.

— Що ви приїхали, це добре,— сказав він,— але на Памір я не поїду, і писати про мене не варто.

— А чому? Діла? Чи дома щось?

— Діла які — дороги. Самі бачите. А дома? — він примовк, дістаючи цигарки.— Дома... теж, звісно, діла, як в усіх, сім'я... Однак на Памір я не поїду.

Я заходився доводити йому, пояснювати, як важливо, щоб у складі делегації був такий дорожній майстер, як він. Байтемір слухав більше з ввічливості, умовити його мені так і не вдалося.

Я був дуже роздосадуваний і перш за все на себе. Зрадило мене професійне чуття, не так я підійшов до цієї людини. Мені довелося поїхати ні з чим, не виконавши завдання редакції.

— Що ж, Баке, пробачте мені, я поїду. Підійде зараз якась попутна машина...

Байтемір уважно подивився на мене спокійними, розумними очима, усміхнувся у вуса:

— Миські киргизи забувають звичай. У мене є дім, сім'я, дасторкон¹, і можна заночувати. Раз ви приїхали до мене, поїдете завтра з дому, а не з дороги. Ходімо, я відведу вас до дружини і сина. Не ображайтеся на мене, мені ще обхід треба зробити завидна. Я хутко повернуся. Робота така...

— Постривайте, Баке,— попросив я.— Піду і я разом з вами в обхід.

Байтемір лукаво примружився, оглядаючи мій міський костюм.

— Та начебто й незручно вам бродити зі мною. Кінці далекі, дороги круті.

— Нічого!

І ми пішли. Зупинялися біля кожного моста, завороту, біля круч і звисаючих скель. Звісно, ми розговорилися. Досі для мене загадка, з чого, з якого слова почалося, яким чином я завоював довір'я й симпатію у Байтеміра. Він розповів мені всю свою історію й історію своєї сім'ї.

Розповідь дорожнього майстра

Ви спитали, чому я не хочу їхати на Памір. Я сам памірський киргиз, а опинився тут, на Тянь-Шані. Мало не хлопчаком потрапив я на будівництво Памірського тракту. Пішов по комсо-

¹ Дасторкон — святкова скатерка з угощенням для гостей.

мольському заклику. Працювали ми завзято, охоче, особливо молодь. Ще б пак, дорога йшла на неприступний Памір! Вийшов я в ударники, одержував премії, нагороди. Та це так, до слова.

Там, на будівництві, зустрів я одну дівчину. Покохав її, дуже покохав. Була вона гарна та й розумниця. Прийшла з аїлу на будівництво: на ту пору для киргизької дівчини це була не проста річ. І зараз не така легка дівоча дорога, самі знаєте,— звичаї ще сковують. Минуло щось із рік. Будівництво тракту підходило до кінця. Потрібні були кадри для експлуатації дороги. Побудувати її — півділа, це можна подолати спільними силами, а от потім доглядати дорогу треба вміючи. Був у нас один молодий інженер — Хусаїнов, він і зараз на будівництві доріг, визначний працівник. Дружили ми з ним. Хусаїнов і напоумив мене поїхати на курси. Думав я, не діждеться Гульбара, повезуть її в аїл, ба ні, діждалася. Ми одружились і залишилися там, на дорожній ділянці. Жили добре, дружно. Треба сказати, для дорожників, які живуть у горах, на перевалах, міцна сім'я, дружина — особливо багато важить. Пізніше я зазнав цього на собі. І якщо полюбив я на все життя свою роботу, то в цьому була чимала заслуга моєї дружини. Народилася у нас дівчинка, а потім друга, і тоді якраз грянула війна.

Памірський тракт став мов ріка під час зливи. Хлинув народ униз — ішов до армії.

Моя теж прийшла черга. Ранком ми всі вийшли з дому до дороги. Маленьку донечку я ніс на руках, старшенька йшла рядом, учепившись за мене. Гульбара моя, сердешна Гульбара! Вона кріпилася, намагалась бути спокійною, несла мій похідний мішок, але ж я знав, як ото їй залишатися в безлюдних горах, на дорожній ділянці з двома малими дітьми. Я збирався відправити їх в аїл, до своїх родичів, але Гульбара не захотіла. Переб'ємося, каже, ждатимемо тебе, та й дорогу не можна залишити без догляду... Останній раз ми стояли біля обочини шосе, я дивився на дружину, на дітей, прощався. Зовсім молодими були ми тоді з Гульбарою, тільки починали жити...

Потрапив я до саперного батальйону. Скільки понаробляли ми на війсьній землі доріг, переправ, мостів. Ліку нема! Через Дон, через Віслу і Дунай ішли. Дубієш, бувало, в крижаній воді, горіш у диму й полум'ї, снаряди вибухають навкруги, розтрощують переправу, люди гинуть, і вже сили нема ніякої, швидше б убили, чи що! Та як згадаєш своїх, що ждуть у горах, і звідки тільки сила береться. Ні, думаєш, не за тим я прийшов з Памиру, щоб загинути тут, під мостом. Зубами крутив дрот на кріпленнях, що поволі розсувалися, не здавався... І не загинув, дійшов майже до Берліна.

Дружина писала мені часто, добре, що пошта мимо по тракту проходила. Писала про все докладно і про дорогу теж — вона залишилася майстром замість мене. Знав, важко їй, дорога ж не де-небудь, а на Памірі.

Тільки весною сорок п'ятого перестав я раптом одержувати звістки. Ну, звичайно, на фронті всяк буває, заспокоював себе. І от одного разу викликають мене до штабу полку. Так і так, мовляв, старшино, повоював, подяка тобі, нагороди. Повертайся додому, ти там зараз потрібніший. Я, звісно, зрадів. Телеграму навіть надіслав. На radoщах і не задумався над тим, чому мене відпустили додому раніше строку...

Прибув я до своїх місць, до військкомату поки що не заїжджав, устигну ще, думав собі, нікуди не подінусь. Додому! Зустрілася попутна полуторка, і рушив я нагору Памірським трактом.

Крила б мені, звук на фронтних машинах роз'їжджати, кричу шоферові в кабіну:

— Натисни, браток, не жалій ти своєї деренчалки! Додому їду!

І ось уже близько. За поворотом моя дільниця. Не втерпів. Сплигнув на ходу з машини, речовий мішок за плече — й бігом. Біжу, біжу, поминув поворот і... нічого не пізнаю. Все начебто на місці: і гори стоять там же, і дорога та сама, тільки нема житла. Ані душі кругом. Саме лише каміння лежить навалом. Двір наш був трохи на відшибі, під самою горою. Місця там тісні. Як глянув я на гору — зомлів. Снігова лавина зірвалася з кручі. Геть усе знесла на своєму шляху, нічого не залишила, наче кігристою лапою зірвала землю зі схилу і далеко вниз по улоговині проорала величезну яругу. Дружина писала в останньому листі, що снігопади були глибокі і раптом почалися дощі. Треба було завчасно висадити в повітря лавину, спустити її, та хіба це жіноче діло...

От тобі й зустрівся зі своєю сім'єю! Тисячу разів дивився смерті у вічі, живий повернувся з пекла, а їх тут як не було... Стою й зрушити не можу. Закам'яніло все в мені, ніби й не живий я вже. Чую тільки, речовий мішок сповзає з плеча і падає до ніг. Так я й покинув його там, подарунки віз дочкам, дружині, обміняв по дорозі дещо з барахла на леденці... Довго стояв я, все мовби чекав якогось дива. Потім повернувся і пішов назад. Зупинився раз, глянув: гори розхитуються то в один, то в другий бік, зсуваються, навалюються на мене. Закричав я й кинувся бігти. Геть! Геть з проклятого місця! Отоді я й заплакав...

Не пам'ятаю, як і куди я йшов, на третій день опинився на станції. Блукаю серед народу, мов неприкаяний, Гукнув мене на

Ім'я якийсь офіцер. Дивлюся — Хусаїнов, повертається додому, демобілізувався. Я розповів йому про своє нещастя. «Куди ж, — каже, — ти тепер?» А я й сам не знаю! «Ні, — каже, — не годиться так, перетерпи. Не дозволю тобі тинятися самому. Ідьмо на Тянь-Шань будувати дорогу, а там видно буде...»

Так я й потрапив сюди. Перші роки мости будував на трасі. Час минав, треба було улаштуватися десь на постійне життя. Хусаїнов тоді працював уже в міністерстві. Він часто заїжджав до мене, радив піти на колишню роботу дорожнім майстром на дільницю. Я не наважувався. Страшно було. На будівництві я не сам, з людьми, все-таки легше. А там, хто його знає, пропаду з туги. Я все не міг отямитися, минуле не забувалося. Немов скінчилося на тому життя і нічого нема попереду. Про одруження й думки не було. Дуже любив я свою Гульбару і діток. Здавалося, що ніколи й ніхто не замінить мені їх. А женитися так, аби тільки жити, — це не діло. Краще залишатися самому.

Ну, надумав я все ж піти на дільницю майстром: спробую, не вийде — поїду куди-небудь. Дали мені дільницю тут, на самому перевалі. І нічого, поволі прижився, звик. Може, тому, що дільниця клопітна: перевал. А мені навіть краще. Згодом трохи ушух біль в душі, притупився. Інколи тільки снілося: стою скам'янілий перед тим місцем, де був двір, і почуваю, як сповзає речовий мішок з плеча... В такі дні зранку йшов на дорогу і не повертався додому до пізнього вечора. Так я й залишився сам. Щоправда, коли-не-коли ворухнеться сумна думка: «А може, ще буде мені щастя?»

І прийшло воно, важке, болісне, коли менш за все я цього чекав.

Якось років чотири тому у сусіда мати захворіла. Самому йому важко врватися з дому: робота, сім'я, діти, а старенькій з кожним днем усе гірше. Я й вирішив показати її лікарям. Прийшла якраз на дільницю машина від дорожнього управління, щось привезла. На ній ми й поїхали до міста. Лікарі хотіли були влаштувати стареньку в лікарню, та куди там. «Помирати-му, — каже, — дома, не хочу тут залишатись. Вези мене додому, а то проклянущу». Так і довелося везти назад. Час був уже пізній. Поминули перевалочну базу. Раптом шофер зупинив машину, Чую, питає:

— Куди вам?

Жіночий голос відповів щось, почувлися кроки.

— Сідайте! — сказав шофер. — Чого ж ви? — і підігнав машину.

До борту підійшла молоденька жінка з дитиною на руках і з невеличким вузликом. Я допоміг їй забратися в кузов, дав

місце біля кабіни, щоб вітер менше лютував, сам примостився в кутку.

Ми поїхали. Холод був страшенний. Вітер дув вогкий, пронизливий. Дитина розплакалася. Вона її колихала, бавила, а та й не думала заспокоюватись. От біда! В кабіну б жінку посадити, та там стара ледве жива. Тоді я доторкнувся до її плеча:

— Ану, дайте мені дитину, може, заспокоїться, а самі пригніться нижче, все-таки вітру менше.

Я заховав малюка під кожушок, пригорнув до себе. Він стих, засопів носиком. Гарненький такий, місяців з десять було йому. Я держав його під лівим боком. І раптом ворухнулося моє серце в грудях, сам не знаю чого, забилося, як підстрелений птах. Тужно й радісно мені стало. «Ех, невже ніколи не бути мені батьком?» — подумав я. А малюк приткнувся, і діла йому аніякого.

— Хлопчик? — спитав я.

Вона кивнула головою. Бачу, змерзла бідолашна, пальто на ній легеньке. А я й узимку плащ ношу поверх кожушка, не можна в нашій роботі без нього. Притримуючи малюка, я протягнув їй вільний рукав:

— Тягніть з мене плащ. Так застудитися можна.

— Ні, що це ви, не турбуйтеся,— відмовилася вона.

— Тягніть, тягніть! — наполіг я.— Закривайтесь од вітру.

Вона закуталася в плащ, я підіткнув поли їй під ноги.

— Нагрілися трохи?

— Нагрілась.

— А чого ж це ви так пізно?

— Та так уже довелось,— стиха відповіла вона.

Тим часом ми поїхали міжгір'ям. Тут було рудникове селище. Всі вже спали, у вікнах темно. Собаки гавкали й бігли за машиною. І раптом я спохватився: куди ж вона їде? Я чомусь думав, що на рудник, далі нікуди: перевал, а там наша дільниця.

— Ви, мабуть, приїхали? — сказав я їй і постукав у кабіну.— Залишилося недалеко до перевалу, а далі машина не піде.

— А тут що? — спитала вона.

— Рудник. Вам хіба не сюди?

— Я... я сюди їхала,— непевно сказала вона. Але потім швидко встала, подала мені плащ, взяла на руки дитину. Малюк зараз же почав хникати. Щось тут було негаразд, біда якась у неї. Залишити її саму вночі на холоді?

— Вам нікуди їхати! — не вагаючись, прямо сказав я.— Не подумайте чогось поганого. Дайте сюди малюка! — Я майже силою взяв його.— Не відмовляйтесь. Переночуете у нас на дільниці, а там діло ваше. Все! Поїхали! — крикнув я шоферові.

Машина рушила. Жінка сиділа мовчки, уткнувши лице в долоні. Не знаю, може, й плакала.

— Не бійтеся! — заспокоював я. — Я вам нічого поганого не заподію... Я дорожній майстер Байтемір Кулов. Можете вірити мені.

Улаштував їх у себе. Була у нас вільна кімнатка в прибудові у дворі, вклався я там на тапчані. Довго не міг заснути. Роздумував. Якийсь неспокій був у мене на душі. Розпитувати незручно, я й сам не люблю цього, а все ж довелося дещо спитати, може, людині допомога потрібна. Відповідала вона стримано, неохоче. Проте я вгадував те, що вона не договорювала. Коли у людини якась лихо, за кожним її словом — десять невимовлених. Пішла вона з дому, від чоловіка. Горда, мабуть. Помітно, що страждає, побивається, але не здається. Ну що ж, кожному вільно діяти, як він хоче. Йй видніше. І все ж жаль мені було її, зовсім молода жінка. На дівчину схожа, струнка така. Ласкава, мабуть, сердечна. Як міг чоловік допустити, щоб вона кинула все й пішла від нього? Ну, та це їхня справа. Посаджу завтра на якусь попутну машину — і до побачення. Стомився я в той день, засинаю, і здається мені, що їду в машині, а під кожушком у мене малюк. Пригрівся, пригортається під серцем.

Встав я на світанку. Пішов в обхід, та чогось скоро повернувся. Як там, думаю, мої гості? Обережно, щоб не розбудити, затопив пічку, поставив самовар. А вона, бачу, вже встала і зібралася їхати. Дякує мені. Без чаю я їх не відпустив, заставив трохи почекати. Мій нічний попутник — малюк — був забавним хлопчиком. З великою радістю погрався я з ним... За чаєм спитав:

— Вам куди їхати?

Вона подумала і сказала:

— До Рибачого.

— Рідні там?

— Ні. Батьки мої в аїлі, за Тосором.

— О, то це вам з пересадкою доведеться. Незручно.

— А я й не їду туди. Не можна нам в аїл, — задумливо сказала вона синові. — Ми самі винні.

Я подумав, що вона, мабуть, вийшла заміж проти волі батьків. Як потім виявилось, так воно й було.

Зібралися вони йти на дорогу, але я умовив їх зачекати, посидіти поки що дома, щоб не стояти з дитиною на вітрі. Машину міг і я зупинити.

Я йшов до дороги, а на душі було тяжко. Не знаю чому, сумно й тужливо ставало, коли думав, що от вони зараз поїдуть, а мені знову лишатися самому.

Спочатку попутних машин не було. А потім я пропустив одну, не підняв руки. І сам злякався. Навіщо я це роблю? Отут і почалися мої муки. Машини йшли, а я все відкладав. «Зараз,— думаю собі,— оту машину зупиню»,— і знову рука не піднімалася. Аж у жар кинуло мене. Вона чекає там, надіється. Огидним став сам собі, а вдіяти нічого з собою не можу. Ходжу по дорозі туди й сюди. Якись виправдання, причини знаходжу. То кабіна холодна — шибки вибиті, то машина не та, то шофер не сподобався — лихач, а може, напідпитку. А коли машини йшли з зайнятими кабінами, радів, як хлопчисько. Тільки не зараз, тільки б ще трохи, ще хвилин з п'ять побула б дома. «А куди їй їхати? — подумав я.— В аїл не можна, сама сказала. До Рибачого, де приткнеться вона там з дитиною? Занапастить малюка, зима ж. То нехай краще залишається тут. Поживе трохи, поміркує, що й до чого. Може, повернеться назад до чоловіка. Чи він її розшукає...»

Ех, мука мені з нею, краще б я одразу привів її до дороги й випровадив! Години зо три я отак ходив і тупцявся на місці. Зненавидів себе. «Ні,— думаю,— приведу її й при ній зупиню машину. Інакше нічого не вийде». Пішов назад додому. А вона вже виходить з дверей, стомилася чекаючи. Мені стало соромно, глянув на неї, як хлопчисько, що дуже завинив.

— Заждалися? — пробурмотів я.— Машин нема попутних, не те що нема, не підходящі начебто. Ви пробачте мені... Не подумайте чогось... Ради бога, зайдіть на хвилину в дім. Дуже прошу вас!

Вона здивовано й сумовито подивилася на мене. Мовчки вернулася в дім.

— Ви жалієте мене? — спитала вона.

— Ні, не через те. Розумієте... Боюся за вас. Важко вам буде. Як житимете?

— Працюватиму. Мені не звикати.

— Де?

— Десь улаштуюся. Але назад не повернусь і в аїл не поїду. Буду працювати й жити.

Я замовк. Що я міг відказати? Вона зараз ні про що не думала. В ній відчувалися образа, гордість. Ці почуття гнали її невідомо куди. Та легко ж сказати — буду працювати й жити. Не так-то одразу це налагодиться. А неволити людину не можна.

Хлопчик потягся до мене. Я взяв його на руки. Поцілував, а сам думаю: «Ех, гарненький ти мій, доведеться нам зараз розстатися. Любим ти мені став, як свій, рідний...»

— Ну що ж, ходімо,— стиха сказав я.

Ми підвелися. Я поніс малюка, але на дверях зупинився. — А робота й у нас знайдеться,— мовив я.— Можете жити і працювати. Є й квартира невеличка. Справді, залишайтеся. Не поспішайте. Поїхати завжди встигнете. Подумайте...

Вона спершу не погоджувалася. Та кінець кінцем я переконав її.

Так Асель з синашем залишилися у нас на дорожній дільниці.

Кімнатка, прибудована у дворі, була холодна, і я настояв, щоб Асель з сином оселилася в моєму домі, а сам перебрався в прибудову. Мене це цілком улаштувало.

Відтоді життя моє стало іншим. Ніщо начебто не змінилося, я, як і раніше, залишався сам, але ожила в мені людина, відігрілася душа після довгої самотності. Звичайно, і раніше я був серед людей, але можна жити з ними поряд, працювати, дружити, робити спільне діло, допомагати й приймати допомогу, і все-таки є такий бік життя, якого нічим не заміниш. Прив'язався я до малюка. В обхід іду, вкутаю його тепліше і беру з собою, ношу по дорогах. Весь вільний час бував з ним. Не уявляв собі, як жив раніше. Сусіди мої — люди хороші, добрі були і до Асель, і до Самата. Дітей хто не любить? А Асель щиросерда, відверта, скоро прижилася на дільниці. Я ж прикипів до малюка ще й через Асель. Чого там критися, та й від себе ж я не приховав, як не намагався. Полюбив я її. Полюбив одразу на все життя, всією душею. Всі прожиті на самоті роки, вся туга й страждання, все, що було втрачено, все злилося в цьому коханні. Але сказати про це я не мав права. Ждала вона його. Довго ждала, хоч і знаки не давала. Часто помічав я, коли працювали ми на дорозі, як зустрічала й проводжала вона з чеканням в очах кожну машину, що проходила мимо нас. А іноді брала сина, йшла до дороги і цілими годинами просиджувала там. А він не з'являвся. Не знаю, хто він був і який з себе, про це я не питав, і вона ніколи не розказувала.

Час минав потроху. Самат підростав. Ох і жвавий, славний карапуз! Не знаю, навчив його хто чи сам він, тільки почав звати мене татом. Як побачить, кидається на шию: «Ата! Ата!» Асель задумливо усміхалася, дивилась на нього. А мені і радісно й боляче. Радий би йому батьком бути, та що вдіеш...

Того року якось улітку ремонтували ми дорогу. Машини йшли проїздом. Асель раптом крикнула одному шоферові:

— Гей, Джантаю, зупинися!

Машина проскочила з розгону і загальмувала. Асель побігла до шофера. Про що вони там поговорили, не знаю, але почув, як вона раптом крикнула:

— Брешеш ти! Не вірю! Ідь звідси! Ідь зараз же!

Машина пішла далі, а Асель кинулася через дорогу і побігла додому. Здається, плакала вона.

Робота валилася з рук. Хто він? Що сказав їй? Всякі сумніви і догадки змагали. Не втерпів я, пішов додому, а Асель не виходить. Увечері я все ж зайшов до неї.

— А де Самат? Скучив я за ним!

— Ось він, тут,— сумовито відповіла Асель.

— Ата! — потягся до мене Самат.

Я підняв його на руки, бавлю, а вона сидить сумна і мовчить.

— Що сталося, Асель? — спитав я.

Асель тяжко зітхнула.

— Поїду я, Баке,— відповіла вона.— Не через те, що мені тут погано. Я вам дуже вдячна, дуже. Та тільки поїду... Куди-небудь, сама не знаю куди...

Бачу я, справді може поїхати. Мені нічого не лишалось, як сказати правду:

— Що ж, Асель, затримувати не маю права. Але й мені не жити тут. Доведеться піти звідси. А я вже один раз покидав пусте місце. Та що тут пояснити!.. Сама, Асель, знаєш. Якщо ти поїдеш, для мене це буде те ж саме, як тоді на Памірі. Подумай, Асель... А коли повернеться він і серце покличе назад, то не перешкоджатиму, ти, Асель, завжди вільна.

З цими словами я взяв Самата на руки і пішов по дорозі. Довго ходили ми з ним. Нічого не розумів він, малюк мій.

Асель поки що від нас не їхала. Але про що вона думала, що вирішила? Я аж висох за ці дні, змарнів на обличчі.

І от якось опівдні заходжу в двір, дивлюся, Самат по-справжньому намагається ходити. Асель підтримує його, боїться — впаде. Я став.

— Баке, а син твій уже ходить, дивися! — радісно усміхнулася вона.

Як вона сказала? Син твій! Я кинув лопату, присів навпочіпки і поманив до себе малюка:

— Тай-тай-тай, верблюденятко моє! Ну, йди до мене, тупай ніжками по землі, сміливіше тупай!

Самат розкинув руки.

— Ата! — шкутильгає ніжками, біжить. Я підхопив його на льоту, високо підкинув над собою і міцно пригорнув до грудей.

— Асель! — сказав я їй.— Давай-но влаштуємо завтра свято «розрізання пут» для дітвори. Ти приготуй мотузочок з білої та чорної вовни.

— Добре, Баке! — засміялася вона.

— Так-так, обов'язково з білої та чорної вовни...

Я сів на коня, поскакав до друзів-скотарів, кумису привіз, свіжого м'яса, і на другий день ми запросили сусідів на наше маленьке свято «розрізання пут».

Я поставив Самата на землю, слутав йому ноги чорно-білим мотузочком, немов стриножив. А поряд з ним поклав ножиці і скомандував дітям, які стояли на другому кінці двору:

— Хто перший прибіжить і розріже пута, тому перший подарунок, а решті — по черзі. Ану, хлопці! — махнув я рукою.

Діти з гиканням побігли, мов на скачках.

Коли пута розрізали, я сказав Саматові:

— Ну, синку мій, біжи тепер! Берить його, діти, з собою.

Дітлахи взяли Самата на руки, а я промовив їм услід, ні до кого не звертаючись:

— Люди добрі! Мое лошатко побігло по землі! Нехай воно буде бистроногим скакуном!

Самат біг за дітьми, потім обернувся: «Ата!» — і впав. Ми з Асель разом кинулися до нього. Коли я підняв з землі малюка, Асель вперше сказала мені:

— Рідний ти мій!

...Отак ми стали чоловіком і жінкою.

Зимою разом з синашем з'їздили до старих в аїл. Довго ще були вони ображені. Довелося нам з Асель за все відповідати. Я їм усю правду розказав, усе як було. І вони простили Асель, заради внука простили, заради нашого майбутнього.

Час минав непомітно. Саматові зараз п'ятий рік. В усьому у нас з Асель згода, і тільки одного ми ніколи не зачіпаємо, тільки про одне не згадуємо. Між нами ніби мовчазна умова: та людина для нас не існує...

А в житті не завжди буває так, як ти хочеш! Він об'явився тут зовсім недавно...

Трапилася аварія на дорозі. Вночі. Ми з сусідом, помічником моїм, побігли дізнатися, що сталось. Прибігаємо. Вантажна машина врізалася в стовпи. Шофер весь побитий, майже непритомний і п'яний. Пізнав я його, тільки ім'я я не міг згадати. Зарятував він нас одного разу в біді, потягнув на буксирі машину на перевал. А то ж неабияка справа — по Долону. Раніше такого тут не бувало. А він був завзятий, одчайдушний хлопець, притягнув нас до садиби. Дуже сподобався він мені тоді, до душі припав. Незабаром після того хтось добрався до перевалу з причепом. Зовсім небагато лишилося йому, та, мабуть, щось стало на перешкоді. Завалив шофер причіп у кювет, покинув і поїхав. Я подумав ще тоді, чи не він ця одчайдушна голова. Пожалкував, що не пощастило сміливцеві добитися свого, Але після того машини почали ходити

з причепами через перевал. Пристосувалися хлопці і правильно зробили.

Чесно скажу, спершу я не знав, що це був він, чоловік, від якого пішла Асель. Та коли б і знав, зробив би те ж саме. Притяг я його додому, і одразу все стало ясно. В цю мить Асель внесла дрова. Як побачила його, так і посипалися поліна на підлогу. Проте ніхто з нас і знаку не дав. Неначе вперше зустрілися. Тим паче я мусив тримати себе в руках, щоб якимсь необережним словом чи натяком не завдати їм болю, не стати на заваді їм, щоб заново зрозуміли одне одного. Я тут нічого не вирішував. Вони самі мали вирішити: між ними було їхнє минуле, між ними був їхній син, з яким я лежав на ліжку, пригортав до себе і голубив.

Тієї ночі ніхто з нас не спав, кожен думав про своє. І я про своє.

Асель може піти з сином. Це їх право. Нехай вони зроблять так, як велить їм серце й розум. А я... та що казати, не про мене мова, не від мене залежить, я не повинен заважати...

Він і зараз тут, їздить нашою трасою. Де він був усі ці роки, чим займався? Та мені байдуже... Це їхня справа...

Ми з Байтеміром поверталися з обходу. Вечоріло. Сонце вже зайшло, і димчаста весняна заграва розливалася в піднебесі над крижаними вершинами Тянь-Шаню. З ревом мчали по дорозі машини.

— Отак воно буває,— задумливо промовив Байтемір після недовгої мовчанки.— Не слід мені зараз їхати з дому. Якщо Асель надумає йти, нехай совість у неї буде чиста, хай скаже мені про це і вислухає останнє напуття синові. Адже він мені рідніший за рідного. А відібрати його у них не можу. Через те й не їду нікуди. Тим паче на Памір. Не для газети, звісно, я розповідаю. Просто як людина людині...

Замість епілога

З Ільясом ми розсталися в Оші. Він поїхав на Памір, а я в своїх справах.

— Приїду, розшукаю Алібека. Почну нове життя! — мріяв Ільяс.— Не думайте, я не пропаща людина. Мине якийсь час, одружуся, буде у мене дім, сім'я, діти,— словом, усе, як у людей. І друзі, й товариші знайдуться. І лише одного в мене не буде, того, що втрачено безповоротно, назавжди... До останніх днів

своїх, до останнього подиху пам'ятатиму, Асель і все прекрасне, що було між нами.

Ільяс задумався, понуривши голову. Помовчавши, додав:

— В день від'їзду я пішов до озера, на те саме круте узгір'я. Я прощався з Тянь-Шанськими горами, з Іссик-Кулем. Прощай, Іссик-Куль, пісне моя недоспівана! Поніс би я тебе з собою, з синявою твоєю і берегами жовтими, та не дано мені, так само як не можу я понести з собою любов коханої людини. Прощай, Асель! Прощай, тополенько моя в червоній косинці! Прощай, люба. Будь щаслива!

ВЕРБЛЮЖЕ ОКО

Повість

1

Я встиг зачерпнути з джерела лише піввідра води, як над степом пролунав несамовитий крик:

— Гей-ей! Академіку, морду наб'ю-у-у!

Я завмер. Прислухався. Взагалі-то мене звать Кемель, але прозвали «академіком». Так і є: трактор на тому боці зловісно мовчить. Той, хто обіцяє набити мені морду,— це Абакір. Знову нагрімає на мене, облає, а то й замахнеться кулаком. Тракторів два, а я — один. І мушу я доставляти для них на цьому однокінному візку і воду, і пальне, й мастило, і всяку всячину. Трактори з кожним днем ідуть все далі й далі від єдиного на всю округу джерела. Все далі й далі відходять вони од єдиного на всьому білому світі польового стану, де зберігається в цистерні пальне. Пробували були перенести його, та куди там — він теж прив'язаний до води. А отакій Абакір знати нічого не хоче: «Морду наб'ю за простій, та й усе! Не для того я тут ішачу, щоб час гаяти через якогось студентика-слинтя!»

А я й не студентик зовсім. Навіть не пробував потрапити в інститут. Я одразу після школи приїхав сюди, на Анархай. Коли нас вряджали, на зборах говорили, що ми, а значить, і я в тім числі, «славні покорителі цілини, безстрашні піонери оновлених країв». Ось хто я був напочатку. А тепер? Сором признатися: «академік». Так прозвав мене Абакір. Сам я винен. Не вмів приховувати свої думки, розмріюся вголос, мов хлопчисько, а люди потім сміються з мене. Та коли б хто знав, що не так я сам винен у цьому, як наш учитель історії Алдіяров. Краєзнавець! Наслухався я нашого краєзнавця, а тепер ось розплачуюся...

Так і не наповнивши бочку до краю, я виїхав з улоговинки на дорогу. Власне, й дороги ж тут ніколи не було. Це я накотив її своєю бричкою.

Трактор стоїть у кінці величезного чорного поля. А нагорі — на кабіні — Абакір. Вимахуючи в повітрі кулаками, він все ще паплюжить мене, лає на всі заставки.

Я підстьобнув коня. Вода в бочці вихлюпується мені на спину, але я жену щодуху.

Я сам напросився сюди. Ніхто мене не примушував. Інші поїхали до Казахстану, на справжню цілину, про яку в газетах пишуть. А на Анархай я сам подався. Тут тільки першу весну працюють, та й то всього два трактори. Минулого року агроном Сорокін — він тут головний над усіма нами — досліджував на невеликому полі богарний ячмінь. Кажуть, непогано вродив. Якщо й далі так піде, то проблему кормів в Анархайському степу, можливо, вдасться розв'язати.

Та поки що доводиться діяти з оглядкою. Дуже вже посушливий і жаркий Анархай влітку: навіть кам'яні колючки — таштікен — і то, буває, сохнуть на пні. Ті колгоспи, що приганяють сюди з осені худобу на зимівлю, не наважуються поки що сіяти, вижидають: побачимо, мовляв, що в інших вийде... Тому нас тут усіх на пальцях перелічиш: два трактористи, два причіплювачі, куховарка, я — водовоз — та агроном Сорокін. От і вся армія покорителів цілини. Навряд чи хто знає про нас, та й ми не відаємо, що діється в світі. Інколи тільки Сорокін привезе якусь новину. Він їздить верхи в сусіднє урочище до чабанів, лається звідти по рації з начальством та зведення переказує для звітів.

Ота-ак, а я, бач, думав — цілина, масштаби! А втім, це ж усе наш історик Алдіяров. Це він розмальовував нам, школярам, Анархай: «Віками незайманий, розкішний полиновий степ, що стелеться від Курдайського нагір'я аж до комишевих заростей Балхаша! Як переказують, за давніх часів, заблудивши серед пагорбів Анархаю, без сліду зникали цілі табуни, а потім довго блукали там косяки здичавілих коней. Анархай — безмовний свідок минулих епох, арена грандіозних боїв, колиска кочових племен. А в наші дні Анархайському плато судилося стати багатющим краєм відгонного тваринництва...» Ну й так далі, в тому ж дусі...

Добре було тоді розглядати Анархай на карті, там він з долоною. А тепер? Ще на світанку починаю ганяти туди й сюди цю дурну водовозку. Ввечері насилу випрягаю коня і даю йому пресованого сіна, завезеного сюди машиною. Потім їм без усякого апетиту те, що дасть мені наша Альдей, вкладаюся в юрті спати і сплю мертвецьким сном.

А що Анархай розкішний полиновий степ, то це й справді так. Можна було б годинами бродити тут і милуватися його красою, та часу нема.

Все б нічого, та от одного не збагну: чим я не сподобався Абакірові, за що він так ненавидить мене? Коли б я знав, що мене тут чекає... Я готовий був до всяких, так би мовити, стихійних труднощів. Не в гості ж я сюди їхав. Але про людей,

з якими мені доведеться жити й працювати, я чомусь зовсім не думав. Скрізь люди як люди...

Їхав я сюди дві доби машиною. Разом зі мною везли в кузові оцю водовозку на чотирьох колесах, і я навіть гадки не мав тоді, що саме через неї зазнаю тут стільки лиха.

Адже їхав я сюди причіплювачем. Думав, попрацюю весну коло трактора, підучуся і сам стану трактористом. Так мені в районі казали. З цією мрією я й поїхав на Анархай. А коли прибув на місце, виявилось, що причіплювачі вже є, а мене, мовляв, прислали водовозом. Треба було, звісно, одразу ж відмовитися й повернутись додому. Тим паче, що я ніколи не мав діла з хомутами та голоблями. Та й взагалі ніде ще не працював, тільки-от на суботниках допомагав матері на цукроварні. Батько у мене загинув на фронті. Я його не пам'ятаю. От я й вирішив почати самостійне життя. А все-таки треба було одразу повернутись. Посоромився. Стільки гомоніли тоді на зборах! Та й мати не відпускала, вона мріяла побачити мене лікарем. Але я настояв, умовив — допомагатиму, мовляв. Сам рвався, не терпілося скоріше поїхати. Як би я у вічі людям дивився, коли б одразу повернувся? Довелося сісти на водовозку. Проте біди мої почалися не з неї.

Ще коли їхав сюди, я, стоячи в кузові, пильно видивлявся: ось він, стародавній, легендарний Анархай! Машина мчала ледь примітною дорогою, що загубилася серед трохи горбастого зеленіючого степу, злегка повитого вдалині блакитнуватим туманом. Земля ще дихала талим снігом. Але у вологому повітрі вже можна було розпізнати молодий гіркий запах димчастого анархайського полину, паростки якого пробивалися біля кореневищ обманого торішнього сухостою. Зустрічний вітер ніс із собою дзвінке бриніння степового простору і весняної чистоти. Ми гналися за обрієм, а він усе відходив од нас по м'яких, розмитих гребенях далеких косогорів, відкриваючи за буграми все нові й нові анархайські далі.

І здавалося мені, що я чую голоси минулих часів. Здрігалася, гуділа земля від тупоту тисяч копит. Океанською хвилею, з диким гиканням і ревом неслася кіннота кочовиків з піками й прапорами наперевіс. Перед моїми очима проходили страшні побоїща. Дзвенів метал, кричали люди, гризлися, били копитами коні. І сам я теж був десь у цій кипучій сутичці... Але вщухали бої, і тоді розсипалися по весняному Анархаю білі юрти, над стійбищами курився кізяковий димок, паслися навкруги отари овець і табуни коней, під дзенькіт дзвіночків ішли каравани верблюдів не знати звідки і невідомо куди...

Протяглий, розкотистий гудок паровоза повернув мене до дійсності. Закидаючи на вагони густі клуби диму, паровоз ішов далі; немов кінь на всьому скаку з гривою, що розвівалася од вітру, і витягнутим хвостом. Так мені здалося віддалеки. А поїзд ставав усе менший і менший, він перетворився на темну рисочку, а потім і зовсім зник з очей.

Ми переїхали залізницю біля загубленого в степу роз'їзду і рушили далі...

Першого ж дня по прибутті я виказав себе з головою. Я ще не позбувся тих марев, що привиділися мені в дорозі. Недалечко від польового стану на пагорбі стародавня кам'яна баба. Сіра, грубо обтесана гранітна брила століття простояла тут, наче в дозорі, глибоко осівши в землю і втупивши вдаль позбавлений життя тупий погляд. Праве око її, ледь скошене, вищерблене дощами та вітром, здавалося витеклим, порожнім і лякало й віднаджувало людей лиховісним прищупом під важкою подобою повіки. Я довго розглядав бабу, а потім, підійшовши до юрти, спитав у Сорокіна:

— Як ви гадаєте, товаришу агроном, хто міг поставити тут оцю фігуру?

Сорокін збирався кудись їхати.

— Мабуть, калмики,— сказав він, сідаючи в сідло, і поїхав.

Що б було мені на цьому й заспокоїтись! Так ні! Мене мовби хто за язик тягнув, і я звернувся до трактористів та причіплювачів, з якими ще не встиг як слід познайомитись:

— Ні, це не зовсім точно. Калмики були тут у сімнадцятому віці. А це надмогильний пам'ятник дванадцятого віку. Бабу, очевидно, поставили монголи за часів великого нашестя на захід. Разом з ними й ми, киргизи, прийшли з Єнісею сюди, в Тянь-шанські краї. До нас тут жили племена кипчаків, а перед ними — рудоволосі, ясноокі люди.

Я заліз би ще глибше в історію, та мене перебив чоловік у комбінезоні, що стояв біля трактора. Це був Абакір.

— Гей, ти, хлопче! — Він кинув на мене спідлоба роздратований погляд.— Дуже ти вчений. Піді-но принеси з юрти шприц з тавотом.

А я помилився, приніс йому шприц з солідолом.

— Ех ти, академік! — зневажливо процідив він крізь зуби, скоса поглядаючи на мене своїми колючими, в червоних прожилках, очима.— Лекції читаєш нам, неукам, а кобилу від верблюда не вмєєш відрізнити.

Звідси й пішло — Академік.

От і зараз я вже наближаюся зі своєю водовозкою, а він не вгаває. Біжить до мене, грузнучи в ріллі.

— Ти чого це повзеш, мов та воша недобита! Скільки звелиш тебе чекати? Придушу, щеня, все менше одним шмаркатим Академіком буде!

Я мовчки під'їжджаю до трактора. Та й що я можу сказати на своє виправдання? Адже трактор просторує з моєї вини, це факт. Добре ще, причіплювачка Каліпа заступається за мене:

— Ну, заспокойся-бо, заспокойся, Абакіре! Криком тут не зарадиш. Дивися, він і так аж змарнів. Зовсім вимучився, бідолашний.— Вона бере з моїх тремтячих рук відро і заливає воду в радіатор.— Він же й так старається. Бач, аж мокрий увесь, хоч викрути...

— А мені-то що! — огризається Абакір.— Сидів би собі дома та книжки свої читав.

— Ну годі тобі! — умовляє його Каліпа.— Скільки в тобі того зла. Негарно так, Абакіре.

— Все прощати та спускати отаким — задарма помреш. План же з мене питають, а не з тебе. Хіба кому є до того діло, що мене гробить цей учений йолоп!

Далася ж взнаки йому моя вченість. Навіщо тільки вчився я, і звідки взявся на мою голову історик Алдіяров?

Я стараюся якнайшвидше поїхати звідси. Мене ж чекають ще в другому кінці поля. Там тракторист — Садабек, людина літня, серйозна, він хоч і сердиться, але не кричить.

Мотор за моєю спиною заторохкотів. Абакірів трактор рушив з місця і пішов. Я полегшено зітхнув і пошулився під намоклою фуфайкою. І чого це Абакір уродився таким вредним, таким злющим? Ще ж не старий, ледь за тридцять. Щоправда, обличчя трохи відразливе, з буграми на скронях, та й руки чіпкі, клешнюваті, але з себе показний. А очі погані, недобрі. Як тільки що трапиться, наливаються кров'ю, тоді держися, тоді він ні на що не зважає.

Було у нас нещодавно таке діло. Дощ зарядив ввечора, цілу ніч мрячив, нашіпував щось сумне, одноманітне, стікаючи по набряклій кошмі. І до ранку не перестав. Ми нудилися в юрті від вимушеного безділля. Агроном Сорокін поїхав — у нього і в дощ діла аж занадто. Він-бо відповідав і за тваринництво, через те й не було людині ані хвилини спокою, цілісінький день у сідлі.

Коли дощ трохи вщух, причіплювач Есіркеп, молодший брат Садабеків, осідлав мого коня і теж поїхав кудись до чабанів. Альдей і Каліпа взяли відра й пішли по воду до джерела. Залишилися в юрті ми троє — Абакір, Садабек і я.

Ми похмуро мовчали, зайняті кожен своїм ділом. Абакір напівлежав, простягнувши ноги, і кури́в. Садабек сидів біля вогнища на пітнику і орудував швайкою та дратвою, латаючи дірвий чобіт. Я примостився в куточку й читав.

Вогко і якомсь тужно було в юрті. Од намоклої кошми відгонило слабким овечим духом. Зрідка падали зверху крупні жовті, як чай, краплі. А надворі дощ усе бурмотів щось, шепелявив у калюжах.

Абакір з нудьги позіхнув, потягся з хрускотом, зажмурився і, не дивлячись, шпурнув недокурок, що впав на краєчок кошми. І одразу ж задимила смалена вовна. Садабек підняв недокурок і кинув його в попіл.

— Ти б обережніше,— промовив він, протягуючи крізь шкіру дратву.— Важко, чи що, з місця підвестись?

— А що скоїлося? — визивно закинув голову Абакір.

— Кошма загорілася.

— Чи ти ба, яке багатство! — Абакір зневажливо посміхнувся.— Лагаєш свій дірвий чобіт, то й латай собі, тобі іншого й не треба!

— Справа не в багатстві. Ти тут не один і не у себе дома.

— Знаю, що не у себе дома! У себе я б і розмовляти з тобою не став. Зрозумів, пика ти в шкіряних штанях? Та, видно, бог покарав, сиджу у цьому каторжному Анархаї, де місце отаким дурням, як ти і твоя жінка!

Садабек з силою смикнув дратву. Швайка вискочила у нього з руки і полетіла за спину. Він довго дивився на Абакіра ненавидячим поглядом, потім грізно подався наперед, стискуючи в одній руці чобіт, а в другій натягнуту, як струна, дратву.

— Гаразд, нехай я дурень і жінка моя дурна, що приїхала зі мною й годує нас усіх тут! — промовив він, важко дихаючи.— А всі інші анархайці, по-твоєму, каторжники? Ти їх, чи що, пригнав сюди? Ану, відповідай, сволото! — крикнув Садабек і скочив з місця, перехопивши правою рукою халяву підкованого чобота.

Абакір метнувся до гайкового ключа, що лежав осторонь, і втягнув голову в плечі, готуючись до удару.

Я злякався. Це було дуже страшно. Вони могли повбивати один одного.

— Не треба, Абакіре! — кинувся я до них.— Не бий його! Не треба, Садабеку, не зв'язуйтеся! — заблагав я, плутаючись у них під ногами.

Садабек відшпурнув мене геть, і вони закрутилися по юрті, як барси перед сутичкою, втупивши один в одного очі. Потім разом плигнули, і гайковий ключ просвистів у повітрі побіля самої

голови Садабека. Але той в останню мить ухилився і обома руками перехопив ключ. Однак Абакір був дужий. Він підім'яв супротивника під себе, і вони покотилися по підлозі, хропучи й лаючись. Я підскочив до них, кинувся всім тілом на ключ, який упустив Абакір, і, нарешті схопивши його, вибіг з юрти.

— Альдей! Каліпа! — закричав я жінкам, що поверталися з водою. — Швидше, швидше! Б'ються вони, вб'ють...

Жінки поставили відра і кинулися до мене. Коли ми вскочили в юрту, Садабек і Абакір все ще качалися по землі. Ми розборонили їх, обідраних і закривавлених. Альдей потягла була чоловіка до виходу. Та Абакір рвонувся з обіймів Каліпи.

— Ну стривай, пес клишоногий! Ти ще благатимеш пощади, погань смердюча, ти ще визнаєш, хто такий Абакір!

Присадкувата, сухенька Альдей підійшла до нього і сказала прямо у вічі:

— Ану тільки торкни, спробуй! Очі видряпаю! Сам себе не пізнаєш!

Садабек спокійно взяв жінку за руку:

— Не треба, Альдей. Він того не вартий...

Я тим часом вийшов, розшукав закинутий мною в метушні гайковий ключ, відійшов далі од юрти і зарив його в землю біля кам'яної баби. А сам сів і раптом розплакався. Глухі, задушливі ридання стрясали мене всього. Ніхто не бачив мене, і сам я не розумів, що робиться зі мною. Тільки кам'яна баба, немов підслухуючи мое горе, сердито поглядала скося на мене порожньою чорною ямкою. Навкруги стелився мокрий туманний степ, тихий і стомлений. Ніщо ані єдиним звуком не порушувало його одвічного глибокого спокою, і тільки я все ще схлипував, втираючи очі. Довго я сидів тут, дуже довго, аж поки стемніло...

Отак я й живу в цьому найрозкішнішому полиновому степу... Стараюся з усіх сил, та все одно у мене поки що нічого не виходить. Ось зараз знову перепало від Абакіра. Як бути далі, ради собі не дам. Проте й занепадати духом не можна. Треба стояти там, де стоїш. Аж поки не впадеш.

— Ану, Сірко, ворущися! Швидше! Нам з тобою не можна втрачати бадьорості, робота не жде...

2

Назавтра я встав, як тільки почало світати, раніше, ніж звичайно. Ще вчора, лежачи в юрті, я вирішив сам собі: хоч би там що, а зроблю так, щоб ніхто не посмів не те що обляяти мене, а й за щось докорити. Кінець кінцем треба довести, що я нічим не гірший за інших.

Перш за все я розвіз пальне і сам позаправляв баки. Потім поїхав зі своєю бочкою до джерела, щоб до початку роботи залити радіатори водою. Потім треба було встигнути поспідати і знову, не гаючи ні хвилини, возити воду. Поки що діло йшло так, як я розраховував.

Тим часом за білястим серпанком обрію ворухнулося сонце. Воно довго не сходило, гаялося, немов боялось окинути поглядом всю широчінь і дальну анархайської землі. А потім трохи піднялося й виглянуло одним краечком. Що може бути краще за степ на світанку! Неначе розлилося величезне лазурове море та так і застигло блакитними хвилями, що де-не-де вилискують темною прозеленню й жовтизною.

О Анархаю, о великий степе! Чого ж ти мовчиш, про що ти думаєш? Що криєш ти в собі одвіку і що чекає тебе в майбутньому?

То не біда, що я всього-на-всього водовоз. Я ще пануватиму і над цією землею, і над машинами. Адже наші два трактори і те, що ми робимо тут,— це всього лише начало начал. Я десь вичитав, нібито розвідники виявили під Анархаєм великі підземні ріки. Можливо, це лише догадка. Та як би там не було, я вірю, що люди напоять цю землю і на Анархай забувають зелені сади, побіжить вода в прохолодних ариках і тутешні вітри мірятимуть золотаві хлібні лани. Виростуть тут міста й села, і наші нащадки назвуть цей степ благословенною країною Анархай. І через багато-багато років, коли прийде сюди такий самий хлопець, як я, йому, напевно, не доведеться цілісінький день мотатися по степу з водовозкою і вислухувати лайку якогось самодура.

І все-таки я не заздрю йому, бо я перший прийшов сюди!.

Я зупинив водовозку, оглядаючи рапкові простори. В цю хвилину я був найщасливішою, найдужчою і навіть найкращою людиною на землі. Хай благословенна буде країна Анархай!.

Сонце нарешті викотилося з-за обрію — величезне, сяє.

День починався непогано. Принаймні мотори не глухли — я встигав підвозити воду. Але до вечора було ще далеко...

Підїхавши одного разу до джерела, я побачив біля нього невелику отару овець з ягнятами. Їх пригнала сюди якась дівчина. Вона напувала їх із струмка, не підпускаючи до джерела. Звідки вона взялася? Мабуть, прийшла з урочища, що було осторонь від нас, там, за двоголовим горбом. У тих краях розташувалися чабани. Обличчя дівчини здалося мені чимсь знайомим. В якомусь журналі я бачив фотографію молоденької китаянки з отакою, як у цієї дівчини, чілочкою. Тому, мабуть, і здалося мені, начебто я десь бачив її.

Ми мовчки подивилися одне на одного. Моя поява тут була для неї такою ж несподіванкою, як і її присутність для мене. Але я, наче нічого й не було, сплигнув з візка і діловито заходився черпати воду з джерела, наливаючи свою бочку.

Вівці тим часом напилися, і дівчина почала відганяти їх убік. Проходячи повз мене, вона спитала:

— А як зветься це джерело?

Я трохи задумався, дивлячись на округлу водойму, де тьмяно поблискувала скаламучена мною вода. Справді, мало ж якось зватися наше єдине джерело. Поки я думав, вода встоялася, повітлішала на поверхні і потемніла в глибині.

— Верблюже Око! — сказав я, повернувшись до дівчини.

— Джерело Верблюже Око? — Вона труснула чілкою і всмінулася.— Гарно! А воно й справді схоже на верблюже око, таке задумливе...

Ми розговорилися. виявилось, що дівчина з наших місць. Вона знала навіть мого вчителя Алдіярова. Ох, як же це здорово — почути ім'я любимого вчителя тут, у степу, від незнайомої дівчини, яка, думав я, теж не без його впливу потрапила сюди, на Анархай. Вона ще торік закінчила школу, не нашу, а іншу, і тепер працювала сакманницею — помічницею чабана.

— У нас на кошарі колодязна вода солона,— казала дівчина.— А я чула, що десь тут є джерело. Мені й самій закортіло подивитись на живу воду та й ягнят понапувати, нехай і вони знають, яка вона, справжня вода. От вирощу їх, здам до отари, а на осінь поїду вчитися в університет...

— Я теж думаю згодом учитися,— сказав я.— Тільки я по механізації піду. Мене ж послали сюди працювати коло трактора, а це так...— показав я на бочку,— тимчасово допомагаю... Мають прислати іншого водовоза...

Ну це вже я дарма, звісно, ляпнув, просто сам не помітив, як зірвалося з язика. Від сорому мені стало страшенно жарко, та одразу я й похолов:

— Ге-ей, академіку, морду наб'ю-у-у! — долинув здалека ненависний Абакірів голос.

— Ой та й забалакався ж я!

— Що там таке? — не збагнувши, в чому річ, спитала дівчина.

— Та це так,— пробурмотів я, червоніючи.— Воду треба везти.

Дівчина погнала овець своєю дорогою. А він, Абакір, стоячи на кабіні трактора в далекому кінці загону, горлав на всю горлянку, розмахуючи кулаками.

— Та їду я, їду! Вгамуйся ти! Не можна ж кричати при сторонніх! — прошепотів я в розпачі і погнав коня галопом.

Вода в бочці бовталася, вихлюпувалася, раз у раз обдаючи мене з голови до ніг. Ну й нехай! Хай там не залишиться ані краплі! Не можу я більше терпіти отаке знущання!

Абакір сплигнув з кабіни і, як і того разу, знову кинувся до мене. Я осадив коня.

— Якщо ти так кричатимеш, я покину роботу і піду звідси!

Він розгубився від несподіванки, а потім присвиснув і вилаяв мене.

— Без тебе, шмаркатого академіка, був Анархай і тепер не провалиться, хай він згорить! Қатай собі геть звідси, забирайся додому! Теж мені, ще огризатися здумав, студент-безштанько!

Я скочив з повозки, закинув батіг за трактор і пішов.

— Стій, Кемелю! Не можна ж так! Куди ти, зупинись! — кричала мені вслід Қаліпа.

Та це тільки підстобнуло мене, і я почимчикував ще швидше.

— Не затримуй, нехай забирається геть! — долинув до мене Абакірів голос.— Обійдемося!

— Недолюдок ти, звірюка, а не людина, що ти наробив! — соромила його Қаліпа.

Я ще довго чув, як вони там кричали й лаялися.

Не уповільнюючи ходи, я йшов усе далі й далі. Мені було все одно куди йти. Нікого, ані єдиної душі не було навкруги, і шлях передо мною був відкритий на всі боки. Я поминув джерело, польовий стан, пройшов попід пагорком, там, де стояла кам'яна баба. Сердито посміхаючись, вона провела мене порожнім чорним поглядом і залишилася стояти, важко вросла в землю, як стояла багато віків.

Я йшов, ні про що не думаючи. У мене було тільки одно бажання: піти, піти звідси якомога швидше, і нехай цей проклятий Анархай милується моїми п'ятами.

Пусто, байдужно стелився передо мною степ. Всі пагорби, косяги, виярки — все навкруги до нудоти схоже було одне на одне. Хто створив цю мертву, сумну одноманітність? Чому я, скривджений і зневажений, мушу міряти ці нескінченні сиві простори гіркого полину? Куди не глянь — всюди бездиханна пустеля. І що, спитати б, потрібно тут людині! Хіба мало їй місця на землі? Мої ранкові мрії здалися мені аж смішними — такими безглуздими.

«От тобі й розкішний полиновий степ, от тобі й країна Анархай!» — висміював я сам себе, відчуваючи всією істотою своє власне безсилля, безпритульність і пригніченість.

Надо мною було височенне небо, навкруги розкинулася велика-превелика земля, і сам я здався собі таким малесеньким, самот-

нім чоловічком в стьобаній фуфайці, кирзових чоботях і зношеній вицвілій кепочці, що забрів сюди не знати звідки.

Так я і йшов. Ні дороги, ні стежки. Я просто йшов собі. «Вийду десь до залізничного насипу,— думав я, піду по шпалах, а на якому-небудь роз'їзді причеплюся до товарняка... Поїду до людей...»

Коли у мене за спиною почувся тупіт і форкання коня, я навіть не оглянувся. Це Сорокін. Крім нього, нікому. Зараз почне дорікати, буде упрошувати, але — до біса! — не повернуся, навіть не подумаю.

— Зупинися! — неголосно гукнув мене Сорокін.

Я став. Сорокін під'їхав на спітнілому коні. Мовчки подивився на мене синіми пильними очима з-під вицвілих брів, сунув руку в польову сумку і витяг червоний листок — мою комсомольську путівку, яку я з такою гордістю вручив йому в день приїзду.

— На, цього не можна залишати,— спокійно подав він мені путівку.

В його погляді я не помітив ні докору, ні зневаги. Він не осуджував і не жалів мене. Це був серйозний погляд людини, обтяженої багатьма справами, що давно звикла до всяких несподіванок. Сорокін втер долонею стомлене, заросле рудуватою щетиною обличчя.

— Коли на роз'їзд, бери трохи праворуч, он понад тією улоговиною,— показав він мені і, повернувши коня, повільно поїхав назад.

Я ошелешено дивився йому вслід. Чому він не вилаяв мене, чом не став умовляти? Чого він так стомлено сидить на своєму понурому коні? Сім'я — жінка й діти — десь далеко, а він тут сам роками кружляє по степу. Що він за людина, що тримає його в пустельному Анархай?

Сам не розумію чому, але я побрів за ним.

Увечері ми всі зібралися в юрті. Всі мовчали. Було тихо, тільки сухо потріскувало багаття. В усьому винен був я. Розмова ще не починалася, але, судячи з того, що обличчя у Сорокіна було похмуре, напружене, він збирався щось сказати.

— Ну, то як же бути? — промовив нарешті Сорокін, ні до кого не звертаючись.

— А що, хіба на Анархай потоп насувається? — ехидно озвався Абакір.

При цих словах Садабек мовчки встав і вийшов з юрти. Після тієї бійки він не розмовляв з Абакіром і зараз, видно, не мав наміру втручатися в розмову. Його брат, причіплювач Есіркеп, теж підвівся був з місця, але роздумав і залишився.

Абакір і з ним був не в ладах. Якось на мое прохання, зробивши поступку мені, Есіркеп залишив мене на один день на своєму плузі біля Садабекового трактора, а сам пересів на водовозку. Ну, звісно, спізнився трохи з водою, і Абакір накинувся на нього. Та Есіркеп не дав себе скривдити, він теж умів битися. А він же старший за мене всього років на три.

Абакірові ніхто не відповів.

— А чого тут думати? — додав він. — Хто зірвав роботу, той нехай і відповідає.

— Не про те мова, хто винен, хто не винен! — відповів Сорокін, не дивлячись на нього. — Тут доля молодого людини вирішується, як їй бути тепер.

— Ну, вже й доля! — посміхнувся Абакір. — Доля таких академіків давно вирішена, пропаший, ні на що не придатний народ! — Він знесважливо махнув рукою. — Ну сам поміркуй, Сорокін, куди вони годяться? Поки ми своїм горбом хліб добували, вони вчилися по десять років або й більше. Ми годували їх, одягали, взували, а що вийшло, чого їх там навчили? Машини не знає, хомут на коня надіти не вміє, супоню й ту як слід не стягне... Чого ж це я мушу відбувати за нього? На якого біса мені його вченість? Чи ти ба, знавець кам'яних ідолів! А з ділом не справляється. Коли так — значить, гайда, катай звідси, не зривай роботу іншим! І ти на мене, Сорокін, не напірай, я вколюю без змінника і нікому спуску не дам. А невгодний — завтра ноги моєї тут не буде. Але те, що казав, завжди казати му: я б усіх цих академіків...

— Досить! — різко перебив Абакіра Сорокін, все так само не дивлячись на нього. — Це ми й без тебе знаємо. Не про те мова. Ану, скажи, Кемелю, що ж ти сам думаєш?

Я не одразу відповів. Слухаючи Абакіра, я спіймав себе на думці, що якась частка правди була в його словах. Але як усе це говорилося, з якою злістю, як вороже! За що? Хіба я безрукий чи такий уже тупак, що ніколи не збагну того, що доступне Абакірові! Чи моя грамотність мені заважає? Цього я аніяк не розумів. Проте я постарався відповісти Сорокіну якомога спокійніше:

— Я приїхав сюди працювати причіплювачем. Це для мене важливо. А з хомутами та супонями я вже справляюся. Про це знають усі, і Абакір теж знає. Можна було б і далі так працювати. Але я водовозом не буду. Принципово не буду.

— Іншої роботи у нас нема, — сказав Сорокін.

— Значить, мені треба йти звідси, — зробив я висновок.

Каліпа звела на мене очі і сумно зітхнула:

— Я б, Кемелю, поступилася для тебе своїм місцем, а сама б сіла на водовозку, але ж ти не підеш...

Це прозвучало несподівано. Чи по доброті своїй, чи тому, що вона завжди чогось ніяковіла за Абакіра, немовби соромилася, коли він горлав і лаявся, і завжди старалась чимось пом'якшити, згладити його брутальність,— тому чи не тому, але вона це сказала, а я зопалу, не подумавши, бовкнув:

— Піду!

В юрті стало зовсім тихо. Тільки багаття потріскувало з тоненьким присвистом. Всі зчудовано дивилися на мене. Можливо, люди ждали, що я одумаюся, відмовлюсь? Виходило так, що я сам ліз у лабету людині, яка ненавиділа мене і не бажала мені нічого доброго. Та я промовчав. Сказано — зроблено. Сорокін ще раз допитливо подивився на мене.

— Це точно? — коротко спитав він.

— Атож!

— А мені все одно! — Абакір плюнув на багаття.— Але попереджаю: тільки щось не так — надаю по потилиці! — І очі у нього холодно блиснули в сутінках із задириливою посмішкою.

— А що це — тільки щось не так? Чого ти наперед погрожуєш? — не витримав нарешті Есіркеп, який досі мовчав.— Справиться, чи ба, мудрація яка! Він на моєму плузі працював.

— А тебе не питають. Не лізь не в своє діло. Самі побачимо. Я відповідаю за трактор, за роботу...

— Годі тобі! — знову невдоволено перебив Абакіра Сорокін і сказав мені: — Зранку ставай до роботи.— Він підвівся і рушив до виходу.— А тепер відпочивати пора...

Тієї ночі я майже не спав. Як усе піде далі у мене з Абакіром? Адже досі я тільки час од часу стикався з ним, а від завтрашнього дня постійно буду його підлеглим. Обов'язки причіплювача мене не дуже лякали, хоч вони потребують витривалості й терпіння. Звичайно, треба призвичаїтися точно і швидко піднімати та опускати лемеші в потрібному місці, щоб ні на хвилинку не затримувати руху трактора. Але ж я, крім того, повинен в усьому допомагати трактористові — і в догляді за машиною, і в ремонті. Спробуй-но подай Абакірові не той ключ, не той болт чи гайку або ще там щось...

Не спала, виходить, і Альдей. Вона підійшла в темряві до мене, присіла поряд, погладила мене по голові:

— Ти б подумав, Кемелю. Не пара ви з ним. Добрий ти, лагідний. Заїсть він тебе, не догодиш йому...

— А я й не збираюся йому догоджати. А що заїсть, то мені вже не звикати.

— Ну, гляди, тобі видніше,— стиха промовила вона і, зітхнувши, пішла на своє місце.

Наш поєдинок з Абакіром почався з першого ж дня.

— Заснеш, упадеш під ножі — не відповідатиму! — кинув він єдину фразу перед початком оранки.

Але мені, звісно, було не до сну. Я весь був напружений, готуючись працювати чітко й бездоганно. А коли думати, що можна випадково потрапити під ножі, то краще було одразу відмовитись.

Так, під моїми розчепіреними на рамі ногами були укріплені на кронштейнах сталеві лемеші. Вони йшли поряд, навкоси, один за одним, розпорюючи і відвалюючи димучу дернисту товщу цілинних шарів. Вдавлюючи полин в землю, трактор рухався, не зупиняючись, напружено гудучи й брязкаючи гусеницями.

Абакір ні разу не обернувся, не поцікавився мною. Я бачив лише його вперту, тугу потилицю. Вже одно це мовби попереджало мене, що Абакір випробуватиме мене доти, поки я не відмовлюся або поки він не переконається, що я вистою. І, можливо, навмисно гнав він трактора без перепочинку, щоб вимотати мене, примусити відмовитись. Хто-хто, а вже Абакір добре знав, що не дуже-то солодко сидіти на жорсткому металевому сидінні, яке зовсім не має амортизації, задихаючись від пилюги та вихлопних газів. Та я не думав здаватись. До краю напружені нерви, очі, слух, руки, що вчепилися в штурвал плуга, — ось чим я був. За весь час я не вимовив і слова, мовчав я навіть тоді, коли він з особливо злою впертістю вів машину по кам'янистих місцях, де плуг раз у раз вивертало з борозни, де ножі скреготали по кременю, викрешуючи іскри та гар, а мене трясло і підкидало на сидінні. Надвечір, коли Абакір зупинив трактора, я відчув страшенну втому, якої ніколи раніше не зазнавав. Рот, ніс, вуха, очі — все було засипано піском і пилом. Хотілося впасти на землю і тут же заснути. Але я не рушив з місця, я чекав Абакірових наказів.

— Підніми лемеші! — крикнув він мені, виглянувши з кабіни. Потім вивів трактор з ріллі і, заглушивши мотор, підійшов до плуга. Нахилившись до лемешів, він обмацав леза ножів. — Міняти треба, затупилися. До ранку щоб було зроблено! — сказав він.

— Гарзд, — відповів я. — Залиш запасні ножі і відведи трактор од плуга.

Він виконав моє прохання і мовчки пішов до польового стану. Я подивився йому вслід і піймав себе на тому, що не тільки злюся на Абакіра, а й заздрю йому. Йде собі перевальцем, наче й зовсім не стомився, З мене він, звісно, душу вимотав, але ж

і сам ні хвилини не відпочивав. От же як уміє, негідник, працювати!

Я зітхнув і заходився збирати курай, складаючи його оберемками біля плуга. Мені треба було розпалити багаття, щоб встигнути за ніч замінити ножі. Назбиравши велику купу, я пішов вечеряти.

Рідна, добра Альдей! З яким жалем дивилася вона на мене, поки я швидко й мовчки їв дбайливо залишений нею бешбармак. А мені ніколи було засиджуватись. Я попросив у неї ліхтаря, який був у нас про всяк випадок.

— Навіщо він тобі? — спитала вона, подаючи ліхтар.

— Треба. Лемеші мінятиму.

— Та що ж це таке, куди це годиться! — розкричалася Альдей, звертаючись до Абакіра.— Не дозволю! Не дам знущатися з хлопчика!

— А мені що, не дозволяй,— огризнувся Абакір, укладаючись спати.

— Не втручайся! — спинив Садабек жінку.— У Кемеля своя голова на плечах.

— Нічого, ми допоможемо тобі, Кемелю. Ходімо, Есіркепе! — Каліпа підвелася, збираючись іти зі мною.

— Не треба,— сказав я.— Не турбуйтеся. Я сам управлюсь.

З цими словами я вийшов з юрти, освітлюючи собі дорогу ліхтарем.

Навкруги панувала ніч, німа й безмежна. Я на хвилину завернув до джерела — напиться. Ледве булькочучи в горловині, джерело випромінювало спокій і прохолоду. Воно тьмяно світилося з темної, задумливої глибини. А й справді, схоже на верблюже око. Згадалася дівчина-сакманниця. Я навіть не встиг дізнатися тоді, як її звуть. Де вона зараз, ця славна дівчина з чілкою?

Добравшись до плуга, я, не гаючись, узявся до роботи. Підняв лемеші, наскільки дозволяла будова плуга, розпалив багаття. І ліхтар, звичайно, став у пригоді. Я відкручував гайки, одразу ж накручував їх на болти і складав у кепку, щоб не розгубити. Цілу ніч я повзав під плугом. Прикручувати гайки було важко, а головне, неспосібно. Вони сиділи в дуже незручних, труднодоступних пазах. Багаття раз у раз гасло. Я, мов той вуж, виповзав з-під плуга і, лежачи на землі, знову роздмухував вогонь. Не знаю, скільки минуло часу, але я не заспокоївся доти, поки не змінив усіх ножів. А потім, як у тумані, доплентався до трактора і заліз у кабінку спати. Нили, горіли уві сні геть подряпані руки.

Рано-вранці мене розбудила Каліпа. Вона приїхала з водозкою.

— Радіатор я вже залила. Йди, Кемелю, вмийся,— гукнула вона,— я зіллю тобі.

Вона ні про що не розпитувала мене, і я був вдячний їй за це. Не завжди приємно, коли люди жаліють тебе. Коли я вмився, вона принесла мені з повозки вузлик з їжею і пляшку джарми. До чого ж приємно було випити кисленького квасу з смаженого зерна! Це, звичайно, Альдей потурбувалася за мене.

Прийшов Абакір. Нічого не сказав. Та й присікатися не було до чого. Він мовчки подав трактор до плуга, я його причепив сергою, і ми знову рушили по полю.

Але цього дня я вже сидів за плугом упевнено. Я повірив у себе. Раз витримав перший іспит, триматимуся до кінця!

Передо мною, у віконці кабіни, маячила все та ж сама вперта, туга потилиця. Все так само, без перепочинку, з напруженим ревом і брязкотом ішов трактор. І я все так само сидів, учепившись за штурвал.

Опівдні Абакір несподівано заглушив мотор і сказав:

— Злазь. Перерва.

Ми мовчки сиділи на землі, в холодку коло трактора. Абакір покурив, роздратовано покушуючи цигарку, потім скинув комбінезон та сорочку і ліг на одержу загоряти. Спина у нього була широка, мускуляста, лискуча. Мені теж закортіло погрітися на сонці. Я стягнув сорочку, хотів розстелити її й лягти, але в цей час Абакір підняв на мене похмурі розімлілі обличчя.

— Почухай спину! — наказав він і, впевнений, що я кинуся виконувати його примху, схилив важку голову на руки.

Я промовчав.

— Чуеш? — Він грізно пересмикнув плечима, не підводячи голови.

— Не буду!

— А я кажу, будеш! — Він ривком підтягся до мене на руках.— Ну, довго я чекатиму?

Я трохи відсунувся од нього.

— Ти завжди тичеш себе в груди: я робітник! Я геть усіх годую... Але ти робітник тільки тому, що працюєш, а душею ти не робітник. Тобі баєм бути б.

— І був би! А ти мені в душу не лізь! — Він несподівано дав мені щигля в ніс.

Я схопився і кинувся на нього з кулаками. Абакір наче тільки цього й ждав. Всю свою ненависть і злобу, що набралася у нього за останні дні, він вклав у страшний удар, від якого я аж покотився по землі. Я насилу підвівся на коліна і, не тямлячи себе, засліплений люття, знову кинувся на Абакіра. Майже кожен його удар збивав мене з ніг.

← Я тобі покажу, чим мій кулак пахне! Я тобі покажу мою душу! — примовляв він, завдаючи мені чавунних ударів.

Але я знову й знову схоплювався і мовчки розлючено кидався на нього. Кожного разу я цілив йому в обличчя, в його звірячу пику, а він точно й розважливо бив мене в живіт, по ребрах, у груди.

Ось я знову підвівся й повільно рушив до нього. Він заніс руку і, крякнувши, як м'ясник, навідліг молоснув мене кулаком по шиї. Я лежав, припавши до землі і прикусивши губу, щоб ні разу не застогнати.

— Лежиш, академіку! Ану, понюхай, чим пахне земля! — сказав він, важко дихаючи і спльовуючи кров з розбитих губів.— Це тобі не лекції читати про кам'яних ідолів.

Він пішов до своєї одежі, стоптаної нашими ногами, і, обтрусивши її, почав, не кваплячись, одягатися з почуттям виконаного обов'язку. Але він усе-таки й гадки не мав, що й цей бій виграв я. Так, я залишався непереможеним, хоч і лежав на землі. Мені стало ясно, що можна й кулаками битися за правду. Я зрозумів, що можна і треба бити того, хто б'є тебе. Для мене це було перемогою...

Поки Абакір одягався, залізаючи в свій комбінезон, я віддихався, отямився. Коли він завів мотор, я встав, швидко одягнувся і зайняв своє місце на плузі.

Трактор заревів і рушив уздовж ріллі. Все та ж сама уперта туга потилиця маячила у віконці кабіни, і я був усе тим же причіплювачем, що цупко вчепився за штурвал плуга.

4

В нашому житті сталися деякі зміни. Нам привезли на машинах парокінну бричку з кіньми, щоб підвозити насіння на зоране поле. Прибув також ще один робітник — їздовий. Тепер і водовозів стало легше управлятись. На сівбу переключили трактор Садабека та Есіркепа, а ми з Абакіром орали й далі.

І ще одна дуже важлива новина.

Кілька днів тому, коли ми після обіду їхали бричкою на поле, я побачив біля джерела ту саму дівчину-сакманницю. Я зіскочив з брички. Їздовий придержав був коней, але Абакір не дав йому зупинитись.

— Гайда, не затримуй, — невдоволено наказав він.

Я побіг до дівчини, і вона пішла назустріч мені, залишивши своїх овець. Та я так і не добіг до неї, треба було доганяти бричку, щоб встигнути до початку роботи. Я зупинився.

— Здрастуйте! — крикнув я.

— Здрастуйте! — відповіла вона і теж стала.

Я дуже зрадів, побачивши її, але зовсім не знав, що сказати.

— Чому вас не видно з водовозкою, де ви тепер?

— Я тепер на тракторі! — не без гордості закричав я у відповідь. — Ми о-онде на тому полі! Пробачте, я дуже поспішаю!

— Біжіть, біжіть! — Вона помахала мені.

Я кинувся доганяти бричку. Тільки разок і оглянувся. Дівчина стояла на тому ж місці, дивлячись мені вслід. Бричка не зупинялася. Але я біг легко й вільно. Я був щасливий, що вона помахала мені рукою, що біжу я по вільному весняному степу...

Другого дня вона з'явилася біля нашого поля. Стояла на пагорку поблизу, наглядаючи за матками з ягнятами. Мені дуже хотілося підійти до неї хоч на хвилинку, та хіба Абакір дозволив би, чи ж він здатний на такий вчинок? Я не став просити його.

Наступного разу, коли дівчина з'явилася на пагорку, ми з Абакіром стояли біля трактора, він щось перевіряв у моторі.

— Чого це вона внадилася? — спитав Абакір.

— Не знаю.

— А як її звати?

— Теж не знаю.

— Ех ти, академік! — Він глузливо сплюнув і зиркнув у її бік. — А дівка соковита...

Я сердито глянув на нього.

— Иди сідай на місце! — гаркнув він, і ми рушили далі.

Дівчина тим часом перегнала овець з пагорка на відкрите місце, кроків за сто від нашого поля. Побігти б до неї, посидіти поруч, поговорити, просто подивитися на її гарненьку чілку...

Трактор раптом став. Абакір висунувся з кабіни.

— Закріпи важіль! Иди сюди!

Я встав з плуга, здивовано простую до Абакіра. В кабіну він мене під час роботи не пускав.

— Сідай. — Він поступився своїм місцем. — Вчися керувати!

Це мене вразило. Такого я від нього аж ніяк не чекав. Що сталося з Абакіром, невже він подобришав до мене? Проте, не довго думаючи, я приготувався робити все, що він накаже.

— Притисни педаль. Увімкни зчеплення. Отак. Тепер обережно попусти педаль. Держи важелі фрикціонів...

Трактор зарокотів, рушив з місця, і ми пішли вздовж загону. У мене й дух перехопило з радості. Я ні про що не думав, мені ні до чого в світі не було діла. Я захопився єдиним бажанням: оволодіти трактором, осягнути його механізм. Я ж так давно мріяв про це! І ось могутній тягач, слухняний у моїх руках,

рушив уперед, з брязкотом забираючи землю гусеницями. І сам я, здавалося, перетворився на механізм, зосереджений лише на тому, щоб чітко виконувати потрібні дії.

Я непогано розвернувся в кінці загону. Правда, без причіплювача на розвороті залишилися великі огріхи. Та це не така вже біда: хіба мало землі на Анархаї! Зате я навчуся водити трактор!

Так ми зробили кілька гонів. Серце у мене вже не так билось, я почував себе певніше.

— Не дрейф, академіку! — крикнув мені у вухо Абакір. — Я відлучуся ненадовго. А коли що, заглушиш!..

Він сплигнув на ходу з трактора і, обтрушуючись, причепурюючись, попрямував до дівчини-сакманниці. Вона була тепер зовсім поруч. Тоді тільки я зрозумів, що він замислив. Не без користі, виходить, посадив він мене в кабіну.

Абакір стояв біля дівчини і безтурботно розмовляв з нею. А що йому!.. Робота йде, трактор поруч, коли щось трапиться, завжди можна підбігти.

Мені не сподобалася Абакірова витівка. Але разом з тим я був щасливий — адже я сам вів машину! Мені так і кортіло помахати дівчині з кабіни, крикнути їй щось хороше. Ех, коли б не стовбичив тут Абакір! Що він там їй каже і що вона йому відповідає? Слід би їй обережнішою, суворішою бути з ним...

Я не злазив з трактора години півтори, поки дівчина не погнала овець назад. На обличчі у Абакіра я не побачив нічого такого, що свідчило б про його успіх. Ні, нічого, крім звичайного тупувато-гордовитого самовдоволення, не виражало його обличчя.

— Гайда, академіку, на своє місце! — Він плеснув мене по плечу й криво посміхнувся.

Я нічого не сказав і сплигнув з трактора.

Наша дівчина прийшла й на другий день. Абакір знову залишив мене в кабіні, а сам пішов до неї. Краще б вона вже не приходила. Я не міг покинути трактор, але й залишатися байдужим теж не міг.

«Як би попередити її? — думав я, кидаючи з кабіни стурбовані погляди в їх бік. — Не треба їй зустрічатися з ним. Але як можна заборонити людям розмовляти одне з одним? Людина сама повинна розуміти, з ким вона має справу...»

Цього разу дівчина скоро пішла, і я дуже зрадів цьому. Все швидше й швидше женучи овець, вона тікала степом, не оглядаючись. «Даруй мені, люба, — в думці посилав я їй свої вибачення. — Добре, що ти так скоро пішла. Але ми ще зустрінемося. Наступного разу я не залишусь на тракторі, я побіжу до тебе,

А поки що йди, не зупиняйся, славна дівчино з чілкою... Адже я не знаю навіть твого імені...»

Та даремно сподівався я наступної зустрічі. Дівчина більше не приходила. Днів зо три підряд ми обидва чекали її, не кажучи, звичайно, про це вголос. Абакір був зліший і брутальніший, ніж звичайно. Він знову дивився на мене відверто ненависним поглядом. Але й я тепер не ховав своєї зневаги. Я зрозумів, що він чимсь образив дівчину, я почував свою провину перед нею, мовби не зумів захистити її від чогось недоброго, темного. Я дав собі слово: як тільки матиму змогу, відшукаю її і просто, щиро поговорю про все. Я почав мріяти про цю зустріч, я бажав цього й надіявся.

Саме в ці дні нас застав у полі дощ. Він наскочив навально й раптово. Це була буйна степова злива з градом. Повітря загуділо, земля вмить покрилася спученими, киплячими калюжами. Але Абакір не зупинив трактора. Навпаки, він припустив його швидше і ні разу не оглянувся на мене, а я ж сидів під зливою й градом.

Набряклі водою зорані скиби вже не відвалювалися за лемеші. Вони розпирали плуг, лізли на раму, мені на ноги. Мабуть, Абакір взагалі не зупинився б, якби на гусениці не поналипала сила-силенна в'язких грудок. Тоді він заглушив мотор і закурив, розсміявшись у себе в кабіні, напевно, гадаючи, що я попрошуся до нього під дашок. Та мені було тепер однаково. Я вже промок до нитки. Я не зійшов з плуга і сидів під дощем, змиваючи з себе грязюку. Єдине, що я постарався зберегти від води, це блокнот з деякими записами й виписками з прочитаних книжок. Я сховав блокнот за халяву.

Дощ ущух одразу, ніби його рукою зняло. І зараз же розкрилося небо, яке сяяло бездонною, прозорою бірюзою. Воно було наче продовженням тієї краси й чистоти, яку являв собою привільний степ, обмитий весняною щедрою зливою. Безмежні анархайські простори розсунулися ще ширше, стали ще привільнішими. Через весь небосхил пролягла над Анархаєм веселка. Вона простяглася з краю в край світу і застигла у височині, вбираючи в себе всі ніжні барви всесвіту. Захоплено дивився я навкруги. Сине, без кінця-краю сине, невагоме небо, мерехтлива багатобарвність веселки і бляклий полиновий степ! Земля швидко потряхала, а над нею, високо в піднебесі, кружляв орел на нерухомо розкинутих тугих крилах. Здавалося, не сам він і не крила його, а могутнє дихання землі, її висхідні теплі течії піднесли орла у таку височінь.

І я знову відчув у собі силу, я теж піднісся духом, знов ожили в мені мрії про країну Анархай. Так, тепер я міцно стояв на

землі, і ніхто вже не міг затьмарити мої мрії, перешкодити мені вірити в прекрасне майбуття Анархайського степу. Я не поет, але траплялося часом, що в шкільній стінгазеті вміщали мої віршики. Ось і тепер я вийняв з-за халяви блокнот і одразу, ніби з розгону, написав перші слова, що напросилися на папір:

Лежить за Курдайським нагір'ям
Віками нехожений край,
Завіяний взимку снігами,
Ізсушений сонцем, вітрами,
Жаркий степовий Анархай,

А бути судилось, я знаю —
До тих недалеко вже днів,—
Країною див Анархаю,
Просторам полинних степів!¹

Я не думав про те, що у мене вийшли невмілі, неоковирні рядки. Мене засмучувало інше: вони не передавали навіть сотої частки того, що тіснилося й бунтувало в моїй душі. Я до болю сушив собі голову, як зробити, як знайти ті єдино правильні слова, щоб висловити свої мрії так, як я їх відчував. Але тут хтось вихопив у мене з рук блокнот. Я оглянувся.

— Любовні писульки складаєш! — злісно посміювався Абакір, відходячи набік.— Хочеш дівчину віршами проїняти?..

— Віддай! — підскаочив я до нього з обуренням.— Негоже читати чуже!

— А ти мені не укажчик: гоже, негоже! У мене своє гоже! Відчепись!

— Ах, так! — Я підбіг до трактора і схопив викрутку.

— Ну-ну! — пригрозив мені Абакір.— На, дурниця якась.— Він віддав мені блокнот, а за хвилину раптом розреготався, заіржав на весь степ.— Країна Анархай! Ха-ха-ха! Ну й дурень ти, академіку! Отаких тільки, як ти, і треба приганяти сюди, щоб ви дізналися, що чому!.. Вигадав — країна Анархай! Ха-ха-ха! Залишся-но тут на зиму — іншої заспіваєш...

— А я у тебе не питатиму, залишатися мені чи ні! Ти краще про себе подумай!

— А що мені думати? — Абакір з похмурою усмішкою насунувся на мене.— Моя думка зі мною. Я скрізь своє візьму.— Він відійшов був од мене, але, згадавши про щось, припинився, підійшов до мене впритул і промовив приглушеним голосом: — А ти, академіку, викинь з голови свої нікчемні думки про неї, не розраховуй... Приб'ю!

— Це ми ще побачимо!

¹ Переклав О. Новицький.

— А я тобі кажу, щоб і думати не смів!

Мені враз стало навіть жаль цю людину, яка зарвалася, очманіла від злості й ненависті до всього, що жило іншим, ніж вона, життям. Я сказав Абакірові спокійно:

— Ти доросла людина. Часом говориш і щось правильне. Та це, мабуть, випадково, зосліпу. Тобі треба затямити, що ніхто нікому не може заборонити мислити, бажати, мріяти. Люди тим і відрізняються від худоби, що вони здатні мислити.

Не знаю, чи вплинули мої слова на нього, але він промовчав. Тільки хмуρο підійшов до трактора і з силою крутонув пускач. Двигун легко завівся, треба було знову братися до роботи...

З того часу я не розлучався зі своїми мріями. Я завоював їх, я знову знайшов на них право. І вони вже не покидали мене, вони жили зі мною.

Увечері, коли всі стали вкладатися спати, я вийшов з юрти і попрямував до джерела. Мене чомусь тягло туди, хотілося побути на самоті.

Зіркам було тісно на небі, і вони збігали біля обрїю до самої землі. Але багато з них, а мабуть, що й усі звислі над головою, якось дивно вмщалися в джерелі, відбиваючись у невеликій округлій водоймі, що здавалася зараз глибокою, мов бездонною. Вони поблискували й мерехтіли на воді — хоч черпай їх та викидай вогняними розсипами на берег. Там, де біг струмок, вони пливли разом з ним і розсипалися скалками по кам'янистому дну. Але там, де вода застигла в тихій задумі, вони були такими ж променистими, як на небі, і я подумав, що степове джерело чимсь нагадує іноді такий стан людської душі, коли вона світла й повна мрій, коли вона стає такою глибокою, що вмщує в собі навколишній світ.

Я сидів біля джерела, дивився, слухав, усім еством своїм відчував, убирав у себе нічний степ, що весь затаївся, і по-своєму перетворював його в своїх мріях. Кому б розповісти про них, з ким би поділитися? Важко з'ясувати чому, але вона, дівчина з чілкою, імені якої я не знав, здавалася мені тією самою людиною. Вона б зрозуміла мене, вона б зуміла поділити зі мною мої хвилювання. Може, це було тому, що вперше ми зустрілися з нею тут, біля джерела, і назвали його Верблюжим Оком?

Де вона зараз, чи знає, що я думаю про неї? Незабаром ми закінчимо оранку, і тоді я знайду її, приведу сюди, до джерела, і розповім їй про країну Анархай. Не віршами, ні — ще за сміє! — розкажу просто, звичайними словами, так, як уявляю собі майбутнє життя в Анархайському степу.

Збираючись іти, я ще раз оглянув усіяне зорями небо. Очі раділи всьому, що було в полі зору. Але на пагорбку, як завжди,

стояла, невиразно бовваніючи, безформна брила кам'яної баби. Я уявляв собі, як стоїть вона й зараз, зберігаючи свою цілковиту байдужість до всього, втупивши вдалину бездумний, мертвий погляд свого єдиного ока.

Зійшов місяць, і я побачив дві обережні тіні, що рухалися по той бік зораного клину. Це були джейрани — степові козулі. Куди вони йшли? Мабуть, до водопою. Джейрани підійшли до самого краю поля і зупинилися як укопані, не насмілюючись ступити на незвично спушену землю, що відгонила нафтою та залізом. Вони довго стояли так, не ворухнувшись, злегка посріблені місячним сяйвом. Самець — з гіллястими рижками і самка — трохи нижча в холці, з великими, поблискуючими в темряві очима. Вона пригорнулася до самця, як і він, насторожено закинувши легку голову. Так і стояли вони, заціпенівши. В усьому вигляді їхньому було помітно страх і запитання: «Що сталося з степом? Куди зникла стара стежка? Яка сила розвернула землю?»

Джейрани так і не насмілилися пройти полем. Вони повернули і тихо пішли назад, несучи на гнучких спинах сумний відблиск місячного срібла.

Я посидів ще трохи, щоб джейрани змогли спокійно піти собі. Потім повернувся в юрту, потемки знайшов своє місце і довго ще лежав з розплющеними очима.

І раптом я почув шепіт. Абакір і Каліпа лежали вдвох. Може, й раніше бувало таке, та я цього не знав. Каліпа, схлипуючи, говорила щось, тільки я не міг розібрати, що саме.

— Ну перестань, годі тобі, — сонно пробурмотів Абакір. — Ось поїдемо до міста і там усе владнаємо. Чого дарма побиватися?

Каліпа відповіла з жалем:

— Не через це я побиваюсь. Ненавиджу себе, зневажаю... За що покохала таку людину, як ти? Що я в тобі знайшла, не розумію... Хоч щось добре зробив ти людям? Так ні, мов собака, прив'язла...

— Не жалкуватимеш. Закінчимо роботу — заберу, поїдемо звідси.

— Ні, жалкуватиму. Знаю, що каятимуся все життя. І все-таки поїду. Не хочу сама залишатися...

— Та тихше ти! Лягай ближче. Ну, давно б так, а то... Намочила он всю подушку.

Я вкрився з головою. Хотілося швидше заснути, щоб не чути цієї прикροї для мене розмови.

Сонце з кожним днем припікало все жаркіше й жаркіше. Став частіше навідуватись Сорокін. Треба було поспішати — строки натискали, земля пересихала. Нам залишалося оранки ще днів на п'ять, стільки ж лишалося роботи й сівачам.

Сорокін казав, що з осені підніматимемо зяб, а наступного року сюди приженуть багато тракторів і збудують тут РТС, У Сорокіна все було розраховано. Він невтомно крутився по степу, по його урочищах, балках і видолинках. Він не просто знав його — степ увесь вмщався у нього в голові, вивчений до останньої піщинки.

Час було вже відмовитись од заводу кормів на машинах та літаках, як це нерідко траплялося на Анархаї в скрутні зими. І Сорокін знав, як цього добитися.

Ми з Абакіром орали тепер до пізньої ночі. Ночували в полі і вдосвіта знову бралися до роботи. Вона була такою важкою, що Абакір дав мені спокій. Здавалося, він не помічав мене, не звертав на мене ніякої уваги. Але глуха, прихована неприязнь до мене все ще жила в його похмурих очах. А мені від цього було не гірше. Я робив своє діло і жив своїми мріями. Я чекав дня, коли піду до чабанів, в урочище за горбом, і розшукаю там дівчину з чілкою.

В ці дні ми почали орати новий великий клин. Завжди приємно починати щось нове, коли ти зайнятий бажаним ділом, яке приносить тобі задоволення. Ще в школі я любив писати з нового рядка, на новій, чистій сторінці. Я любив бігати вранці по незайманому снігу, першим залишаючи сліди. Я любив ходити весною в передгір'я за першими, ще ніким не баченими тюльпанами. Є щось у цьому захоплююче, принадне новизною та свіжістю. Тут, на Анархаї, нова борозна на непочатому полі була для мене першим рядком, незайманим снігом і незірваним тюльпаном.

Я сидів на плузі і милувався тим, як лемеші підо мною рижуть першу борозну. Вперто врізаючись у товщу землі, відполіровані до яскравого блиску лемеші м'яко й легко відвалюють скиби.

З-під крайнього лемеша раптом щось блиснуло, ніби рибка шугнула на хвилі скиби, спалахнуло вогнем у дзеркалі лемеша і враз майнуло в борозну. Я одним махом зіскочив з плуга, кинувся до того місця і витяг із землі важкий металевий уламок довгастої форми. Це було щось таке красиве, я так захопився, що з радості хутко підняв руки і крикнув:

— Золото!

Абакір оглянувся на мій крик, зупинив трактора і враз зіскочив на землю.

— Ти що там знайшов?

— Золото! Дивися, Абакіре, золото!

Він рушив до мене спочатку повільно, а потім заспішив. Я простяг йому на долоні цю золотаву, красиву річ.

— Ану! — Він недовіриливо взяв у руки мою знахідку і, розглядаючи, потер її об рукав. — Та звідки йому бути тут, золоту? — промовив він придушеним голосом, бліднучи при цьому, мов від страху, що несподівано наринув. — Не може бути, — ледве осміхнувся він, виколупуючи нігтем землю з зазубринок, і, не дивлячись мені у вічі, з неприхованим незадоволенням віддав уламок.

— А чом би й ні! — запально відказав я. — Дивись, який важкий, у ньому грамів з вісімсот. У дванадцятому столітті тут жили монголи, а перед тим, як прийти сюди, вони загарбали Китай і вивезли звідти багато золота. Отак воно могло потрапити й сюди! — Я казав це, бо мені дуже хотілося, щоб моя знахідка була справді золотом. Захоплений цим бажанням, я все ще фантазував, переконаючи в своїй правоті і себе, й приголомшеного, ошелешеного Абакіра. — Ти знаєш, скільки років воно пролежало під землею? Інший метал давно б з'їла іржа, а це збереглося, бо чисте золото. Тут, на Анархаї, колись стикалися племена кочовиків. Знаєш, які тут бували побоїща! Ханські мечі кували за тих часів з золотими держалнами. Оцей уламок і є золоте держално від ханського меча. Ось візьми сам — бачиш, як зручно тримати.

Абакір узяв уламок, потримав його, зважив на руці.

— Хоч і не золото, а треба показати знаючим людям, просто ради інтересу! — Він поклав уламок у кишеню. — Ти його можеш впустити з плуга. Нехай у мене полежить.

— Ну гаразд, — погодився я.

Абакір пішов до трактора, погладжуючи обважнілу кишеню.

Ми рушили далі. Я думав про те, як повезу свою знахідку вчителю Алдіярову на спогад. У нього зібрано багато таких штучок. І він, звичайно, розкаже в зв'язку з моєю знахідкою щонебудь цікаве. Потім я стомився і забув про своє золото. Мене діймав нерівномірний рух трактора. Якось дивно вів зараз Абакір машину: то нерішуче притишував хід, то рвав з місця, оглушаючи мене ревом мотора. Чорний дим виривався з вихлопної труби і стелився мутною, чадною хмарою на ріллі, ліз під плуг і лемеші.

Так працювали ми до кінця дня. Сонце сіло, але було ще видно. Абакір кілька разів оглядався через плече з кабіни, кида-

ючи на мене якісь невиразні погляди. Та ось він зупинив трактор.

— Йди сюди! — Він махнув мені рукою.

Я поліз у кабіну. Абакір був блідий, очі в нього розгублено бігали. Втираючи піт з лоба, він сказав крізь шум мотора:

— Докричатися не було сил. Ти йди встанови важелі, а потім вертайся, сідай поводи сам трохи. Нездужається мені, погано чогось. Я пройдуся на повітрі, може, полегшає...

— Іди, йди! — відповів я.

Доки я збігав до плуга і повернувся, Абакір уже зійшов на землю. Він весь якось одразу померх, немовби злиняв. Мовчки почвалав він убік, дуже зсутулившись.

«Та він, здається, тяжко заслаб. Із животом, мабуть, негаразд, он як схопило»,— подумав я і, ввімкнувши зчеплення, зрушив трактор з місця.

Трактор пішов рівним, напруженим ходом. Знову він був підвладний моїй волі. Як і кожного разу, я хвилювався, намагаючись точно керувати машиною. Я розвернувся в кінці загону і пішов назад. Присмерк уже спадав на землю, потягло прохолодою. «Ще два круги, і треба вмикати фари»,— подумав я, дивлячись уперед. Попереду, вздовж косогору, хтось швидко віддалявся. Дійшовши до сідловини, людина збігла вниз і зникла. Я побачив лише її спину. Це був Абакір. Що з ним? Куди він побіг? Мабуть, побачив щось. Доїхавши до середини поля, я висунувся з кабіни і підвівся на хвилинку, але Абакіра не побачив. Куди він дівся? Він же хворий. Дивно. Я зупинив трактора і перевів мотор на малі оберти.

— Абакі-іре! — крикнув я.— Абакі-іре!

Він не озивався. Тоді я зовсім заглушив мотор, щоб було чутише.

— Абакі-іре? Де ти? Озовися! — гукав я в степ.

Але затінені надвечірні ували мовчали.

А що, як йому погано? Мені уявилося, що він, скорчившись, валяється на землі і не може розігнутись. Я сплигнув з трактора і щодуху побіг. Перевалив через сідловину, оглядівся... Нікого нема. Вибіг на високий пагорок і звідси побачив Абакіра, він ішов рівниною і був уже далеко.

— Абакіре! Куди ти? — кричав я, але він не оглядався, а незабаром і зовсім зник з очей, наче провалився крізь землю.

Я постояв ще трохи і нерішуче повернувся назад. У небі блідими плямами мерехтіли останні відблиски заходу сонця. Хмура пільма лягала на горби та рівнини.

Я йшов збентежений і розгублений. Дивною і незвичною раптом здалася мені ця причаена, сумна тиша. Степ мовби прислу-

хався до моїх кроків, до моїх думок. А думав я про Абакіра. Коли я розповідав про те, що в цих краях насправді було, він знущався з мене, не вірив. А тут, коли я нафантазував з цим злочасним золотом, він і розум втратив... Ні. Такі розуму не втрачають! Він, видно, це давно задумав і навіть не раз казав про це, та тільки так, начебто страхав Сорочкіна. Адже всіх він тут ненавидів, з усіма пересварився, побився. А Каліпа? З нею ж більш за все йому хотілося розв'язатись. На якого біса йому вона, вагітна, з її коханням! І все-таки за тиждень до получки він би не втік. А так що йому — вчора одержав грошики, й чималі, він їх ніколи в юрті не залишав, завжди при собі носив, значить, задарма небагато попрацював, всього день, та ще раптом виявиться, що й знахідка — золото...

Мої думи перервав голос Каліпи:

— Абакі-іре! Кемелю! Де ви?

Вона привезла нам у бідонах воду для роботи вночі.

— Куди ви подівалися? — стривожено зустріла мене Каліпа. — Аж моторошно стало. Жду, жду, трактор стоїть, а вас нема! Що я мав відповісти їй? Сказав правду:

— Абакір утік. Покинув роботу.

— А... чому... чого? — зупиняючись, спитала вона.

— Не знаю.

Про золото я нічого не сказав, мені було соромно за Абакіра.

— Значить, пішов?.. — Помовчавши, вона рвонула з візка бідон і важко опустила його на землю. — Нащо ж вожу я цю воду? — розгублено проговорила вона, ні до кого не звертаючись.

Я поніс бідон до радіатора, а Каліпа припала лицем до кабіни і гірко заплакала.

Мені стало ніяково. Не знав, як утішити її.

— Може, ще вернеться, — непевно промимрив я, обернувшись до Каліпи.

— Та не про нього я, — схлипнула вона і різко повернула до мене мокре від сліз лице. — Вірила, мріяла! А в що вірила? Про що мріяла? — зойкнула вона раптом з такою болісною, дзвінкою силою, що навіть у порожньому степу їй відгукнулася жалібна луна. — Думала, парубок роботящий, думала, минеться в ньому зло. Добром, любов'ю хотіла одігрити його душу. А він? Та що вже там казати... Кінь теж працює, а тільки людина — вона й є людина, душа в ній перш за все... Тоді їй праця на щастя, тоді й діло щось важить... А він, він не зрозумів нічого. Який був, такий і пішов. Прикро мені, якби хто знав, ох, як прикро!..

Я мовчав, пригнічений і засмучений. Мені було жаль Каліпу, боляче за неї. Не розумів я, як вона могла покохати таку люди-

ну... Та якби Абакір знав, коли б розумів, яке справжнє щастя втратив він сьогодні, пішовши від Каліпи, то не вона, а він завив би, як вовк у зимову холоднечу.

Каліпа сіла на візок і мовчки поїхала.

Спокійно спав Анархайський степ. Звідкись здалеку, коливаючись і перекочуючись по волотях долину, долинув низом ледь чутний паровозний гудок. Може, Абакір їхав уже, підчепившись до товарняка?.. Ну й котися геть, сволото, туди тобі й дорога! Не загине Анархай, і ми без тебе обійдемося.

Більше я ні про що не хотів згадувати. Треба було братися до діла. Я довго бився, поки трактор не заторохкотів, лякаючи нічну пітьму. Я сів у кабіну і ввімкнув фари.

Тепер я відповідав за все. І мені раптом дуже захотілося, щоб поруч зі мною опинилася зараз моя мила дівчина з чілкою і щоб вона повірила мені, що буде, буде в цьому дикому полиновому степу прекрасна країна Анархай.

ПЕРШИЙ УЧИТЕЛЬ

Повість

Я розчиняю навстіж вікна. В кімнату вливається струменем свіже повітря. В ясніючих блакитнуватих сутінках я вдвляюся в етюди й ескізи початої картини. Їх чимало, я багато разів починав усе заново. Але про картину в цілому судити поки що рано. Я не знайшов ще свого головного, того, що приходить раптом так невідхильно, з такою наростаючою ясністю і нез'ясовним, невловимим звучанням у душі, як оці ранні літні світанки. Я ходжу в досвітній тиші і все думаю, думаю, думаю. І так кожного разу. І щоразу я переконаюся в тому, що моя картина — ще тільки задум.

Я не прихильник того, щоб заздалегідь говорити і оповіщати навіть близьких друзів про незакінчені речі. Не тому, що я дуже речно ставлюся до своєї роботи, — просто, здається мені, важко вгадати, якою виросте дитина, що сьогодні ще в колиці. Так само важко судити і про незавершений, невиписаний твір. Але цього разу я порушую своє правило — я хочу на повний голос заявити, а вірніше, поділитися з людьми своїми думками про ще не написану картину.

Це не примха. Я не можу зробити інакше, бо відчуваю — мені одному це не під силу. Історія, що сколихнула мені душу, історія, яка спонукала мене взятися за пензель, здається мені такою значущою, що я сам не можу її осягнути. Я боюся не донести, я боюся розхлюпати повну чашу. Я хочу, щоб люди допомогли мені порадою, підказали вирішення, щоб вони бодай у думці стали поряд зі мною біля мольберта, щоб вони хвилювалися разом зі мною.

Не пожалійте запалу своїх сердець, підійдіть ближче, я мушу розповісти цю історію...

Наш аїл Куркуреу розкинувся в передгір'ях на широкому плато, куди збігаються з багатьох ущелин шумливі гірські річки. Трохи нижче аїлу розкинулася жовта долина, величезний казахський степ, оточений відрогами Чорних гір та темною смужкою залізниці, що йшла геть за обрій на захід, через рівнину.

А над аїлом на горбі стоять дві великі тополі. Я пам'ятаю їх відтоді, як пам'ятаю себе, з якого боку не під'їдеш до нашого

Куркуреу, перш за все побачиш ці дві тополі, вони завжди на виду, наче маяки на горі. Навіть і не знаю, чим пояснити, — чи тим, що враження дитячих років особливо дорогі людині, а чи тим, що це пов'язано з професією художника, — але кожного разу, коли я, вийшовши з поїзда, їду через степ до себе в аїл, я передусім ще здалека шукаю очима рідні мої тополі.

Які б високі вони не були, навряд чи вже так одразу можна побачити їх на такій відстані, та я їх завжди відчуваю, завжди бачу.

Скільки разів мені доводилося повертатись у Куркуреу з далеких країв, і завжди з щемлячою тугою я думав: «Чи скоро побачу їх, тополі-близнюки? Скоріше б приїхати до аїлу, скоріше б на горб, до тополь. А потім стояти під деревами і довго, до захвату слухати шелест листя».

У нашому аїлі скільки завгодно всіляких дерев, та ці тополі особливі — у них своя осібна мова і, мабуть, своя осібна, співуча душа. Коли б не прийшов сюди, вдень чи вночі, вони колишуться, перехльостуючись гілками й листям, шумлять на різні лади, не стихаючи. То здається, немов тиха хвиля приливу плещеться об пісок, то прошелестить по гіллі, мов незримий вогник, пристрасний, палкий шепіт, то раптом, стихнувши на мить, тополі разом, усім стривоженим листям шумливо зітхнуть, ніби тужачи за кимсь. А коли набігає грозова хмара і буря, ламаючи гілки, обриває листя, тополі, пружинисто розгойдуючись, гудуть, мов розбурхане полум'я.

Згодом, через багато років, я зрозумів таємницю двох тополь. Вони стоять на бугрі, відкритому всім вітрам, і озиваються на найменший рух повітря, кожен листок чутливо вловлює легесенький подув.

Але відкриття цієї простої істини зовсім не розчарувало мене, не позбавило того дитячого сприйняття, яке зберігаю я до цього дня. І досі ці дві тополі на горбі здаються мені незвичайними, живими. Там, коло них, залишилося моє дитинство, мов уламок зеленого чарівного скельця...

В останній день навчання, перед початком літніх канікул, ми, хлопчачки, мчали сюди дерти пташині гнізда. Кожного разу, коли ми з гиканням і свистом вибігали на горб, тополі-велетні, погойдуючись то в один, то в другий бік, неначе вітали нас своїм холодком і ласкавим шелестом листя. А ми, босоногі шибеники, підсаджуючи один одного, видалилися вгору по сучках і гілках, здіймаючи переполох у пташиному царстві. Зграї стривожених птахів з криком кружляли над нами. Та ми ні на що не зважали, де там! Ми вилазили все вище й вище — ану, хто сміливіший і спритніший! — і враз з величезної висоти, з висоти пташиного

польоту, немов якимись чарами, відкривався перед нами чудовий світ простору й світла.

Нас вражала велич землі. Затамувавши подих, ми завмирали кожен на своїй гілці і забували про гнізда та птахів. Колгоспна стайня, яку ми вважали за найбільшу споруду в світі, звідси здавалася нам звичайнісіньким сарайчиком. А за аїлом губився в тьмяному мореві розпростертий цілинний степ. Ми вдивлялися в його сизі далі, скільки сягало око, і бачили ще багато й багато земель, про які раніше й гадки не мали, бачили річки, про які доти не знали. Річки сріблили на обрії тоненькими ниточками. Ми думали, влаштувавшись на деревах: чи це край світу, чи далі є таке саме небо, такі ж хмари, степи й річки? Ми слухали, причаївшись на гілках, неземні звуки вітрів, а листя у відповідь їм дружно нашіптувало про принадні, загадкові краї, що ховалися за сизими далями.

Я слухав шум тополь, і серце у мене билосся від страху й радості, і під цей нестихаючий шелест я намагався уявити собі ті далекі далі. Лише про одно, виявляється, я не думав у той час: хто посадив тут ці дерева? Про що мріяла, про що говорила ця невідома людина, опускаючи в землю коріння деревець, з якою надією росила вона їх тут, на узгір'ї?

Цей горб, де стояли тополі, у нас чомусь називали «школою Дюйшена». Пам'ятаю, коли траплялося комусь шукати пропало-го коня і людина зверталася до зустрічного: «Слухай, чи не бачив ти мого гнідого?» — йому найчастіше відповідали: «Он на горі, біля школи Дюйшена, паслися вночі коні, сходи, може, й свого там знайдеш». Наслідуючи дорослих, ми, хлопчак, не задумуючись, повторяли: «Гайда, хлопці, до Дюйшенової школи, на тополі,— горобців розганяти!»

Розповідали, що колись на цьому горбі була школа. Ми й сліду її не застали. В дитинстві я не раз намагався знайти бодай руїни, бродив, шукав, але нічого не знайшов. Потім мені вже стало здаватися дивним, що голий горб називають «школою Дюйшена», і я спитав якось у стариків, хто він такий, той Дюйшен. Один із них байдуже махнув рукою: «Хто такий Дюйшен? Та отой самий, що й зараз тут живе, з роду Кульгавої вівці. Давно це було, Дюйшен тоді комсомольцем був. На бугрі тому стояв чийсь покинутий сарай. А Дюйшен там школу відкрив, дітей навчав. Та хіба ж то школа була, тільки назва. Ох, і цікавий же час був! Тоді хто міг ухопитись за гриву коня і всунути ногу в стремено,— той сам собі начальник. Так і Дюйшен. Що спало йому на думку, те й зробив. А тепер і камінця не знайдеш від того сарайчика, тільки й користі, що назва лишилася...»

Я мало знав Дюйшена. Пригадую, він був уже літній чоловік, високий на зріст, трохи незграбний, з навислими, орлиними бровами. Його двір був по той бік річки, на вулиці другої бригади. Коли я ще жив в аїлі, Дюйшен працював колгоспним мірабом¹ і завжди пропадав десь на полі. Зрідка він проїжджав нашою вулицею, підв'язавши до сідла чималий кетмень, і кінь його був чимсь схожий на хаяїна — такий же кощавий, тонконогий. А згодом Дюйшен постарів, і казали, що він почав возити пошту. Та це так, до слова. Річ в іншому. Як я тоді вважав, комсомолец — це запальний до роботи і на слово джигіт, найбойовіший з усіх в аїлі, який і на зборах виступить, і в газеті про ледарів та хапуг напише. І я ніяк не міг уявити собі, що ця бородата смирна людина була колись комсомольцем, та до того ж, що найдивніше, навчала дітей, будучи сама малописьменною. Ні, не вкладалось отаке у мене в голову! Відверто кажучи, я вважав, що це одна з численних казок, які розповідають у нашому аїлі. Але, як виявилось, все було зовсім не так...

Минулої осені я одержав з аїлу телеграму. Земляки запрошували мене на урочисте відкриття нової школи, яку збудував колгосп власними силами. Я одразу вирішив — їхати, не міг же я в такий радісний для нашого аїлу день всидіти дома. Я виїхав навіть на кілька днів раніше. Побуваю там і там, думав собі, подивлюся, зроблю нові зарисовки. Із запрошених гостей чекали, як я дізнався, і академіка Сулайманову. Мені сказали, що вона пробуде тут день-два і звідси поїде до Москви.

Я знав, що ця уславлена тепер жінка ще дівчинкою пішла з нашого аїлу до міста. Ставши городянином, я познайомився з нею. Вона була вже в похилому віці, огрядна, з густою сивиною в гладко зачесаному волоссі. Наша славнозвісна землячка завідувала кафедрою в університеті, читала лекції з філософії, працювала в академії, часто їздила за кордон. Словом, людина вона була зайнята, і мені не вдавалося познайомитися з нею ближче, але кожного разу, де б ми не зустрічалися, вона цікавилась життям нашого аїлу і неодмінно, бодай навіть коротенько, висловлювала думку про мої роботи. Одного разу я наважився сказати їй:

— Алтинай Сулайманівно, добре було б, коли б ви з'їздили в аїл побачитися з земляками. Вас там усі знають, пишаються вами, але ж знають більше з чуток і, буває, подекують, що, мовляв, наша славетна вчена, видно, цурається нас, дорогу зовсім забула до свого Куркуреу.

¹ Міраб — особа, що відає зрошувальною системою.

— Та треба б, звісно, з'їздити,— невесело усміхнулася тоді Алтинай Сулайманівна.— Я й сама давно мрію побувати в Куркуреу, цілий вік уже не була там. Щоправда, родичів у мене в аїлі нема. Та не в цьому ж річ. Несодмінно поїду, я мушу поїхати, змудилася за рідним краєм.

Академік Сулайманова приїхала в аїл, коли урочисті збори в школі вже от-от мали початися. Колгоспники побачили у вікно її машину, і всі гуртом посунули на вулицю. Знайомим і незнайомим, старим і малим — усім хотілося потиснути їй руку. Мабуть, Алтинай Сулайманівна не сподівалася на таку зустріч і, як мені здалося, навіть розгубилася. Приклавши руки до грудей, вона кланялася людям і насилу пробиралася до президії на сцену.

Мабуть, не раз на своєму віку Алтинай Сулайманівна бувала на урочистих зборах, і зустрічали її, певно, завжди і з радістю, і з пошаною, але тут, у звичайній сільській школі, привітність земляків дуже зворушила її, схвилювала, і вона все намагалася приховати непрошені сльози.

Після урочистої частини піонери пов'язали любій гості червоний галстук, піднесли квіти та її ім'ям відкрили почесну книгу нової школи. Потім був концерт шкільної самодіяльності — дуже цікавий і веселий, після якого директор школи запросив нас — гостей, учителів та активістів колгоспу — до себе.

І тут не могли натішитися з приїзду Алтинай Сулайманівни. Її посадили на найпочесніше місце, прикрашене килимами, і всіляко старалися підкреслити свою до неї повагу. Як завжди в таких випадках, було шумно, гості жваво розмовляли, виголошували тости. Та ось у дім зайшов місцевий парубчак і подав господареві купку телеграм. Телеграми пішли по руках: колишні учні поздоровляли своїх земляків з відкриттям школи.

— Слухай-но, а телеграми ці старий Дюйшен привіз, чи що? — спитав директор.

— Атож,— відповів парубчак.— Всю дорогу, каже, підстьобував коня, хотів поспіти, поки триватимуть збори, щоб при народі прочитали. Спізвився трошки наш аксакал, засмучений приїхав.

— То чого ж він стоїть, нехай злізає з коня, клич його!

Парубчак пішов покликати Дюйшена. Алтинай Сулайманівна сиділа поруч мене; вона чомусь стрепенулася і якимось дивно, немов раптом згадавши щось, спитала мене, про якого це Дюйшена кажуть.

— А це колгоспний листоноша, Алтинай Сулайманівно. Чи знаєте ви старого Дюйшена?

Вона якимось непевно кивнула, потім хотіла була встати, але

в цю мить повз вікно хтось з тупотом проїхав на коні, і парубчак, повернувшись назад, сказав господареві дому:

— Я його кликав, агаю, але він поїхав, йому ще треба листи розвозити.

— Ну й нехай розвозить, нащо його затримувати. Потім із стариками посидить,— невдоволено мовив хтось.

— О-о! Ви не знаєте нашого Дюйшена! Він людина закону. Доки діла не зробить, нікуди не заверне.

— Атож, дивна він людина. Після війни вийшов з госпіталю, на Україні це було, і залишився там жити, всього років з п'ять як повернувся. Вмирати, каже, вернувся на батьківщину. Все життя отак бурлакою й живе...

— А все-таки зайти б йому зараз... Ну, та гаразд.— І господар дому махнув рукою.

— Товариші, колись ми навчалися, якщо хто пам'ятає, в Дюйшеновій школі.— Один з шановних людей аїлу підніс бокал.— А сам же він, напевно, не знав усіх літер алфавіту.— Промовець замружив при цьому очі й похитав головою. В усьому вигляді його було і здивування, й насмішка.

— А й справді ж, було так,— озвалося кілька голосів.

Кругом засміялися.

— Та що вже там казати! Чого тільки не затівав тоді Дюйшен. А ми ж і всерйоз вважали його за вчителя.

Коли сміх ущух, промовець з бокалом у руці вів далі:

— Ну, а тепер люди повиростали у нас на очах. Академік Алтинай відома на всю країну. Майже всі ми з середньою освітою, а багато хто має й вищу. Сьогодні ми відкрили у себе в аїлі нову середню школу, одно тільки це вже свідчить, наскільки змінилося життя. Тож давайте, земляки, вип'ємо за те, щоб і надалі сини та дочки Куркуреу були передовими людьми свого часу!

Всі знову загомоніли, дружно підтримавши тост, і тільки Алтинай Сулайманівна почервоніла, чимось стурбована, і лише пригубила бокал. Але святково настроєні люди, зайняті розмовами, не помічали, в якому стані вона була.

Алтинай Сулайманівна кілька разів глянула на годинник. А потім, коли люди повиходили надвір, я побачив, що вона стоїть осторонь усіх біля арика і пильно дивиться на горб — туди, де погойдуються під вітром поруділі осінні тополі. Сонце було вже на вечірньому прuzі — біля бузкової смужки далекого присмеркового степу. Воно світило звідти меркнучим світлом, забарвлюючи верхівки тополь тьмяним, сумовитим багрянцем.

Я підійшов до Алтинай Сулайманівни.

— Зараз вони листя скидають, а подивилися б ви на ці тополі весною, коли вони квітують,— сказав я їй.

— І я про це саме думаю,— зітхнула Алтинай Сулайманівна і, помовчавши, додала, мовби сама до себе: — Так, в усього живого є своя весна і своя осінь.

По її в'янучому, з безліччю дрібних зморщечок навколо очей обличчю промайнула сумовита, задумлива тінь. Вона дивилася на тополі якось дуже по-жіночому, тужно. І я враз побачив, що передо мною стоїть не академік Сулайманова, а звичайнісінька киргизька жінка, щира і в radoсах, і в журбі. Ця вчена жінка, видно, згадала зараз ту пору своєї юності, що її, як співають у наших піснях, не догукаєшся з найвищої верховини. Вона, здається, хотіла щось сказати, дивлячись на тополі, та потім, мабуть, роздумала і рвучко наділа окуляри, які тримала в руці.

— Московський поїзд тут проходить, здається, об одинадцятій?

— Атож, об одинадцятій ночі.

— Значить, мені треба збиратися.

— Чого це так раптом? Алтинай Сулайманівно, ви ж обіцяли побути тут кілька днів. Люди вас не відпустять.

— Ні, у мене термінові справи. Я мушу зараз же їхати.

Як не вмовляли її земляки, як не висловлювали свою прикрийсть, Алтинай Сулайманівна була невблаганна.

Тим часом почало смеркати. Засмучені земляки посадили її в машину, взявши слово, що вона приїде іншим разом на тиждень або й довший час. Я поїхав провести Алтинай Сулайманівну до станції.

Чому Алтинай Сулайманівна так несподівано заквапилася? Образити земляків, тим паче в такий день, мені здавалося просто нерозумним. По дорозі я кілька разів збирався спитати її про це, та не посмів. Не тому, що боявся здатись нетактовним,— просто я зрозумів, що вона все одно нічого не скаже. Всю дорогу вона їхала мовчки, над чимось дуже замислившись.

На станції я все-таки спитав її:

— Алтинай Сулайманівно, ви чимось засмучені, може, ми образили вас?

— Ну, що це ви! І не смійте так думати! На кого могла я образитись? Хіба що на себе. Авжеж, на себе можна було, мабуть, образитись.

Так і поїхала Алтинай Сулайманівна. Я повернувся до міста і за кілька днів несподівано одержав від неї листа. Сповідуючи про те, що вона затримається в Москві довше, ніж гадала, Алтинай Сулайманівна писала:

«Хоч у мене безліч важливих і термінових справ, я вирішила все відкласти і написати вам цього листа... Якщо вам здасться цікавим те, що я тут пишу, я вас дуже прошу подумати над тим, як можна буде використати це, щоб повідати людям про все, що я розповім. Я вважаю, що це потрібно не тільки нашим землякам, це потрібно всім, а особливо молоді. До такого переконання я дійшла після довгих роздумів. Це моя сповідь перед людьми. Я повинна виконати свій обов'язок. Чим більше людей дізнається про це, тим менше мучитимуть мене докори совісті. Не бійтеся поставити мене в ніякове становище. Нічого не приховуйте...»

Кілька днів я ходив під враженням її листа. І нічого кращого не придумав, як розповісти про все від імені самої Алтинай Сулайманівни.

Це було 1924 року. Так, саме того року...

Там, де зараз наш колгосп, тоді був невеличкий аїл осілик бідняків-джатакчів. Мені о тій порі було років чотирнадцять, і жила я у двоюрідного брата свого покійного батька. Матері у мене теж не було.

Ще восени, незабаром після того, як ті, хто був багатший, відкочували в гори на зимівлю, до нас в аїл прийшов незнайомий парубок у солдатській шинелі. Я запам'ятала його шинель, бо вона була чомусь з чорного сукна. Поява людини в казенній шинелі стала для нашого аїлу, що приткнувся десь під горами далеко від доріг, справжньою подією.

Спершу казали, що в армії він був за командира, а тому і в аїлі буде начальником, потім виявилося, що зовсім він ніякий не командир, а син того самого Таштанбека, який пішов з аїлу на залізницю ще під час голоду, багато років тому, та так і пропав. А його сина, Дюйшена, прислали в аїл для того, щоб відкрити тут школу і навчати дітей.

За тих часів такі слова, як «школа», «навчання», були новою, і люди не дуже-то розумілися на них. Хтось вірив цим чуткам, хтось вважав це за бабські плітки, і, можливо, взагалі забули б про школу, коли б незабаром не скликали народ на сходку. Мій дядько довго бурчав: «Що воно там ще за збори, завжди відривають од діла через усякі дурниці», — та потім все-таки осідлав свою конячину і поїхав на збори верхи, як і належить кожному чоловікові, що поважає себе. Слідом за ним разом із сусідськими дітьми ув'язалась і я.

Коли ми, захекавшись, прибігли на пагорок, де звичайно відбувалися сходки, там уже перед гуртом піших і кінних людей виступав той самий блідолиций парубок у чорній шинелі. Ми не

могли розчутити його слів і протиснулися були ближче, але раптом один дід у подертій шубі, немов прокинувшись, квапливо перебив його.

— Слухай, синку,— почав він скоромовкою, заїкаючись,— раніше дітей навчали мулли, а твого батька ми знали: така ж голота, як і ми. То скажи, ласкаво просимо тебе, коли це ти встиг зробитися муллою?

— Я не мулла, аксакале, я комсомолец,— швидко озвався Дюйшен.— А дітей тепер навчатимуть не мулли, а вчителі. Я навчався грамоти в армії та й перед тим трошки вчився. От який я мулла.

— Ну, це діло...

— Молодець! — пролунали схвальні вигуки.

— Так-от, комсомол послав мене навчати ваших дітей. А для цього нам потрібне якесь приміщення. Я думаю обладнати школу,— з вашою допомогою, звичайно,— он у тій старій стайні, що стоїть на горбі. Що скажете на це, земляки?

Люди завагалися, наче прикидаючи в думці: куди він гне, цей зайшлий? Мовчанку урвав Сатимкул-суперечник, прозваний так за його незговорливість. Він давно вже прислухався до розмов, спершись на луку сідла, і зрідка цвіркав крізь зуби.

— А стривай-но, парубче,— промовив Сатимкул, примружуючи око, немов цілячись.— Ти краще скажи, навіщо вона нам, ота школа?

— Як-то навіщо? — розгубився Дюйшен.

— Та й справді-бо! — підхопив хтось з юрби.

І всі разом заворушилися, загомоніли.

— Споконвіку ми живемо з дехканської праці, нас кетмень годує. І діти наші житимуть так само, на якого дідька їм навчання. Грамота начальникам потрібна, а ми — простий народ. І не мороч нам голову!

Голоси притихли.

— То невже ви проти того, щоб ваші діти навчалися? — спитав приголошений Дюйшен, пильно придивляючись до облич людей, що оточили його.

— А коли проти, то що, силою примусиш? Минули ті часи. Ми тепер народ вільний, як хочемо, так і житимемо!

Дюйшен аж зблід. Обриваючи тремтячими пальцями гачки на шинелі, він витяг з кишені гімнастерки аркуш паперу, згорнутий учетверо, і, квапливо розгорнувши його, підніс над головою:

— Значить, ви проти цієї бумажки, де сказано про навчання дітей, де поставлено печатку Радянської влади? А хто вам дав землю, воду, хто дав вам волю? Ну, хто проти законів Радянської влади, хто? Відповідай!

Він вигукнув слово «відповідай» з такою дзвінкою, гнівною силою, що воно, мов куля, прорізало теплінь осінньої тиші і, наче постріл, озвалося короткою луною в скелях. Ніхто не вимовив і слова. Люди мовчали, понуривши голови.

— Ми бідняки,— вже тихо промовив Дюйшен.— Нас усе життя топтали і принижували. Ми жили в темряві. А тепер Радянська влада хоче, щоб ми побачили світло, щоб ми навчилися читати й писати. А для цього треба навчити дітей...

Дюйшен замовк, чекаючи, що далі скажуть. І тоді той самий, у подертому кожусі, що питав Дюйшена, як він зробився мулою, пробурмотів примирливим тоном:

— Та гаразд уже, навчай, коли тобі охота, нам-то що... Ми не проти закону.

— Але я прошу вас допомогти мені. Нам треба відремонтувати ту байську стайню на горі, треба перекинути міст через річку, дрова потрібні школі...

— Підожди, джигіте, дуже вже ти спритний! — обірвав Дюйшена незговірливий Сатимкул. Цвіркнувши крізь зуби, він знову прискалив око, немов цілячись.— Ось ти на весь аїл кричиш: «Школу відкриватиму!» А подивитись на тебе — ні кожуха на тобі, ні коня під тобою, ні земельки зораної в полі, бодай з долоню, ані єдиної худібки в дворі! То як же ти думаєш жити, чоловіче добрий? Хіба що чужі табуни красти... Тільки у нас їх нема. А у кого є табуни — ті в горах.

Дюйшен хотів різко відповісти, але стримав себе і неголосно сказав:

— Проживу яюсь. Платню одержуватиму.

— А-а, давно б так! — І Сатимкул, дуже задоволений собою, з виглядом переможця випростався в сідлі.— Отепер усе ясно. Ти, джигіте, сам роби своє діло і на свою платню дітей навчай. У казні грошей вистачить. А нам дай спокій, у нас, хвалити бога, своїх турбот повен рот...

З цими словами Сатимкул повернув коня і поїхав додому. Слідом за ним потяглися й інші. А Дюйшен так і залишився стояти, тримаючи в руці свою бумагу. Він, бідолаха, не знав, куди йому тепер податись...

Мені стало жаль Дюйшена. Я дивилася на нього, не зводячи очей, поки мій дядько, проїжджаючи мимо, не гукнув на мене:

— А ти, патлата, що тут робиш, чого рота роззявила, ану біжи додому! — І я кинулася наздоганяти дітей.— Ач які, і вони вже унадилися на сходки!

На другий день, коли ми, дівчатка, пішли по воду, то зустріли біля річки Дюйшена. Він перебирався бродом на той берег з лопатою, кетменем, сокирою та якимсь старим відром у руках.

Від того дня кожного ранку самотня постать Дюйшена в чорній шинелі підіймалася стежкою на гору до покинутої стайні. І лише пізно ввечері Дюйшен сходив униз, до аїлу. Частенько ми бачили його із здоровоною в'язанкою кураю чи соломи на спині. Побачивши його здалека, люди підводилися на стременах і, приклавши руку до очей, здивовано перемовлялися:

— Слухай, та це, либонь, учитель Дюйшен несе в'язанку?

— Та він самий.

— Ех, бідолашний. Вчительська справа теж, видно, не з легких.

— А ти як собі думаєш. Дивись, скільки пре на собі, не гірше, ніж байський наймит.

— А послухаєш його, так куди там!

— Ну, це тому, що бумага у нього з печаткою: в ній уся сила.

Одного разу, повертаючись з повними мішками кізняка, який звичайно збирали в передгір'ї над аїлом, ми завернули до школи: цікаво було подивитись, що там робить учитель. Старий глинобитний сарай колись був байською стайнею. Взимку тут держали кобил, що ожеребилися в негоду. Після приходу Радянської влади бай кудись відкочував, а стайня так і залишилася. Ніхто сюди не ходив, і все навколо позаростало лопухами та колючками. Тепер бур'яни, вирубані з корінням, лежали осторонь, зібрані в одну купу, двір був розчищений. Облуплені, розмиті дощами стіни були підмазані глиною, а скособочені, розсохлі двері, що завжди хилиталися на одній петлі, виявилися поладженими і пригнаними.

Коли ми поскидали свої мішки на землю, щоб трохи відпочити, з дверей вийшов Дюйшен, весь заляпаний глиною. Побачивши нас, він здивувався, а потім привітно усміхнувся, витираючи з обличчя піт.

— Звідки це ви, дівчатка?

Ми сиділи на землі біля мішків і зніяковіло переглядалися. Дюйшен зрозумів, що ми мовчимо від соромливості, і підбадьорливо моргнув нам:

— Ото мішки, більші за вас самих. Дуже добре, дівчатка, що заглянули сюди, вам же тут навчатися. А школа ваша, можна сказати, майже готова. Щойно змурував у кутку щось схоже на грубку і навіть трубу вивів над покрівлю, бачите яка! Тепер лишилося палива на зиму заготувати, та нічого — кураю багато навкруги. А на підлогу постелимо більше соломи та й почнемо навчання. Ну як, хочете вчитися, ходитимете до школи?

Я була старша від своїх подруг і тому наважилася відповісти.

— Якщо тітка відпустить, ходитиму, — сказала я.

— Та чом же не відпустить, пустить, звичайно. А як тебе звати?

— Алтинай,— відповіла я, прикриваючи долонею коліно, що виглядало крізь дірку на подолі.

— Алтинай — гарне ім'я.— Він усміхнувся якось так лагідно, що на серці потепліло.— Ти чия будеш?

Я промовчала: не любила, коли мене жаліли.

— Сирота вона, у дядька живе,— підказали подруги.

— Так-от, Алтинай,— знову усміхнувся до мене Дюйшен,— ти й інших дітей веди до школи. Гаразд? І ви, дівчатка, приходьте.

— Гаразд, дядечку.

— Мене вчителем звіть. А хочете подивитися на школу? Заходьте, не бійтеся.

— Ні, ми підемо, нам треба додому,— засоромилися ми.

— Ну, добре, біжіть додому. Подивитися потім, коли прийдете вчитися. А я ще разок сходжу по курай, поки не стемніло.

Прихопивши мотузку й серп, Дюйшен пішов у поле. Ми теж підвелися, завдали на спини мішки і подріботили до аїлу. Раптом у мене зринула несподівана думка.

— Стривайте, дівчатка,— гукнула я до своїх подруг.— Давайте висиплемо кізяки в школі, все ж більше палива на зиму буде.

— А додому прийдемо з порожніми руками? Ач яка ти розумна!

— Та ми вернемося й назбираємо ще!

— Ні, вже пізно буде, дома лятимуть.

І, вже не чекаючи мене, дівчатка заквапилися додому.

Досі не можу зрозуміти, що примусило мене того дня зважитися на таке діло. Чи то образилася я на подруг за те, що не послухалися мене, і тому вирішила настояти на своєму, чи через те, що змалку моя воля, мої бажання були заховані під гриманням та потиличниками грубих людей, але мені раптом захотілося хоч чимось віддячити незнайомій, по суті, людині за її усмішку, від якої потепліло на серці, за невелике довір'я цього чоловіка до мене, за його кілька щирих слів. І я добре знаю, я переконана в тому, що справжня доля моя, все мое життя з усіма його радощами й муками почалося саме того дня, з того самого мішка кізяка. Я кажу так, бо саме того дня я вперше за все своє життя, не задумуючись, не боячись кари, вирішила й зробила те, що визнала за потрібне. Коли подружки покинули мене, я бігом вернулася до Дюйшенової школи, спорожнила мішок перед дверима і зараз же кинулася щодуху по лошовинах і балках передгір'я збирати кізяк.

Я бігла, не думаючи куди, наче від надміру сили, і серце мое билосся в грудях так радісно, ніби я здійснила величезний

подвиг. І сонце мовби знало, чого я така щаслива. Так, я вірю, що воно знало, чому я так легко й вільно біжу. Бо я зробила маленьку добру справу.

Сонце вже хилилося до горбів, але воно, здавалось мені, гаялося, не заходило, воно хотіло надивитися на мене. Воно прикрашало мою дорогу: померхла осіння земля стелилася під ногами в багряних рожевих і лілових барвах. Мигтючим полум'ям проносилися обабіч волоті сухих чийняків, Сонце палало вогнем на посріблених гудзиках мого аж рябого від латок бешмета. А я все бігла вперед і в думці дуже раділа, звертаючись до землі, до неба і вітру: «Дивіться на мене! Дивіться, яка я горда! Я вчитимуся, я піду до школи і поведу за собою інших!..»

Не знаю, чи довго я так бігла, але потім враз опам'яталася: треба ж збирати кізьяк. І от дивина яка: ціле літо тут бродило стільки худоби і стільки тут кізьяка було завжди на кожному кроці, а зараз його немав земля проковтнула. А може, я просто не шукала? Я перебігала з місця на місце і чим далі, тим рідше знаходила кізьяк. Тоді я подумала, що не встигну завидна набрати повний мішок, і злякалася, заметалась по кущах чию, заквапилася. Набрала так-сяк півмішка. Тим часом сонце зайшло, заграва погасла, і в лощовинах почало швидко сутеніти.

Ніколи ще не залишалася я сама в полі такої пізньої пори.

Над безлюдними, безмовними горбами нависло чорне крило ночі. Не тямлячи себе від страху, я взяла мішок на плечі й кинулася бігти до аїлу. Мені було моторошно, може, я навіть закричала б, заплакала, та мене стримувала від цього, як не дивно, несвідома думка про те, що сказав би вчитель Дюйшен, якби побачив мене такою безпорадною. І я кріпилася, забороняючи собі зайвий раз оглянутися, ніби вчитель стежив за мною збоку.

Я прибігла додому задихана, спітніла, вся в пилюзі. Важко дихаючи, переступила поріг. Тітка сиділа біля вогню, вона загрозливо підвелася мені назустріч. Була вона зла, лиха жінка.

— Ти де це пропадала? — підступила тітка до мене, і я й слова не встигла вимовити, як вона вихопила у мене мішок і шпурнула його геть.— І оце все, що зібрала ти за цілісінький день?

Подружки мої, бачу, вже встигли наплекати їй.

— Ах ти замуззана тварюка! Чого це тебе понесло до школи? Чом ти не здохла там, у тій школі! — Тітка вхопила мене за вухо і заходилася лупцювати по голові.— Сирота поганюща! Вовчєня ніколи не стане собакою. У людей діти в дім тягнуть, а вона — з дому. Я тобі покажу школу, посмій тільки близько підійти, ноги перелемаю. Ти у мене пам'ятатимеш ту школу...

Я мовчала, я тільки старалася не кричати. Але потім, пильнуючи, щоб не погасло вогнище, я нишком, беззвучно плакала, погладжуючи нашого сірого kota, а кіт, між іншим, завжди знав, коли я плачу, і плигав мені на коліна. Я плакала не від тітчиних побоїв, ні,— до них мені було не звикати,— я плакала того, що зрозуміла: тітка нізачо не пустить мене до школи...

Днів через два після цього рано-вранці в аїлі тривожно загавкали собаки, почувилися гучні голоси. Як виявилось, це Дюйшен ходив по дворах, збираючи дітей до школи. Тоді не було вулиць, підсліпуваті сірі мазанки наші були без усякого ладу розкидані по аїлу, кожен оселявся там, де йому забagnetься. Дюйшен і з ним дітлахи гомінкою юрбою переходили з двору до двору.

Наш двір був аж скраю. Ми з тіткою якраз шеретували просо в дерев'яній ступі, а дядько відкопував пшеницю, що зберігалася в ямі біля сарая, він збирався везти зерно на базар. Ми, мов ті молотобійці, по черзі били важкими товкачами, але я ще встигла крадькома глянути, чи далеко вчитель. Я боялася, що він не дійде до нашого двору. І хоч я знала, що тітка не пустить мене до школи, все-таки мені хотілося, щоб Дюйшен прийшов сюди, щоб він хоч би побачив, де я живу. І я в думці благала вчителя, щоб він не повернув назад, не дійшовши до нас.

— Здоровенькі були, хазяйко, хай поможе вам бог! А як бог не поможе, то ми всі гуртом поможемо, дивіться, скільки нас! — жартом привітав тітку Дюйшен, ведучи за собою майбутніх учнів.

Вона щось промимрила у відповідь, а дядько — той навіть голови не підвів з ями.

Це не збентежило Дюйшена. Він діловито сів на колоду, що лежала посеред двору, дістав олівець і аркуш паперу:

— Сьогодні ми починаємо навчання в школі. Скільки років вашій дочці?

Нічого не відповівши, тітка зі злістю ввігнала товкача в ступу. Вона аж ніяк не збиралася вести розмову. Я внутрішньо вся зіщулилася: що ж буде тепер? Дюйшен глянув на мене і усміхнувся. У мене, як і того разу, потепліло на серці.

— Алтинай, скільки тобі років? — спитав він.

Я не посміла відповісти.

— А навіщо тобі знати, що ти за перевіришник такий! — роздратовано озвалася тітка. — Йй не до навчання! Не такі безрідні, а й ті, що з батьком і матір'ю, та й то не вчаться. Ти он набрав собі цілу юрму, то й жени їх до школи, а тут тобі нема чого робити.

Дюйшен схопився з місця.

— Подумайте лишень, що ви кажете! Хіба ж вона винна в своєму сирітстві? Чи є такий закон, щоб сироти не вчилися?

— А мені діла нема до твоїх законів. У мене свої закони, і ти мені не вказуй!

— Закони у нас одні. І коли ця дівчинка вам не потрібна, то вона потрібна нам. Радянській владі. А підете супроти нас, то й укажемо!

— Та звідки ти взявся, начальник отакий! — визивно взялася в боки тітка. — Хто ж, по-твоему, повинен розпоряджатися нею? Я її годую й пою чи ти, син бродяги і сам бурлака?

Хто знає, чим би все це скінчилося, коли б у цю мить не показався з ями голий по пояс дядько. Він терпіти не міг, коли жінка лізла не в своє діло, забуваючи, що в домі є чоловік, хазяїн. Він нещадно бив її за це. І цього разу, видно, закипіла в ньому злоба.

— Гей, молодице, — гримнув він, вилазячи з ями. — З якого це часу ти стала головою в домі, відколи це ти почала розпоряджатися? Менше базікай, більше роби. А ти, сину Таштанбека, забирай це дівчисько, хочеш навчай, хочеш засмаж її. Ану, забирайся собі з двору!

— Ах так, вона швендятиме по школах, а дома, а в хазяйстві хто? Все я? — заголосила була тітка.

Але чоловік цикнув на неї:

— Сказано — все!

Лихо не без добра. От як судилося мені піти вперше до школи.

Від того дня кожного ранку Дюйшен збирав нас по дворах.

Коли ми перший раз прийшли до школи, учитель посадовив нас на розстелену на підлозі солому і дав кожному по зошити, олівцю та по дощечці.

— Дощечки покладіть на коліна, щоб зручніше було писати, — пояснив Дюйшен.

Потім він показав на портрет російської людини, приклеєний до стіни.

— Це Ленін! — сказав він.

На все життя запам'ятала я цей портрет. Потім я чомусь ніде більше не натрапляла на нього і в думці називаю його «дюйшенівським». На тому портреті Ленін був у трохи мішкуватому військовому френчі, змарнілий, з відрослою бородою. Поранена рука його висіла на пов'язці, з-під кепки, зсунутої на потилицю, спокійно дивилися уважні очі. Їх лагідний, теплий погляд, здавалося, казав нам: «Коли б ви знали, діти, яке прекрасне майбуття чекає вас!» Мені здавалося в ту тиху хвилину, що він і справді думав про моє майбутнє.

Судячи з усього, у Дюйшена давно зберігався цей портрет, надрукований на простому плакатному папері,— він потерся на згинах, краї в нього обтріпалися. Але, крім цього портрета, більше нічого в чотирьох стінах школи не було.

— Я навчу вас, діти, читати і рахувати, покажу, як пишуть літери й цифри,— казав Дюйшен.— Навчатиму вас усього, що знаю сам...

І справді, він навчав нас всього, що сам знав, виявляючи при цьому дивовижне терпіння. Схиляючись над кожним учнем, він показував, як треба тримати олівець, а потім захоплено пояснював нам незрозумілі слова.

Думаю я зараз про це і дивом дивуюся: як цей малописьменний хлопець, котрий сам ледве читав по складах, до того ж не мав під рукою жодного підручника, навіть звичайнісінького букваря, як міг він наважитися на таке справді велике діло. Легко сказати — навчати дітей, чиї діди й прадіди до сьомого коліна були неграмотні. І звісно ж, Дюйшен не мав найменшого уявлення про програму та методику викладання. Найпевніше, він і гадки не мав про їх існування.

Дюйшен навчав нас, як умів, як здавалося йому потрібним, так би мовити, з натхнення. Але я більш ніж переконана, що його щиросердий ентузіазм, з яким він узявся за справу, не пропав марно.

Сам того не відаючи, він зробив подвиг. Так, це був подвиг, бо в ті дні нам, киргизьким дітям, які ніде не бували за межами аїлу, в школі, якщо можна так назвати ту саму мазанку з зяючими щілинами, крізь які завжди було видно снігові верховини гір, раптом відкрився новий, нечуваний і небачений раніше світ.

Саме тоді ми дізналися, що місто Москва, де живе Ленін, в багато-багато разів більше, ніж Ауліє-Ата, ніж навіть Ташкент, і що є на світі моря, великі-великі, як Таласька долина, і що по тих морях плавають кораблі, величезні, як гори. Ми дізналися про те, що гас, який привозять з базару, добувають з-під землі. І ми вже тоді твердо вірили, що, коли народ заживе багатше, наша школа міститиметься у великому білому будинку з великими вікнами і що учні сидітимуть за столами.

Так-сяк осягнувши ази, ще не вміючи написати «мама», «та-то», ми вже вивели на папері: «Ленін». Наш політичний словник складався з таких понять, як «бай», «батрак», «Ради». А через рік Дюйшен обіцяв навчити нас писати слово «революція».

Слухаючи Дюйшена, ми в думці билися разом з ним на фронтах з білими. А про Леніна він розповідав так схвильовано, наче бачив його на власні очі. Багато з того, що він розповідав, як я

тепер розумію, було взято з народних оповідей про великого вождя, але для нас, Дюйшенових учнів, все це здавалося такою істиною, як і те, що молоко біле.

Якось без усякої прихованої думки ми спитали:

— Вчителю, а ви з Леніним за руку здоровкалися?

І тоді наш учитель з жалем похитав головою:

— Ні, діти, я ніколи не бачив Леніна.

Він винувато зітхнув — йому було ніяково перед нами.

В кінці кожного місяця Дюйшен ішов у своїх справах у вольсть. Він ходив туди пішки і повертався через два-три дні.

Ми по-справжньому нудьгували в ті дні. Був би у мене рідний брат, я і його, мабуть, не ждала б так нетерпляче, як ждала, коли повернеться Дюйшен. Потайки, щоб не помітила тітка, я раз у раз вибігала на задвірок і подовгу дивилася в степ на дорогу: коли ж з'явиться вчитель з торбиною за плечима, коли ж я побачу його усмішку, яка так зігріває серце, коли ж почую його слова, що приносять нам знання.

Серед учнів Дюйшена я була найстаршою. Можливо, через те я і вчилася краще за інших, хоч мені здається, не тільки через те. Кожне вчителеве слово, кожна літера, яку показував він, — все для мене було святе. І не було для мене нічого важливішого на світі, ніж осягнути те, чого навчав Дюйшен. Я берегла зошит, який він дав мені, і тому виводила літери вістрям серпа на землі, писала вуглиною на дувалах, прутиком на снігу і на дорожній пилюзі. І не було для мене на світі нікого вченішого й розумнішого за Дюйшена.

Йшлося до зими.

До перших снігів ми ходили в школу вбрід через кам'янисту річку, що шуміла під бугром. А потім ходити стало не під силу — крижана вода обпікала ноги. Найбільше страждали малюки, у них навіть сльози наvertsалися на очі. І тоді Дюйшен почав на руках переносити їх через річку. Він садовив одного на спину, другого брав на руки і так по черзі переправляв усіх учнів.

Зараз, коли я згадую про це, мені просто не віриться, що саме так усе й було. Але тоді чи то через нещасття своє, чи через недоумство люди глузували з Дюйшена. Особливо багатії, що зимували в горах і приїжджали сюди тільки до млина. Скільки разів, порівнявшись з нами коло броду, вирячували вони на Дюйшена очі, проїжджаючи мимо на ситих диких конях у своїх червоних лисячих малахаях і в багатих тулупах. Хтось із них, пирскаючи зо сміху, підштовхував сусіда:

— А дивно-но, одного несе на спині, другого на руках!

І тоді другий, підсьобуючи хропучого коня, додавав:

— Ех, щоб я провалився крізь землю, не знав раніше, от кого треба було взяти за другу жінку!

І, обдаючи нас бризками й грязюкою з-під копит, вони з реготом мчали далі.

Як хотілося мені тоді наздогнати цих тупоголових людей, схопити їхніх коней за вуздечки і крикнути в їхні глумливі пики: «Не смійте казати таке про нашого вчителя! Ви дурні, погані люди!»

Та хто б послухав сумирного дівчиська? І мені лишалося тільки ковтати пекучі сльози від такої кривди. А Дюйшен начебто й не помічав образ, мовби нічого й не чув. Вигадає, бувало, якусь жартівливу примовку і заставить нас сміятися, забувши про все.

Скільки не намагався Дюйшен, не вдавалося йому дістати лісу, щоб побудувати місток через річку. Якось, повертаючись із школи і переправивши малюків, ми залишилися з Дюйшеном на березі. Вирішили спорудити з каміння та дерну переступки, щоб більше не мочити ніг.

Правду кажучи, коли б люди нашого аїлу зібралися та гуртом перекинули через потік дві-три колоди, дивись — і місток для школярів був би готовий. Та в тім-то й річ, що тоді люди через темноту свою ще не надавали значення навчанню, а Дюйшна вважали в ліпшому разі за дивака, який знічев'я возиться з дітлахами. Охота тобі — навчай, а ні — порозганяй усіх по домівках. Самі вони їздили верхи, і переправи не потрібні були їм. А все-таки слід би було, звісно, нашому народові хоч трохи подумати: заради чого цей молодий хлопець, нічим не гірший і не дурніший за інших, заради чого він, терплячи труднощі й нестатки, зносячи глузування та образи, навчає їхніх дітей, та ще з такою надзвичайною впертістю, з такою нелюдською наполегливістю?

Того дня, коли ми клали каміння через потік, на землі вже лежав сніг і вода була така холодна, що аж дух перехоплювало. Не уявляю собі, як терпів Дюйшен, він же працював босий без перепочинку. Я ледве ступала по дну, що, здавалося, було всипане пекучими жаринками. І от на середині річки судорога в литках раптом скорчила мене в три погібелі. Я не могла ні скрикнути, ні розігнутись і почала поволі падати у воду. Дюйшен покинув камінь, підскочив до мене, підхопив на руки, вибіг зі мною на берег і посадив мене на свою шинель. Він то розтирав мої сині, заляккі ноги, то стискав у долонях мої закоцюблі руки, то підносив їх до рота і грів, дихаючи на них.

— Не треба, Алтинай, посидь тут, зігрійся, — примовляв Дюйшен. — Я й сам упораюся...

Коли нарешті перехід був готовий, Дюйшен, натягаючи чоботи, глянув на мене, наїжену й змерзлу, і усміхнувся:

— Ну як, помічнице, нагрілася? Накинь на себе шинель, отак! — І, помовчавши, спитав: — Це ти, Алтинай, залишила того разу кізяки в школі?

— Еге ж,— відповіла я.

Він усміхнувся ледь помітно, кутиками губів, мовби кажучи сам до себе: «Я так і думав!»

Пам'ятаю, як у ту хвилину вогнем спалахнули у мене щокі: значить, учитель знав і не забував про той, здавалося б, дріб'язковий випадок. Я була щаслива, я була на сьомому небі, і Дюйшен зрозумів мою радість.

— Струмочок ти мій ясний,— сказав він, ласкаво дивлячись на мене.— І здібності у тебе хороші... Ех, коли б я міг послати тебе до великого міста. Якою б ти людиною стала!

Дюйшен рвучко ступив до берега.

І зараз він стоїть у мене перед очима, як стояв тоді біля шумливої кам'янистої річки, закинувши руки за потилицю, і дивиться зверненими вдаль сяючими очима на білі хмари, які гнав вітер понад горами.

Про що він думав тоді? Може, й справді в мріях своїх вивчав мене вчитися до великого міста? А я думала в ту хвилину, кутаючись у Дюйшенову шинель: «От коли б учитель був мені рідним братом! Коли б я могла кинутися йому на шию і міцно обійняти його та, замруживши очі, прошепотіти йому у вухо найкращі в світі слова! Боже, зроби ж його моїм братом!»

Мабуть, ми всі любили тоді свого вчителя за його людяність, за його добрі помисли, за його мрії про наше майбутнє. Хоч ми й були дітьми, я гадаю, ми це вже тоді розуміли. Що ж би ще змусило нас щодня ходити так далеко і видиратися на крутий горб, задихаючись од вітру, загрузаючи в заметах? Ми самі йшли до школи. Ніхто нас не гнав туди. Ніхто не примусив би мерзнути в цьому холодному сараї, де дихання осідало білою памороззю на обличчях, руках і одягу. Ми тільки дозволяли собі по черзі грітися коло грубки, поки всі інші сиділи на своїх місцях, слухаючи Дюйшена.

Одного студеного дня — це було, як тепер пам'ятаю, наприкінці січня — Дюйшен зібрав нас, обійшовши всі двори, і, як завжди, повів до школи. Йшов він мовчазний, суворий, із зсунути ми, мов беркутові крила, бровами, і обличчя його здавалося викуваним з чорного прогартованого заліза. Ніколи ще не бачили ми таким свого вчителя. Дивлячись на нього, ми теж притихли: відчули щось недобре.

Коли по дорозі траплялися великі замети, Дюйшен звичайно сам прокладав стежку, за ним ішла я, а за мною інші учні. І цього разу біля підніжжя горба, де за ніч намело багато снігу, Дюйшен пішов уперед. Іноді подивившись на спину якоїсь людини — і одразу зрозумієш, в якому вона стані, що діється у неї на душі. От і тоді видно було, що вчитель наш пригнічений якимсь горем. Він ішов з пониклою головою, ледве волочачи ноги. Я досі пам'ятаю, як страшно чергувалося перед очима чорне й біле: ми видиралися один по одному на гору — під чорною шинеллю горбилася Дюйшенова спина, а вище по кручі над ним горбилися верблужими хребтами білі замети, і вітер зривав з них поземку, а ще вище — в білому мутному небі темніла самотня чорна хмара.

Коли ми прийшли, Дюйшен не став розпалювати грубку,
— Встаньте,— наказав він.

Ми підвелися.

— Скиньте шапки.

Ми слухняно покидали шапки, і він теж зірвав з голови будьонівку. Ми не розуміли, до чого все це. І тоді вчитель сказав застудженим, уриваним голосом:

— Помер Ленін. По всій землі люди стоять зараз у траурі. І ви стійте на своїх місцях, замріть. Дивіться ось сюди, на портрет. Нехай запам'ятається вам цей день.

У нашій школі стало так тихо, немов її накрила лавина. І чути було, як вітер вдирається в щілини. І чути було, як сніжинки з шурхотом падають на соломку.

В ту годину, коли зацімліли невгамовні міста, коли затихли заводи, що стрясали землю, коли позавмирили на коліях гуркотливі поїзди, коли весь світ поринув у траур,— у ту скорботну годину і ми, малесенька часточка народу, затамувавши подих, урочисто стояли в почесній варті разом зі своїм учителем там, у нікому не відомому промерзлому сараї, що звався школою, і прощалися з Леніним, вважаючи себе в думці за найближчих йому людей, що більше від усіх горюють за ним. А наш Ленін у своєму трохи мішкуватому військовому френчі, з рукою на пов'язці все так само дивився на нас зі стіни. І так само говорив нам своїм ясним, чистим поглядом: «Коли б ви знали, діти, яке прекрасне майбуття чекає вас!» І здавалося мені в ту тиху хвилину, що він і справді думає про моє майбутнє.

Потім Дюйшен втер очі рукавом і сказав:

— Я йду сьогодні у волость. Я йду вступати до партії. Повернуся через три дні...

Ці три дні мені завжди здаються найсуворішими з усіх зимових днів, які мені довелося пережити. Мовби якісь могутні сили

природи намагалися заповнити на землі місце великої людини, яка пішла з нашого світу: гудів, не вщуваючи, вітер у яру, кружляли снігові хуртовини, залізом дзвенів мороз... Не знаходила собі спокою стихія: металася, билась, ридючи, об землю...

Принишк наш аїл, примовк під горами, що тьмяно темніли в низьких напливах хмар. Із закиданих снігом димарів здіймалися вгору тоненькі цівки диму, люди не виходили з домівок. Та до того ще й вовки раптом залютували. Знахобніли, вдень з'являлися на шляхах, а вночі никали поблизу аїлу і до самого світанку вили голодним, несамовитим виттям.

Боялася я чомусь за нашого вчителя: як він там у таку холоднечу, без кожуха, в самій шинелі. А того дня, коли Дюйшен мав повернутися, я зовсім розгубилася, чуло, видно, серце якесь лихо. Раз у раз вибігала я з дому, дивилася в засніжений безлюдний степ: чи не покажеться вчитель на дорозі? Та не видно було ані душі.

«Де ж ти, вчителю наш? Благаю тебе, не затримуйся допізна, повертайся швидше. Ми ждемо тебе, ти чуєш, учителю! Ми ждемо тебе!»

Але степ не відгукнувся на мій безмовний крик, і я чомусь плакала.

Тітці набридло моє ходіння.

— Чи ти даси сьогодні спокій дверям? Ану, сідай на своє місце, берися до пряжі. Дітей поморозила. Спробуй-но вискочи ще! — посварилася вона на мене пальцем і більше не пускала надвір.

Вечоріло вже, а я так і не знала, повернувся вчитель чи ні. І через те не знаходила собі місця. То заспокоювала себе думкою, що Дюйшен, мабуть, уже в аїлі, бо ж не траплялося ще, щоб він не вернувся в обіцяний день. То враз здавалося мені, що він захворів і тому йде собі спроквола, а, гляди, здійметься буран, то недовго й заблудити в степу, та ще вночі. Робота не ладилася, руки не слухались мене, пряжа раз у раз обривалася, і це страшенно дратувало тітку.

— Та що це з тобою сьогодні? Руки у тебе дерев'яні, чи що? — все лютішала вона, скоса поглядаючи на мене. А потім терпець їй урвався: — Ух, погибелі на тебе нема! Йди-но краще віднеси старій Сайкал їхній мішок.

Я мало не підскочила з радості. Адже Дюйшен жив якраз у старій Сайкал. Старі Сайкал і Картанбай доводилися мені далекими родичами по матері. Раніше я вчашчала до них, інколи навіть і ночувати залишалася. Чи згадала тітка про це, чи бог їй таке підказав, але, ткнувши мені мішок, вона додала:

— Ти сьогодні осточортіла мені, як толокно в голодний рік. Іди собі та, коли дозволять старі, переночуй там. Геть з-перед моїх очей!..

Я вискочила в двір. Вітер біснувався, мов той шаман: захлинався, а потім раптом накидався, шпурляючи в розпашіле обличчя пригорщі колючого снігу. Я затиснула мішок під пахвою і кинулася бігти в другий кінець аїлу по свіжому розложистому сліду кінських копит. А голову гризла тільки одна думка: «Чи повернувся, чи то ж повернувся вчитель?»

Прибігла, а його нема. Сайкал перелякалася, коли я застигла на порозі, ледве переводячи дух.

— Що з тобою? Ти чого це так бігла, лихо якесь?

— Ба ні, так просто. Ось мішок принесла. Чи можна, я у вас залишуся сьогодні?

— Залишайся, ниточко моя. Ах ти, капосне дівча, страху якого нагнала. Ти чогось від самої осені не заглядаєш. Сідай до вогню, грійся.

— А ти, стара, м'яса поклади в казан, почастиуй дочку. Та й Дюйшен от-от наспіє,— озвався Картанбай; сидючи коло вікна, він підшивав старі валянки.— Давно б пора йому дома бути, ну, та нічого, приїде, поки смеркне. Наша конячина додому прудкенька.

Непомітно підкралася до вікна ніч. Серце моє, здавалося, стояло насторожі, воно напружено завмирало, коли гавкали собаки або долинали людські голоси. А Дюйшена все не було. Добре ще, Сайкал скрадала час розмовами. Так ми ждали його з години на годину, а близько півночі Картанбай уже стомився:

— Давай-но, стара, стели постелю. Не приїде він сьогодні. Пізно вже. Чи мало яких справ у начальників, затримали, значить, а то давно був би дома.

Старий почав укладатися спати.

Мені постелили в кутку за грубкою. Але я не могла заснути. Старий усе кашляв, перевертався, шепотів уночі молитви, а потім тривожно пробурмотів:

— Як там конячина моя? Віхтика ж сіна задарма не впрошиш, а вівса й за гроші не дістанеш.

Картанбай скоро заснув, а тим часом здійснювся вітер, не давав спокою. Він шарудів по покрівлі, ворухив шерехатою п'ятірнею стріху, скріб шибки. Чути було, як ззовні поземка билася в стіни.

Не заспокоїли мене слова старого. Мені все здавалося, що вчитель приїде, і я думала про нього, уявляла собі його в дорозі, серед пустельних снігів. Не знаю, чи надовго я заснула, але раптом щось заставило мене відірвати голову од подушки. Гут-

няве, утробне виття розляглося над землею і застигло десь у повітрі. Вовк! І не один — їх багато. Перегукуючись з різних боків, вовки швидко зближались. Їхнє завивання злилося в єдине протяжне виття, що разом з вітром металося по степу, то віддаляючись, то наближаючись знову. Інколи здавалося, що вони десь зовсім поряд, на краю аїлу.

— Буран накликають! — прошепотіла стара.

Старий промовчав, прислухався, потім схопився з постелі:

— Ні, стара, неспроста це! Женуть вони когось. Чи людину, чи коня оточують. Чуеш? А що, як, боронь боже, Дюйшена! Йому ж усе дрібниці, дурень він отакий.— Картанбай заметушився, шукаючи в темряві кожуха.— Світла, світла давай, стара! Та швидше-бо, ради бога!

Тремтячи від страху, ми поскоплювалися, і поки Сайкал знайшла лампу, поки вона засвітила її, шалене виття вовків ураз стихло, наче його рукою зняло.

— Настигли, кляті! — скрикнув Картанбай і, схопивши клюку, кинувся був до дверей, але в цей час загавкали собаки. Хтось пробіг попід вікнами, риплячи подошвами по снігу, і гучно, нетерпляче застукотів у двері.

В кімнату вкотилася морозяна хмара. Коли вона розійшлася, ми побачили Дюйшена. Блідий, задиханий, він хитаючись, переступив через поріг і притулився до стіни.

— Рушницю! — ледве вимовив Дюйшен.

Але ми ніби не зрозуміли його. У мене в очах потемніло, і я чула тільки, як заголосили старі:

— Чорну вівцю — в жертву, білу вівцю — в жертву! Хай береже тебе святий Баубедін. Чи це ти?

— Рушницю, дайте рушницю! — повторив Дюйшен.

— Нема рушниць, що це ти, куди?

Старі повисли на плечах у Дюйшена.

— Дайте хоч палицю!

Але старі заблагали:

— Нікуди не підеш, нікуди, поки ми живі. Краще повбивай нас отут на місці!

Я відчула раптом якусь дивну слабкість в усьому тілі і мовчки лягла в постіль.

— Не встиг, наздогнали коло самого дому.— Дюйшен натужно перевів дух і шпурнув у куток камчу.— Кінь ще в дорозі зморився, а потім вовки погнали, він доскакав до аїлу і впав. Там вони й накиннулися на нього.

— Ну й бог з ним, з тим конем, головне, що сам живий залишився. А не впав би кінь, вони б і тебе не випустили! Слава хранителеві Баубедіну, що все так скінчилося. Тепер роздягайся,

сідай до вогню. Давай чоботи стягну,— метушився Картанбай.— А ти, стара, підігрій, що там у тебе є.

Вони сіли до вогню, і тоді Картанбай полегшено зітхнув:

— Ну гаразд, що має бути, того не обминути. А чого ж це ти так пізно виїхав?

— Та засідання у волкомі затяглося, Караке. Я вступив до партії.

— Це добре. Ну виїхав би на другий день зранку, тебе ж, я гадаю, ніхто не гнав прикладом у дорогу,

— Я обіцяв дітям повернутися сьогодні,— відповів Дюйшен.— Завтра зранку почнемо заняття.

— Ех, і дурень ти! — аж підскочив Картанбай і від обурення замотав головою.— Ти послухай тільки, стара: він, бач, обіцянку дав дітям, отим шмаркачам! А коли б живий не залишився? Та чи думаєш ти своєю головою, що кажеш?

— Це, Караке, мій обов'язок, моя робота. Ви про інше скажіть: завжди пішки ходив, а цього разу надала мені лиха година випросити у вас коня та й віддав його вовкам на погину...

— Та не про те мова. Хай вона згине, та шкапа, Нехай буде в жертву тобі принесена! — розсердився Картанбай.— Вік не мав коня, то й тепер не пропаду. А стоятиме Радянська влада, ще наживу...

— Діло кажеш, старий,— озвалася набряклим від сліз голо- сом Сайкал.— Наживемо ще... На ось, синку, похлебчи, поки гаряче...

Вони замовкли. А за хвилину, розгрібаючи кізячний жар, Кар- танбай задумливо промовив:

— Дивлюся я на тебе, Дюйшенс, начебто й не дурний ти, а, скоріше, розумний хлопець. І ніяк не збагну, заради чого ти бідуєш із цією школою, з дітлахами нетямущими? Чи не знайти тобі іншого діла? Та наймися до когось у чабани, тепло й ситно буде...

— Я розумію, Караке, що ви добра мені бажаєте. Та коли ці дітлахи нетямущі потім отак, як ви, казатимуть, навіщо потрібна школа, нащо нам навчання, то справи у Радянської влади не- далеко підуть. А ви ж хочете, щоб вона стояла, щоб вона жила. І тому, Караке, школа для мене — не якийсь тягар. Якби я міг краще навчати дітей, я б ні про що більше не мріяв. От і Ленін казав...

— Еге ж, до речі...— перебив Картанбай Дюйшена і, помов- чавши, сказав: — Ось ти все побиваєшся. А слізьми ж не воскрес- сиш Леніна! Ех, коли б була така сила на землі! Чи, думаєш ти, інші не сумують, не горюють?.. А ти заглянь до мене під ребра:

димую там серце гірким димом. Не знаю, далєбі, чи збігається це з твоєю політикою, але хоч Ленін був людиною іншої віри, а я п'ять разів на день молюся за нього. А інколи думаю я, Дюйшене, скільки б ми з тобою не оплакували його, користі від цього ніякої. Так я оце по-своєму, по-старечому, розміркував: Ленін у самому народі, Дюйшене, залишився і перейде по крові — від батьків до синів.

— Спасибі вам, Каракє, за ваші слова, спасибі. Правильно ви думаєте. Пішов він од нас, а ми життя по Леніну мірятимемо...

Слухаючи їхні розмови, я мовби повільно поверталася здалєку до самої себе. Спочатку все схоже було на сон. Я довго не могла змусити себе повірити, що Дюйшен повернувся додому живий і здоровий. А потім, мов весняний потік, ринула в мою розкату душу невгамовна, нестримна радість, і, захлинаючись у тому гарячому потоці, я ридма заридала. Мабуть, ще ніхто ніколи не радів так, як я. В ту хвилину для мене нічого не існувало: ні тієї мазанки, ні буранної ночі надворі, ані вовчої зграї, що шматувала на околиці айлу єдиного Картанбаєвого коня. Нічого! Серцем, розумом, всією істотою своєю я відчувала безмежне й безмірне, як світло, надзвичайне щастя. Я вкрилася з головою і затиснула рота, щоб мене не почувли. Але Дюйшен спитав:

— Хто це там схлипує за грубкою?

— Та це Алтинай, перелякалася шойно, от і плаче,— сказала Сайкал.

— Алтинай? Звідки вона? — Дюйшен схопився з місця і, ставши навколішки біля мого узголів'я, торкнувся мого плеча: — Що з тобою, Алтинай? Ти чого це плачеш?

А я відвернулася до стіни і ще дужче залилась слізьми.

— Та що це ти, люба, чого ти так злякалася? Ну хіба можна так, ти ж у нас велика вже... Ну-бо, глянь на мене...

Я міцно обняла Дюйшену, і, уткнувшись у його плече мокрим гарячим лицем, нестримно схлипувала, й нічого не могла вдіяти з собою. Мене біла радість мов лихоманка, і я безсила була вгамувати її.

— Та у неї, либонь, серце зрушилося з місця! — занепокоївся Картанбай і теж підвівся з кошми.— Ану, стара, замов, пошепчи їй трохи, та швидше...

І ось вони враз сполошилися. Сайкал нашіптувала заклинання, бризкала мені в лице то холодною, то гарячою водою, обдавала парою і сама плакала разом зі мною.

Ах, коли б вони знали, що серце мое «зрушилося з місця» від великого щастя, про яке я не в силі була розповісти та, мабуть, і не зуміла б,

І поки я не заспокоїлася й не заснула, Дюйшен сидів біля мене і тихенько гладив холоднуватою рукою мій гарячий лоб.

Зима відкочувала за перевал. Уже гнала свої сині табуни весна. З відталих, набряклих рівнин потекли в гори теплі потоки повітря. Вони несли з собою весняний дух землі, пахощі щойно надоеного молока. Вже поосідали замети, і рушила крига в горах, і тринькнули струмки, а потім, з'єднуючись в течіях, вони хлинули бурхливими, нищівними річками, сповнюючи шумом розмиті яри.

Може, це й була перша весна моєї юності. В усякому разі, вона здавалася мені кращою за попередні весни. З горба, де стояла наша школа, перед очима розкривався чудовий світ весни. Земля, ніби розкинувши руки, збігала з гір і неслася, не в силі зупинитися, в мерехтливій срібній далі степу, оповиті сонцем і легким, прозорим серпанком. Десь за тридев'ять земель голубіли талі озерця, десь за тридев'ять земель іржали коні, десь за тридев'ять земель пролітали в небі журавлі, несучи на крилах білі хмари. Звідки летіли журавлі і куди вони кликали серце такими томливими, такими трубними голосами?..

З настанням весни ми зажили веселіше. Ми вигадували різні ігри, безпричинно сміялися, а після уроків від самої школи до аїлу всю дорогу бігли, голосно перегукуючись. Тітці не подобалося це, і вона не пропускала нагоди вилаяти мене.

— А ти чого це пустуєш, дурепо? І діла тобі нема, що в дівках засиділася. У добрих людей такі, як ти, давно заміж повиходили, родичів у дім додали, а ти... Знайшла собі забаву до школи ходити... Та стривай, я тебе ось приберу до рук...

Відверто кажучи, я не дуже-то брала близько до серця тітчині погрози: це ж не новина — все життя лається. А сказати про мене, що я засиділася, — і зовсім несправедливо було. Я просто витяглася за цю весну.

— Ти ще лахмате дівчисько, — сміявся Дюйшен. — Та до того ж, здається, й руде!

Його слова мене анітрошечки не ображали. Звісно, думала я нишком, я лахмата, але все-таки не зовсім руда. А от коли я виросту, стану справжньою нареченою, то хіба ж я буду отака? Нехай подивиться тоді тітка, яка я буду гарна. Дюйшен каже, що у мене очі сяють, як зірочки, і лице відкрите.

Одного разу, коли я прибігла з школи, в нас у дворі стояло двоє чужих коней. Судячи по сідлах, по зброї, хазяїни їхні приїхали з гір. І раніше траплялося, що вони завертали до нас по дорозі з базару чи до млина.

Ще біля дверей мене різонув якийсь неприродний тітчин сміх: «Та ти, племінничку, не дуже-то журися, не збіднієш. Зате потім, коли дістанеш голубку в руки, добрим словом мене згадаєш. Хі-хі-хі!» У відповідь хтось підтакував і лунав регіт, а коли я з'явилася на порозі, всі одразу замовкли. Біля розстеленої на кошмі скатерті сидів мов пень червонопикий гладкий чоловік. Він скося глянув на мене з-під лисячої шапки, насунутої на спітнілий лоб, і, кашлянувши, опустив очі.

— А, донечко, повернулася, заходь, любя! — ласкаво осміхаючись, зустріла мене тітка.

Дядько сидів на краєчку кошми теж з якимсь незнайомим мені чоловіком. Вони грали в карти, пили горілку і їли бешбармак. Обидва були п'яні, і їхні голови якимось дивно хиталися, коли вони ляскали картами.

Наш сірий кіт підкрався був до скатерті, але червонопикий так стукнув його по голові щиколотками, що той, дико вискнувши, відскочив убік і забився в куток. Ох, як же боляче було йому! Мені захотілося піти від цих людей, та я не знала, як це зробити. Мене виручила тітка.

— Донечко,— промовила вона,— там, у казані, страва, поїж, поки не захолола.

Я вийшла, але мені дуже не сподобалася така поведінка моєї тітки. І на душі у мене стало неспокійно. Я мимоволі насторожилася.

Годни через дві приїжджі сіли на коней і поїхали в гори. Тітка зараз же почала обкладати мене звичайною лайкою, і у мене відлягло од душі. «Значить, вона просто сп'яна була такою ласкавою»,— вирішила я.

Якось незабаром після цього до нас прийшла стара Сайкал. Я була надворі, але почула, як вона сказала:

— Та що це ти, бог з тобою! Занапастиш ти її.

Перебиваючи одна одну, тітка й Сайкал про щось палко заперечалися, а далі стара вийшла з дому дуже розгнівана. Вона кинула на мене сердитий і разом з тим жалісливий погляд і мовчки пішла. А мені стало якимось прикро. Чого вона так подивилася на мене, чим я їй не догодила?

Другого дня в школі я одразу помітила, що Дюйшен похмурий і чимсь стурбований, хоч і намагався не виказувати нам цього. І ще я помітила, що він чомусь не дивиться в мій бік. Після уроків, коли ми всі юрбою вийшли з школи, Дюйшен гукнув мене:

— А підожди-но, Алтинай.— Учитель підійшов до мене, пильно подивився мені у вічі і поклав руку на плече.— Ти додому не йди. Ти зрозуміла мене, Алтинай?

Я аж обмерла від страху. Тільки тепер я збагнула, що збира-
лася зробити зі мною тітка.

— Я сам за тебе відповім,— сказав Дюйшен.— А житимеш ти
поки що у нас. І далеко од мене не ходи.

Мабуть, на мені лица не було. Дюйшен взяв мене за підборід-
дя і, дивлячись у вічі, усміхнувся, як завжди.

— Та ти, Алтинай, не бійся! — засміявся він.— Коли я з то-
бою, нікого не бійся. Вчися, ходи до школи, як і досі ходила, і ні
про що не думай... А то я ж знаю, яка ти боягузка... Та, до речі,
давно збирався розповісти тобі.— Мабуть, згадавши щось чудне,
він знову засміявся.— Пам'ятаеш, того разу Караке встав споза-
ранку і кудись зник. Дивлюся, приводить — кого б ти думала? —
знахарку, Джайнакову стару. «Навіщо?» — питаю. «Нехай,—
каже,— пошаманить, а то в Алтинай серце зрушилося з місця
від страху». А я їй кажу: «Женіть її з двору, бо тут інакше як
однією вівцею не відбудетесь. А ми не такі багаті. Коня пода-
рувати теж не можемо: вовкам віддали...» А ти ще спала. Так
я їй випровадив її. А Караке потім цілий тиждень не розмовляв
зі мною, образився. «Ти,— каже,— підвів мене, старого». І все-та-
ки хороші вони старики, виняткової доброти люди. Ну, тепер
ходімо додому, ходім, Алтинай...

Як не намагалася я тримати себе в руках, щоб марно не
здавати прикрості вчителю, неспокійні думки вже не покида-
ли мене. Адже в будь-яку годину сюди могла несподівано з'яви-
тися тітка і силоміць забрати мене. А там вони зроблять зі
мною, що захочуть, і ніхто в аїлі не заборонить їм цього. Я всю
ніч не спала, чекаючи біди.

Дюйшен, звичайно, розумів мій стан. І, може, для того, щоб
якось відвернути мене од похмурих думок, він приніс на другий
день у школу два деревця. А після уроків узяв мене за руку
і відвів у бік.

— Зараз ми з тобою, Алтинай, зробимо одне діло,— сказав
він, загадково усміхаючись.— Оці топольки я приніс для тебе.
Ми з тобою їх посадимо. І поки вони виростуть, поки вберуть-
ся в силу, ти теж виростеш і будеш хорошою людиною. У те-
бе душа гарна і розум допитливий. Мені завжди здається, що
ти будеш ученою людиною. Я в це вірю, от побачиш, тобі
так судилося. Ти зараз молоденька, мов та лозинка, така ж,
як оці топольки. То давай посадимо їх, Алтинай, своїми
руками. І нехай твое щастя буде в навчанні, зірньоко ти моя
ясна...

Деревця були на зріст такі, як я, молоденькі сизостовбурні
топольки. І коли ми їх посадили недалеко від школи, з перед-
гір'я повів вітерець і вперше торкнувся їхніх зовсім ще малень-

ких листочків, наче життя вдихнув у них. Затремтіли листочки, ворухнулися топольки, захиталися...

— Дивись, як гарно! — засміявся Дюйшен, відступаючи назад.— А тепер прокопаємо сюди арик від отого джерела. І потім побачиш, які це будуть гарні тополі! Вони стоятимуть тут, на горбі, рядочком, як дві сестри. І завжди вони будуть на виду, і добрі люди будуть їм радуватись. Тоді, Алтинай, і життя настане інше. Все краще попереду...

Я й зараз не можу знайти слів, щоб хоч трохи передати, яка я була зворушена благородством Дюйшена. А тоді я просто стояла і дивилася на нього. Я дивилась так, немов уперше побачила, скільки світлої краси в його обличчі, скільки ніжності й добра в його очах, ніби ніколи раніше не знала я, які міцні і вправні його руки в роботі, яка чиста його ясна усмішка, що зогріває серце. І гарячою хвилею здійнялося в моїх грудях нове, незнайоме почуття з не відомого ще мені світу. І я в душі кинулася до Дюйшена, щоб сказати йому: «Учителю, спасибі вам за те, що ви народилися таким... Я хочу обняти й поцілувати вас!..» Та я не посміла, посоромилася вимовити ці слова. А може, й треба було...

Але тоді ми стояли на горбі, під ясным небом, серед зеленіючих весняних передгір'їв, і кожен мріяв про своє. І в ту годину я зовсім забула про загрозу, яка нависла надо мною. І не подумала я, що чекає мене завтра, і не помислила, чому ось уже другий день тітка не шукає мене. Може, вони забули про мене, а може, вирішили дати спокій мені? Але Дюйшен, як виявилось, думав про це.

— Ти не дуже сумуй, Алтинай, знайдемо вихід,— сказав він, коли ми поверталися в аїл.— Післязавтра я поїду у волость. Говоритиму там про тебе. Може, доб'юся, щоб тебе послали у місто вчитися. Хочеш поїхати?

— Як скажете, вчителю, так і буде,— відповіла я.

Хоч я і не уявляла собі, яке воно, оте місто, але для мене було досить того, що сказав Дюйшен, щоб уже мріяти про міське життя. То я лякалася всього невідомого, що чекало мене в чужих краях, то знову зважувалась вирушити у дорогу — одним словом, місто тепер не сходило у мене з думки.

І на другий день у школі я думала про те ж саме: як і в кого житиму в місті. Коли хтось дасть притулок, рубатиму дрова, воду носитиму, робитиму все, що накажуть. Міркувала я так, сидячи на уроці, і від несподіванки здригнулася, коли за стінами нашої старої школи почувся дрібний тупіт копит. Це було так раптово, і коні мчали так навально, ніби от-от розтопчуть нашу школу. Ми всі насторожилися, завмерли.

— Не відривайтеся од своєї справи, працюйте далі,— швидко промовив Дюйшен.

Але в цю мить двері з шумом розчинилися і на порозі ми побачили мою тітку. Вона стояла із зловтішною, задирливою посмішкою на обличчі. Дюйшен підійшов до дверей:

— Ви в якій справі?

— А в такій, що тебе не стосується. Дівку свою заміж вивряджати. Ей ти, бездомна! — Тітка кинулася до мене, але Дюйшен заступив їй дорогу.

— Тут тільки школярки, і заміж віддавати ще нема кого! — твердо й спокійно мовив Дюйшен.

— Це ми ще побачимо. Гей, дядьки, беріть її, тягніть, сучку!

Тітка поманила рукою одного з вершників, Це був той самий червонопикий у лисячій шапці. За ним спішилися ще двоє з здоровенними кілками в руках.

— Ти чого це, безрідний собако, розпоряджаєшся чужими дівками, як своїми жінками? Ану, геть!

І червонопикий ведмедем посунув на Дюйшена.

— Ви не маєте права заходити сюди, це школа! — сказав Дюйшен, міцно тримаючись за одвірки.

— Я ж казала! — вискнула тітка. — Він сам давно вже з нею знюхався. Привабив сучку задарма!

— Плювати мені на твою школу! — заревів червонопикий, замахуючись камчею.

Але Дюйшен випередив його. Він шосили стусонув його в живіт ногою, і той, ойкнувши, впав. У ту ж хвилину двоє з кілками напалися на вчителя. Діти з плачем кинулись до мене. Від ударів двері розлетілися на тріски. Я метнулася до тих, хто бився, тягнучи за собою малюків, що вчепилися за мене.

— Відпустіть учителя! Не бийте! Ось я, беріть мене, не бийте вчителя!

Дюйшен оглянувся. Він був весь у крові, страшний і розлючений. Підхопивши з землі дошку і розмахуючи нею, він закричав:

— Біжіть, діти, біжіть в аїл! Тікай, Алтинай! — і захлинувся криком.

Йому перебили руку. Притискуючи її до грудей, Дюйшен позадкував, а ті, ревучи, мов скажені бики, почали бити його, тепер уже беззахисного.

— Бий! Бий! Гати по голові! Бий на смерть!

До мене підскочила розлючена тітка разом з червонопиким. Вони накинули мені на шию косу і потягли в двір. Я рвонулася з усієї сили і на мить побачила заціпенілих від крику дітей, а біля стіни, забризканої темною кров'ю, Дюйшена.

— Учителю!

Але Дюйшен нічим не міг допомогти мені. Він ще тримався на ногах; хитаючись, наче п'яний, під ударами недолюдків, він намагався підвести голову, що безсило моталася, а ті все били й били його. Мене повалили на землю і зв'язали руки. В цей час Дюйшен покотився по землі.

— Учителю!

Але мені затиснули рота і перекинули поперек сідла.

Червонопикий був уже на коні і придавив мене руками та грудьми. Ті двоє, що били Дюйшена, теж повскакували в сідла, а тітка бігла поряд і лупцювала мене по голові.

— Дочекалася, дочекалась! Ось як, ось як я випровадила тебе! І вчителеві твоєму кінець...

Та це був ще не кінець. Ззаду долинув раптом розпачливий крик:

— Алти-на-а-ай!

Я насилу підвела повислу з коня голову і глянула. За нами біг Дюйшен. Побитий мало не до смерті, закривавлений, він біг з каменюкою в руці. А за ним слідом — з плачем і криком увесь наш клас.

— Стійте, звірі! Стійте! Відпустіть її, відпустіть! Алтинай! — кричав він, наздоганяючи нас.

Насильники припинилися, і ті двоє закрутились на конях довкола Дюйшена. Схопивши зубами рукав, щоб не заважала рука, Дюйшен націлився й кинув камінь, але не влучив. І тоді ті двоє звалили його в калюжу двома ударами кілків. В очах у мене потемніло, я тільки встигла ще помітити, як діти наші підбігли до вчителя і зо страху зупинилися над ним.

Не пам'ятаю, як і куди мене привезли. Прийшла до пам'яті в юрті. У відкритий купол заглядали ранні зірки, спокійні, нічим не потурбовані. Десь поряд шуміла річка і чути було співи нічних півнів, що стерегли отари. Біля погаслого вогнища сиділа похмура, висхла, мов корч, стара жінка. Обличчя у неї було темне, як земля. Я повернула голову в інший бік... О, коли б я могла вбити його поглядом!

— Чорнухо, підними її, — наказав червонопикий.

Чорна жінка підійшла до мене і труснула за плече твердою, корявою рукою.

— Втихомир свою напарницю, втовкмач її. А ні — все одно, розмова з нею буде коротка.

Він вийшов з юрти. А чорна жінка навіть не зрушила з місця й не вимовила ні слова. Може, вона була німа? Її погаслі, подібно до холодного попелу, очі дивилися, нічого не виражаючи. Бувають собаки, затуркані ще з щенячого віку. Злі люди б'ють їх чим попало по голові, і ті поволі до цього звикають. Але

в їхньому погляді оселяється така безпросвітна порожня глухота, що страх бере. Я дивилася в мертві очі чорної жінки, і мені здавалося, що сама я вже не живу, що я в могилі. Я ладна була повірити в це, коли б не шум річки. Вода з плескотом і гулом неслася по перепадах — вона була вільна...

Тітко, чорна твоя душа, будь же ти проклята на віки вічні! Захлинився в моїх сльозах і крові моїй!.. Цієї ночі, п'ятнадцяти років, я стала жінкою... Я була молодша за дітей цього гвалтівника...

На третю ніч я вирішила будь-що-будь тікати. Нехай загину в дорозі, нехай наздожене мене погоня, але я битимуся до останнього подиху, так само, як мій учитель Дюйшен.

Крадькома пробралася я в темряві до виходу, обмацала двері, вони були дуже міцно персв'язані волосяним арканом. Вірвовку в хитромудрих тугих вузлах не можна було поночі розв'язати. Тоді я спробувала трохи підняти кістяк юрти, щоб якось пролізти. Проте скільки я не билася, нічого у мене не виходило — і зокола юрта була теж прип'ята до землі арканами.

Лишалось тільки знайти що-небудь гостре й перерізати вірвовки на дверях. Я почала шарити навкруги, але нічого не знайшла, крім невеличкого дерев'яного кілочка. У відчаї я заходилася копати ним землю під юртою. Витівка була, звісно, безнадійною, та я вже робила це несвідомо. В голові билася лише одна безвихідна думка — вирватися звідси або вмерти, тільки б не чути його сопіння, безпробудного хропіння, тільки б не залишатися тут, умерти — то вмерти на волі, в бою, тільки б не підкоритися!

Токол — друга жінка. О, як ненавиджу я це слово! Хто, в які пропаші часи вигадав його! Що може бути образливіше, ніж становище підневільної другої жінки, рабині тілом і душею? Встаньте, пещасні, з могил, встаньте, примари загублених, зганьблених, позбавлених людської гідності жінок! Встаньте, мучениці, нехай здригнеться чорний морок тих часів! Це кажу я, остання з вас, переступивши через цю долю!

Не знала я тієї ночі, що мені судилося сказати ці слова. Нестямно, розлючено скребла я землю під юртою. Грунт був кам'янистий, не піддавався. Я копала нігтями і подерла до крові пальці. А коли під юрту можна було просунути руку, вже свігло. Загавкали собаки, попрочкидалися сусіди. З тупотом промчав табун до водопою, пирхаючи, пройшли сонні отари. Потім хтось підійшов до юрти, відв'язав аркани, що стягували її зокола, і почав знімати кошми. Це була мовчазна чорна жінка.

Значить, аїл готувався кудись перекочувати. Я зараз же згадала, що вчора краєм вуха чула розмову про те, що зранку мають знятися з місця, відкочувати спершу до перевалу, на нове

стійбище, а потім на все літо у глибокі гори за перевал. І ще тяжче стало у мене на душі — тікати звідти в сто разів важче.

Як сиділа я біля підкопаного місця, так і залишилася сидіти, навіть не відсунулася. А що мені було хотати і навіщо... Чорна жінка все одно побачила, що землю під юртою розрито, і нічого не сказала, мовчки робила далі своє діло. Та й взагалі вона поводитися так, ніби її нічого не стосувалося, мовби ніщо в житті не викликало в ній ніяких почуттів. Вона навіть не розбудила чоловіка, не посміла попросити його, щоб допоміг їй збиратися в дорогу. Він хрюпів, мов той ведмідь, під ковдрами та кожухами.

Всі кошти були згорнуті, юрта залишилася роздягнутою, і я сиділа в ній, наче в клітці, й бачила, що недалеко за річкою люди нав'ючують волів та коней. Потім я побачила, як до тих людей звідкись збоку під'їхали три вершники і, щось спитавши у них, попрямували в наш бік. Спершу я подумала, що вони їдуть збирати людей у дорогу, а потім придивилася й сторопіла. Це був Дюйшен, а двоє інших — у міліцейських кашкетах, з червоними петлицями на шинелях.

Я сиділа ні жива ні мертва, я не могла навіть скрикнути. Радість охопила мене — живий мій учитель! — і разом з тим порожнеча зяяла в душі: я пропаща, зганьблена...

У Дюйшена була забинтована голова і рука висіла на перев'язі. Він зіскочив з коня. Вибив ударом ноги двері, вбіг у юрту і зірвав ковдри з червонопопикого.

— Ану, вставай! — крикнув він грізно.

Той підвів голову, протер очі і кинувся був на Дюйшена, та одразу ж знітився, побачивши спрямовані на нього міліцейські нагани. Дюйшен схопив його за комір, струсонув і ривком підтягнув його голову до себе.

— Сволота! — прошепотів він побілілими губами. — Тепер потрапиш куди слід! Ходім!

Червонопопикий покірливо рушив, але Дюйшен знову рвонув його за плече і, дивлячись у вічі йому, промовив зривистим голосом:

— Ти гадаєш, що стоптав її, як траву, загубив її?.. Брешеш, минулися твої часи, тепер її час, а тобі на цьому кінець!..

Червонопопикому дали взуті чоботи, зв'язали йому руки й витягли на коня. Один з міліціонерів повів коня за повід, другий їхав слідом. Я сіла на Дюйшенового коня, сам Дюйшен ішов поряд.

Коли ми рушили, позаду пролунав дикий, нелюдський зойк. Це бігла за нами чорна жінка. Вона, мов божевільна, підскочила до чоловіка і каменем збила його лисячу шапку.

— За кров мою випиту, душогубе! — репетувала вона нестямним голосом.— За чорні дні мої, душогубе! Не відпущу тебе живим!

Мабуть, років сорок не підводила вона голови. А тепер провалалося все, що зібралося, все, що накипіло у неї на душі. Її пронизливий крик метався луною у скелях міжгір'я. Вона забігла то з одного боку, то з другого, кидала в чоловіка, боязко зіщуленого, кізяком, камінням, грудками глини, всім, що потрапляло їй під руку, і викрикувала прокльони:

— Щоб трава не росла там, де ступить нога твоя! Нехай кістки твої залишаться в полі, щоб ворон виклював тобі очі. Не приведи господи побачити тебе ще раз! Згинь з моїх очей, згинь, потворо, згинь, згинь, згинь! — прокричала вона, потім замовкла, а далі, знову заголосивши, кинулася геть. Здавалося, вона тікала від свого волосся, що розвівалося на вітрі.

Якраз наспіли сусіди, вони кинулись на конях доганяти її.

Як після жахливого сну, гуділо у мене в голові. Приголомшена, пригнічена, їхала я на коні. Дюйшен ішов трохи попереду, тримаючи в руці повід. Він мовчав, низько похиливши забинтовану голову.

Минуло чимало часу, перш ніж злощасне міжгір'я залишилося позаду. Міліціонери заїхали вже далеко вперед. Дюйшен спинив коня і вперше подивився на мене змученими очима.

— Алтинай, я не зумів уберегти тебе, прости мені,— сказав він. А потім узяв мою руку і підніс до своєї щоки.— Та коли ти навіть прости мені, я сам ніколи не прощу собі цього...

Я заридала й припала до гривни коня. А Дюйшен стояв поряд, мовчки гладив моє волосся і чекав, поки я виплачуся.

— Заспокойся, Алтинай, поїдемо,— сказав він нарешті.— Слухай, що я тобі розкажу. Позавчора був я у волості. Ти поїдеш до міста вчитися. Чуеш?

Коли ми зупинилися біля дзвінкої прозорої річечки, Дюйшен сказав:

— Злізь з коня, Алтинай, та вмийся.— Він витяг з кишені кусочок мила.— На, Алтинай, не жалій. А хочеш, я одйду вбік, попасу коня, а ти роздягнися, викупайся в річці. І забудь про все, що було, і ніколи не згадуй про це. Викупайся, Алтинай, легше стане. Гарзд?

Я кивнула головою. І коли Дюйшен відійшов убік, я роздяглася й обережно ступила у воду. Білі, сині, зелені, червоні камінці глянули на мене з дна. Бистрий голубий потік закипів з булькотінням біля кісточок. Я зачерпнула пригорщами води і плеснула собі на груди. Холодні струмочки побігли по тілу, і я мимоволі засміялася, вперше за ці дні. Як приємно було сміятися!

Ще й ще раз я облила себе водою, а потім кинулася в глибіню потоку. Течія стрімголов виносила мене на обмілину, а я вставала й знову кидалася в бурунистий, вируючий потік.

— Понеси, вода, геть з собою весь бруд і всю погань цих днів! Зроби мене, вода, такою ж чистою, як ти сама! — шепотіла я і сміялася, сама не знаючи чого.

Чому сліди людські не залишаються навіки на дорогах людям, пам'ятних місцях? Коли б зараз я знайшла ту стежку, якою ми з Дюйшеном поверталися з гір, я припала б до землі і поцілувала б учителеві сліди. Стежка ця для мене — всім дорогам дорога. Хай будуть благословенні той день, та стежка, той шлях мого повернення до життя, до нової віри в себе, до нових надій та світла... Спасибі тому сонцю, спасибі землі тієї пори...

А через два дні Дюйшен повіз мене на станцію.

Залишатися в аїлі після всього, що скоїлося, я не хотіла. Нове життя треба буде починати на новому місці. Та й люди визнали моє рішення правильним. Проводжали мене Сайкал і Караке, вони метушилися, плакали, як малі діти, тикали мені мішечки та вузлики на дорогу. Прийшли попрощатися зі мною й інші сусіди, навіть суперечник Сатимкул.

— Ну, з богом, дитинко,— сказав він,— ясного шляху тобі. Не бійся, живи за наказом учителя Дюйшена — то й не пропадеш. Що вже там казати, ми теж дещо розуміти стали.

Учні з нашої школи довго бігли за бричкою і довго махали мені вслід...

Я їхала разом з кількома дітьми, котрих теж посилали до ташкентського дитбудинку. На станції нас чекала жінка-росіянка в шкіряній куртці.

Скільки разів потім проїжджала я мимо цієї затіненої тополями маленької станції в горах. Мені здається, що половину серця свого я назавжди залишила там.

У бузковому хисткому світлі весняного вечора було щось таке сумне й щемляче, мовби сам присмерк знав про наше розставання. Дюйшен намагався не показати, як боляче йому, як тяжко у нього на душі, та я ж знала: такий же біль клубком підступав у мене до горла. Дюйшен пильно дивився мені у вічі, руки його гладили моє волосся, моє лице, навіть гудзики на моєму платті.

— Я б тебе, Алтинай, ніколи й на крок не відпустив од себе,— сказав він.— Але не маю права заважати тобі. Ти повинна вчитися. А я ж не дуже-то грамотний. Їдь, там краще буде... Може, ти станеш справжнім учителем і тоді згадаєш нашу школу, може, й посмієшся... Нехай буде так, хай буде так...

Вдалині загудів паровоз, сповнюючи луною станційну ущелину, замерехтіли вогні поїзда. Народ на станції заворушився.

— Ну от, зараз ти поїдеш,— тремтячим голосом промовив Дюйшен, стискаючи мені руку.— Будь щаслива, Алтинай. І головне — вчися, вчись...

Я нічого не могла відповісти: сльози душили мене.

— Не плач, Алтинай.— Дюйшен втер мені очі. І раптом згадав: — А ті топольки, що ми з тобою посадили, я сам вирощуватиму. І коли ти повернешся великою людиною, то побачиш, які вони будуть гарні.

В цей час підійшов поїзд. Вагони зупинилися з шумом і брязкотом.

— Ну, давай попрощаємося! — Дюйшен обійняв мене і міцно поцілував у лоб.— Будь здорова, щасливої дороги, прощай, рідна... Не бійся, йди сміливіше.

Я скочила на підніжку і обернулася через плече. Ніколи не забути мені, як стояв Дюйшен з рукою на пов'язці і дивився на мене затуманеними очима, потім потягнувся, наче хотів доторкнутися до мене, і в цю хвилину поїзд рушив.

— Прощай, Алтинай! Прощай, вогнику мій! — крикнув він.

— Прощайте, вчителю! Прощайте, любий мій вчителю!

Дюйшен побіг поряд з вагоном, потім відстав, потім враз рвонувся і крикнув:

— Алти-на-а-ай!

Він крикнув так, ніби забув сказати мені щось важливе і згадав, хоч і знав, що було вже пізно... Досі лунає в мене у вухах цей крик, що вихопився із самого серця, з самої глибини душі...

Поїзд проминув тунель, вийшов на пряму і, набираючи швидкість, поніс мене по рівнинах казахського степу до нового життя.

Прощай, учителю, прощай, моя перша школа, прощай, дитинство, прощай, моя перша, нікому не висловлена любов...

Так, я вчилася у великому місті, про яке мріяв Дюйшен, у великих школах з великими вікнами, що про них розповідав він. Потім закінчила робітфак і мене послали до Москви — в інститут.

Скільки труднощів довелося мені зазнати за довгі роки навчання, скільки разів я була у відчаї, здавалося: ні, не осилю я премудростей науки, і кожного разу в найтяжчі хвилини я в думці давала звіт моему першому вчителю і не сміла відступати. Те, що іншим давалося одразу, я осягала з величезними труднощами. Бо мені довелося починати все з азів.

Коли я вчилася на робітфаці, я написала вчителю листа і призналася, що люблю його й чекаю. Він не відповів. На тому

й урвалося наше листування. Я гадаю, що відмовив він мені й собі через те, що не хотів заважати мені вчитися. Можливо, він і мав рацію... А може, були якісь інші причини? Скільки я перестраждала і передумала тоді...

Свою першу дисертацію я захистила в Москві. Для мене це було великою, серйозною перемогою. За всі ці роки я не змогла побувати в аїлі. А потім почалася війна. Пізньої осені, евакуюючись з Москви до Фрунзе, я вийшла з поїзда на тій самій станції, з якої проводжав мене мій учитель. Мені пощастило: я одразу знайшла попутну бричку, якою парубчак-візник їхав до радгоспу через наш аїл.

О рідний край, у важкий для нас час, у час війни, довелося мені навідатися до тебе. Хоч як раділа я, дивлячись на перетворену землю,—повиростали нові аїли, зорано багато полів, побудовано нові дороги й мости,—але війна затьмарила цю зустріч.

Під'їжджаючи до аїлу, я хвилювалась. Я придивлялася здалеку до нових, незнайомих вулиць, до нових будинків і садів, а потім глянула на той горб, де стояла наша школа, і дух у мене перехопило — на горбі рядком стояли дві великі тополі. Вони погойдувалися на вітрі. І вперше я назвала людину, яку все життя називала «вчителем», просто на ім'я.

— Дюйшене! — прошепотіла я.— Спасибі тобі, Дюйшене, за все, що ти для мене зробив! Не забув, значить, думав... Як це схоже на тебе!..

Побачивши сльози на моєму обличчі, хлопчина-візник стурбувався:

— Що з вами?

— Та так, нічого. Ти знаєш кого-небудь з цього колгоспу?

— Знаю, звісно. Всі тут свої.

— А Дюйшена знаєш, ну того, що вчителем був?

— Дюйшена? Та він же до армії пішов. Я його сам на оцій бричці до військкомату возив.

Біля в'їзду в аїл я попросила хлопчину спинитись і встала з брички. Встала і трохи задумалася. Йти зараз по домівках у такий час шукати знайомих, питати, чи пам'ятаєте ви мене, я, мовляв, ваша землячка, я не наважилася. А Дюйшен був уже в армії. І ще: я поклялася не бувати там, де живуть мої тітка й дядько. Людям багато що можна простити, але такого лиходійства, я гадаю, ніхто нікому не простить. Я навіть не хотіла, щоб вони знали, що я приїжджала в аїл. Я звернула з дороги і пішла до тополь, на горб.

Ех, тополі, тополі! Скільки ж води збігло відтоді, коли ви були молоденькими сизостовбурними деревцями! Все, про що мріяла,

все, що передрікала людина, яка посадила і виростила вас, збулося. Чого ж ви так журно шумите, за чим сумуєте? Чи жалієтеся, що зима наближається, що холодні вітри обривають ваше листя? Чи біль і скорбота народна гуляють у ваших стовбурах?

Еге ж, буде ще зима, і холоднеча буде, і люті бурани, але прийде й весна...

Я довго стояла, прислухаючись до шуму осіннього листя. Арик біля обніжжя дерев хтось недавно розчистив: на землі ще збереглися глибокі, майже свіжі сліди кетменя. Устояна, прозора вода в повному арику ледь брижилася, і на ній колихалося жовте листя тополь.

З горба мені видно було фарбований дах нової школи, від пашої вже й сліду не лишилося.

Потім я зійшла до дороги, зустріла попутну бричку і поїхала на станцію.

Була війна, потім прийшла Перемога. Скільки гіркого щастя зазнав народ: дітвора бігала до школи з польовими сумками батьків, до праці повернулися чоловічі руки, солдатки повиплакували всі очі і мовчки примирилися зі своєю вдовиною долею. А були й такі, що все ждали своїх близьких. Адже не всі одразу повернулися додому.

Не знала і я, що сталося з Дюйшеном. Мої земляки, приїжджаючи до міста, казали, що він пропав безвісти, папір такий одержала сільрада.

— А може, й загинув,— гадали вони,— час же минає, а про нього ані слуху ні духу.

«Значить, не повернеться вже мій учитель,— думала я часом.— Так і не довелося нам побачитися від того пам'ятного дня, коли ми попрощалися на станції...»

Згадуючи інколи про минуле, я, виходить, і не підозрювала, скільки горя набралось в душі моїй.

В сорок шостому році пізньої осені я їхала до Томського університету в наукове відрядження. Їхала я по Сибіру вперше. Суворим і похмурим був Сибір в ту передзимову пору. Темною стіною проносилися за вікнами вікові ліси. В перелісках мелькали чорні покрівлі сіл з білими струменями з димарів. На холодних полях осідав перший сніг, літала понад ними найжена галич. Небо завжди хмурилося.

Але мені в поїзді було весело. Сусід у купе — колишній фронтовик, інвалід на милицях — смішив нас забавними історіями й анекдотами з воєнного життя. Я була вражена невичерпністю його вигадки, за простацтвом якої і необразливим, здавалося б, сміхом завжди відчувалася щира правда. Він дуже сподобався всім у вагоні. Так-от, десь за Новосибірськом наш поїзд затримався на

хвилину на якомусь маленькому роз'їзді. Я стояла біля вікна і, дивлячись у нього, сміялася з чергового жарту мого сусіда.

Поїзд рушив, набираючи швидкості; за вікном проплив самотній станційний будиночок, і на стрілці я відсахнулася од вікна й знову припала до шибки. Там був він, Дюйшен! Він стояв коло будки з колійним прапорцем у руці. Не знаю, що зі мною сталося.

— Стійте! — крикнула я на весь вагон і кинулася до виходу, сама не знаючи, що робити, але раптом побачила стоп-кран і з усієї сили зірвала його з пломби.

Вагони зштовхнулися, поїзд різко загальмував і так само різко подав назад. З гуркотом попадали речі з полиць, покотився посуд, заголосили діти й жінки. Хтось крикнув не своїм голосом:

— Людина під поїздом!

А я була вже на східцях, сплигнула, не бачачи під собою землі, як у безодню, і так само наосліп, нічого не розуміючи, кинулася бігти до будки стрілочника, до Дюйшена. Позаду лунали свистки кондукторів. З вагонів виплигували пасажири і бігли за мною.

Одним духом промчала я вздовж поїзда, а Дюйшен біг уже назустріч.

— Дюйшене, вчителю! — крикнула я, кидаючись до нього.

Стрілочник зупинився, дивлячись на мене й не розуміючи, в чому річ. Це був він, Дюйшен, його обличчя, його очі, тільки вуса він раніше не носив і трохи постарів.

— Що з вами, сестрице, чого ви? — співчутливо спитав він показаськи. — Ви, мабуть, помилилися, я стрілочник Джангазін, мене звуть Бейнеу.

— Бейнеу?

І не знаю, як я встигла заціпити рота, щоб не закричати з горя, від болю, від сорому. Що я наробила?.. Я затулила лице руками і похнюпила голову. Чом не розверзлася земля під ногами? Мені треба було попросити пробачення у стрілочника, попросити людей, щоб простили мене, а я все мовчки стояла мов камінь. Юрба пасажирів, що обступила мене, теж чомусь мовчала. Я ждала, що зараз почнуть гримати на мене, облають. Але ніхто ні слова. І в цій моторошній тиші схлипнула якась жінка.

— Сердешна, чоловіка чи брата признала, та виявилось — не він, помилилась.

Люди заворушилися.

— І треба ж бути отакому, — пробасив хтось.

— Та чого не буває, чого тільки не пережили ми у війну... — відповів зривистий жіночий голос.

Стрілочник відняв мої руки од лица і сказав:

— Ходімо, я проведу вас до вагона, холодно.

Він узяв мене під руку. З другого боку мене взяв під руку якийсь офіцер.

— Ходімо, громадянко, ми все розуміємо,— сказав він.

Люди розступилися, і мене повели, наче на похороні. Ми повільно йшли попереду, а за нами всі інші. Зустрічні пасажири теж мовчки приставали до юрби. Хтось накинув мені на плечі пухову хустку. Мій сусід по купе шкутильгав на своїх милицях збоку. Він трохи забігав наперед, дивився мені у вічі. Жартівник, балакун, добра й мужня людина, він чомусь ішов, скинувши шапку, і, здається, плакав. І я плакала. І в цьому повільному русі вздовж поїзда, в посвисті й гудінні вітру в телеграфних проводах мені вчувалися звуки похоронного маршу. «Ні, не побачу я його ніколи».

Коло вагона нас зупинив начальник поїзда. Він щось кричав, сварячись на мене пальцем, щось казав про судову відповідальність, про штраф. Але я нічого не відповідала. Мені все було байдуже. Він ткнув мені протокол, зажадав, щоб я розписалася, та у мене не було сили взяти в руки олівець.

І тоді мій сусід по купе вихопив у нього цю бумагу і, насуваючись на нього на своїх милицях, закричав йому в лице:

— Дай їй спокій! Я розпишуся, це я зірвав стоп-кран і відповідатиму!..

По сибірській землі, по споконвіку російському краю поспішав трохи запізнений поїзд. Сумовито дзвеніла вночі гітара мого сусіда. Як протяжливу пісню російських вдів несла я в своєму серці скорботний відгук од зустрічі з відгрімілою війною.

Минали роки. Відходило минуле, завжди кликало майбутнє з його великими й малими турботами. Заміж я вийшла пізно. Але я зустріла хорошу людину. У нас діти, сім'я, живемо ми в злагоді. Я тепер доктор філософських наук. Часто доводиться їздити. Побувала в багатьох країнах... А от в аїлі більше не була. На те були, звісно, причини, і багато їх, та я не збираюся виправдуватися. Те, що я порвала зв'язок з земляками,— це погано; непростимо. Але так уже склалася доля моя. Я не те, що забула про минуле, ні, не могла цього забути, я віддалилася якось од нього.

Бувають такі джерела в горах: проляже нова дорога, стежку до них забувають, все рідше завертають туди подорожани напитися води, і джерела потроху заростають м'ятою та ожиною. А потім і не помітиш їх збоку. І рідко хто згадає про таке джерело й заверне до нього з битого шляху в жаркий день, щоб втамувати спрагу. Прийде людина, розшукає те запусчене місце,

розсуне зарості й тихо ахне: давно ніким не скаламучена, прохолодна вода, надзвичайно чиста, вразить її своїм спокоєм і глибиною своєю. І побачить та людина в тому джерелі себе, й сонце, і небо, й гори... І подумає вона, що гріх не знати такі місця, треба й товаришам розказати про них. Подумає так і забуде до наступного разу.

Отак інколи і в житті буває. Але на те воно, мабуть, і є життя...

Я згадала про такі джерела недавно, після того як побувала в аїлі.

Ви, звичайно, дивувалися тоді, чому я так несподівано поїхала з Куркуреу. Хіба не можна було розповісти людям про все, що я зараз повідала вам, там, на місці? Ні. Я була така засмучена, мені було так соромно, я соромилася сама себе, тому й вирішила одразу ж поїхати. Я зрозуміла, що не зможу зустрітися з Дюйшеном, не зможу подивитися йому прямо у вічі. Мені треба було заспокоїтись, зібратися з думками, подумати в дорозі про все, що я хотіла б сказати не тільки нашим землякам, а й багатьом іншим людям.

Я почувала себе винуватою ще й тому, що не треба було віддавати мені всляку шану, не мені слід було сидіти на почесному місці при відкритті нової школи. Таке право мав передусім наш перший учитель, перший комуніст нашого аїлу — старий Дюйшен. А вийшло навпаки. Ми сиділи за святковим столом, а ця золота людина квапилася розвезти пошту, поспішала доставити до відкриття школи вітальні телеграми її колишніх випускників.

Це ж не єдиний випадок. Я не раз спостерігала таке. І тому я запитую себе: коли ми втратили здатність по-справжньому поважати просту людину, як поважав її Ленін?.. І хвалити бога, що ми говоримо тепер про ці речі без святенництва і лицемірства. Дуже добре, що ми і в цьому ще більше наблизилися до Леніна.

Молодь не знає, яким учителем був Дюйшен свого часу. А серед старшого покоління багатьох уже нема. Чимало Дюйшенових учнів загинуло на війні, вони були справжніми радянськими воїнами. Я зобов'язана була повідати молоді про свого вчителя Дюйшена. Кожен на моєму місці повинен був би це зробити. Але я не була в аїлі, не знала нічого про Дюйшена, і згодом його образ перетворився для мене мовби на дорогу реліквію, яку зберігають в музейній тиші.

Я ще приїду до свого вчителя і відповідатиму перед ним. Попрошу простити мене.

Коли повернуся з Москви, я хочу поїхати до Куркуреу і запропонувати там людям назвати нову школу-інтернат школою Дюйшена. Так, ім'ям цього простого колгоспника, нині листонші.

Сподіваюсь, що й ви, як земляк, підтримаєте цю пропозицію. Я прошу вас про це.

В Москві зараз друга година ночі. Я стою на балконі готелю, дивлюся на безліч московських вогнів і думаю про те, як приїду в аїл, зустрінуся з учителем і поцілую його в сиву бороду...

Я розчиняю навстіж вікна. В кімнату вливається струменем свіже повітря. В ясніючих блакитнуватих сутінках я вдивляюся в етюди й ескізи картини, яку я почав. Їх чимало, я багато разів починав усе заново. Але про картину в цілому судити поки що рано. Я не знайшов ще головного... Я ходжу в досвітній тиші і все думаю, думаю. І так кожного разу. І щоразу я переконуюся в тому, що моя картина — ще тільки задум.

І все-таки я хочу поговорити з вами про свою ще не намальовану річ. Хочу порадитися. Ви, звичайно, здогадуєтесь, що картина моя буде присвячена першому вчителю нашого аїлу, першому комуністу — старому Дюйшену.

Але я ще не уявляю собі, чи зумію виразити фарбами це складне життя, сповнене боротьби, ці різноманітні долі та пристрасті людські. Як зробити, щоб не розплескати цю чашу, щоб я зумів донести її до вас, мої сучасники, як зробити, щоб мій задум не просто дійшов до вас, а став би нашим спільним творінням?

Я не можу не написати цієї картини, але скільки роздумів і тривог охоплює мене! Іноді мені здається, що у мене нічого не вийде. І тоді я думаю: навіщо долі забаглося вкласти мені в руки пензель? Що це за мученицьке життя! А інколи я почуваю себе таким могутнім, що гори зрушити ладен. І тоді я думаю: дивися, вивчай, відбирай. Намалюй тополі Дюйшена і Алтинай, ті самі тополі, які дали тобі в дитинстві стільки радісних хвилин, хоч ти й не знав їхньої історії. Намалюй босоногого засмаглого хлопчика. Він видерся високо-високо, і сидить собі на гілці тополі, і дивиться зачарованими очима в невідому далину.

Або намалюй картину і назви її «Перший учитель». Це може бути той момент, коли Дюйшен переносить на руках дітлахів через річку, а мимо на ситих конях проїжджають, глумлячись з нього, тупі люди в червоних лисячих малахаях...

А то намалюй, як учитель проводить Алтинай до міста. Пам'ятаєш, як крикнув він в останній раз! Намалюй таку картину, щоб вона, як Дюйшенів крик, який досі чує Алтинай, озвалася в серці кожної людини.

Це я кажу сам собі. Я багато що собі кажу, та не завжди все виходить. І зараз я не знаю, яку ще намалюю картину. Але зате я твердо знаю одно: я шукатиму.

МАТЕРИНСЬКЕ ПОЛЕ

Повість

*Батьку, я не знаю, де ти похований.
Присвячую тобі, Торекулу Айтматову.
Мамо, ти виростила всіх нас, чотирьох.
Присвячую тобі, Нагімі Айтматовій*

1

У білому, випраному платті, в темному стьобаному бешметі, запнута білою хусткою, вона повільно йде стежкою через скошене поле. Довкола ні душі живої. Відгомонило літо. Не чути в полі людських голосів, не здіймають куряви на степових дорогах машини, не видно ніде комбайнів, не прийшли ще стада на стерню.

За сірим битим шляхом далеко, скільки сягає око, стелється осінній степ. Безшумно кочують над ним димчасті хмари. Безшумно розтікається по полю вітер, пестячи ковилу й сухі билінки, безшумно летить він собі геть, до річки. Пахне підмоклою од ранкових заморозків травою. Земля відпочиває після жнив. Незабаром почнеться негода, поллють дощі, заporошуть землю перший сніг і закрутять бурани. А поки що тут тиша і спокій.

Не треба заважати їй. Ось вона зупиняється і довго дивиться навколо згаслими, старими очима.

— Здрастуй, поле,— тихо каже вона.

— Здрастуй, Толгонай. Ти прийшла? Та ти ще постаріла. Зовсім сива. З цілком у руках.

— Атож, старію. Мипув ще один рік, а в тебе, поле, ще одні жнива. Сьогодні поминальний день.

— Знаю. Чекаю тебе, Толгонай. Але ти й цього разу прийшла сама?

— Як бачиш, знову сама.

— Отже, ти йому ще нічого не розповіла, Толгонай?

— Ні, не можу зважитись.

— Думаєш, ніхто ніколи не розповість йому про це? Думаєш, що обмовиться хтось ненароком?

— Ні, чому ж? Рано чи пізно він знатиме все. Адже ж він уже виріс, тепер він може дізнатися й від інших. Та для мене він і досі дитина, і боюся я, боюся починати розмову,

— Проте людині треба взнати правду, Толгонай.

— Розумію. Тільки як йому сказати? Адже те, що знаю я, те, що знаєш ти, поле мое рідне, те, що знають усі, не знає тільки він один. А коли визнає, то що подумає, як подивиться на минуле, чи дійде розумом і серцем до правди? Хлопчисько ж іще. От і думаю, як його бути, як зробити, щоб не повернувся він до життя спиною, а завжди прямо дивився йому в вічі. Ех, коли б можна було просто, кількома словами, узяти та й розказати, як казку! Останнім часом тільки про це й думаю, адже чого не буває — от раптом помру. Взимку якось занедужала, злягла, думала — кінець. І не те щоб боялася смерті — якби вона прийшла, я б не опиралась, — а боялася, що не встигну відкрити йому очей на самого себе, боялася, що заберу з собою його правду. А йому і невтямки було, чого я так мучилася... Жалів, звісно, навіть до школи не ходив, усе крутився біля постелі — в матір увесь. «Бабусю, бабусю! Може, води тобі чи ліків? Чи вкрити тепліше?» А я не наважилась, язик не повернувся. Дуже вже він довірливий, щирий. Час іде, та ніяк не знайду я, звідки приступити, щоб почати розмову. І так і сяк прикидала. І хоч скільки розмірковую, спиняюся на одній думці. Щоб він правильно розсудив те, що було, щоб він правильно зрозумів життя, я мушу розповісти йому не тільки про нього самого, не тільки про його долю, а й про багатьох інших людей, про їхні долі, і про себе, і про час свій, і про тебе, мое поле, про все наше життя, і навіть про велосипед, на якому він катається, їздить до школи і ні про що не здогадується. Мабуть, тільки так буде правильно. Адже тут нічого не викинеш, нічого не додаси: життя замисило всіх нас в одне тісто, зав'язало в один вузол. А історія така, що не кожна навіть доросла людина розбереться в ній. Пережити її треба, душею збагнути... От і розмірковую... Знаю, що це мій обов'язок, коли б удалося його виконати, то й помирати не страшно було б...

— Сідай, Толгонай. Не стій, ноги ж у тебе хворі. Сядь на камінь, подумаємо разом. Ти не забула, Толгонай, коли ти вперше прийшла сюди?

— Важко згадати, стільки води збігло відтоді.

— А ти спробуй, згадай. Згадай, Толгонай, все із самого початку.

2

Дуже невиразно пригадую: коли я була маленька, в жнива мене приводили сюди за руку і садовили в затінку, під копою. Мені залишали скибку хліба, щоб я не плакала. А потім, коли я

підросла, то прибїгала сюди стеретти посїви. Навесні тут худобу переганяли в гори. Тодї я була прудконоге патлате дївча. Шалена, безтурботна пора — дитинство! Пам'ятаю, скотарї йшли з пониззя Жовтої рївини. Гурти за гуртами поспїшали на новї трави, в прохолоднї гори. Шибайголова я була тодї, як подумаю. Табуни мчали по степу лавиною, підвернешся — розтопчуть умить, курява на версту висїла в повітрі, а я ховалася в пшениці і вискакувала знепацька, як звірятко, лякала їх. Конї шарахалися вбїк, а табунники гналися за мною.

— Гей, патлата, попадешся ти нам!

Але я виверталася, тікала ариками.

Рудї отари овець проходили тут день у день, курдюки коливалися в пилюці, і, як град, стукотїли копита. Гнали овець чорнї захриплї вівчарї. Потїм йшли кочовища багатих аїлів з караванами верблюдїв. До сїдел були притороченї бурдюки з кумисом. Дївчата й молодиці, вирядженї у шовк, погойдувалися на баских інохїдцях, співали пісень про зеленї луки, про чистї рїчки. Дивувалася я і, забувши про все на свїті, довго бігла за ними. «От якби й менї коли-небудь таке гарне плаття і хустку з китицями!» — мріяла я, дивлячись на них, аж поки вони не зникли з очей. Ким була я тодї? Босоногою дочкою батрака-джатака. Дїда мого залишили за борги орачем, отак і пішло в нашому роду. Та хоч ніколи не мала я шовкового плаття, а виросла з мене гарна дївчина. І любила дивитися на свою тїнь. Ідеш і поглядаєш, як у дзеркало милуєшся... Чудна я була, їй-богу. Років сімнадцять менї було, коли на жпивах я зустрїла Суванкула. Того року він прийшов батрачити з Верхнього Таласа. А я й тепер — заплющу очї — і бачу його точнісінько такого, як він був тодї. Зовсїм молодий ще, років дев'ятнадцять... Сорочки на ньому не було, ходив, накинувши на голї плечї старого бешмета. Чорний від загару, ніби прокопчений; вилицї блищали, як темна мідь; здавалося, на вигляд він був худий, тонкий, але груди мав мїцнї і руки цесов залїзнї. І робїтник з нього був — такого не зразу знайдеш. Пшеницю жав легко, чисто, тїльки чуєш поруч, як серп дзвенить та колосся підрізане падає. Бувають такі люди — любо глянути, як працюють. От і Суванкул був такий. На що вже я була спритна жниця, а завжди відставала од нього. Далеко вжинався уперед Суванкул, а потїм, бувало, оглянеться і вернеться, щоб допомогти менї зрівнятися з ним. А мене це зачіпало, я сердилася і проганяла його:

— Ну хто тебе просив? Не треба, я й сама впораюсь!

А він не ображався, усміхнеться і мовчки робить своє. І чого я сердилася тодї, дурна?

Ми завжди першими приходили на роботу. Світанок ледь-ледь займався, усі ще спали, а ми вже поспішали на жнива. Суванкул завжди чекав на мене за аїлом, на нашій стежині.

— Ти прийшла? — казав він мені.

— А я думала, що ти давно вже пішов,— відповідала я завжди, хоч знала, що без мене він нікуди не піде.

І потім ми йшли разом.

А світанок займався, золотилися спершу найвищі, снігові вершини гір, і вітер із степу струмував назустріч синьою-синьою рікою. Ці літні світанки були світанками нашого кохання. Коли ми йшли з ним удвох, весь світ ставав іншим, як у казці. І поле — сіре, стоптане і переоране — ставало найкращим полем у світі. Разом з нами зустрічав світанкову зорю ранній жайворонок. Він злітав високо-високо, повисав у небі, як цятка, і бився там, тріпотів, наче людське серце, і стільки привільного щастя дзвеніло в його піснях...

— Дивись, заспівав наш жайворонок! — говорив Суванкул.

Чудно, навіть жайворонок був у нас свій.

А місячна ніч? Мабуть, ніколи більше не буде такої ночі. Того вечора ми залишилися із Суванкулом працювати при місяці. Коли місяць, величезний, чистий, зійшов над гребенем он тієї темної гори, зорі в небі усі разом відкрили очі. Мені здавалося, що вони бачать нас із Суванкулом. Ми лежали на краю межі, підстеливши під себе Суванкулів бешмет. А за подушку під головою був привалок біля арика. То була найм'якша подушка. І то була наша перша ніч. З того дня усе життя разом... Натруженою, важкою, як чавун, рукою Суванкул тихо гладив мое обличчя, чоло, волосся, і навіть через його долоню я чула, як буйно й радісно колотилося в нього серце. Я тоді сказала йому пошепки:

— Суване, ти як думаєш, ми будемо щасливі, правда ж?

І він відповів:

— Якщо землю і воду буде поділено всім порівну, якщо і в нас буде своє поле, якщо ми оратимемо, сіятимемо, свій хліб молотитимемо — це й буде нашим щастям. А більшого щастя, Толгон, людині й не треба. Щастя хлібороба в тому, що він посіє та пожне.

Мені чомусь дуже припали до серця його слова, стало так хороше від тих слів. Я міцно обняла Суванкула й довго цілувала його обвітрене, гаряче обличчя. А потім ми скупалися в арику, бризкалися, сміялися. Вода була свіжа, іскриста, пахла гірським вітром. А потім ми лежали, взявшись за руки, і мовчки, просто так дивилися у небо на зорі. Їх було дуже ясно тієї ночі.

І земля у ту синю ясну ніч була щаслива разом з нами. Земля теж утішалася прохолодою і тишею. Понад усім степом стояв чутливий спокій. У арику лепетала вода. Голову паморочив медовий запах буркуна. Він саме був у повному цвіту. Інколи набігав звідкись гарячий полиновий дух суховію, і тоді колосся на межі хиталося і стиха шелестіло. Може, всього лише раз і була така ніч. Опівночі, у найповнішу нічну пору, я глянула на небо й побачила Дорогу Соломщика — Молочний Шлях пролягав через увесь небосхил широкою сріблястою смугою серед зірок. Я згадала Суванкулові слова й подумала, що, може, й справді цієї ночі пройшов по небу якийсь могутній, добрий хлібороб з величезним оберемком соломи, залишаючи за собою слід із розтрушеної полови, зерен. І я раптом уявила собі, що колись, якщо збудуться наші мрії, то й мій Суванкул теж отак понесе з току солому першого обмолоту. Це буде перший оберемок соломи свого хліба. І коли він ітиме з цією пахучою соломою на руках, то за ним залишиться така ж сама доріжка розтрушеної полови. Отак я мріяла сама із собою, і зорі мріяли разом зі мною, і мені раптом так захотілося, щоб усе це збулося, і тоді я вперше звернулася до матері-землі людською мовою. Я сказала: «Земле, ти тримаєш усіх нас на своїх грудях; коли ти не даси нам щастя, то навіщо тобі бути землею, а нам навіщо народжуватися на світ? Ми твої діти, земле, дай нам щастя, зроби нас щасливими!» Ось які слова я сказала тієї ночі.

А вранці я прокинулася і дивлюсь — нема Суванкула біля мене. Не знаю, коли він устав, мабуть, дуже рано. Довкола на стерні всюди лежали покотом нові снопи пшениці. Прикро мені стало — як люблю попрацювала б я поруч нього у ранню годину...

— Суванкуле, чого ж ти мене не розбудив? — гукнула я.

Він оглянувся на мій голос; пам'ятаю, який він був того ранку — голий до пояса, чорні дужі плечі його блищали від поту. Він стояв і якось радісно, здивовано дивився, ніби не впізнавав мене, а потім втер долонею обличчя і сказав усміхаючись:

— Я хотів, щоб ти поспала.

— А сам? — питаю.

— Я ж тепер за двох працюю, — відповів він.

І тут я зовсім наче образилась, мало не розревлася, хоч на душі було дуже хороше.

— А де ж твої вчорашні слова? — дорікнула я йому. — Ти казав, що ми в усьому будемо рівними, як одна людина.

Суванкул кинув серпа, підбіг, схопив мене, підняв на руки і, цілуючи, говорить:

— Віднині разом в усьому — як одна людина. Жайворонок ти мій, рідна, мила!..

Він носив мене на руках, щось іще казав, називав мене жайворонком та іншими кумедними іменами, а я, обхопивши його за шию, реготала, дригала ногами, сміялася — адже жайворонком називають тільки маленьких дітей, і все-таки як приємно було чути такі слова!

А сонце тільки-тільки сходило: краєчком ока виглядало з-за гори. Суванкул пустив мене, обняв за плечі і раптом гукнув до сонця:

— Гей, сонце, дивись, ось моя дружина! Дивись, яка вона в мене! Плати-но мені за оглядини, промінням, світлом плати!

Не знаю, серйозно чи жартома він так сказав, тільки я раптом розплакалася. Так просто, не втрималася від буйної радості, переповнилася вона мені груди...

І зараз ось згадую і чогось плачу, дурна. Адже то були сльози інші, вони даються людині тільки раз у житті. Та й хіба ж не вдалося наше життя так, як ми мріяли? Вдалося. Ми з Суванкулом життя це своїми руками зробили, працювали, кетмень ні влітку, ані взимку не випускали з рук. Багато поту пролили. Багато праці пішло. Було це вже в новий час — дім поставили, худобу якусь там завели. Одне слово, стали жити як люди. А найбільша радість — сини народилися в нас, троє, один за одним, як на підбір. Тепер іноді такий жаль душу гризе і такі неолоадні думки приходять у голову: навіщо я народжувала їх, мов та вівця, через кожен рік-півтора, що то було б, як у інших, через три-чотири роки — може б, тоді й не сталося усього цього. А може, краще було б, коли б вони зовсім не родилися на світ. Діти мої, це я від горя, від болю так кажу. Мати ж я, мати...

Пам'ятаю, як усі вони вперше з'явилися тут. Це було того дня, коли Суванкул привів сюди першого трактора. Усю осінь і зиму Суванкул ходив у Заріччя, на той берег, учився там на курсах трактористів. Ми й не знали тоді до ладу, що таке трактор. І коли Суванкул затримувався до ночі — ходити було далеко, — мені і боляче, і прикро ставало за нього.

— Ну заради чого зв'язався з цією справою? Погано тобі хіба було бригадиром?.. — докоряла я йому.

А він, як завжди, спокійно усміхався:

— Ну, не гримай, Толгон. Почекай, ось настане весна — і тоді побачиш. Потерпи трохи...

Говорила я це не зозла — нелегко доводилося самій з дітьми: адже дім, господарство, до того ж робота в колгоспі. Та одходила я швидко: гляну на нього, а він змерз з дороги, не їв нічого, а я ще змушую його виправдовуватися — і самій ставало ніяково.

— Та добре вже, сідай до вогню, їжа давно захолола,— бурчала я, нібито прощаючи.

У душі я розуміла, що Суванкул не іграшками бавився. В аїлі тоді не знайшлося грамотної людини, щоб пішла на курси, то Суванкул сам зголосився: «Я,— каже,— піду і грамоти навчатимусь, звільняйте мене від бригадирства».

Зголоситися зголосився, зате клопоту набрався по саму зав'язку. Як згадаю зараз — цікавий був час, діти батьків учили. Касим і Маселбек ходили вже до школи, от вони й були вчителями. Бувало, вечорами дома у нас — справжня школа. Столів тоді не було. Суванкул, лежачи на долівці, виводив літери в зошиті, а сини лізли усі троє з трьох боків і кожний навчав: ти, кажуть, батьку, пряміше тримай олівець, та дивись — рядок же криво пішов, та за рукою стеж — тремтить вона в тебе, ось так пиши, а зошита тримай отак. А то раптом засперечаються поміж собою, і кожен доводить, що він краще знає. Коли б про інше що, батько цикнув би на них, а тут слухав шанобливо, як справжніх учителів. Поки одне слово напише, замучиться зовсім: піт градом котиться з Суванкулового обличчя, ніби він не літери писав, а на молотарці біля барабана подавальником стояв. Чаклюють вони усі гуртом над зошитом чи букварем, дивлюсь на них, і мене сміх розбирає.

— Діти, та дайте ви спокій батькові. Муллу ви з нього збираєтесь зробити, чи що? А ти, Суванкуле, не гонися за двома зайцями, вибирай щось одне — або ти муллою будеш, або трактористом.

Сердився Суванкул. Не гляне, похитає головою і тяжко зітхне:

— Ех ти, тут таке діло, а тобі жарти.

Одне слово — і сміх і горе. Та як би там не було, а все-таки Суванкул домігся свого.

Якось напровесні — тільки-но зійшов сніг і встановилася погода — за аїлом щось заторохкотіло, застугоніло. Вулицею стрімголов промчав сполоханий табун. Я вискочила з двору. За городами йшов трактор. Чорний, чавунний, у диму. Він швидко наближався до вулиці, а навколо трактора — людей!.. Позбігалися з усього аїлу. Хто на коні, хто піший, гомонять, штовхаються, як на базарі. Я теж кинулася бігти разом із сусідками. І перше, що я побачила,— мої сини. Усі троє стояли на тракторі біля батька, міцно вхопившись один за одного. Хлопчаки свистіли їм, шапки кидали, а вони такі гордовиті, куди тобі, немов герої які, і обличчя в них сяяли. От же шибеники: ще з самісінького ранку побігли до річки, виявляється, трактор батьків зустрічати, а мені нічого не сказали: побоялися, що не пушу. А воно й правда, злякалася я за дітей — а раптом що трапиться,— і гукнула їм:

— Касиме, Маселбеку, Джайнаку, ось я вам! Злізьте зараз же! — Але в гуркоті мотора й сама не почула свого голосу.

А Суванкул зрозумів мене, усміхнувся і кивнув головою — мовляв, не бійся, нічого не трапиться. Він сидів за кермом гордий, щасливий і дуже помолоділий. Та він і справді був тоді ще молодим чорновусим джигітом.

І от тоді, ніби вперше, я побачила, як схожі були сини на батька. Можна було подумати, що вони всі четверо брати. Особливо старші — Касим і Маселбек, — ну чисто тобі як дві краплини води Суванкул, такі ж сухорляві, з міцними коричневими вилицями, немов із темної міді. А меншенький мій — Джайнак — той більше був схожий на мене, світліший на виду, очі в нього були чорні, лагідні.

Трактор, не зупиняючись, вийшов за околицю, і ми всі юрбою повалили за ним. Нам цікаво було, як же трактор оратиме? І коли три величезні лемеші легко врізалися в цілину і почали відвалювати важкі, схожі на гриви жеребців, скиби, усі зраділи, загомоніли і юрбою рушили по борозні, переганяючи одні одних, нахльостуючи коней, що присідали на зап'ятки, хропли. Не розумію, чому я тоді одділилася від інших, чому я тоді одстала від людей, але раптом опинилася сама, та так і застигла на місці, не можу йти. Трактор відходив усе далі й далі, а я стояла знесилена і дивилась услід. Але не було в той час на світі людини, щасливішої за мене! І не знала я, з чого більше радіти: чи з того, що Суванкул привів до аїлу перший трактор, чи з того, що в той день я побачила, як підросли наші діти і як дуже вони були схожі на батька. Я дивилася їм услід, плакала і шепотіла:

— Коли б завжди вам отак, поруч із батьком, синочки мої! Коли б вирости ви такими ж людьми, як він, то нічого мені більше не треба!..

То була найкраща пора мого материнства. І робота кипіла в моїх руках, я завжди любила працювати. Коли людина здорова, коли руки-ноги цілі — що може бути краще від праці?

Час ішов, сини якимось непомітно, враз піднялися, немов осоки-однолітки. Кожний почав обирати свою дорогу. Касим пішов батьківським шляхом: трактористом став, а потім на комбайнера вивчився. Одне літо був за штурвального по той бік річки — у колгоспі Каїнди під горами. І через рік повернувся комбайнером до свого аїлу.

Для матері всі діти рівні, усіх однаково носила під серцем, і все ж Маселбека я начебто більше любила, пишалася ним. Може, через те, що тужила за ним у розлуці. Адже він, як пташеня, що рано вбралося в пір'я, перший вилетів з гнізда,

рано пішов з дому. У школі він із самого дитинства вчився добре, все книжками зачитувався — хлібом не годуй, тільки книжку дай. А як закінчив школу, то зразу поїхав до міста на навчання, учителем вирішив стати.

А менший — Джайнак — гарний, ладний вийшов на вроду. Одна біда — вдома майже не жив. Вибрали його в колгоспі секретарем комсомольським, завжди в нього то збори, то гуртки, то стінгазета, то щось там іще. Подивлюся, як хлопчина пропадає день і ніч, зло бере.

— Слухай, непутящий, ти вже б узав гармонію свою, подушку та й оселився б у колгоспній конторі, — казала я йому не раз. — Тобі однаково, де жити. Ні домівки, ні батька, ані матері тобі не треба.

А Суванкул заступався за сина. Перечекає, поки я посварюся, а потім скаже так собі, мов ненароком:

— Ти, мати, не сварися. Нехай учиться жити з людьми. Коли б він тинявся без діла, я б йому й сам шию намілив.

Суванкул на той час повернувся знову на свою колишню бригадирську роботу. На трактори сіла молодь.

А найголовніше ось що: Касим одружився незабаром, перша невістка поріг переступила в дім. Як там у них було, не розпитувала, та, видно, коли Касим ціле літо працював за штурвального в Заріччі, вони там і вподобали одне одного. Він привіз її з Қаїндів. Аліман була молоденька дівчина, горянка смуглява. Спочатку я зраділа, що невістка попалася гарна на вроду і моторна. А потім якось швидко полюбила її, дуже вона мені до душі припала. Може, через те, що потай я завжди мріяла про дочку, хотілося мені мати дочку свою. Та не тільки тому, просто вона була розумна, роботяща, ясна така, як скельце. Я й полюбила її, як свою рідну. Буває, що багато хто не уживається між собою, а мені пощастило; така невістка в домі — це велике щастя. До речі кажучи, справжнє, непідробне щастя, як я розумію, — це не випадок, воно не обривається раптом на голову, немов злива літнього дня, а приходить до людини поступово, дивлячись, як вона до життя ставиться, до людей навколо себе; по крихті, по часточці збирається, одне доповнюється другим, і виходить те, що ми називаємо щастям.

Того року, коли прийшла Аліман, пам'ятне літо видалося. Хліба достигли рано. Рано почалася і повинь на річці. За кілька днів до жнив пройшли у горах великі зливи. Навіть здалеку помітно було, як там, наверху, сніг танув, наче цукор. І ринула в заплаву гримуча вода, завирувала в жовтій піні, немов вкрита мильним шумовинням; вона приносила з гір здоровенні ялини з коренем, біла їх на тріски не перепадах. Особливо першої ночі

страшно, до самого світанку ухала й стогнала річка під кручею. А вранці глянули — старих островів як не було, геть-чисто зміло за ніч.

Але погода стояла жарка. Пшениця достигала рівно: знизу зеленкувата, а зверху жовтизною наливалася. Того літа кінця-краю не було досягаючим нивам, хліба колихалися в степу до самого небосхилу. Жнива ще не починалися, та ми заздалегідь вижинали вручну по краях загінок проїзд для комбайна. На роботі ми з Аліман ставали поруч, і деякі жінки казали мені, немов соромлячи:

— Ти б краще вже сиділа вдома та відпочивала, ніж ото змагатися із своєю невісткою. Поважай себе.

А я думала інакше. Яка це повага до себе — вдома сидіти... Та й не всиділа б я вдома, люблю жнива.

Так ми й працювали разом з Аліман. І отоді помітила я те, чого ніколи не забуду. На краю поля серед колосся цвіла о тій порі дика мальва. Вона була до самого верхечка вкрита великими білими й рожевими квітками і падала під серпами разом з пшеницею. Дивлюся, Аліман наша набрала мальви, зробила букет і, ніби потай від мене, понесла кудись. Я поглядаю крадькома, думаю: що ж вона буде робити з квітками? Добігла вона до комбайна, поклала квіти на східці й мовчки прибігла назад. Комбайн стояв напготові край дороги, з дня на день чекали початку збирання. На ньому нікого не було, Касим саме кудись пішов.

Я вдала, ніби нічого не помітила, щоб не було їй ніяково — соромлива вона ще була, але в душі дуже зраділа: значить, любить. «От і добре, спасибі тобі, невісточко», — в думці дякувала я Аліман. І досі бачу, яка вона була тоді. У червоній косинці, в білому платті, з великим букетом мальв, а сама розрум'янилася, і очі блищать — від радості, від пустощів. Що-то молодість! Ех, Аліман, невісточка моя незабутня! У квітах кохалася, мов дівча. Навесні сніг лежить ще кучугурами, а вона приносила із степу перші підсніжники... Ех, Аліман!

Другого дня почалися жнива. Перший день збирання врожаю — завжди свято, ніколи у цей день не бачила я похмурої людини. Ніхто не оголошує це свято, та живе воно у самих людях, у їхній ході, в голосі, в очах... Навіть в торохкотінні бричок і в швидкому бігу ситих коней живе це свято. Правду кажучи, у перший день жнив ніхто по-справжньому і не працює. Раз у раз жарти, ігри спалахують. Того ранку теж, як завжди, було гомінливо й людно. Браві голоси перегукувалися з одного кінця в другий. Але найвеселіше було в нас, де жали серпами, тому що молодіць і дівчат тут цілий табір був. Бідовий на-

род. Касим, як на гріх, проїжджав у той час на своєму велосипеді, одержаному в премію від МТС. Пустунки перепинили його.

— Ану, комбайнере, злізай з велосипеда. Ти чому не вітаєшся із жницями, зазнався? Ану, кланяйся нам, кланяйся своїй жінці!

Насіли з усіх боків, примусили Касима поклонитися в ноги Аліман, прощення просити. Він і так і сяк:

— Вибачте, ласкаві жниці, промашка вийшла. Віднині буду вам кланятися за версту.

Та тим Касим не відбувся.

— Тепер, — кажуть, — давай-но покатай нас на велосипеді, як баришень міських, та щоб з вітерцем!

І навперобій почали підсаджувати одна одну на велосипед, а самі слідом біжать, від сміху аж заходяться. Сиділи б уже смирно, так ні — крутяться, верещать.

Касим від сміху ледве на ногах тримається.

— Ну, годі вам, досить, відпустіть, навіжені! — благає він. А вони де там, тільки одну покатає — друга чіпляється.

Врешті Касим розсердився не на жарт:

— Та ви що, зовсім уже показалися! Роса висохла, мені комбайн виводити треба, а ви! Працювати прийшли чи гратися отут і жартувати? Відчепіться!

Ох і сміху було того дня! А небо яке було у той день — блакитне-блакитне, а сонце як яскраво світило!

Стали ми до роботи, замелькали серпи, сонце гарячіше припекло, і застрекотіли на весь степ цикади. З незвички завжди важко, поки не втягнешся, та цілий день не покидав мене ранішній настрій. Просторо, ясно було на душі. Усе, що бачили очі мої, все, що я чула і відчувала, все, здавалося мені, створене для мене, для мого щастя, і все, здавалося мені, повне незвичайної краси і радості. Відрадно було бачити, як хтось скакав кудись, поринаючи у високіх хвилях пшениці, — може, то був Суванкул? Відрадно було чути дзенькіт сернів, шелест падаючої пшениці, слова і сміх людей. Відрадно було, коли поблизу проходив Касим комбайн, заглушаючи собою все інше. Касим стояв біля штурвала, раз у раз підставляв пригорці під бурий струмінь обмолоту, що падав у бункер, і кожного разу, піднісши зерно до обличчя, вдихав його запах. Мені здавалося, що я сама дихаю цим теплим, ще молочним запахом стиглого зерна, від якого паморочиться голова. А коли комбайн притишив хід навпроти нас, Касим гукнув, немовби з вершини гори:

— Гей, їздовий, поспішай! Не затримуй!

А Аліман схопила глечик з айраном.

— Побіжу,— каже,— пити однесу йому!

І кинулася бігти до комбайна. Вона бігла по новій комбайновій стерні струнка, молода, у червоній косинці й білому платті і, здавалося, несла в руках не глечик, а пісню люблячої дружини. Все у ній говорило про любов. А я якось мимоволі подумала: «От якби й Суванкулові попити айрану»,— і оглянулася навкруги, та де там. З початком жнив не знайдеш бригадира, цілісінський день він у сідлі, скаче з кінця в кінець, турбот у нього по саму зав'язку.

Надвечір на польовому стані для нас був уже спечений хліб з пшениці нового врожаю. Борошно для цього приготували заздалегідь, обмолотивши снопи з обкосу, який ми почали ще тиждень тому. Багато разів на своєму віку доводилося мені їсти перший хліб нового врожаю, і щоразу, коли я підношу до уст першу скибку, мені здається, справляю святий обряд. Хліб цей, хоча й темний на колір і трохи глевкий, немовби спечений з рідко замішеного тіста, та ні з чим на світі не порівняєш його солодкуватого присмаку і незвичайного духу: пахне він сонцем, молодою соломою й димом.

Коли зголоднілі жінці прийшли на польовий стан і посідали на траві, біля арика, сонце вже заходило. Воно палало в пшениці на дальньому краю поля. Вечір передбачався ясний і довгий. Ми зібралися коло юрти, на траві. Правда, Суванкула ще не було, він мав ось-ось надійти, а Джайнак, як завжди, зник. Поїхав на братовому велосипеді в червоний куточок листок якийсь вивішувати.

Аліман розстелила на траві хустку, висипала яблука-скороспілки, принесла гарячих коржів, налила в чашки квасу. Касим помив у арику руки і, сидячи біля тої скатерки, неквапливо розломив коржі на шматки.

— Гарячі ще,— сказав він,— бери, мамо, ти перша покуштуй нового хліба.

Я благословила хліб і, коли одкусила шматочок, відчула в роті немовби якийсь незнайомий смак і запах. Це був запах комбайнерських рук — свіжого зерна, нагрітого заліза і гасу. Я брала інші шматки, і всі вони відгнали гасом, але ніколи не їла я такого смачного хліба. Тому що це був синівський хліб, його тримав у своїх комбайнерських руках мій син. Це був народний хліб — тих, хто виростив його, тих, хто сидів у той час поруч із сином моїм на польовому стані. Святий хліб! Серце мое переповнилося гордістю за сина, але про це ніхто не знав. І я подумала тієї хвилини, що материнське щастя іде від народного щастя, як стебло від кореня. Нема материнської долі без народної долі. Я й зараз не зречуся цієї своєї віри, що б не пережи-

ла, як би круто життя не обійшлося зі мною. Народ живий, тому і я жива...

Того вечора Суванкул довго не з'являвся: ніколи було йому. Стемніло. Молодь палила багаття на кручі біля річки, пісень співала. І серед багатьох голосів я впізнавала голос свого Джайнака... Він там у них гармоністом був, верховодю. Слухала я знайомий синів голос і в думці говорила йому: «Співай, синку, співай, поки молодий. Пісня очищає людей, зближує їх. А потім почувеш коли-небудь цю пісню — і згадуватимеш про тих, хто разом з тобою співав її цього літнього вечора». І знов я почала думати про своїх дітей, така вже, мабуть, вдача материнська. Думала я про те, що Касим, хвалити бога, став уже самостійною людиною. Навесні вони з Аліман відділяться, дім уже почали будувати, господарство своє заведуть. А там і внуки підуть. За Касима я не турбувалася: робітник він був такий, як і його батько, спокою не знав. Темно вже геть було, а він ще кружляв на комбайні — лишилося трохи закінку кінчити. Трактор і комбайн при фарах ішли. І Аліман там з ним. Під час жнив хвилинку разом побути — та й то дороге.

Згадала я Маселбека і затужила. Минулого тижня прислав він листа. Писав, що цього літа не вдасться йому приїхати додому на канікули. Послали його з дітьми кудись на озеро Ісик-Куль, в піонерський табір на практику. Ну що ж, нічого не вдієш, коли він таку роботу собі вибрав — значить, до душі. Де б не був, головне, аби здоровий був, міркувала я.

Суванкул повернувся пізно. Він наспіх поїв, і ми з ним поїхали додому. Вранці треба було з господарством упоратися. На вечір приглянути за худобою я попросила нашу сусідку Айшу. Вона, сердешна, часто хворіла. День попрацює в колгоспі, а два вдома, хвороба в неї була жіноча, попереки ломило, тому й залишилася з одним синочком — Бекташем.

Коли ми їхали додому, вже була ніч. Повівав вітерець. Місячне світло гойдалося на колоссі. Стремена зачіпали волоті достиглого кураю, і в повітря безшумно здіймався терпкий, теплий пилок. По запаху чутно було — цвів буркун. Щось дуже знайоме було у цій ночі. На душі защеміло. Я сиділа на коні позад Суванкула, на сидельній подушці. Він завжди просив мене сідати попереду, але я любила так їздити, ухопившись за його пояс. І те, що він їхав у сідлі стомлений, небалакучий — бо ж намотався за день, і те, що він час од часу клював носом, а потім здригався і торкав каблуками коня, — все це було мені дороге. Я дивилась на його згорблену спину і, притулившись до неї головою, думала, жаліла: «Старіємо ми потроху, Суване. Нічого не зробиш, час іде. Та недаремно, здається, життя проживаємо.

Це найголовніше. А, здається ж, зовсім недавно ми були молоді. Як швидко летять роки. І все-таки жити ще цікаво. Ні, рано нам здаватися. Діла ще багато. Хочеться довго жити з тобою...»

І я випросталася, підняла голову, глянула на небо, і в грудях щось здригнулося: високо, серед ясних зірок, через увесь небо-схил, як тоді, широкою сріблястою смугою пролягала Дорога Соломщика. І мені знову здалося, що й справді хтось тільки що пройшов там з величезним оберемком соломки нового врожаю і розтрусив її по дорозі. Там, нагорі, золотисті соломинки, остюки і полова ворухнулися, ніби від дотику вітру. Можна було навіть розгледіти розсіпані разом з половиною зерна. «Боже мій!» — чудувалась я, і враз мені згадалося: і та перша ніч, і наше кохання, і молодість, і той дужий хлібороб, яким я марила. Отже, все збулося, все, про що ми мріяли! Так, земля і вода тепер наші, ми орали, сіяли, молотили свій хліб — виходить, збулося те, про що ми думали першої ночі. Звичайно, не знали ми, що прийдуть нові часи, що настане нове життя, але земна мрія простої людини, виходить, співпала з бажанням часу, бажанням добра і справедливості. Охоплена цими думками, я сиділа, не ворухнувшись, і мовчала. Суванкул оглянувся і сказав:

— Ти що, заснула, Толгонай? Втомилася. Ну, нічого, зараз будемо дома. Я теж накрутився.— Потім він помовчав і спитав: — А може, на нову вулицю повернемо?

— Повернемо,— згодилася я.

Нова вулиця будувалася на пустирі, що прилягав до околиці аїлу. Самої вулиці ще не було. Навесні тільки садиби нарізали для молодих. Де-не-де стіни вже звели. Касим і Аліман теж тут садибу одержали. От нам і закортіло глянути по дорозі, що там у них робиться. Адже вдень під час живих не завжди буває вільна хвилина, щоб піти кудись у своїх справах. Касим, Аліман і Джайнак ще з весни цегли саманної наробили, тепер вона сохла, складена штабелями. Канави прокопали під фундамент та минулого тижня навозили з річки бутового каменю. Добре, що встигли до повені. Велика купа зваленого каменю лежала посеред двору. Суванкула потішила робота молодих.

— Ну що ж, почин є. Каменю цілком вистачить, ще й зостанеться,— сказав Суванкул.— Закінчимо збирання — стіни поставимо, дах зробимо, а решту потроху докінчимо навесні. До зими однаково не впораємося. Як ти гадаєш, правильно я кажу, Толгонай?

— Правильно,— відповіла я,— головне — стіни під дах підвести, а все інше встигнемо.— І, згадавши про Джайнака, я засміялась.— Ось Джайнак наш ніяк не вгамується, каже, на зборах вони постановили: назвати нову вулицю Комсомольською,

А Аліман кепкує з нього: «Ти,— каже,— Джайнак, як Насреддін, дитина ще не народилася, а ім'я даєш. Ти, мовляв, одружися спершу, дім постав, вулицю побудуй, тоді й вигадуй назву». А Джайнак суперечить: «Ти,— каже,— нічого не розумієш».

Суванкул тоді похитав головою, усміхнувся:

— Атож, такий уже він нетерплячий уродився. А назву вулиці він таки правильно придумав. Адже все це будови нових, молодих господарів. Ростемо, народу більшає з року в рік. У аїлі вже не вміщаємось, нові вулиці забудовуємо. Це добре. Ну, а коли тут вулиця буде, то побачиш, син твій матиме рацію...

У той час, коли ми говорили про це, ми й гадки не мали, що ніч ця була найпроклятіша з усіх ночей...

3

— Підведи голову, Толгонай, візьми себе в руки.

— Добре. Що ж мені лишається робити? Постараюся. Ти пам'ятаєш, земле рідна, той день?

— Пам'ятаю... Я нічого не забуваю, Толгонай. Відтоді, як існує світ, сліди всіх віків у мені, Толгонай. Не вся історія в книжках, не вся історія у людській пам'яті — вона вся в мені. І життя твоє, Толгонай, теж у мені, у моєму серці. Я чую тебе, Толгонай. Сьогодні твій день.

4

Другого ранку, сонце ще не сходило, ми стали до роботи. У той день ми почали жати нову смугу хліба на самій кручі біля річки. Смужка була така, що комбайн не міг розвернутися, а колоски вже сухі стояли — скраю завжди швидше досягають. Тільки-но ми розгорнулися ланцюжком, нажали снопів по два, як раптом бачимо — на тому боці скаче вершник. Він вихопився з-за крайніх дворів Заріччя і, залишаючи за собою хмару куряви, поскакав навпростець, через чагаринки, через очерети, наче за ним хто гнався. Кінь виніс його на прибережну рінь. Але він, не звертаючи, погнав коня прямо по камінню, до річки. Ми здивовано розігнули спини: яка біда його жене, чому він не звертає до мосту, що був нижче за течією версти за дві. Вершник виявився російським хлопцем. Він з ходу погнав рудого жеребця просто до води, і ми всі завмерли: що він, шукає загибелі? Хіба можна в такий час жартувати з річкою: під час повені не те що коня — верблюда знесе, кісток не збереш.

— Ге-ей, куди ти, стій, стій! — загукали ми.

Він щось кричав нам, розмахував руками, річка так гула, що нічого не можна було розібрати, і чулося тільки протяжне:
— ...а-а-а...

Ми нічого не зрозуміли. І тоді він здивив рудого жеребця і, нахльостуючи канчуком, погнав його в бистрину. Вода одразу підхопила вершника. Серед бурунів тільки мелькала голова коня з притиснутими вухами і вищиреними зубами. Вершник обома руками вчепився в гриву. Кашкет злетів з його голови і закрутився на хвилях. Ми бігли по кручі. Вода швидко відносила вершника, але він, пристосувавшись до течії, навскоси пробивався до берега. Його знесло далеко, і вийшов він на берег нижче млина. Усі ми полегшено зітхнули. Одні захоплювалися сміливістю вершника, хвалили його: «Молодець!» Хтось сказав, що неспроста це, треба було б дізнатися, що скоїлось, а хтось невдоволено кинув:

— П'яний дурень якийсь, бешкетує, а ви будете бігати за ним!

На тому заспокоїлися. Треба було працювати. «Воно й правда,— подумала я,— твереза людина не стала б так ризикувати собою».

Коли Касимів комбайн раптом затих і зупинився — а він того дня обкошував загінку біля млина,— я не звернула на це уваги: пас зіскочив або ланцюг порвався, хіба мало що могло поламатися під час роботи. Аліман жала пшеницю неподалік від мене, і раптом вона пронизливо, страшно скрикнула:

— Мамо!

Я здригнулася. Вона стояла бліда, випустивши серпа.

— Що з тобою? Гадюка, чи що? — кинулась я до неї.

Вона мовчала. Я глянула в той бік, куди дивилися її широко розкриті, злякані очі, і застигла. Біля комбайна чути було якісь вигуки, звідусіль прямо по пшениці бігли люди, скакали на конях, а деякі, стоячи на весь зріст у бричках, підганяли батогами коней.

— Щось сталося, мамо! — закричала Аліман і кинулася бігти.

Чийсь слова різонули вухо:

— Під ніж хтось попав! Чи барабан закрутило! Біжімо!

І всі жінці кинулися слідом за Аліман.

«Боронь, боже! Боронь, боже!» — молилася я, здіймаючи на бігу руки; перескакуючи арик, з маху впала, схопилася і знову пустилася бігти. Ох, як я бігла тоді пшеницею! Гукнути хочу, щоб почекали мене, та не можу, голос пропав.

Коли я добігла нарешті, то навколо комбайна гомонів великий гурт людей. Я нічого не розчула, не розібрала. Рвонулася крізь натовп: «Стривайте! Відступіться!» Люди розступилися, і коли я побачила біля комбайна Касима й Аліман, що стояли поруч, я

подалася до сина, мов сліпа, з тремтячими руками. Касим ступив назустріч, підхопив мене.

— Війна, мамо! — почула я його голос наче десь здалеку. Я глянула на нього, немовби не розуміла, що це за слово таке.

— Війна? Ти кажеш — війна? — перепитала я.

— Так, мамо, війна почалася, — відповів він.

А до мене все ще неясно доходило, що крилося за цим словом.

— Як війна? Чому війна? Ти кажеш — війна? — повторювала я це дивне, це страшне слово і потім ураз жажнулася і тихо заплакала від пережитого страху і від цієї несподіваної звістки.

Сльози потекли по моему обличчю, а жінки, дивлячись на мене, затужили, заголосили.

— Цитьте! Ану, замовкніть! — пролунав у натовпі чийсь чоловічий голос.

Усі враз притихли, немовби чекаючи, що він, чоловік цей, скаже щось таке, що, мовляв, це неправда. Але він нічого не сказав. І ніхто нічого не сказав. Тільки стало так тихо в степу, що виразно долинув з ріки гуркотливий шум води. Хтось голосно зітхнув, ворухнувся. Усі знову насторожилися, але ніхто не промовив ані слова. І знову стало так тихо в степу, що чути було, як бринить спека, наче тонкий писк комара над вухом. І тоді, оглядаючи людей, що стояли навколо, Касим неголосно пробурмотів, ніби сам до себе:

— Тепер треба швидше впоратися з хлібом, а то під снігом зостанеться. — Він помовчав і раптом, рвучко закинувши голову, наказав штурвалю: — Чого стоїш? Заводь мотор! А ви всі чого дивитесь? Не встигнемо зібрати хліб, вам же буде сутожно! Ану, до роботи!..

Люди заворушилися. І аж тоді я помітила російського хлопця із Заріччя. Він стояв у мокром у голови до ніг одязі, тримаючи за вуздечку змореного жеребця. Коли люди заворушилися, посланець немов прокинувся, повільно підвів схилену русяву голову і почав підтягувати попруги сідла. І я побачила, що він був зовсім молоденький хлопець, ровесник мого Джайнака, тільки високий на зріст, широкий у плечах. Мокрі пасма волосся прилипли до чола, на губах і обличчі — свіжі подряпини, а очі його зовсім ще хлопчачі, в той час дивилися з таким суворим стражданням, що я зрозуміла: тільки що розпрощався він з юністю, тільки що змузнів, сьогодні, за один ранок. Він тяжко зітхнув і, сідаючи в сідло, сказав одному з наших айльських хлопців:

— Слухай, друже, ти скачи зараз, знайди голову, бригадирів, передай, щоб негайно поспішали до райкому. А я поїду, мені ще в два колгоспи. — З цими словами він сів на коня і торкнув поводи.

Але той, до кого він звертався, зупинив його:

— Стривай-но, шапку твою знесло. На надінь мою. Жарко сьогодні.

Ми довго дивилися вслід юному гінцю і слухали, як тривожно гула суха земля під копитами рудого жеребця, що понісся, мов птах. Курява незабаром сховала вершника. А ми ще стояли край дороги, кожний, видно, думаючи про щось своє, і, коли разом заревли мотори комбайна й трактора, люди здригнулися і глянули одне одному в обличчя.

З цієї хвилини почалося нове життя — життя війни...

Ми не чули гуркоту боїв, але чули свої серця і крики людей. Скільки жила я на світі, не пам'ятаю такого жаркого літа, такої палючої спеки. Плюнеш на камінь — і слина кипить. А хліба достигли зразу, за три-чотири дні: скрізь стояли сухі та жовті, простягалися під самий намет неба і чскали на женців. Яке багатство було! І тяжко мені було дивитися, скільки добра пропадало у поспіху. Скільки було потоптано, розгублено, розтрушено по дорогах. Ми так поспішали, що не встигали в'язати снопи, кидали пшеницю вилами в мажари — і швидше на молотарку, на токи, а колоски сипалися й сипалися по дорозі. Та якби тільки це. Ще тяжче було дивитися на людей. Кожного дня йшли та й ішли за повістками в армію, а ті, що залишалися, працювали. І в полудневу спеку, і в задушливі суховійні ночі — на жнивах, на молотьбі, на обозах усе працювали й працювали без сну і відпочинку. А роботи ставало все більше й більше, тому що чоловіків уже майже не було. Қасим, бідний син мій, невже думав він сам здолати те, що було вже не під силу: жнива безнадійно затягувалися, а він, як одержимий, ганяв свій комбайн по полю. І комбайн його не замовкав ні вдень ні вночі, збирав хліб смугу за смугою, метався в хмарах розпеченої пилюки з загінки на загінку. Усі ці дні Қасим не сходив з комбайна, не залишав штурвала. Цілими днями стояв він на містку під палючим вітром, як шуліка, вдивлявся у каламутне марево, за яким ховалися ще не зібрані хліба. Моторошно і жаль мені було дивитися на сина, на його чорне обличчя, на його запалі, зарослі щетиною щоки. Серце обливалося кров'ю. «Ой, пропаде він, не витримає на сонці», — думала я, але сказати не наважувалася. Знала я по злому блиску в його очах, що не відступиться він, до останньої години працюватиме на жнивах.

І година та прийшла. Яюсь побігла Аліман до комбайна і повернулася звідти засмучена.

— Повістку прислали йому, — тихо сказала вона.

— Коли?

— Тільки що, виконавець із сільради приніс.

Я знала, що рано чи пізно прийде черга Касимові йти до армії, як і багатьом іншим. І все ж таки, коли почула я цю звістку, ноги мої підігнулися. І так заломило в натомлених руках, що я впустила серпа і сама сіла на землю.

— Що ж він там робить, збиратися треба,— промовила я, насила ворущачи тремтячими губами.

— Надвечір,— каже,— прийду. Я піду, мамо, а ви скажіть батькові. І Джайнака не видно сьогодні. Де він пропадає?..

— Иди, Аліман, іди. Та тісто заміси. Я буду скоро,— сказала я їй.

А сама, як сиділа, так і не встала з стерні. Довго сиділа отак. Сили не було підняти з землі хустку, що впала з голови. І от тоді, дивлюся я, мурашки ланцюжком біжать по стежечці. Вони теж працювали, тягли соломку, зерна і гадки не мали, що поруч сиділа людина зі своїм горем, теж трудівниця, яка заздрила тієї хвилини навіть їм, мурашкам, цим дрібненьким роботягам. Вони могли спокійно робити своє. Якби не війна, хіба б я заздрила мурашці, соромно їй казати...

Тим часом Джайнак приїхав на своїй бричці. Він у ті дні на комсомольському обозі працював, вивозили хліб на станцію. Видно, довідався про братову повістку і приїхав по мене. Джайнак зіскочив з брички, підняв хустку і накинув мені на голову.

— Ідьмо, мамо, додому,— сказав він і допоміг мені підвестися.

І ми мовчки поїхали. За останні дні Джайнак несподівано змінився, посерйознішав. Чимсь він дуже нагадував мені того російського хлопця, посланця. Така ж сувора душа оселилася в його дитячих очах. У ці дні він також розпрощався з юністю. Багато хто тоді розпрощався з нею... Думаючи про Джайнака, згадала, що давно вже немає звістки від Маселбека. «Що там з ним? В армію, може, взяли? Чому не пише, чому не пришло хоча б коротеньку вісточку? Напевно, відвик од дому, забув батька-матір, зачерствів там, у місті. Та й яке зараз навчання, краще б уже приїздив додому, що там тепер робити»,— сумно думала я, сидячи на бричці, і потім спитала у Джайнака:

— Джайнаку, ти от їздиш на станцію, як там, не чути, бува, скоро закінчиться війна?

— Ні, мамо, не скоро,— відповів тоді Джайнак.— Погані зараз наші справи. Німець усе суне й суне. От коли б нашим удалося де-небудь утриматися та дати їм разок доброго прочухана, тоді ми пішли б. Думаю, скоро це буде.— Він замовк, поганяючи коней, потім оглянувся і сказав мені:— А ви, мамо, боїтеся? Дуже, так? А ви не думайте, не треба, мамо, вам думати, не турбуйтеся. Усе буде гаразд, ось побачите.

Ех, нерозумний мій хлопчисько, це він вирішив заспокоїти мене отак, пожалів. Та хіба ж можна було не думати? Навіть коли б я заплющила очі, затулила вуха — то однаково думати не перестала б.

Приїхали додому, а там Аліман сидить плаче; тісто ще не замісила. Розсердилася я, хотіла була присоромити її: «Що, мовляв, ти краща за інших, чи як, усі йдуть, не тільки твій чоловік. Розрjúмсалася, руки опустила. Не годиться так. Як же ми житимемо далі?» Але передумала, нічого не сказала. Пожаліла її, молоденьку. А може, даремно, може, треба було одразу з перших днів обпалити їй душу, щоб потім легше було. Не знаю, тільки я тоді нічого не сказала.

Касим прийшов надвечір, коли сонце вже заходило. Як тільки він з'явився у воротях, Аліман покинула палити вогнище, у сльозах кинулася до нього, повисла на шії:

— Не залишуся, не залишуся я без тебе. Помру!

Касим прийшов прямо з комбайна, весь запилений, брудний, у мазуті. Він зняв з плечей руки дружини і сказав:

— Стривай, Аліман. Брудний я дуже. Ти б дала мені мило, рушник, піду скупаюсь у річці.

Аліман обернулася, глянула на мене, я зрозуміла. Ткнула їй у руки порожнє відро:

— Принесеш заразом води.

Того вечора вони повернулися з річки пізно, місяць уже на три чверті піднявся. Дома я поралася сама, та Джайнак допомагав. А десь опівночі і Суванкул прийшов. Я все чекала, думала, куди він запропастився. А він, як виявилось, ще вдень поскакав у гори, інохідця буланого привів з табуна. Ми його ще лошатком купували для Касима, коли він трактористом почав працювати. Добрий був іноходець, прудкий у бігу, з міцними лункими копитами, в білих панчохах задні ноги. На весь аїл був відомий, дівчата у піснях співали:

...Як зачую інохідця на дорозі,
Вибігаю глянути з двора...

Батько вирішив, мабуть, щоб син поїздив на своєму буланому інохідці хоч день-два на прощання.

Рано-вранці ми всі виїхали з аїлу до військкомату: ми з Аліман — на Джайнаковій бричці, а Касим з батьком — на своїх конях. То був час найбільших мобілізацій. Народу було ще багато. Як глянула я на шосейну дорогу — чорнісінько, один кінець у Великому міжгір'ї, а другого й не видно. Наїхало народу з усіх селищ на конях, на волах. А в райцентрі стати ніде — стільки людей, бричок. І діти тут, і діди, і бабусі. І всі біля своїх

топчуться, ні на крок не відступають. Хто плаче, а хто вже й напідпитку. Адже недурно кажуть: народ — море, в ньому є глибини і мілини. Так само й тут, у цих гомінливих проводах на війну, були тверді, ясні джигіти, які стійко трималися, говорили до ладу і навіть веселили народ, співали й танцювали під гармонь. Киргизькі й російські пісні змінювали одна одну, а «Катюшу» співали всі. От тоді я й почула цю пісню.

Мобілізовані не вмістилися на широкому подвір'ї військкомату, їх вишикували рядами посеред головної вулиці села і почали викликати кожного за прізвиськом та ім'ям. Народ одразу затих, затамував подих. Глянула я на тих, хто йшов на війну, — гаряча хвиля підкотилася до горла. Усі вони були як на підбір — молоді, здорові джигіти. Їм би тільки жити, та жити, та працювати. Кожного разу, коли викликали когось за списком, той відповідав: «Я!» — і кидав погляд у наш бік. Я мимоволі вся здригнулася, коли почула: «Суванкулов Қасим», і нова хвиля пекучого болю застелила мені очі. «Я!» — відповів Қасим. А Аліман міцно стиснула мою руку. «Мамо», — прошепотіла вона. Та що ж я могла вдіяти, розуміла я: важко, страшно було їй розставатися, але хто може стояти осторонь від народу, та ще й у лиху годину. Ех, Аліман, Аліман, і вона розуміла, що це потреба воєнна, потреба всієї країни, але не знала я в житті жінки, яка б так любила свого чоловіка, як вона.

Того ж дня ми повернулися в аїл, довідавшись, що відправка буде через добу. Қасим умовив нас поїхати додому: нічого, мовляв, тут мучитись, забіжу по дорозі попрощатися. Добре, що колгосп наш біля самого битого шляху. Ми залишили для Аліман Суванкулового коня, а самі приїхали разом з іншими на возі. Джайнак теж залишився у районі, він мав везти на своїй бричці мобілізованих на станцію.

Вночі, увійшовши у спустілий дім, я дала собі волю, залилася слізьми. Суванкул закип'ятив чай, налив мені міцного, примусив випити і потім сказав, сидячи поруч:

— Хто ми були з тобою, Толгонай? Ось із цим народом ми стали людьми. То давай порівну будемо ділити з ним усе — добро і лихो. Коли добре було, усі були задоволені, а тепер, виходить, кожен буде думати тільки про себе та на долю свою нарікати? Ні, так буде нечесно. Завтра тримай себе в руках. Коли Аліман побивається — то це інша справа, вона не бачила у житті того, що ми бачили. А ти — мати. Запам'ятай це. А потім, зваж, якщо війна затягнеться, то і я піду, і в Маселбека роки підходять, і його можуть призвати. Якщо треба буде, усі підемо. Так що, Толгонай, готуй себе до всього, звичай...

Другого дня пополудні почалася відправка. Касим і Аліман випередили колону, прискакали рясю. Касимові дозволили заїхати додому попрощатися. Очі в Аліман підпухли, видно, всю дорогу плакала. Касим намагався триматися, кріпивсь, але і йому було нелегко. От уже не знаю, що змусило Касима придумати таке: чи то він боявся за Аліман і вирішив якось полегшити їй розставання, чи, може, й справді йому було сказано так, але він, як тільки зійшов з коня, одразу ж попросив нас не їхати на станцію. Касим сказав, що, може, ще повернеться додому, бо трактористів і комбайнерів вирішили поки що не призивати до кінця жнив. І коли наказ устигне, то їх можуть вернути зі станції. Тепер уже я розумію, що він пожалів Аліман, пожалів нас. До станції майже день їхати, а як-то повертатися назад — адже дорога здається нескінченною, сліз не вистачить. А тоді я повірила: кажуть, надія живе в людині до самої смерті. Та коли ми вийшли проважати його до шляху, я вже сумнівалася.

По дорозі з Касимом прощалися всі, хто працював на збиранні. Прибігли жінці, возії, молотники з току, і комбайн був недалеко. Помічники Касима зупинили комбайн поблизу і теж прибігли попрощатися.

Кажуть, коваль, ідучи на війну, прощається з ковадлом і молотом. А Касим мій був майстром, ковалем своєї справи. Коли комбайн зупинився, Касим, розмовляючи з односельчанами, глянув на дорогу. Саме тоді розтягнута колона мобілізованих — з обозом, з кіньми, з червоним прапором попереду — тільки показувалась на повороті.

— На, батьку, подерж! — Касим віддав поводи буланого Суванкулові, а сам попрямував до комбайна. Він обійшов його, оглянув з усіх боків. І потім враз вибіг на місток. — Давай, Ешенкуле, жени-но! Жени, як тоді! — гукнув він трактористові.

Мотори, що ледве чутию працювали на півобертах, зарокотали, заревли, комбайн загуркотів, забрязкав ланцюгами і, викидаючи з молотарки солом'яний буран, почав захоплювати пшеницю мотвилами. А Касим підставив обличчя гарячому вітру, сміявся, розправляючи плечі, і, здавалося, про все забув. Вони з трактористом про щось перегукувалися, кивали головами, розвернулися в кінці загінки і знову пішли. Комбайн летів полем, як степовий птах. І ми всі забули на хвилину про війну. Очі в людей сяяли гордістю і щастям. Але найбільше пишалася Аліман. Вона йшла назустріч комбайнові і тихо сміялася. Комбайн зупинився. Ми знову спохмурніли. А Бекташ, — синок сусідки нашої Айші, йому було тоді років із тринадцять, він того літа соломщиком працював на комбайні, — кинувся до Касима і почав цілувати його, плакати. Я губи собі покусала, хотіла закричати вголос, та,

пам'ятаючи Суванкулів наказ, не посміла. Касим підняв на руки Бекташа, поцілував його, поставив хлопчину до штурвала і повільно зійшов східцями униз. Ми його обступили. Тут він попрощався з помічниками своїми, із штурвальним і трактористом. Треба було поспішати. Колона на шляху порівнялася вже з нами.

Отак ми проводжали Касима. А коли настав час сідати йому на коня, то Аліман, бідна Аліман, не посоромилась ні старих, ні малих — крикнула і, як мертва, повисла в нього на плечах. А в самої ні кровинки на обличчі, тільки очі горять. Ми її силоміць одірвали. Але вона вирвалася і знову кинулася до чоловіка, і так щоразу, як дитя мале, тягла Касима за руку, не давала йому ногу всунути в стремено. Благала його:

— Зажди! Хвилинку! Ще одну хвилинку!

Касим цілував її, умовляв:

— Та не плач ти так, Аліман! От побачиш, я завтра ж повернуся зі станції. Повір мені!

І тоді Суванкул сказав невістці:

— Ти йди, Аліман, проведи його сама до шляху. А ми прощаємося тут. Не будемо затримувати.— Суванкул узяв сина за руку і тихо сказав: — Подивись мені в очі.

Вони глянули один одному в вічі.

— Ти мене зрозумів? — спитав батько.

— Так, батьку, зрозумів,— відповів син.

— Ну, рушай з богом! — Суванкул сів на коня і, не оглядаючись, поскакав геть.

Прощаючись зі мною, Касим сказав:

— Якщо буде лист од Маселбека, пришліть його адресу.

Касим і Аліман пішли до шляху, ведучи за повіді буланого інохідця. Я не зводила з них очей. Колона на шляху вже віддалялася. Спочатку Аліман бігла, вхопившись за стремено, потім Касим нагнувся з сідла, поцілував її востаннє і пустив буланого учвал. А Аліман усе бігла й бігла за збитою копитами курявою. Я пішла за нею, привела її додому.

Другого дня надвечір зі станції повернувся Джайшак, розсіданий іноходець був прив'язаний до задка брччки.

5

Вдалині точилася битва, лилася кров, а нашою битвою була праця. Правильно попереджав Касим: хоч як ми старалися, а все ж частину хліба сніг захопив на пні і на токах. Картопля подекуди залишилася під снігом, не встигли викопати. Чоловіки йшли з аїлу один за одним кожного дня, усі на фронт. А ми —

з ранку до вечора в колгоспі, розмови тільки про війну — як там і що там, і найбільш бажаною людиною в кожному домі став листоноша.

Після того як вирядили Касима, через тиждень прийшов лист од Маселбека. У першому листі він писав, що його з товаришами по навчанню призвали в армію, перебуватимуть вони поки що там же, у місті. Він просив не засмучуватися, що не довелось побачитись, попрощатися,— хто міг знати, що так станеться, жалкувати за цим не треба, найголовніше — повернутися з перемогою. Другого листа він надіслав уже з Новосибірська. Писав, що вчиться там у командирському училищі, і фотокартку свою прислав. Ця карточка і зараз висить під склом, потьмяніла вже. Гарна фотографія: військова форма йому до лиця, густа чуприна зачесана назад, а очі дивляться трошечки сумно, задумливо. Отаким він мені сниться й досі... Аліман тільки раз бачила Маселбека, коли він приїздив на день на братове весілля.

— Погляньте, мамо, а Маселбек наш гарний хлопець, виявляється,— казала вона, розглядаючи фотографію.— Того разу я на нього й не роздивилася добре із-за завісок. Незручно мені було виглядати звідти — щоб молода та витріщала очі. Посоромилася. От добре було б, якби він вернувся і знайшов собі дівчину, таку ж освічену, як він сам, і гарну. Правда, добре було б, еге ж, мамо?

Я погоджувалася і сама починала мріяти про цей день.

До середини зими більш чи менш спокійно було в мене на душі, листи одержувала від синів і вдовольнялася тим. Але ось прийшов лист од Касима, що відправляють їх у бік фронту. І затаївся в душі страх, серце завмирати стало. А тут ще й Суванкула почали раз у раз викликати повістками до військкомату. Що не день — то на комісію, то на облік, то на переоблік. Він просто замучився, розриваючись між поїздками до військкомату і бригадирськими справами в колгоспі. Я чомусь не думала, що Суванкула візьмуть в армію: адже без бригадира в колгоспі як без рук. Однак призвали і його. Почула я про це на току, де ми домолочували захоплений снігом хліб. Як почула я,— ввіткнула вила в солому, притулилася обличчям до холодного держака і стояла так, не могла дати ладу думкам. Що робить, як жити далі? Двоє синів уже там, тепер чоловік іде туди ж, на фронт...

Тут і сам Суванкул примчав, мовчки зліз із коня, підійшов до мене і каже:

— Ходімо додому, збиратися треба.

Я їхала на коні, а він ішов поруч, сказав, що розмовляти на ходу буде зручніше. Але розмова наша не клеїлася, більше мов-

чали. Не тому, що нічого було сказати, а тому, що важко було, сковувалося усе всередині, слово видавити страшно. Отак ми й рухалися — я на коні, а він пішки. Каламутні, сірі хмари застеляли небо. З Жовтої рівнини тягло холодом, поземка ворухилася, кураї посвистували, віщуючи буран. Я оглянулася навкруги — поле лежало сумовите і пусте, Ні людей, ні звуків, ні руху, — холодне й похмуре.

Суванкул ішов, курив цигарку за цигаркою. Потім узяв мене за руку.

— Змерзла? — спитав він.

Я нічого не відповіла. І він, збираючись було щось сказати, промовчав. Може, хотів поділитися думкою: «От, мовляв, іду слідом за синами. Як воно там буде, чи судилося повернутися додому, чи ні... Може, нині навіки розпрощаємося. Коли так, то що ж, стільки років прожили ми у дружбі та злагоді: простимо одне одному. Адже невідомо, що випаде на долю». Хотів він сказати ці слова чи які інші, хто його знає, тільки тоді, дивлячись мені в обличчя, він стояв мовчки, закусивши губи. Мені впало у вічі, що в його бурих вусах почали пробиватися сиві волосини. Раніше я цього якось не помічала.

Згадала я, як ми із Суванкулом зустрілися на цьому полі молодими, як двадцять два роки разом працювали тут, проливали піт, дітей ростили, хліб вирощували, і все наше життя раптом постало перед очима. Не думала не гадала я ніколи, що доведеться нам отак розлучатися, може, й назавжди. Згадала, як ми влітку, в перший день жнив, уночі їхали на коні цією ж дорогою. Побачила, що нова вулиця на краю аїлу закинута і недобудована, побачила на садібі Аліман і Касима купу каміння і цегли, припала до гривни коня і заридала. Довго плакала я. Суванкул мовчки терпляче чекав, а потім сказав:

— Ти, Толгон, виплач одразу все, що на душі, тут нікого нема, та віднині на людях на показуй сліз. Ти тепер будеш не лише господинею в домі, не лише головою над Аліман і Джайнаком, тобі доведеться і бригадиром стати замість мене. Більше нікому.

Я ще дужче залилася слізьми:

— На дідька мені твоє бригадирство? Як ти можеш говорити про це зараз? Не треба мені нічого. Чути навіть не хочу!

Але ввечері мене викликали до контори правління колгоспу. Тут були наш новий голова — поранений фронтовик Усенбай, Суванкул та ще кілька старих дідів, аїльних аксакалів. Усенбай зразу сказав мені:

— Як собі хочете, тітонько Толгонай, а доведеться по-чоловічому туго підперезатися і сісти на бригадирського коня. Землю, і воду, і людей нашого аїлу ніхто краще за вас не знає. Ми вам

віримо, віримо ще й тому, що вам вірить наш краший бригадир, якого ми тепер, зціпивши зуби, проводжаємо на фронт. Нічого не поробиш. Із завтрашнього дня беріться до роботи, тітонько Толгонай.

Аксакали теж заходилися умовляти. Одне слово, умовили мене, погодилася я бути бригадиром. Та й як було не погодитися? Хіба я не розуміла, який час ми переживали? Правильно я зробила хоча б навіть тому, що це була остання воля Суванкула. Тієї ночі він до ранку не спав, усе давав мені настанови. «Починай готуватися до весни, тягло постав на відпочинок, ремонтуй плуги, борони, брички... Наглядай за багатодітними сім'ями, за стариками... Те роби так, це ось так...» Ех, невгамовний мій, милий мій чоловік, друг сердечний...

І до самого ранку не стихала надворі хуртовина, вітер завивав у димарі.

Суванкула ми проводжали теж на битому шляху. Він сів у Джайнакову бричку разом з такими ж літніми людьми, і вони покотили крізь буран, сховалися у сніговій імлі. Ой як же холодно було, лютий вітер аж обпікав обличчя. Я йшла повільно, часто оглядалася і, схлипуючи, плакала.

З того дня, як сказав наш голова Усенбай, я туго підперезалася, сіла на коня і почала виконувати свої обов'язки бригадира. І тепер ця робота не легка, не кожному під силу, а тоді й поготів — мука, та й годі. Здорових чоловіків не лишилося — хворі та криві, а то все — жінки, дівчата, діти, старі. Усе, що добували, віддавали фронту. А в господарстві вози без коліс, упряж — мотуззя пообриване, хомути подерті, у кузні ані вуглини немає. Почали ми палити джерганак колючий по суходолу в заплаві, тим і підтримували горна. А життя — не те, що було, голод почав заглядати в домівки. І все ж таки ми робили все, щоб не спинилося господарство колгоспне, тягли його що було сили. Як згадаю тепер: заради справи до кого з добрим словом підійдеш, на кого нагримаєш, а то мало не за волосся одне одного тягали, всього бувало, чого я тільки не натерпілася тоді... А проте й зараз до ніг кланяюся народові за те, що у ті дні народ не розбрівся, залишився народом. Тодішні жінки — тепер уже баби старі, діти — давно батьки і матері родин, мабуть, вони й забули вже про ті дні, а я щоразу, як дивлюсь на них, то й згадую, якими вони були тоді. Бачу їх перед очима такими, як були — голими й голодними. Як вони працювали тоді в колгоспі, як вони чекали перемоги, як плакали і як кріпилися! Не знають вони, що безсмертні діла вершили. І ніколи, хоч би що мені доводилося переживати, хоч би як згиналися мої плечі, ніколи не пошкодую я, що працювала бригадиром. З самісінького до-

світку я була вже на ногах, на колгоспному дворі, потім цілий день у сідлі, то туди треба, то сюди, то в степ, то в гори, з вечора до пізньої ночі у коңторі — отак і не помічала, як пролітали дні. Може, це мене і врятувало. І нехай, бувало, з досади, з горя лаяли мене, хапали за горло, кидали роботу — не ображаюся. Ні, саме тоді я більше навалювала роботи на Джайнака і Аліман, ні вдень ні вночі не було їм спокою, і теж не каюся, що ганяла їх безжалісно. А якби не це — тяжкі думки, страх задавили б нас, адже три чоловіки з однієї сім'ї на війні, хіба можна було не думати? Від Қасима другий місяць ні слуху ні духу. Ми з Аліман ховаємо очі, щоб не заговорити про те, що й без того страшно, — про Қасима. Коли розмовляли, то про те, про се, про роботу, про господарство. Як діти, намагалися не нагадувати.

Одного зимового дня зранку побігла я в кузню допомогти. Там перековували наших робочих коней. Дивлюся, голова наш Усенбай летить учвал, а в руці в нього папірець невеличкий, з долоною завбільшки. Телеграма, каже, вам термінова. Мені дух перехопило. Чую тільки, як у кузні молоти стукають по ковалду, неначе б'ють мене в груди. Мабуть, аж пополотніла вся.

— Та ви чого, тітонько Толгонай! — закричав голова. — Це ж телеграма від Маселбека з Новосибірська. Та підійдіть же, візьміть, не бійтеся! — І, нахилившись із сідла, віддав мені цього папірця. — Ви, — каже, — негайно вирушайте на станцію, син ваш проїжджатиме, хоче побачитись, просить, щоб зустріли. Я там сказав, щоб запрягли вам бричку, сіна, вівса коням звелів узяти. Не сійте, збирайтеся в дорогу.

І така радість охопила мене! Заметушилася я, забігала по кузні і не знаю, що робити. Ковалі вигнали мене.

— Самі, — кажуть, — упораємося, бригадире, їдь швидше на станцію, щоб не спізнилася.

І побігла я додому. Сама добре не розумію, що до чого. Знаю тільки одне: що Маселбек просить приїхати на станцію, що Маселбек хоче зустрітись. Біжу вулицею — аж жарко на морозі, піт пройняв. Біжу і сама з собою розмовляю, як божевільна.

— Як це так — просить? Та я, синку мій, пішки тисячу верст бігтиму до тебе, як на крилах долечу!

Ех, мати, мати... Не подумала я тоді, куди ж проїжджає мій син, у який бік.

Прибігла додому, наспіх усякої їжі наготувала, м'яса наварила, адже там, либонь, Маселбек не сам, а з товаришами, нехай почаєть їх домашніми харчами. Склала усе це в перекидний курджун, і того ж дня ми з Аліман поїхали на станцію. Спершу я хотіла поїхати з Джайнаком. Але він сам відмовився.

— Ні,— каже,— мамо, нехай поїде Аліман, а я дома залишусь на господарстві. Так воно буде краще.

Потім я зрозуміла: правильно вчинив мій молодший син. Хоч і хлопчак він ще був, та не дурний. Він, виявляється, догадувався, що коїлося в душі Аліман у ті дні, як вона переживала і страждала. Джайнак сам збігав на сінний двір, де працювала Аліман, сам покликав братову дружину. Давно я не бачила невістки такою радісною. Засвітилась уся, загорілась, почала клопотатися більше, ніж я, і стала квапити мене:

— Швидше, мамо, швидше збирайтеся! Осьде кожух, ось хустка пухова, одягайтеся, їдьмо!

І дорогою теж місця собі не знаходила.

— Поганяй, поганяй швидше! — квапила вона візника, а то вихоплювала в нього з рук віжки і сама, погукуючи, нахльостувала коней.

Бричка швидко котилася в'їждженим шляхом, коні бігли бадьоро, м'яко гримотіли, мяко постукували колеса на змашених осях. Усю дорогу йшов сніг — рівний такий, веселий. Стояв легкий морозець. Аліман вся була в снігу, але вона не знала, як це їй до лица. Сніг густо налипав їй на голову, на хустку, на волосся, що вибилосся пасмами, на комір, і її пшенична смуглявість з розлитим по щоках рум'янцем, її сяючі, чорні бистрі очі і білі зуби здавалися ще кращими. Замолоду людині все до лица — навіть сніг. Аліман не вгавала всю дорогу. То вона просила мене мовчати, коли зійде з поїзда Маселбек, не говорити про неї: впізнає він її чи ні? То збиралася непомітно підійти до Маселбека ззаду і закрити йому очі: що скаже він, перелякається, мабуть, скаже, хто це ще тут дуріє, що за жарти? І сама сміялася, тішилася своїми вигадками. Ех, Аліман, Аліман, невістонька моя сердечна! Невже думала вона, що я не догадаюся, чому вона поводитися так. Та вона й сама проговорила. Замовкла раптом, перестала сміятися і стиха пробурмотіла:

— Маселбек дуже схожий на Касима. Вони як близнята, правда ж?

Я вдала, ніби не розчула. А вона помовчала, думаючи про щось своє, і потім знову вихопила віжки у хлопчини і знову, погукуючи, погнала коней.

Надвечір ми були вже на станції. Тільки-но зупинили ми бричку — і одразу ж побігли з Аліман на колії, ніби Маселбек мав ось-ось прибути. Там нікого не було. Ми огляділися навкруги і зажурились, стоїмо, як сироти, куди йти, що робити — не знаємо. Між рейками по шпалах мело поземку. Паровоз повзав то вперед, то назад, зі скреготом і брязкотом зрушував вкриті інеем примерзлі до місця вагони. У провадах посвистував вітер.

Нам не доводилося ніколи зустрічати поїзди, ми навіть не догадалися розпитати кого-небудь, що до чого — коли треба чекати поїзда. Тим часом здалеку почувся гудок паровоза, показався поїзд.

— Іде, мамо! — сказала Аліман.

У мене коліна затремтіли, страшно стало. Поїзд швидко наближався. Ось і паровоз пройшов у сніговій куряві. Поїзд зупинився. Ми кинулися бігти вздовж состава. У вагонах було повноповнісінько народу. Жінки, діти, але багато й солдатів. Хто його знає, хто вони були і куди їхали. Ми зупинялися біля кожного вагона і питали:

— Тут Суванкулов Маселбек? Скажіть, будь ласка, нема тут Суванкулова Маселбека?

Одні відповідали, що не знають, другі мовчали, а дехто усміхався. Поки ми бігали, поїзд рушив і помчав далі. Зупинка на нашій станції, як виявилось, всього лише три хвилини. Ми застигли на місці, наче пташку випустили з рук. Тут до нас підійшов літній росіянин залізничник у чорному кожушку, у валянках. Я помітила його, як він виходив назустріч поїздові. Він спитав нас, на кого ми чекаємо. Ми розповіли йому, дали прочитати телеграму від Маселбека. Він надів окуляри, довго ворухив губами і сказав потім:

— Син ваш їде військовим ешелоном. А який ешелон і коли саме він буде проходити через станцію — невідомо. Якщо не запізниться, то повинен сьогодні вночі або завтра прийти. А може, ешелон уже й пройшов. Скільки ешелонів кожного дня то в той, то в другий бік проноситься, деякі і не зупиняються навіть, прямо йдуть.

Ми зовсім похнюпили голови.

— Ех, війна, війна, — зітхнув залізничник, — перевернула все догори дном. Ну чого ж ви стоятимете на вітрі? Ідіть на станцію, там кімнатка для чекаючих є. Сидіть там, а коли поїзди проходитимуть, виходьте зустрічати... Іншого виходу немає.

У станційній кімнатці було чоловік із десять. Вони лежали на лавках. Життя, видно, покидало ними по дорогах, по станціях, звикли, мабуть, почували себе тут як дома. Одні спокійно спали, інші перемовлялися, курили, в кутку двоє пили з жерстяних кухлів гарячий кип'яток — обпікалися, дмухали на воду, а один стиха награвав на гітарі і щось тихенько наспівував собі під ніс. Десятилінійна лампа з розбитим нечищеним склом блимала, чадила. Огляdivшись у напівтемряві, ми з Аліман теж примостилися на краю лавки. Посиділи трохи, але тут почувся шум поїзда, і ми прожогом кинулися до дверей. Вітер у темряві рвонув

за поли і рукави. Поїзд був увесь з товарних вагонів. Солдатів у них не видно було, але ми бігли вздовж поїзда і вигукували:

— Тут Суванкулов Маселбек?

— Суванкулов Маселбек тут?

Ніхто не відгукувався, нікого не було. Коли ми повернулися на станцію, там уже всі спали.

— Мамо, приляжте трохи, відпочиньте, а я постережу поїзд,— сказала Аліман.

Я притулилась головою до невістчиного плеча, думала, задрімаю, але де там. Який міг бути сон? Та й як можна думати про сон, коли не тільки слухом, серцем, розумом угадуєш наближення поїздів, але навіть відчуваєш під ногами за тридев'ять земель перше невловиме здригання підлоги і зразу схоплюєшся. З якого боку поїзд не йшов, ми хапали курджун і вибігали на колії.

Ешелони проходили, але в жодному з них Маселбека не було. Опівночі знову заходила земля під ногами, ми схопилися, вискочили надвір. З обох кінців міжгір'я одночасно почувлися розкотисті гудки паровозів, поїзди йшли одразу з двох боків. Розгубилися ми, заметушилися і опинилися посеред двох колій. Із оглушливо наростаючими гудками зійшлися поїзди і, не зупиняючись, усе більше й більше набираючи швидкості, помчали повз нас. І застукотіли колеса, заревів вітер, закрутив нас у сніговому вихорі, силкуючись кинути під вагони.

— Мамо! — закричала Аліман і, обхопивши мене, притиснула до стовпа з ліхтарем, міцно тримала в обіймах і не відпускала.

Я вдивлялася у вікна, що миготіли, як блискавки: а раптом побачу Маселбека, а раптом мій син там і я не знаю про це? Рейки стогнали під колесами вагонів, так само, як серце моє, охоплене страхом за сина. Поїзди промчали далі, здіймаючи за собою хмари снігу, а ми довго ще стояли, притулившись, біля ліхтаря.

До самого ранку ми з Аліман і не сідали, те й робили, що бігали туди-сюди вздовж ешелонів. Перед світанком, коли буран раптом ушух, на станцію підійшов із заходу такий ешелон, якого ми ще не бачили: вагони геть обгорілі, із зірваними дахами і вибитими дверима. На весь ешелон — ані живої душі. В порожніх вагонах тиша, як на кладовищі. Пахло димом, горілим залізом, обвугленими дошками і фарбою.

Наш учорашній залізничник у чорному козушку підійшов з ліхтарем.

Аліман спитала в нього пошепки:

— Що це за ешелон?

— Бомбили його,— пошепки відповів він.

— А куди тепер ці вагони?

— На ремонт,— так само тихо сказав залізничник.

Я слухала цю розмову і думала про тих, хто їхав у цих вагонах, хто в диму, криках і полум'ї розпрощався з життям, про тих, кому відірвало руки й ноги, хто оглух і осліп навіки... А ці ж бомби лише відгомін війни. Яка ж тоді сама вона?

Довго стояв розбитий ешелон на станції, потім тихо рушив і, сумовито погуркуючи, покотився собі кудись. Дивилась я йому вслід з чорною тугою в душі: от і Маселбек потрапить туди, звідки прийшов розбитий ешелон. А що там з Касимом? Як Суванкул? Він писав, що зараз вони десь під Рязанню. Це ж, мабуть, не так уже й далеко від фронту...

Настав ранок. Час було їхати додому — сіно у коней кінчилося. А раптом Маселбек ще не проїжджав, що ж тоді? Стільки чекали, хіба не шкода буде? По-всякому думали, розмірковували ми з Аліман. Але поїхати зі станції не поспіли.

Погода була, як і вчора, вітряна, холодна. Недурно називають станційне міжгір'я караван-сараєм вітрів. Раптом хмари розвіялися і сонечко проглянуло. «Ех,— подумала я,— от якби й син мій з'явився отак раптом, як сонечко з-за хмар, показався б на очі хоч разок...»

І ось почувся вдалині шум поїзда. Він ішов зі сходу. Потужний двократний гудок паровоза прокотився по міжгір'ю.

Земля задвигтіла під ногами, рейки загули. З гуркотом, у клубах диму й пари, з червоними колесами, з жаркими вогнями промчали два чорні паровози, за ними по платформах — танки, гармати, вкриті брезентом, біля них вартові в кожухах, із гвинтівками в руках, майнули солдати в прочинених дверях теплушок, і пішло — вагон за вагоном: вихоплювались на мить обличчя, шинелі, обривки пісень, слів, звуки гармоній і балалайок. Задивилися ми. Тим часом прибіг якийсь чоловік з червоними і жовтими прапорцями в руках, закричав на вухо:

— Не зупиниться! Не зупиниться! Геть! Геть з колій! — І почав відштовхувати нас.

Цієї хвилини поруч пролунав крик:

— Мамо-о-о! Аліма-а-ан!

Він! Маселбек! Ой боже ж мій, боже! Він промайнув повз нас зовсім близько. Усім тілом перегнувся з вагона, тримаючись однією рукою за двері, а другою махав нам шапкою і кричав, прощався. Я тільки пам'ятаю, як скрикнула: «Маселбек!» І в ту коротку мить побачила його виразно, ясно: вітер розкуйовдив йому волосся, поли шинелі билися, мов ті крила, а на обличчі і в очах — радість, і горе, і жаль, і прощання! І, не одриваючи від нього очей, я побігла навздогін. Повз нас прошумів останній вагон ешелону, а я бігла по шпалах, потім упала. Ох, як я

стогнала й кричала! Син мій від'їжджав на поле битви, а я прощалася з ним, обнімаючи холодну залізну рейку. Усе віддалявся й віддалявся перестук коліс, потім і він стих.

Ще й тепер мені часом здається, ніби крізь голову летить цей ешелон, і довго стукотять у вухах колеса.

Аліман підбігла уся в сльозах, опустилася поруч, хоче підняти мене і не може, захлинається, руки трусяться. Тут нагодилася російська жінка, стрілочниця. І теж: «Мамо! Мамо!» — обнімає, плаче. Вони удвох вивели мене на обочину, і, коли ми йшли до станції, Аліман дала мені солдатську шапку.

— Візьміть ось, мамо,— сказала вона.— Маселбек залишив.

Виявляється, він кинув мені свою шапку, коли я бігла за вагоном.

Я їхала додому з цією шапкою в руках; сидячи у бричці, міцно тулила її до грудей.

Вона й зараз висить на стіні. Звичайнісінька солдатська сіра ушанка із зірочкою спереду. Іноді візьму в руки, уткнуся обличчям і чую запах сина.

6

— Скажи, земле рідна, коли, за яких часів так страждала, так мучилася мати, щоб лише один раз, лише мигцем побачити свого сина?

— Не знаю, Толгонай. Такої війни, як за твоєї пам'яті, ще світ не бачив.

— То нехай я буду останньою матір'ю, якій так довелося чекати сина. Не приведи боже нікому обнімати залізні рейки і битися головою об шпали.

— Коли ти поверталася додому, ще віддалеки можна було догадатися, що ти не зустрілася з сином. Ти була жовта, з запалими, змученими очима, як після довгої хвороби.

— Краще б уже я справді пролежала місяць у гарячці.

— Бідна моя Толгонай! У той рік свиня побілила твою голову. А які були колись важкі й густі в тебе коси... Мовчазна ти стала відтоді, сувора. Мовчки приходила сюди і йшла назад, зціпивши зуби. Але я розуміла тебе, по очах бачила: щодалі тяжче й тяжче ставало тобі.

— Так, мати-земле, мимоволі станеш такою. Коли б то тільки я одна була — адже не залишилося жодної сім'ї, жодної людини, яких би не схопила за горло війна. І коли приходили чорні папери-похоронні і в аїлі в один день зразу в кількох домівках піднімався плач і прокльони, от тоді закипала кров і помста туманила очі, спопеляла серце. Я пишаюся, що саме у ті дні

була бригадиром, переживала своє і чуже горе, ділила з народом усі злигодні, голод і холод. Через те і вистояла я, за інших вистояла, а то впала б я і війна розтерла б мене на порох. Зрозуміла я тоді, що на війну лише одна управа — битися, боротися, перемагати. Інакше — смерть! Ось чому, поле мое ріднеське, я з'являлася тут завжди на коні і не тривожила тебе, мовчки віталась і мовчки повертала назад.

7

Настав день, коли від Касима прийшов лист. Я вискочила на коня і помчала галопом — прямо навпростець, через арики, через замети — з цим листом у руці. Аліман і Джайнак розкидали тут купи гною, і я закричала їм на скаку:

— Суйунчу, суйунчу — радість!

Чи ж можна було не порадувати їх! Адже від Касима два місяці підряд не було ані словечка, і ми не знали, як він там. А в листі він писав, що двічі стояв у обороні під Москвою і обидва рази залишився живий. Писав, що німців зупинили, що зламали їм зуби, і про те, що його полк відвели на перепочинок.

А як зраділа Аліман! Зіскочила з брички — і наввипередки з Джайнаком, перегнала його.

— Мамо, вашими устами мед пити! — Схопила листа тремтливими руками, зайшлася від щастя, читати не може. Одне знай повторює: — Живий! Живий-здоровий!

Враз позбігалися жінки, обступили її.

— Ану, прочитай, Аліман, що там пише твій чоловік? Може, про наших що-небудь знає?

А вона:

— Зараз, любі, зараз! — І жодного рядка не може прочитати. Джайнак не втерпів:

— Дай-но сюди, людям треба прочитати.— Узяв листа і почав читати вголос.

А Аліман присіла навпочіпки, хапає сніг пригорщами і прикладає до чола. Джайнак скінчив читати, вона встала і навіть обличчя забула втерти. Стоїть розпашіла, радісна, а по обличчю — струмочки.

— Ну, тепер ходімо працювати! — тихо сказала вона і повільно пішла по снігу.

Йшла і тихо оглядалася навкруги. Про що вона думала в той час — хто знає, може, про те, як літом бігла вона тут з глечиком у руках до чоловіка по стерні. А може, про те, як Касим прощався тут із комбайном. Аліман, здавалося мені, заново переживала усе дороге їй, незабутнє. Очі в неї то усміхалися, то става-

ли сумні. Вона довго дивилася в бік битого шляху, згадувала, напевно, як пішов по ньому буланій іноходець, як гули його копита і як вона бігла за Касимом.

А Джайнак ішов поруч і почав дразнити її, термосити:

— Та очуняйся ж ти нарешті, прийди до пам'яті. Ти розумієш, що з тебе сміятиметься тепер увесь аїл. Листа не могла прочитати, ех ти! Я ось напишу Касимові, скажу: жінку твою віддав до школи, знову в перший клас, азбуку вчити!

Аліман заходилася лупцювати його, а потім вони побігли до брички і ганялися одне за одним.

А я йшла та й думала. Звісно, кому ж і захищати народ, коли не таким джигітам, як мої сини! Аби тільки вони живі повернулися, з перемогою. А все інше переживемо, перетерпимо, нехай шкіра та кості залишаться, аби тільки до перемоги дожити. Коли б швидше, коли б швидше вже перемога! І через те, що це було не тільки моїм бажанням, а мрією і метою усього народу, заради цього я на все йшла, на все погоджувалася.

Навіть коли наймолодший і останній мій син Джайнак пішов на фронт, а йому вісімнадцяти ще не було, зціпила я зуби, змовчала, стерпіла.

Під кінець зими частенько почали його викликати до військомату. Не лише його, а багатьох хлопців, навчали їх там військової справи. Ну, це було діло звичне, я й не дуже хвилювалася. Поганяють, поганяють їх там днів із десять і розпускають по домівках. Якось він дуже швидко повернувся додому, на другий же день.

— Чого це тебе так скоро відпустили? — здивувалася я. — Чи, може, зовсім звільнили?

— Ні, мамо,— відповів Джайнак,— завтра я знову піду. Дозволили день побути вдома. Цього разу нас довше затримують, так що ти не хвилюйся.

Я йому й повірила, а що то було б догадатися. Адже він якось дивно поведився того дня, наче збирався в далеку дорогу. Цілий ранок ходив з молотком, із цвяхами, щось підбивав та приладжував. А потім, дивлюся, дров нарубав цілу купу, гній перекидав на задвір'я, сіно, що було складене на даху хліва, перебрав, підсушив. Надвечір прийшла, дивлюся — він у дворі позамітав і лагодив кінські ясла. Вони потрібні були, коли батько був дома, він любив коня тримати при собі.

— Навіщо ти, синку, з ними морочишся, літом встигнеш справити,— сказала я йому.

Та він відповів, що треба зробити, поки є час, а потім ніколи буде. Я й тоді не змєгикувала, не подумала нічого. Адже він добровільно пішов на фронт, за комсомольським закликком.

А дізналися ми про це, коли Джайнак був уже в дорозі. Листа він передав товаришем зі станції. От же шибеник, синок мій бідолашний, хоч ти і написав листа, та хіба ж можна було отак піти, не попрощавшись? Та нехай би я й розум втратила з горя, однаково треба було сказати. Він просив у тому листі, щоб ми з Аліман простили йому, що мовчки пішов. Так, каже, легше: відрубати одразу. Я, каже, хотів, щоб ви менше журилися, щоб одразу дізналися про моє рішення і, дізнавшись, примирилися, погодилися зі мною. Хто його знає, може, він і правий. Звичайно, важко йому було сказати мені в очі, а може, побоявся, що я почну плакати, відговорювати, умовляти...

І тепер, коли я вже втратила його і минуло вже стільки років, я веду з ним розмову так само, як з матір'ю-землею.

Джайнаку, вислухай мене! Нехай тебе не мучить совість, не ображаюсь я, ні. Я, Джайнаку, тоді ще простила тобі, синочок мій меншенький, лошатко моє, веселунчик мій! Думаєш, я не розуміла, чому ти пішов, не попрощавшись, чому ти залишив мене саму, чому ти залишив юність, молодість, життя своє майбутнє? Ти був пустотливий, галасливий хлопець, і не всі знали, як ти любив людей. Не зміг ти спокійно дивитися на наші страждання і пішов. Ти дуже хотів, щоб люди були людьми, щоб війна не калічила в людях живу людську душу, щоб вона не витравляла з них доброту і співчуття. І ти все зробив заради цього. На світі живуть тільки добрі діла, все інше зникає. І твоє добре діло живе. Ти давно загинув, пропав без вісті. Ти писав, що ти парашутист. Що тричі ходив у тил ворога. І от котроїсь темної ночі сорок четвертого року ти стрибнув з літака разом із своїми товаришами, щоб допомагати партизанам, і пропав без вісті. Чи загинув ти в бою, чи випадкова куля наздогнала тебе, чи потрапив у полон, чи в болоті потонув — ніхто не відає. Бо коли б ти був живий, то хоч маленька вісточка об'явилася б за ці роки. Отак, Джайнаку, і не стало тебе. Ти від нас пішов зовсім молодим, вісімнадцяти років, і не дуже запам'ятався людям. Але я пам'ятаю тебе і щоразу згадую, як ти пішов на фронт, не посмівши сказати мені про це, тому що ти любив і жалів мене. Пригадую, як ти віддав хлопчикові на станції свій козушок. Побачив на станції евакуйовану сім'ю — матір і четверо дітей, і віддав старшому хлопчикові, зовсім роздягненому, козушок, а сам повернувся додому в самому піджачку — зуб на зуб не попадає. Може, й він, ставши дорослим, інколи згадує тебе, хлопчину, тому що тепер ти набагато молодший від нього, а він набагато старший. Але ти був його вчителем. Адже добро не лежить на дорозі, його випадково не знайдеш. Доброти людини у людини вчиться.

Е, та що тепер говорити, словами не допоможеш. Скільки людей війна занастила. Коли б не війна, яким гарним, душевним чоловіком жив би на світі мій Джайнак!

Сину мій, прикро мені, з дванадцяти квіток життя ти не зірвав жодної. Ти тільки починав жити, і я навіть не знаю, яку дівчину ти любив...

Остання свічка горить у душі моїй, скоро вона погасне. Але я все пам'ятаю, пам'ятаю і той злощасний день, коли приїхав по мене отой старий на оранку.

Було це ранньою весною. Підсніжники ще не сходили, боронування тільки-но починалося. З Жовтої рівнини віяв низом теплий вітер, зяб просихав, трава на сонці почала зеленіти.

Того дня ми якраз почали оранку. Я їхала на коні тихою ступою слідом за трактором, вдихала земний дух борозни, думала собі, що дуже давно нема звісток від Сувайґуда й Касима.

Тим часом приїхав сюди один наш старий у якійсь начебто не дуже терміновій справі. Я йому сказала:

— Саме вчасно приїхали, аксакале, благословіть з добрим початком оранки.

Він розвів долоні, сидячи на коні, і, поглажуючи бороду, прошепотів:

— Нехай покровитель хліборобів Дийкан-баба побуває тут, нехай урожай буде як повинь.— А потім сказав мені: — Тебе, Толгонай, викликає начальник якийсь з району. Наказав, щоб ти з'явилася в контору. Я по тебе приїхав.

— Добре, аксакале, зараз поїдемо.

Під'їхала я до плугатарів, попередила, що надвечір вернуся перевірити роботу, і ми попрямували до аїлу. В тому, що мене викликав уповноважений, нічого дивного не було. Звичайна справа, особливо з початком посівної багато їх усяких наїжджає в аїл. Їхали не кваплячись, розмовляли про те, про се, про життя-буття наше, і старий у розмові якось обережно вставив:

— Спасибі тобі, Толгонай, що в таке лихоліття служиш ти на коні народу. Хоч ти й жінка, але всім нам голова. Так і тримайся, Толгонай, міцніше тримайся в сідлі. Коли що, ми всі тобі опора, а ти нам. Звичайно, і тобі нелегко, знаємо. Доля людська як стежка гірська: то вгору, то вниз, то раптом провалля попереду. Одному бува не під силу, а всім миром подолати можна... Отак-то воно у житті нашому суєтному...

Ми їхали вже вулицею, і я помітила біля нашого подвір'я наче якусь юрбу людей. Я побачила їхні голови за дувалом. Але чомусь не надала цьому значення. Старий раптом узяв за повід мого коня і сказав мені, не дивлячись у вічі:

← Злізай-но, Толгонай, ти повинна спішитись.

Я здивовано втупилася в нього очима. Але він сам зліз з коня і, беручи мене під руку, повторив:

— Ти повинна злізти з сідла, Толгонай.

Усе ще не розуміючи, в чому справа, але вже охоплена якимсь страшним передчуттям, уже мертва, я повільно спішилася і побачила Аліман, що йшла додому разом з трьома жінками. Вони того дня працювали на очищенні ариків. Аліман несла кетмень на плечі. Одна з жінок узяла її кетмень з плеча. І тут я враз усе зрозуміла.

— Що ви? Що ви надумали? — закричала я на всю вулицю.

Коли я закричала, з двору сусідки Айші вибігли жінки. Мовчки, швидко підійшли до мене, схопили за руки і сказали:

— Кріпися, Толгонай, немає більше наших соколів, загинули Суванкул і Касим.

Я почула в ту хвилину, як скрикнула Аліман, як заголосили зсі разом:

— Боорумой — брати наші! Боорумой!

І більше вже нічого не чула, оглухла зразу. Оглухла, мабуть, від свого крику. І захиталася вулиця, здавалося мені, дерева падають, будинки падають. У моторошній тиші мелькали перед очима то хмари в небі, то якісь перекривлені німі обличчя. Я виривалася, силкувалася звільнити затиснуті у чийось руках свої руки. Я не розуміла, хто мене тримає, що то за юрба біля воріт. Я бачила тільки Аліман. Бачила її з нещадною ясністю. Вона була страшна, з подряпаним до крові обличчям, з розпатланим волоссям, у подертому платті. Її тримали жінки, заломивши руки за спину, а вона виривалася що було сили до мене і кричала так сильно, що я нічого не чула. Я теж рвалася до неї. У мене було тільки одне бажання — швидше прийти їй на допомогу. Але минула, здавалося, ціла вічність, поки ми нарешті зійшлися. І тільки тоді, коли Аліман кинулася мені на шию, я нарешті почула її надсадний, хрипкий крик:

— Мамо, вдови ми, мамо! Нешасні вдови! Погасло наше сонце. Чорний день! Мамо! Чорний день!

Так, ми були вдовами. Дві вдови — свекруха й невістка, ми оплакували свою долю, обіймаючись і обливаючи одна одну гіркими сльозами.

Але нам з Аліман не довелося вволю поголосити. На сьомий день прийшли колгоспники, щоб іще раз вшанувати пам'ять загиблих, і сказали нам:

— Рік цілий у жалобі ходити — та й то було б мало. Ми пам'ятатимемо їх, але жива людина мусить жити. Те, що вони не дожили, нехай доживуть Маселбек і Джайнак. (Від Джайнака ми тоді ще майже кожного тижня одержували листи). Нехай

вони повернуться з перемогою. А вам ми дозволяємо виходити на роботу. Зараз час сівби, земля не жде. Затисніть серце в кулак. Будьте з нами. І нехай це буде наша помста ворогові.

Порадилися ми з Аліман і погодилися з людьми.

Вранці, коли ми збиралися на роботу, голова Усенбай приніс два папірці. Це, каже, похоронні, збережіть їх. Қасимову похоронну прислали в колгосп, виявляється, ще півмісяця тому. Він загинув у наступі під Москвою, в селі Ореховка. Поки збиралися сповістити про це, приспіла і похоронна Суванкула. Він теж загинув у великому наступі під Єльцем. Односельчанам нашим нічого не лишалося, як сказати правду. І довелося їм зробити це в один день. Ну, а далі розповідати нічого. Знову туго підперезалася я і знову сіла на бригадирського коня.

Адже коли б я стала нарікати, долю проклинати, руки опустила, то що було б з Аліман? Вона так побивалася, що мене страх брав. Горя в мене було не менше, я втратила одразу чоловіка й сина, втрата була подвійна, і все-таки становище мое було інакше. Мало там чи багато, а ми з Суванкулом прожили велике життя. Усяке бачили, всього зазнали — і важко жили, і щасливо. Дітей мали, сім'ю мали, працювали разом. І коли б не війна, разом були б довіку. А чи багато пізнали Аліман і Қасим? Життя для них ще все було в майбутньому, усе в мріях. У саму пору молодості зрубала їх сокирою війна. Звичайно, з часом затягнулися б рани у душі Аліман. Світ не без людей, знайшла б, може, чоловіка, якого і покохала б навіть. І життя б повернулося з новими надіями. Інші солдатки так і зробили. Закінчилася війна, вони повиходили заміж. Хто вдало, хто не зовсім вдало, але вони не лишилися самотніми, усі вони тепер матері, дружини. Багато з них знайшли своє щастя. Але не всі люди однакові. Є такі, що швидко забувають про горе, швидко переступають на нову дорогу — інші болісно, у відчаї тупцяють на місці, не знаходячи в собі сили піти від пам'яті про минуле. От і Аліман, на біду свою, була така. Не змогла вона забути минуле, не змогла примиритися з долею. Тут є і моя непростима провина. Слабкою я виявилася, не переборола жалість свою...

Навесні бригада наша копала головні арики. Я теж була там. Якось закінчили ми роботу рано, до заходу сонця, і люди почали розходитися по домівках. Мені треба було ще завернути до плугатарів, і я сказала Аліман, щоб вона не чекала на мене. Курінь плугатарів був недалеко. Вони саме вечеряли. Я поговорила з ними про справи і, вийшовши з куреня, збиралася вже сісти на коня, коли раптом побачила Аліман. Вона, як виявилось, не пішла. Залишилася сама і ходила по перелогу, рвала

тюльпани. Адже вона, як дівча оте, любила квіти. Ех, Аліман, Аліман, бідолашна моя невісточка. В руках у неї було штук десять великих тюльпанів. Вона їх збиралася, мабуть, додому понести. Як побачила я її з квітами, аж піт гарячий проступив у мене на чолі. Пригадала, як вона тоді на обкосі загінки набрала дикої мальви і теж отак стояла з квітами. Тільки тоді косинка на ній була червона, а квіти білі, а тепер вона була запнута чорною хусткою і в руках тримала червоні квіти. От і вся різниця. Але як це різнуло по серцю! А Аліман підвела голову, глянула в один бік, у другий, потім похнюпилася, сумовито втупилася очима в квіти, мовляв: кому їх тепер і куди?.. І раптом стрепенулась уся, впала обличчям униз і почала шматувати свої квіти, хльостала ними землю, потім затихла, уткнулася в руки і лежала так, пересмикуючи плечима. Я сховалася за курінь. Вирішила не тривожити її. Хай, думаю, поплаче, може, легше їй стане. А вона підхопилася раптом і помчала перелогом до битого шляху. Я перелякалася, на коня — і за нею. Страшно було мені дивитися, як утікала моя невістка, як бігла вона у чорній хустці по червоному полю.

— Аліман! Зупинися! Що з тобою? Зупинися, Аліман! — гукала я їй, а вона не зупинялася.

Добігла до шляху, по якому пішов колись буланій іноходець, тут лише я наздогнала її.

— Мамо! Не кажіть мені нічого. Мамо, не кажіть мені нічого. Не треба!

Я натягла поводи, а вона підбігла, вхопила за гриву коня, ткнулася до моєї ноги і заридала. Я мовчала. А що я могла їй сказати? Потім вона підвела голову, а обличчя все в глині, в сльозах, і сказала схлипуючи:

— Погляньте, мамо, як світить сонце. Погляньте, яке небо, а степ який, весь у квітах! А Қасим не повернеться, ні? Ніколи не повернеться?

— Ні, не повернеться,— відповіла я.

Аліман важко зітхнула.

— Простіть мене, мамо,— тихо сказала вона.— Хотіла добігти і вмерти там разом з ним.

І я не витримала, заплакала, нічого не сказала. А коли б я була мудрою, завбачливою матір'ю, я мала б їй твердо сказати: «Ти що, дитя маленьке? Не ти одна, скільки овдовіло таких, як ти,— не злічити. Перетерпи. Хоч як тобі дивно це чути — забудь Қасима. Що минуло, того не повернеш. Прийде час — знайдеться людина до душі. Коли не візьмеш себе в руки, тобі ж буде гірше. Не смій так убивати себе. Ти ще молода і повинна жити». І як я каюся тепер, що не посміла сказати цієї грубої, цієї

єдиної правди. І потім скільки разів випадала нагода, на язиці крутилися ці слова, а я так і не наважилася їх вимовити. Якесь непереборна сила стримувала мене. Та й сама Аліман не хотіла мене вислухати. Є, виявляється, на кожне слово свій час, коли воно ковкє, як розпечене залізо, а якщо прогаєш час — слово холоне, кам'яніє і лежить на душі важким тягарем, від якого не так-то просто звільнитися. Це я кажу тепер, коли пройшло стільки років, а тоді у повсякденній метушні, у повсякденних клопотах і нестатках колгоспних ніколи було подумати, розміркувати гаразд, що й до чого. Усі сподівання, усі помисли були тільки про одне — швидше б перемога, швидше б кінець війни, а все інше потім. Думалося: скінчиться війна — і все само собою стане на своє місце. А воно, виявляється, не зовсім так...

8

— Мати-земле, чому не рушаться гори, чому не розливаються озера, коли гинуть такі люди, як Суванкул і Касим? Обидва вони — батько й син — були великими хліборобами. Світ одвіку держиться на таких людях, вони його годують, поять, а під час війни захищають, вони перші стають воїнами. Коли б не війна, скільки б ще зробили Суванкул і Касим, скільки людей обдарували б вони плодами своєї праці, скільки ще полів засіяли б, скільки ще зерна намолотили б. І самі, сторицею винагороджені працею інших, скільки б ще радощів життя побачили! Скажи мені, мати-земле, скажи правду: чи можуть люди жити без війни?

— Ти поставила важке запитання, Толгонай. Були народи, які безслідно зникли у війнах, були міста, спалені вогнем і занесені пісками, були століття, коли я мріяла побачити слід людський. І щоразу, коли люди затівали війни, я казала їм: «Зупиніться, не проливайте крові!» Я й зараз повторюю: «Гей, люди за горами, за морями! Гей, люди на всьому білому світі, чого вам треба — землі? Ось я — земля! Я для всіх вас однакова, ви всі для мене рівні. Не потрібні мені ваші чвари, мені потрібна ваша дружба, ваша праця! Киньте в борозну одне зерно — і я вам дам сто зерен. Увіткніть прутик — і я вирощу вам чинару. Посадіть сад — і я засиплю вас плодами. Розводьте худобу — і я стану травою. Будуйте будинки — і я стану стіною. Плодіться, множтеся — я для всіх вас буду прекрасним житлом. Я безко-нечна, я безмежна, я глибока і висока, мене для всіх вас вистачить сповна!» А ти, Толгонай, питаєш, чи можуть люди жити без війни. Це не від мене — від вас, від людей, залежить, від вашої волі і розуму...

— Як подумаєш, земле рідна, адже найкращих трудівників твоїх, найкращих майстрів убиває війна. А я не згодна з цим, усім життям своїм не згодна! Можуть люди, повинні люди переродити шлях війни.

— А ти, Толгонай, думаєш, я не страждаю від воєн? Ні, я дуже страждаю. Я дуже тужу за селянськими руками, я завжди оплакую дітей своїх, хліборобів, мені завжди не вистачає Суванкула, Касима, Джайнака і всіх загиблих солдатів. Коли я лишаюся неорана, коли ниви лишаються невижаті, а хліб необмолочений, я кличу їх: «Де ви, мої орачі, де ви, мої сіячі? Встаньте, діти мої, хлібороби, прийдіть, допоможіть мені, задихаюся я, помираю!» І от якби прийшов тоді Суванкул з кетменем у руках, якби Касим привів свого комбайна, якби Джайнак пригнав свою бричку! Але вони не озиваються...

— Спасибі тобі, земле, на тому. То ти так само тужиш за ними, як і я, так само оплакуєш їх, як і я. Спасибі тобі, земле,

9

Третій і четвертий роки війни і радість приносили і смуток: ворога виганяли крок за кроком — душа раділа, але з кожним днем дедалі важче й важче ставало життя. Восени ще сьак-так, колоски збирали по стерні, картоплю копали на городах, а з середини зими починався голод. Особливо весною та в жовті літні дні скрутно доводилося, декотрі ледве перебивалися дикими корінцями, травою та ледь забіленою молоком водичкою. Ми з Аліман обидві працювали, і за поділ нам діти не чіплялися. Та краще б вони чіплялися. Нестерпно ставало на душі, коли у інших, у багатодітних, дітлахи з роздутими животами і опухлими личками заглядали в руки, безмовно просячи хліба. Коли б мені сказали: «Іди й ти на фронт, помри там — і війна скінчиться, діти будуть ситі», — я б і не задумалася. Тільки б не бачити їхніх голодних очей. Якось я поділилася цими думками з Аліман, вона подивилась на мене і потім сказала:

— Я б теж так зробила. Адже найстрашніше те, що діти не розуміють, чому вони повинні голодувати. Дорослі — ті хоч утішають себе, знають причини, знають, що буде цьому колись кінець. А діти не розуміють. Поки не повернуться їхні батьки, ми повинні для них добувати хліб. Нам з вами, мамо, тільки це й лишилося. А то й жити не варто...

Усе неподільно належало тільки війні: і життя, і праця, і воля, і навіть дитяча кашка — все, все до останньої крихти йшло в ненаситну утробу війни. Проте були й такі, що не хотіли ділити-

ся з війською нічим; чого вже там приховувати, були такі люди. Вони теж уривали від нашого шматка.

...Це було в сорок третьому році, здається, в середині зими, або ні, наприкінці зими діло було: у степу вже чорніли прогалини голої землі, але вікна ще замерзали ночами.

Хто його знає, у яку пору ночі — усі давно вже спали, — та тільки раптом загрюкотів хтось у вікно, думала, шибки вилетять!

— Толгонай! Бригадире! Вставай! Прокинься! — гукав хтось із вулиці.

Ми перелякались, і обидві, я і Аліман, схопилися з постелей.

— Мамо! — прошепотіла Аліман у темряві, та так тривожно, ніби чекала якогось чуда.

Ех, клята ота надія — ніколи вона не покидає людину! У мене теж серце зайшлося від страху і непевної радості: «Може, повернувся хто з наших?» — і я припала до вікна:

— Хто тут? Хто там такий?

— Виходь, Толгонай! Швидше! Коней покрали! — відповів голос за вікном.

Поки Аліман засвічувала лампу, я швидко натягнула чоботи, одягла чапан і вискочила надвір. Прибігли на стайню, там були вже люди і сам голова. Виявилося, що злодії трьох коней забрали, серед них і нашого буланого інохідця — я його в колгосп передала. Це були найкращі коні нашої бригади, ми їх готували до оранки. Конюх розказував, що десь олівночі пішов на сінник, щоб дати коням сіна, повернувся, а на стайні темно, ліхтар не горить. Вирішив, що то вітер загасив, тому не поспішаючи засвітив світло, глянув — скраю три стійла порожні.

На той час для колгоспу втратити трьох робочих коней — все одно що зараз десять тракторів. А коли подумати глибше, то це все одно що в кожного солдата на фронті відняти по шматку хліба. Ми осідлали коней, дехто прихопив рушницю, і всі кинулися в погоню. І якби наздогнали злодіїв, то не пожаліли б. Слово честі, не пожаліли б.

За аїлом ми розділилися на групки по кілька чоловік і поїхали в різні боки. У мене під сідлом був племінний жеребець, гарячий, неспокійний, так і просився бігти. Я попустила повіді. Пам'ятаю, перемахнула битий шлях і попрямувала до гір. За мною скакали ще двоє наших. Коли це оглянулася — а їх нема. Чи то вони звернули вбік, чи, може, я звернула. Помилитись було неважко: місяць хоч і світив, та світло його було оманливе — кроків за двадцять усе зливалося в темну імлу. Та не про це я тоді думала: тільки б наздогнати конокрадів, так досадно, так прикро було, що не помічала, куди несе мене кінь, і коли він

зненацька зупинився, дивлюся — попереду глибока яруга. Біля самісіньких гір опинилися. Місяць сторожко плив над темним хребтом, зорі туманилися. Навкруги ані вогника. Низом повівав поривчастий вітерець, ворушив сухостійні кураї, тоненько по-свистував. На руїнах старої глинобитної гробниці перегукувалися сови.

Я з'їхала конем у яр. Нічого не чути. Тільки сполохала лисицю. Вона вискочила з очерету і помчала — сизо-голуба при місячному світлі. Більш нікого не видно навколо.

Я повернула до аїлу. Їхала понад урвищем і згадувала: подекують, що Дженшенкул — був у нас такий в аїлі — утік з армії, що з ним двоє таких, як і він, дружків звідкілясь із Жовтої рівнини і що переховуються вони в горах. Я не дуже-то й вірила цим чуткам. Збагнути не могла, як то можна ховати свою голову, коли всі у небезпеці. Виходить, що хтось мусить йти воювати, гинути, а хтось може відсиджуватись за його спиною? Ні, навряд щоб хто пішов на таке безстидство, думала я. А тут раптом засумнівалася. В аїлі ми всі знаємо одне одного, як свої п'ять пальців. Наче не було таких, які б зважилися на конокрадство. Та й кінь не голка, у комірці його не сховаєш. Тим паче одразу трое коней. Отже, злодії звідкись прийшли. Мабуть, зараз, як ті вовки, шастають десь у горах чи в степу. Коли правда, що Дженшенкул утік, то, мабуть-таки, це діло його рук, думалося мені. Проте не певна була: що не кажи, не спійманий — не злодій, а бачити — ніхто не бачив.

Трое коней — запряжка одного дволемішного плуга. На цю запряжку ми спромоглися з горем пополам, об'їздили молодняк, четверик, запрягли в плуг. Шкода, та нічого не поробиш. А тут нагрянула посівна, і почалось таке, що не до злодіїв було і не до самого бога. Це була чи не найтяжча весна в моєму житті. Народ що — народ не винен. Люди хотіли працювати і старалися, але на голодний шлунок не дуже-то попрацюєш. Того, що колись за день робили, тепер на тиждень вистачало. Запізнювалися з роботами, затягувалася посівна. А тут ще біда — насіння в колгоспі немає. Ми до зернятка повимітали, вишкребли засіки, ледве звели кінці з кінцями, проте план бригади все-таки виконали.

Отоді я тяжко задумалася над нашим життям. На трудовні ми нічого не одержували, що було з колишніх запасів, давно з'їли. Що робити? З торбами йти, розбрестися світ за очі? Ні, це значить згубити себе. То що ж далі? Ну добре, дотягнемо до осені, переб'ємося зиму, а там знову ж таки весна і знов-таки доведеться примушувати працювати напівголодних, ослаблих людей. І не працювати не можна.

І так і сяк міркувала я, ночей не спала, і от прийшло мені таке на думку: зорати переліг — був у нас невеликий на відшибі,— а врожай поділити поміж сім'ями. Порадилася з головою, до району дійшла, пояснила, що план ми свій виконали, а це поверх плану, своїми силами, спеціально для себе на трудодні, щоб людей підтримати. Хтось мені з-за столу дорікнув:

— Ти сталінський статут колгоспу порушуєш!

Я не стерпіла:

— Та нехай він провалиться, той статут! Якщо ми будемо голодні, хто вас годуватиме?

— А ти,— каже,— знаєш, де козам роги правлять?

— Знаю. Відправляйте, якщо від цього легше стане. Тільки подумайте спершу, хто хліб сіятиме для солдатів, що на фронті.

Забігали, в райком звернулися. Одне слово, дозволили, сказали: під особисту відповідальність. А діло було не у відповідальності, а в насінні. В колгоспі — як виметено, що було, геть-чисто все висіяли. Поміркувала я і збрала свою бригаду, всіх від малого до старого. Не те щоб збори, а так, ніби сімейну раду влаштували.

— Давайте подумаємо, що нам робити? — сказала я.— На те, що посіяно на полях, надіятися не треба. Самі знаєте, там усе для фронту, а як і залишиться що — то на насіння. Але ми, якщо знайдемо насіння, можемо посіяти хліб, щоб допомогти багатодітним, старим і сиротам. Коли вірите мені, я беру на себе цю відповідальність. Ідеться зараз про те, щоб кожний з нас віддав на насіння золоті крупинки, все, що ми приберігаємо ще на дні мішків і засіків. Не ремствуйте на мене, нехай ми відірвемо шматок від свого рота, нехай ми голодуватимемо — дотягнемо вже якось на молоці до жнив, та зате кожне зернятко вернеться нам сторицю. Понатужтєся, рідні, зціпте зуби, зважтєся на такий подвиг заради себе, заради дітей своїх. Не пошкодуєте. Повірте моему материнському слову. Допоможіть мені, поки ще є час посіяти...

На сходці начебто всі підтримали мене. Та коли взялися до діла, прийшлося туго, просто страшно. Особливо страшно було мені, коли вибігали з дворів багатодітні матері, коли вони проклинали все на світі: і війну, і життя таке, і дітей, і колгосп, і мене. І все-таки люди з кров'ю одривали від серця, давали кожен скільки міг і що міг: хто півпуда, а хто пригорщ. Розуміла я, що люди віддавали своє останнє, і все-таки я брала. Збирала все, висипала в мішки по жменьці. І так обходила я з бричкою двір за двором, благала, просила, лаялася, вихоплювала з рук. І тільки одне утішало: що восени люди подякують мені, що восени кожна жменька повернеться пудом,

Ніколи не забуду, як у мене вийшло із сусідкою Айшею. Вона ж така хвороблива була. Рано овдовіла, чоловік її, Жаманбай, помер ще до війни. І залишилася вона сама, хвора, з єдиним сином — Бекташем. Якщо не хворіла, працювала в колгоспі, у себе на городі, корівчину мала — тим і жила і ростила сина. Бекташ на той час був уже трудівником, надійний виріс хлопчина. Того дня ми якраз на його бричці і їздили по дворах. Коли порівнялися з їхнім двором, я спитала в нього:

— Бекташу, є у вас вдома що-небудь?

— Є трохи,— відповів, помовчавши, хлопчина.— В торбинці, в запічку.

— Ну, то піди принеси,— сказала я.

— Ні, тітонько Толгонай, самі підіть,— попросив він.

Айші нездужалося в ті дні. Вона сиділа на кошмі, закутавши попереk теплою хусткою.

— Айша, я прийшла одержати те, що всі дають,— сказала я.

— Усе, що в нас є, он там,— показала вона на торбу в запічку.

— Скільки є. Не для втіхи віддаєш. Для насіння, поле готове, зерно чекає, не затримуй, Айша,— поквапила я.

А вона прикусила губу і мовчки похилила голову. Ох, нужда ота проклята, до чого доводить людей.

— Айша, подумай, ну десять-п'ятнадцять днів тобі легше було б перебиватися. Але ж подумай і про наступну зиму, про весну подумай. Заради сина твого прошу, Айша. Він чекає на вулиці з бричкою.

Вона підвела очі і з благанням подивилася на мене.

— Якби ж було що, думаєш, пошкодувала б? Ти ж знаєш, Толгонай, я ж сусідка твоя...

Я відчула, що не вистою перед її благанням, але одразу ж відкинула геть жалість.

— Я зараз тобі не сусідка, а бригадир! — одрізала я.— Іменем народу забираю в тебе це зерно! — Встала і взяла в руки торбу.

Айша одвернулася.

В торбі було кілограмів із сім пшениці. Я хотіла взяти все, та не посміла. І відсипала половину зерна в порожнє відро. І сказала їй:

— Дивись, Айша, я половину тільки беру. Не ображайся.

Вона обернулася. І я побачила сльози, що стікали по її обличчю до підборіддя. Мені стало не по собі. Я прожогом кинулася з дому. Ох, чому я не поставила ту торбу назад? Але звідки ж мені було знати, що станеться з зібраним мною насінням?

Зерна набралось два великі мішки. Ми його пропустили через решето, провіяли, очистили від бур'янів, по зернятку перебирали. І я сама відвезла насіння на поле. Перечекати б мені той день. Але ж залишалося ще доорати край загінки. А мені кортіло швидше засіяти це поле. Зібралася сама сіяти вручну наступного дня вдосвіта. Все було готове — насіння, рілля, все виходило так, як задумала.

Увечері повернулася я з роботи додому, і якось неспокійно стало на душі, місця собі не знаходила. Вдень я звеліла Бекташу і ще одному хлопчині одвезти бричкою борони в поле. Діти, що не кажи, це діти. Не зовсім я була впевнена, чи виконали вони моє доручення. І я сказала Аліман:

— Ану поїду я до хлоп'ят. Подивлюся, що вони роблять. Сіла на коня і поїхала.

За аїлом пустила учвал: сутінки густішали, починало вже темніти. Під'їжджаю туди, дивлюся — воли стоять на ріллі у ярмі. І біля них нікого нема. Зло взяло на хлопчачка-плугатаря: досі тягло не розпряжене, мучиться в ярмі. Ну, думаю, зажди-но в мене, хлопче, я ось тобі зараз дам прочухана. Почала я розшукувати його, дивлюся — бричка з боронами перекинута набік. І тут теж нікогісінько.

— Гей, хлопці! Де ви? Відгукніться! — покликала я.

Ніхто не озвався, ані душі навколо. Та що з ними? Де вони запропастилися? Злякалась я. Під'їхала до куреня, скочила на землю. Засвітила сірника. Хлопці лежали в курені зв'язані, побиті до крові, обірвані, кожному в рот ганчір'я якогось запхано. Я вирвала кляп з рота в Бекташа.

— Насіння? Де насіння? — закричала я не своїм голосом.

— Забрали! Побили! — прохрипів він і мотнув головою у той бік, куди зникли злодії.

А далі не пам'ятаю, що було. Зроду не гнала я так коня, як тієї ночі. Та що там ніч — пільма могильна й та не стала б на перешкоді. Якби дім мій спалили і пограбували, нічого не сказала б. Якби восени з току вкрали десять мішків хліба — стерпіла б; миші теж тягнуть. Але за це насіння, за цей хліб наш майбутній — та я задушила б своїми руками!

Як виявилось, я гналася по слідах злодіїв і незабаром побачила їх. Іскри помітила з-під копит. Мішки злодії везли перед собою на сідлах. Тікали до гір.

Побачивши їх, я почала кричати, благати:

— Покиньте мішки, це насіння! Покиньте, це насіння! Насіння це!

Вони не оглядалися. Відстань між нами швидко зменшувалася, і я побачила, що один з них, той, що скраю, їхав на інохідці.

Я одразу впізнала його. Хіба можна не впізнати буланого інохідця? По ступі впізнала, по білих панчохах на задніх ногах. І тоді я крикнула:

— Стій, я знаю тебе! Ти Дженшенкул! Ти Дженшенкул! Тепер ти не втечеш від мене! Стій!

Це і справді був Дженшенкул. Відокремившись від інших, він повернув мені назустріч. Вогонь спалахнув у темряві, щось гримнуло. І, вже падаючи з коня, я зрозуміла, що це був постріл. А спершу я подумала, що просто спіткнувся кінь.

Опам'ятавшись, я відчула тупий, важкий біль, що ломив мені спину. З голови сочилася кров, вона затікала за потилицю, немов холодні драгли. Біля мене хрипів, здихаючи, кінь, він ще перебирав ногами, силкуючись встати. Клекотливий передсмертний хрип вирвався з його грудей, голова глухо вдарилася об землю, і кінь затих. І все навкруги затихло — стихло все життя. Я лежала нерухомо, навіть не намагаючись встати. Усе тепер було мені байдуже. І життя не мало смислу. Я думала про те, як убити себе. Якби була поблизу круча, доповзла б і кинулася б униз головою. Я не уявляла собі, як, якими очима тепер дивитимусь на людей. І тут я побачила в небі Дорогу Соломщика. Тьмяна, туманна ріка Молочного Шляху нагадала мені каламутні сльози, що стікали по обличчю Айші. І я підвелася на коліна, потім на ноги, похитнулася, знову впала і, ридуючи від горя і образи, почала вигукувати прокляття:

— Щоб тебе кров війни прокляла, Дженшенкуле! Вбиті нехай проклянуть тебе, Дженшенкуле! Діти нехай проклянуть тебе, Дженшенкуле!

Я плакала і кричала, поки не знесиліла.

Довго я лежала. Потім почувся чиїсь кроки, і хтось покликав мене:

— Тігонько Толгонай! Де ви? Тігонько Толгонай!

По голосу впізнала Бекташа і озвалася. Бекташ прибіг захеканий, упав на коліна, підняв трохи мою голову:

— Тігонько Толгонай, що з вами, ви поранені?

— Ні, впала та побилася,— заспокоїла я його.— Коня ось вбито кулею.

— Ну, то це не так страшно, ми вам зараз допоможемо! — зрадив Бекташ. І додав: — А м'ясо не пропаде. Роздамо по дворах.

Хлопці привезли мене додому на бричці. Днів зо три провалялася в постелі, спину не відпускало. І зараз на негоду ломить іноді. У ті дні багато хто приходив навідати мене, поцікавитися, як мое здоров'я. Спасибі за це людям, але найбільше спасибі за те, що ніхто не дорікнув мені, ніхто не нагадав, наче нічого й не

трапилося. Може, люди догадувалися, що мені й так було тяжко. Як згадаю, було, що праця наша пропала марно, що земля залишилася незасіяною, а зерно, яке я відірвала від голодних дітей, стало здобиччю цих підлих бандитів,— така гіркота палила душу, що в очах темніло.

10

— Так, Толгонай, не лише ти, а і я, земля, відчувала цей біль. Те порожнє поле ятрилося усе літо, як зячуча рана. Довго не стихав біль. Найстрашніші рани завдаються мені тоді, коли поля лишаються незасіяні, Толгонай. А скільки полів через війну залишилося безплідними! Найлютіший ворог мій той, хто починає війну.

— Твоя правда, мати-земле. Чи ж не про це писав мій син Маселбек? Ти пам'ятаєш, земле, лист від Маселбека?

— Пам'ятаю, Толгонай.

— Еге ж, ми з тобою пам'ятаємо. Сьогодні день поминання, мати-земле. Сьогодні ми знов усе згадаємо.

— Згадаємо, Толгонай. Адже Маселбек був не тільки твоїм сином, він і мій син — син землі. Прочитайте мені ще раз його листа, Толгонай.

11

Коли приходили люди довідатися про моє здоров'я, я думала, що вони через співчуття до мене намагалися якось мовчати про те, що сталось, і тому говорили здебільшого про новини, про роботу, про погоду; та була, виявляється, ще одна причина. Я потім уже догадалася про це. А вони ж бо знали, що мене жде.

Якось заглянула до нас Айша, принесла мені чашку сметани. Коли вона переступила поріг, мені стало дуже соромно. Я не знала, що казати, мовчала, сидючи на постелі. А вона сказала мені:

— Ти не думай, Толгонай, про те, що було. І прости мою слабкість. А я образи не маю. За тебе, коли б довелось, і життя віддати мені не шкода. Бекташ мій тепер у нас помічник на два двори. Він тебе, Толгонай, любить навіть більше, ніж мене. А мені радісно від цього. Значить, виросте він порядною людиною...

Я тільки промовила:

— Спасибі на слові, Айша.

Вранці другого дня мені було вже легше, і я вийшла у двір дещо по господарству доглянути. Але швидко втомилася і сіла

біля вікна, на сонечку посидіти. Аліман теж була дома. Вона прала білизну на подвір'ї. Я їй казала, щоб вона йшла на роботу, але вона відповіла, що сам голова запропонував їй побути день дома, щоб я не була сама.

Тієї весни велика стара яблуня — її ще сам Суванкул садив — так рясно зацвіла, немовби заново набралася сили і помолоділа. А коли сади цвітуть, повітря чисте, усі далі відкриваються. Сиділа я отак, милувалася усім довкола, а тим часом наш листоноша старий Темірчал завітав. Здрастуй, мовляв, Толгонай, як поживаєш? А сам, всупереч звичаю, щось дуже заквапився, щось дуже йому не по собі було, кашляв надсадно і скаржився на кашель; минулого тижня, каже, застудився зовсім, а потім, немовби між іншим, додав:

— Здається, тобі лист якийсь є.— І виймає його з сумки. Я навіть образилася на таку байдужість.

— То чого ж ти зразу не сказав? Від кого?

— Та ніби від Маселбека,— пробурмотів він.

Від радості я спершу не звернула уваги на те, що лист цей був не такий, як завжди, трикутником, а в твердому білому конверті з друкованими літерами. Тут прийшов на милицях фронтовик Бектурсун, сусіда наш. Я подумала, що в нього поранена нога знову розболілася — ледве причвалав. Він іноді приходив до нас посидіти, побалакати. Бектурсун привітався, узяв конверта. Від Маселбека, каже.

— А чого в тебе руки тремтять? Та ти не стій на милицях, сідай, прочитай-но мені,— попросила я.

Він насилу сів на кошму, нога в нього не підгиналася. Тремтятьчими пальцями розірвав конверта і почав читати. Ех, сину мій, адже я з перших слів усе зрозуміла.

«Знаєш, мамо,— писав він,— пройде час, і ти зрозумієш мене, переконаєшся, що я зробив правильно. Так, ти обов'язково скажеш, що син твій вчинив чесно. І все-таки, хоч ти й зрозумієш, десь у глибині твого серця залишаться не сказані мені слова: «Як же ти міг, синку, так просто піти з цього ясного світу? Навіщо я тебе породила, нащо виростила?» Так, мамо, ти мати і маєш право спитати мене, але на твої запитання відповідь потім історія. А я зараз можу тільки сказати, що ми не випросили собі війну і не ми її затіяли, це величезне лихо усіх нас, усіх людей. І ми повинні проливати свою кров, віддавати своє життя, щоб розтрощити, щоб знищити це страховисько. Якщо ми цього не зробимо, то не будемо гідні імені Людини. Я ніколи не прагнув творити героїство на війні. Я готував себе до самої скромної професії — я хотів бути вчителем. Я дуже хотів ним бути. Та замість крейди і указки мені довелося взяти в руки зброю і

стати солдатом. Не моя в цьому провина. Час мій виявився таким. Я не встиг дати дітям жодного уроку.

Через годину я йду виконувати завдання Батьківщини. Навряд чи я вернуся живим. Я іду туди, щоб зберегти під час наступу життя багатьом моїм товаришам. Я іду заради народу, заради перемоги, заради всього прекрасного, що є в людині.

Це мій останній лист, це мої останні слова. Мамо! Та хоч тисячу разів я повторюватиму твоє материнське ім'я, і все-таки залишуся перед тобою в неоплатному боргу. Прости мене, мамо, за горе, якого я завдаю тобі. Але ти зрозумій, мамо, це не безрозсудна жертвність, ні. Так учило мене жити саме життя. І це мій перший і останній урок дітям, яких я повинен був учити. Я іду з своєї волі і переконання. Я гордий з того, що виконую свій найвищий обов'язок перед людьми.

Не плач, мамо, нехай ніхто не плаче. У таких випадках ніхто не повинен плакати.

Прости, мамо, і прощай.

Прощайте, гори мої — Ала-Тоо! Як я любив вас!

Твій син — учитель, лейтенант *Маселбек Суванкулов*.

Фронт, 9 березня 1943 р. 12 година ночі».

Як уві сні, я підвела важку голову. У дворі мовчазною юрбою стояли люди. Ніхто не плакав. Маселбек просив, щоб ніхто не плакав. Жінки підняли мене, взяли під руки. І коли я встала, то саме вітер налетів на яблуню і поспалися хмарою білі пелюстки цвіту. Вони безшумно падали нам на голови. За білою нашою яблунею, за білими вершинами далеких гір синіло безмежно чисте і бездонне небо. А в мені, в душі моїй, підіймався крик. Мені хотілося кричати на весь білий світ. Але я мовчала. Я виконувала останню волю мого сина, він просив, щоб я не плакала. Я не знаю, що робила Аліман. Я побачила, як вона повільно йшла до мене з простягненими руками. Вона підійшла зовсім близько, подивилася мені у вічі, відвернулася і пішла, закривши обличчя долонями.

Отак я втратила і свого середнього сина. Залишилася мені його шапка.

12

— А мені залишилося ім'я його, Толгонай. Я — його батьківщина. Людям залишилися слова його, Толгонай. Вони — його земляки.

— Усе це так, мати-земле. І колгосп наш називається його ім'ям. Маселбекового листа надіслали до сільради його однополчани разом із своїм листом. Вони писали, що ніколи не забудуть

свого товариша, пишатимуться його подвигом і що Батьківщина завжди шануватиме його пам'ять. Вони писали, що Маселбек перед великим наступом наших військ висадив у повітря ворожий склад боєприпасів, від того вибуху змело усе живе навколо. Я схилию голову перед героями і перед сином своїм Маселбеком, славою якого пишаюся. Але ніщо, ніяка слава не може мені замінити його живого. Нехай спитають будь-кого з матерів, жодна мати не схоче такої слави. Матері родять дітей для життя, для простого, земного щастя...

— Твоя правда, Толгонай. Я завжди пам'ятаю ту весну, коли прийшла перемога, я завжди пам'ятаю той день, коли ви, люди, зустрічали солдатів з фронту, але я досі не можу сказати, Толгонай, чого було більше — радості чи горя.

13

Того дня прийшла наша черга орати свій город колгоспним плугом. Ми закінчували оранку, коли раптом на вулиці почувися якась біганина і шум. Аліман побігла довідатися, що там таке, і миттю повернулася:

— Мамо, збирайся швидше, — заквапила вона мене. — Люди йдуть солдатів зустрічати.

Плуг, воли у ярмі так і залишилися на ріллі. Справді, увесь аїл — кінні, піші, згорблені діди й баби, діти, поранені на млинях — усі кудись бігли. На бігу переказували, що якийсь проїжджий (начебто зарічанин) сказав комусь, що солдати повертаються додому, що на станцію прибуло два ешелони, там хлопці з усіх аїлів, і що вони вже в дорозі і з години на годину мають бути. Ніхто не питав, чи правда це. Люди хотіли цієї правди, люди мріяли про цей довгожданий день, тому ні в кого не було ніяких сумнівів.

Ми збіглися на околицю аїлу, туди, де закладалася до війни нова вулиця. Хто сидів на конях, хто піднявся на пагорбок біля арика, хлопчачки повилазили на руїни недобудованих стін, а хто видерся на дерева. І всі чекали і дивилися на дорогу. Одні, нетерпляче перебиваючи співрозмовників, розповідали про добрі сни, які вони бачили напередодні, інші назбирали по пригорщі камінців, почали ворожити на них. І в усьому цьому — і в снах, і у ворожінні, і в інших передчуттях і прикметах — люди бачили добрі, бажані ознаки. Згадую я тепер і думаю, що коли б люди в усьому світі завжди так чекали, охоплені одним почуттям, завжди так любили своїх синів, братів, батьків і чоловіків, як ми їх чекали і любили, то на землі, мабуть, не було б війни.

Коли розмови в юрбі стихали, кожен мовчки думав про своє, похиливши голову. Люди чекали вирішення долі. Кожен запитував себе: хто повернеться, а хто ні? Хто дочекається, а хто ні? Від цього залежало життя і майбутнє.

Ось у таку хвилину один хлопчак раптом крикнув з дерева: «Ідуть!» І всі завмерли, напружились, як струни комуза, а потім усі разом глухо повторили: «Ідуть!» — і знову замовкли в чеканні, знову стало тихо. Дуже тихо. Та невдовзі, немовби опам'ятавшись, усі загомоніли: «Де? Де йдуть? Де?» — і знову замовкли. Попереду на дорозі показала бречка. Вона шпарко котилася битим шляхом, зупинилася на роздоріжжі, де звертає путівцею до нашого аїлу, і з бречки зіскочив солдат. Він узяв свою шинель, речовий мішок, розпрощався з кучером і закрокував до нас. У юрбі ніхто не промовив ні слова, всі мовчки і здивовано дивилися на дорогу, якою йшов тільки один солдат з шинеллю і речовим мішком за плечима. Він наближався, але ніхто з нас не зрушив з місця. На обличчях людей застиг подив. Ми все ще ждали якогось чуда. Ми не вірили своїм очам, тому що ми чекали не одного, а багатьох.

Солдат підходив усе ближче й ближче, потім зупинився нерішуче — теж розгубився, побачивши на околиці аїлу безмовний натовп людей. Він, мабуть, подумав: що це за люди, чому вони мовчать, чому вони стоять як вкопані? Може, вони когось чекають? Солдат разів зо два оглянувся на дорогу, але, крім нього, на ній не було ні душі. Він знову рушив до нас, і знову зупинився, і знову оглянувся назад. Босонога дівчинка, що стояла поперед усіх, несподівано вигукнула:

— Це ж мій брат! Ашірالی! Ашірالی! — І, зірвавши з голови хустину, щодуху кинулася до нього.

Хто зна, як вона його впізнала, тільки крик її, як постріл, вивів нас із заціпеніння. За нею побігли хлопчачки, дівчата.

— Та це справді він, Ашірالی! Це він! — загомоніли голоси, і тоді всі, старі й малі, усі гуртом рушили до солдата.

Якась могутня сила підхопила всіх нас і понесла, немов на крилах. Коли ми бігли до солдата, розкривши обійми, то ми несли із собою все своє життя, усе пережите і вистраждане, наші муки чекання і наші безсонні ночі, наше посивіле волосся, наших постарілих дівчат; наших вдів і сиріт, наші сльози і стогін, нашу мужність несли ми солдату-переможцеві. І він, зрозумівши, що це зустрічають його, теж побіг назустріч.

І коли ми бігли усі юрбою, мені здалося, що повз нас мчить з гуркотом ешелон; вітер б'є в обличчя, я чуо крик: «Мамо-о! Аліма-ан!» — і у вухах стукотять, стукотять колеса.

Кінні перші доскакали до солдата, на льоту підхопили його шинель і речовий мішок, а самого взяли за руки з обох боків.

О Перемого! Ми так довго чекали тебе. Здрастуй, Перемого! Здрастуй! Прости наші сльози! Прости мою невістку Аліман за те, що вона билася головою на грудях Ашірالی і питала його, трясучи за плечі: «Де? Де мій Касим?» Прости всіх нас, Перемого. Стільки жертв ми принесли заради тебе. Прости за наші волення: «Де решта наших? Де мій? Де мій? Де ж усі наші? Коли повернуться всі?» Прости солдата Ашірالی за те, що він відповідав нам усім: «Повернуться, рідні мої, всі повернуться. Скоро повернуться, завтра повернуться». Прости нас, Перемого, прости. Обіймаючи й цілуючи Ашірالی, я думала тієї хвилини про Джайнака, про Маселбека, про Касима, про Суванкула: з них ніхто не повернувся. Прости мене, Перемого...

Ми йшли мовчки. Аліман все ще зрідка і несподівано схлипувала, тяжко, шумно зітхала, ніби їй не вистачало повітря. Обличчя в неї було похмуре, вона дивилася тільки собі під ноги і, похнюпивши голову, про щось напружено думала. Я догадувалася: сумні думки мучать її. Так, Аліман дуже страждала. Я це бачила по її обличчю, по тужливих поглядах її очей і по закушеній губі. Я знала, що в неї на душі, і в думці казала їй: «Ну що ж, невістонько, мабуть, доведеться нам розстатися. Отепер, мабуть, ти вже остаточно поховала Касима. А що ж робити? Не вмирати ж за померлими і не вік же тобі бути вдовою. Усе скінчено. Ти підеш. Нічого не поробиш — звісно, підеш собі. Ну що ж, я не ображаюся. Не по волі своїй і не з примхи підеш. Така вже доля. Ех, доля, доля... Знала б ти, Аліман, як шкода мені розлучатися. Ми з тобою жили, як мати з дочкою. Будеш іти, благословлю тебе, як свою доньку, молитимусь за твоє щастя. Тобі ще жити, молода ти і гарна, знайдеться хто-небудь. Головне, щоб чоловік хороший трапився. А чи зможе він бути для тебе таким, як Касим? Хто його знає. І допомогти тобі я нічим не можу. Одне тільки тебе прошу: як підеш, то згадуй мене хоч зрідка. Нікого в мене тепер немає, крім тебе. Я ж залишаюся в хаті зовсім одна, одна в цілому світі. Подумати страшно. І нема мені втіхи на старості літ: не встигла ти народити мені онука. Але для тебе це, може, й на краще. І ти не дивись на мене. Не занастити ж тобі свою молодість через мене, стару. Я своє віджила. А тобі жити. Коли надумаєш, тоді й скажеш. Ти вільна піти коли схочеш. Підеш із спокійною совістю. А я завжди тебе пам'ятатиму, любитиму і дякуватиму тобі...»

Отак я йшла, думала і готувалася сказати ці слова. І Аліман, виявляється, знала, що в мене на думці, Коли люди живуть

душа в душу, вони розуміють одне одного з півслова, з півнятяку. І все-таки вона сказала не те, що я чекала.

Ми йшли повз занедбану вулицю. І я, на біду свою, глянула на колишню будову Аліман і Касима: на подвір'ї там усе так само, як п'ять років тому, сірою горою лежало навізене каміння, а цегла давно перетворилася на купу уламків. Відтоді як почалася війна, недобудована вулиця зовсім запустилася. Кожного літа садиби заростали лопухами і лободою. Стіни осіли, пообвалювалися, і навіть всередині будинків росли колючки, виглядали з порожніх прорізів вікон. До самісінької осені тут бродили лише телята на припоні та сумовито кували одуди. Ці чубаті птахи люблять запустіння кладовищ. Вони й тоді сиділи на руїнах, неначе на могилах, ніжилися тихою теплістю весни і півголосом, тужливо перегукувалися.

«Боже! — здивувалася я з пустки.— Де ж ті люди, що хотіли тут жити, мати свій дах над головою? І бідному моему Касимові не довелося побудувати тут свого першого кутка!» Пусто, тоскно стало на душі. А Аліман, притримуючи мене за руку, жалісно усміхнулася.

— Мамо,— сказала вона,— ну чого ви так засмутились? Чи зовсім зневірилися в житті? Не треба, мамо. Розумію, тяжко. Але ви міцні в мене. Ви в мене...— Вона запнула, збираючись щось сказати, і, видно, передумавши, винувато всміхнулася.— Ви в мене просто хороша. Давайте, мамо, сядемо отут, на горбочку, та поговоримо.

«Ну от, зараз скаже, що піде»,— подумала я. Гарячою хвилею наринала жалість до самої себе і до неї, і я відповіла, намагаючись вгамувати тремтіння в голосі:

— Добре, сядемо поговоримо.

Ми сіли на горбок край дороги. Атож, сіли ми з нею вдвох — свекрука і невістка, щоб вирішити свою долю, як нам жити далі.

Аліман опустила очі і, зітхнувши, заговорила:

— Ну от, мамо, війна проклята скінчилася. І ви тепер думаєте, мабуть, як нам далі жити.— Вона замовкла, і я мовчала. Аліман підвела очі, серйозно і прямо подивилася мені в обличчя.— Не журіться, мамо,— сумно посміхнулася вона.— Думаєте, не лишилося нам від щастя нічого, ну хоч трошечки, хоч якась там крихта? Не може того бути, щоб з чотирьох чоловік жоден не повернувся. Ні, ви почекайте, мамо, не перебивайте, послушайте мене. Чесно кажу, не мені вас утішати і обманювати себе я не хочу. Ви повірте мені, мамо, серце мені підказує так: Джайнак має повернутися. Пропав без вісті — це значить, що живий. Адже ніхто не бачив його вбитим. А може, він у полоні чи з партизанами був у лісах, а тепер раптом об'явиться. Або лежить

десь тяжко поранений і не може сповістити про себе. Всяке може бути. От побачите — візьме та й повернеться, впаде як сніг на голову. Давайте почекаємо, мамо, не будемо ховати передчасно. Були ж випадки — ви ж самі чули, — живими виявлялися не тільки ті, що пропали без вісті, а навіть ті, на яких приходили чорні папірці. Он у сусідньому аїлі і ще десь у казахів Жовтої рівнини вже оплакували, поминки справляли, а мертві виявилися живими, повернулися. А я вірю, точно знаю: Джайнак наш живий, повернеться скоро. Нізачо так не може бути, щоб із чотирьох чоловік жоден не повернувся. Давайте, мамо, потерпимо, довго чекали, почекаємо ще. А за мене не турбуйтеся, якщо раніше я була вам невісткою, то тепер я вам буду за сина, за всіх синів.

Аліман замовкла, і ми довго ще сиділи мовчки. Була вже середина травня. Далеко-далеко від нас хмаринки збиралися у велику хмару і немовби наливалися чорним димом. Там погуркував грім. Звідти тягло прохолодним духом дощу. У тій далині йшла ясна злива. Вона проливалася струмливими потоками, блискотіла на сонці і незримими широкими кроками ходила по землі: то йшла в гори, то спускалася вниз, то знов піднімалася в гори, то знову опускалася до степу. Я дивилася в той бік, не відриваючи очей. Далеким дощовим вітром обдавало мое гаряче обличчя. Я нічого не казала Аліман. Слова мої для неї були там: такі ж щедрі й світлі, як ця світла далека злива.

Так, ітимуть дощі, ростимуть хліба, житиме народ — і я з ним житиму. Я так думала не тому, що Аліман пожаліла мене, не тому, що вона з милосердя сказала, що не залишить мене саму. Ні, я раділа з іншого. Хто каже, що війна робить людей жорстокими, підлими, жадібними і пустими? Ні, війно, хоч сорок років ти будеш топтати людей чобітьми, вбивати, грабувати, спалювати і руйнувати — і все одно тобі не зігнути людину, не принизити, не скорити її.

А моя Аліман була людиною! Заради кого кріпила вона в собі віру в те, що наш Джайнак, який темної ночі стрибнув з парашутом у стан ворогів і безслідно пропав тієї ж ночі, неодмінно живий і неодмінно повернеться? Заради кого переконувала вона себе, що світ не такий уже несправедливий, як нам здається? І я не посміла зруйнувати цю віру, я не посміла похитнути її надії на краще, і навіть повірила їй. А що, коли справді Джайнак живий? Значить, не буде ніякого чуда, коли якогось дня він повернеться. Я повірила, мов те дитя. Я цього хотіла. І вже мріяла про той день, аж раптом Аліман порушила мовчання. Вона перша згадала, що город лишився недоораний.

— Мамо, а в нас же плуг простояє. Ходімо швидше! Земля пересохне, — заквапила вона мене.

Ми прибігли на город. Воли, волочачи за собою плуга, давно вже паслися на траві за городом. Аліман пригнала їх назад, ми знову встановили плуг у борозну і продовжували оранку. Дивно, як мало треба людині! Часом одного доброго слова їй досить, щоб воскреснути з мертвих. Так було і з Аліман. Чи, може, мені так здавалося? Але вона раптом стала колишньою, довоєнною Аліман. Усе в ній засвітілося, і кожне слово її, кожна усмішка і рух — усе було таким, як колись. Вона кинула на межу свій коротенький бешмет, підіткнула плаття, засукала рукави, косинку зсунула на потилицю і вправно поганяла волів.

— Гей, білоголовий, цоб-цабе! Гей, куцохвостий, цоб-цабе! — погукувала вона на них, хльостко ляскаючи довгим батогом.

Аліман хотіла, щоб я трохи підбадьорилася, щоб я працювала, жила. Через те вона так і поводитися того пам'ятного дня. Вона оберталася на ходу і, сміючись, говорила мені:

— Мамо, трохи легше налягайте на чепіги — камінь піде наверх. Побережіть свою силюнку!

Коли залишилося нам ще пройти два-три круги по городу, тут і дощ підоспів. Це була шумна, весела злива. Дощ спочатку побризкав на спини волам першими рідкими краплинами, задумався трохи — і затанцював зразу всіма струменями, заграв, ніби в долоні заплескав, вміть сполошив увесь аїл. Закудкудакали і, розчепіривши крила, побігли кури з курчатами. Жінки зривали білизну з вірвовок і теж бігли до осель. На вулицю вискакували дівчора і собаки. Вони гасали у дощовому гармидері наввипердки. Дітлахи співали пісеньку:

Дощику, мене зажди,
Куди ти, і я туди...

— Намокнемо! Біжим перечекаємо! — сказала я Аліман.

Вона мотнула головою:

— Нічого, мамо, не розкиснемо! — І, як дівча, зареготавши від лоскоту дощу, почала швидше поганяти волів.

І я заразилася її веселістю. Милувалася нею і шептала собі тихенько: «Ясна моя, дощова! Яка б же ти щаслива була! Ех, життя, життя...» Тепер-то я розумію, що все це вона робила заради мене. Вона дуже хотіла, щоб я забула про війну, про горе, щоб я веселіше глянула на життя. Аліман підставляла руки і обличчя струменям дощу і говорила мені:

— Гляньте, мамо, який дощ! Гляньте, який чистий дощ! Рік буде врожайний! Цоб-цабе, дощ, лий, поливай, щедріше, цоб-цабе! — І хльостала батогом струмені дощу і паруючі спини волів.

Сміялася вона і не знала, мабуть, яка вона була гарна під дощем, у мокрому платті, тонка, з крутими грудьми і сильними

стегнами, із сяючими від щастя очима і з гарячим рум'янцем на щоках. Будь же ти ще раз тричі проклята, війна!

Коли злива вщухла і подалася гуляти далі, Аліман примовкла. З жалем дивилася вона услід дощеві, що віддалявся собі й віддалявся, прислухалася, як стихав його шум за річкою — мабуть, думала про те, що і дощ не вічний, що й він швидко проходить. Вона сумно зітхнула. Може, згадала про Касима, а може, ще що, але, глянувши на мене, знову всміхнулася.

— От якраз після дощу і посіємо кукурудзу! — сказала вона і побігла додому.

Аліман принесла у відерці намочену кукурудзу. Взяла повну пригорщу набухлих, великих зерен.

— Мамо, — сказала вона мені. — Нехай Джайнак повернеться, поки доспіють молочні качани! — І сипнула по городу першу жменю.

Ніколи не забуду я цього дня. Наче новонароджене дитя, вглянуло з-за хмар обмите дощем чисте сонце. Темною вологою рідлею Аліман ішла боса і, усміхаючись, розкидала через кожний крок насіння. Вона сіяла не просто зерна, а зерна надії, добра, чекання.

— От побачите, мамо, — казала вона при цьому. — Збудуться мої слова. Я ще сама спечу Джайнакові молочної кукурудзи в гарячому попелі. Пам'ятаєте, він завжди воював зі мною за ті качани. Яюсь він витяг з попелу гарячого качана, сунув за пазуху — і ну тікати від мене. А качан як припече йому живіт. Він закрутився, немов ужалений. Ціле відро води виплеснув собі на груди. Допомогти б йому яюсь, а я ні: од сміху аж заходжуюся і знай приказую одне: «Так тобі й треба! Так тобі й треба!» Пам'ятаєте, га, мамо? — сміялася вона, згадуючи той кумедний випадок.

І за це спасибі їй...

14

— Так, Толгонай, довго ви чекали Джайнака.

— Довго, мати-земле. Кукурудза доспіла не один раз, а два, три рази доспіла, а Джайнак наш так і не повернувся. І ніяких звісток про нього не об'явилося. Ти ж пам'ятаєш, скільки разів я приходила до тебе із сльозами, горем своїм ділилася...

— Приходила, Толгонай. Авжеж, багато разів приходила ти до мене. Плакала, питала, що робити з невісткою, як би не занепастити її молоде життя. Та нічим я не могла допомогти тобі, Толгонай. І тепер ось уже минуло стільки років, але й тепер нічого не скажу тобі.

Життя йшло собі своїм звичаєм, справи в колгоспі потроху почали налагоджуватися, жити стало легше, і разом з тим стиралися спогади про війну, стиралися її сліди в душах людей.

Ми з Аліман так само працювали в колгоспі. Роботу бригадирську я передала молодим одразу ж, як тільки солдати повернулися з фронту.

— Три роки без вас працювала, намучилася добре, а тепер ви повернулися, беріться за діло самі,— сказала я хлопцям.— А мене звільніть, постаріла я за ці роки, допомагатиму вам і так.

Тодішня молодь мене й зараз величає: «Бригадир-апа», значить, поважають ще...

Хоч життя і увійшло в свою колію, ми з Аліман так і не знайшли спокою. Ніхто цього не помічав, але в душі ми весь час страждали, увесь час думали про одне й те саме. На перший погляд, здавалося б, що може бути легше — віч-на-віч відверто побалакати: так і так, мовляв, хай кожен іде своєю дорогою, хай кожен влаштовує своє життя. Справді, все було дуже просто. Якби мою невісткою була не Аліман, а яка-небудь інша жінка, якби не ставилася вона так добре до мене, я, не довго думаючи, сказала б їй у вічі, що, мовляв, нема чого засиджуватися — поки не пізно, знайди собі чоловіка та й іди до нього. А їй, Аліман, не наважувалася сказати цих слів. Адже як м'яко не підстеляй слова, як їх не вибирай, а суть лишається та сама — груба і жорстока суть. Я не мала права гнати її проти волі. Яюсь заїхали до нас по дорозі її родичі з Каїндів. Щоб совість моя була чиста, я присилувала себе сказати їм, що, мовляв, Аліман вільна і я готова благословити її. Але Аліман їм так одрізала, що мені стало незручно перед людьми і за себе, і за неї. Вона й говорити їм заборонила про це. У мене, мовляв, своя голова є, піду я звідси чи не піду, коли піду — це справа моя, і не втручайтеся в наше життя. Каялася я потім, що поспішила. Очі ховала від Аліман. А вона, розумниця моя, все збагнула, словом не обмовилася, начебто нічого й не було. Отак ми й жили, жаліли одна одну, обманювали себе сподіваннями, що повернеться Джайнак; потім і ці сподівання вичерпалися, а час ішов, і вже стало пізно.

Як це сталося, я й сама не знаю. Аїл наш на скотопрогоні. Здавна переганяють тут скот — навесні в гори, а восени — з гір, у степ. Буває, що затримуються в нас скотарі по кілька днів. Відпочивають самі і отарам дають відпочити.

Восени сорок шостого року ганяв тут свою отару по суходолу в заплаву один молодий чабан із сусіднього аїлу. Видно, солдат

колишній, на ньому ще була сіра шинель, їздив він на доброму коні, з рушницею через плече, кожуха возив із собою, притороченого до сідла. Часто він гасав рисою по аїлу. Ну, гасає — і нехай собі, хіба мало люду їздить по дорогах, кому яке діло. Я його й знати не знала.

Тієї осінньої пори весілля справлялися в аїлі. Хтось влаштував на честь синового весілля козлодрання на конях. Чабан цей виявився спритним. Ми з Аліман збиралися піти на весілля. Поки вона чепурилася, вулицею проскакав хтось і наче вправ біля воріт. Я вибігла глянути. Це був той чабан. Кінь з запалу гарячився під ним, пританцьовував, сам він ладно красувався в сідлі, з канчуком у зубах, у гімнастерці з засуканими рукавами. А біля самих воріт лежала туша козла. Переможець гри має право кинути її в будь-який двір. Тільки я чомусь так розгубилася, що і не знала, що сказати.

— Ти навіщо це, синку? — зірвалося в мене з язика.

А він спитав:

— Дома хто?

— А кого тобі треба? — кажу.

Тоді він пробурмотів, що, мовляв, упустив козла, підхопив його з землі і, розвернувши коня, помчав собі далі вулицею. Тут підоспіла погоня за ним. Побачили, що він поїхав з козлом, і теж слідом помчали на конях. От і все. Після цього я його не бачила. А тоді яюсь ніби прикро було. Якшо вже привіз куди козла, повинен його залишити хазяям — звичай такий. А може, й справді упустив випадково? То чому ж козел лежав не на вулиці, а під ворітьми? Що це могло означати?

Коли з дому вийшла Аліман, я одразу все зрозуміла. На ній була квітчаста хустка, шовкове плаття. Вона зиркнула на мене бистрим поглядом, схилила голову, засоромилася.

— Ходімо, мамо! — тихо сказала вона.

Без слів стало ясно, чому прискакав сюди той чабан. Я згадала, що ось уже кілька днів вечорами Аліман ходить по воду до річки, хоча за двором в арику повнісінько води, і повертається пізно. Боляче стало на серці. Не тому, що я ревнувала її — хоч, може, і ревнувала, — а справа була в іншому. Адже я сама молила бога, щоб Аліман не засиділася вдовою, щоб вона швидше знайшла собі чоловіка, я бажала їй цього, як щастя, а тут раптом страх охопив мене. Захвилювалася я, наче не невістку, а дочку рідну мала видати заміж. Боялася я, коли б вона не помилилась, як-то воно їй буде в новім домі, та до яких людей потрапить, та що за чоловік попадеться. І на весіллі, і по дорозі, коли поверталася додому, і дома не сходило це в мене з думки.

«Ти добре знала його, Аліман? Що він за людина? Не поспішай, донечко Аліман, гляди не помилися. Приглянься добре до людини»,—просила я її в думці. І міркувала, як би не стати перешкодою на шляху в молодих. Як би його так зробити, щоб Аліман не соромилася мене, як би це обережно дати невістці відчути, що їй вільно робити так, як вона сама вважає за потрібне. І я намагалася приховати свою тривогу, розмовляла з нею, як завжди, навіть жартувала, сміялась, щоб вона не настожилася і, боронь боже, не подумала, що я не схвалюю її. І все-таки знала вона, виявляється, що мене тривожило.

Увечері, коли Аліман взяла відро і пішла по воду, я полегшено зітхнула, немовби в мене гора звалилася з плечей. «От і добре: нехай зустріється з ним»,—подумала я. Але вона швидко повернулася назад. До річки не пішла, а принесла води з арика.

— Мамо,—сказала вона, ставлячи відро на місце.— Я нагрію води, помийте собі голову.

— Ще встигну,—кажу,—донечко, завтра є день, якщо тобі куди треба...

Але вона перебила мене:

— Завтра на роботу, ніколи буде. Ви помийте, мамо, я вам коси розчешу гребінцем.

Нагрівши казан води, Аліман заходилась возитися зі мною, як з малою дитиною, що сама не може помити собі голову. Спершу вона примусила мене мити волосся кислим молоком, потім пахучим милом, потім водою і знову милом, і весь час не відходила ані на крок, раз у раз мінjala воду, гарячу розводила холодною і з ковша поливала мені на голову. Іншого разу я б не витерпіла, сказала б, щоб вона дала мені спокій, але того вечора я не могла так зробити. Я почувала себе вишню, тому що через мене вона не пішла на побачення. «От біда, ну навіщо вона це зробила?»—ремствувала я на себе і на неї. А Аліман начебто була дуже задоволена з усього і, лише коли розчісувала мені гребінцем коси, сказала сумно:

— Мамо, колись ваші коси були, мабуть, густі, адже й ви молоді були.

Вона тихенько погладила мене по голові і ніжно торкнулася долонями до мого обличчя. Я не підводила очей—сльози наверталися. «Оце вже, значить, прощається зі мною»,—думала я з тугою. Потім вона заплела мені коси і вийняла із скрині свої давні духи. Касим їх ще купував, а вона все берегла. Я почала відпрошуватися:

— Та що це ти, Аліман, бог з тобою! Навіщо це мені? Сором на старості літ, люди засміють!

А вона й слухати не хотіла, сміялася, розвеселившись, напакатила мені обличчя, шию, голову, вилила все, що було в пляшечці. А потім почала обіймати мене, розглядати з усіх боків.

— Ну от, дивіться, які ви в мене молоді і гарні стали! — раділа вона із своєї витівки.

Я теж повеселішала. Після чаю Аліман сказала:

— А тепер будемо відпочивати, мамо. Я вам зараз постелю.

Тієї ночі ми обидві не спали. Аліман думала про щось своє, зітхала в кутку, переверталася з боку на бік. А в мене вся душа була сповнена нею. То мені ввижалося, як Аліман бігла пшеницею до комбайна з букетом дикої мальви. Як вона поклала мальву на східці комбайна і як пустотливо побігла назад. То мені ввижалося, як вона не давала Касимові сісти на коня, як вона, мов те мале дитя, з плачем чіплялася за його руку. То пригадувалася наша поїздка на станцію. Марилося мені: ми швидко їдемо на бричці, Аліман сидить зі мною поруч з морозним рум'янцем на всю щоку і вся запорошена снігом. Сніг налип на хустку, на волосся, що вибилося пасмами, на комір, і вона від цього здається ще кращою. То мені ввижалося, як вона кинулася до мене з простягнутими руками: «Мамо-о! Вдови ми, нещасні вдови!» То ввижалося, як вона тікала від мене в чорній хустці по червоному полю тюльпанів. Усе, що зв'язувало нас, перебрала я в пам'яті і раптом уявила, як вона піде собі з тим чабаном, женучи його отару по суходолу. Ніби чую її голос: «Простіть, мамо, іду я від вас. Не згадуйте лихом, прощайте, мамо!» Я бігла за нею по крутояру, махала рукою і теж прощалася: «Прощай, серденько моє! Зайшла моя зірка! Прощай, Аліман! Будь щаслива, прощай!.. Гей, парубче! — кричала я чабанові.— Гляди не кривдь її, бережи мою невістку. А то проклянй тебе, страшною клятьбою проклянй!» Сльози текли по обличчю на подушку. Я тихо плакала, вкрившись з головою, щоб не почувла Аліман.

Другого дня, повернувшись з роботи, Аліман нікуди не пішла. Була ввечері дома. Після цього чабан погнав кудись отару і більше не з'являвся. Аліман, видно, переживала це, ходила похмура.

«Плюнула б на мене та й пішла б з ним, коли він до душі тобі,— лаяла я її в думці і жаліла: — Ех, бідолашка ти моя, сердешна. І чого ти вродилася така на біду свою!» Та дні минули, і потроху все це забулося.

Ранньою весною той чабан знову з'явився у нас. Я примітила його в заплаві, де він пас овець. І знову Аліман почала ходити кудись вечорами і поверталася пізно вночі. Я їй нічого не казала. Сама вона мала вирішувати свою долю.

Якось уночі я довго чекала Аліман. Аїл увесь спав, і я прилягла була, вкрутила лампу, але не спалося. Неспокійно, тяжко було на душі. Чекаючи Аліман, я прислухалася до кожного шурхоту за вікном. Надворі стояв місяць, хмари іноді зачіпали його краєм, погода була тиха, весняна. Мене чогось морозило. Не від холоду, а від самотності. Укуталася я кожухом і сидючи задрімила. А потім прокинулася, злякавшись чогось; дивлюсь — Аліман з'являється на дверях. Гудзики на платті поодривані, видно голі груди, волосся розпатлане і очі помутнілі. Вперше бачила я її п'яною. Переступивши поріг, вона захиталася, мало не впала, схопилася за грубку і замотала головою. У мене мороз пішов поза шкірою.

— Чого дивитесь? — спитала вона, підвівши голову. — Ну чого ви дивитесь на мене? Так, я п'яна. Так, я пила горілку. А що мені лишається робити! Кому ж пити, як не мені, га? Чого мовчите?

Оніміла я, не могла й слова вимовити. Страшно було дивитися, до чого дійшла моя невістка, Аліман так і стояла, тримаючись за грубку. Схиливши голову, вона раптом зашепотіла:

— Мамо, ви нічого не знаєте. А я... я... я сьогодні... Пам'ятаєте, коли виряджала Касима, ми ходили до річки. Отам... — і, не доказавши, скрикнула, схопилася за голову, впала на підлогу і забилася в риданні.

І тільки тоді я отямилася. Кинулася я до неї, схопила її, пригорнула до грудей:

— Що з тобою, Аліман? Чого ти плачеш? Ну скажи? Засмутилася? Чи скривдив хто? Скажи, скажи мені! Чи на мене яку образу маєш? Коли маєш, викажи все, що на душі...

— Ні, ні, мамо, мамочко! — захлиналася Аліман сльозами. — Бідні мої, нещасні, самотні мої! Нічого ви не знаєте. А коли б і знали, то що б ви могли зробити? Ой мамо, мамо, ой мамо!

Довго вона ще стогнала, сховавши в мене на грудях мокре обличчя. А потім потроху заспокоїлася і заснула. Але й уві сні вона ще схлипувала і жалібно стогнала. До самого світанку просиділа я біля неї і все думала: що нам робити далі? Що робити? Вирішила поговорити з нею відверто. Але вранці вона не схотіла розмовляти зі мною. І без того їй було тоскно. Мовчки очима просила не нагадувати їй про те, що сталося вночі, тільки коли ми виходили на роботу, тихо сказала у воротях:

— Простіть мені, мамо.

І я більше не тривожила її.

Минуло місяців зо три. Влітку було слідство в справі того самого дезертира Дженшенкула. Після війни він не зважувався відкрито повернутися до аїлу, але крадькома ночами, як виявив-

лося, бував дома. Переховувався він десь у Казахстані, займався там спекуляцією, перепродував крадену худобу і от попався. Виплигло все його минуле, і Дженшенкула привезли до нас в аїл на очне дізнання. До мене теж прискакав виконавець із сільради, каже:

— Викликають тебе як свідка.

Я пішла. На вулиці зустріла Аліман. Вона поверталася з роботи. Втоплена, понура, йшла вона осторонь від усіх. Змарніла вона на обличчі того літа. Мені стало шкода її, і, щоб не сиділа вдома сама, я сказала їй:

— Ходімо, дитинко, сходимо до контори. Додому повернемось разом.

А вона відповіла:

— Ні, мамо. Що я там робитиму? Я піду додому, голова чогось болить.

— Ну, іди,— сказала я їй.— Ти приляж відпочинь. Корову я сама подою.

Біля сільради стояла наглухо крита машина. На ганку товпилися люди, викликані як свідки, і ті, що завернули сюди по дорозі з роботи. Давненько я не бачила Дженшенкула, мабуть, років із сім. Видно, безчесне життя йому йшло на користь. Здоровенний, товстопикий, сидів він на лавці біля вікна, похмуро зиркаючи спідлоба, і огризався, відповідаючи комусь:

— Ти кажеш, що я злодій, а ви мене за руку піймали, ви мене очима своїми бачили? Ні! То й не зводь даремно наклепу. Можеш говорити хоч сто разів, і все це пусте. Факти, факти потрібні!

Почувши це, я рвонула прочинене вікно і крикнула з вулиці:

— Ти брешеш, сволото! Тобі факти потрібні — ось я — факт!

— Матінко, увійдіть сюди,— попросив мене слідчий, вставши з-за столу.

Я увійшла і зразу почала говорити.

— Авжеж, ми не піймали тебе на місці злочину. Та нам і ніколи було ганятися за тобою. Ми тоді нігтями орали землю, ми тоді хліб добували для фронту. Ми тоді колоски збирали, щоб прогодувати дітей. А ти крав наших коней — з плуга зривав робоче тягло. Ти тоді видирав з рук останнє насіння, зібране по зернятку, від дітей ми відривали, а ти у нас крав. Отже, ти був ворог. І коли я наздогнала тебе, я крикнула: «Стій! Я тебе знаю, Дженшенкуле, стій!» — ти оглянувся і вистрілив у мене. Ось тобі факти!

Я замовкла, і слідчий сказав мені:

— Спасибі вам, матусю, Тепер ви вільні. Можете йти додому.

Я виходила з сільради, коли раптом до дверей підскочила Дженшенкулова жінка. Вона, мов скажена, напустилася на мене:

— Ах ти ж, карга нещасна! Ти все правди шукаєш, і правда карає тебе. Так тобі й треба. Мало тобі було, тепер поплачеш. Звідки живіт у твоєї невістки, га? Під носом у тебе твоя шлюха набігала собі черево, а ти правди шукаєш. От і пошукайте тепер разом, безсоромні тварюки!

Люди відтягли її від мене в куток, затулили їй рот, але я сказала їм:

— Відпустіть її, не чіпайте! — І мовчки пішла додому.

Чи то пилюка на дорозі була така гаряча, чи то сором пік мені ноги, та спочатку я мало не бігла. А потім пішла повільніше, обмірковуючи все. Ніколи мені таке і на думку не спало, а можна ж було здогадатися. Останнім часом Аліман дивно якось так змінилася, небалакуча стала, відлюдна, цуралася навіть своїх подруг. Я пояснювала це тим, що з чабаном у неї нічого не вийшло. Він ще навесні пішов у гори, та й сліду його нема. Думала, що не порозумілися вони, от вона й переживає. Аж, виявляється, тут зовсім інше. Ой яка ж біда! Та хто міг знати, що так станеться. Розгубилася я, не знала, що й робити. Наступного дня ввечері Айша покликала мене до себе на вогник. За чаєм і за балачками вона сказала між іншим:

— А жінка Дженшенкулова вночі переїхала кудись з айлу.

Я промовчала. Що мені було до того? Переїхала, ну й нехай собі. Кожному вільно робити, як сам знає. І лише згодом, років через два, я дізналася: прийшли вночі люди до Дженшенкулової жінки, поскладали усе її добро на брички і сказали: «Ідь куди хочеш. Тобі в нашому аїлі місця нема». Після цього ніхто ніколи не нагадував мені про пашу з Аліман біду. Може, їй самій і казали що-небудь, може, по-всякому думали, хто жалів, а хто осуджував її, але мені ніхто нічого не натякав, і за це людям велике спасибі. Минуло стільки років, але всі, як і колись, поважають мене.

Після того, як дізналася, що Аліман вагітна, у нас з нею нічого не змінилося. Жили, працювали, радилися про все, як і раніше. Про своє майбутнє материнство Аліман не починала розмови. Чи то не наважувалася, чи, може, відклала до якогось часу. Я теж мовчала про це, щадила її гордість. А головне — в душі я не засуджувала її. Права такого не мала, бо все її життя проходило на моїх очах, усе я бачила, все розуміла і в чомусь сама була винна. І тому я одразу ж сказала собі: якщо Аліман согрішила, то це і мій гріх, якщо вона народить, то це й моя дитина, і весь сором, весь тягар і муки візьму на себе.

Я знала так само, як і вона, що рано чи пізно настане день, коли ми мимоволі заговоримо і простимо одна одній довге мовчання. І все ж таки ми відкладали розмову з сьогодні на завтра, із завтра на післязавтра. Якось я все-таки прохопилася.

Наприкінці літа, коли Аліман була вже на п'ятому чи шостому місяці, якось удосвіта я погнала корову до череди. Хлопчина-пастушок дзвенів того ранку, як півник. Черода порівнялася з нашим двором. Підганяючи корів, пастушок радісно усміхнувся до мене.

— Тітонько Толгонай! — сказав він. — Суйунчу — платить мені за добру новину! Невістка діда Джоробека дитя народила!

— Та ну! Коли народила?

— Вдосвіта.

— Хлопчик чи дівчинка?

— Дівчинка, тітонько Толгонай. Сказали, що назвуть її Жайворонок. Бо народилася вона на світанку, як жайворонок!

— От і добре. Нехай довго живе. Спасибі за добру звістку.

Дуже зворушило мене, що цей хлопчик-сирота так радів з того, що хтось народився на світ. Втішена цим, я пішла додому. І як це могло статися, що тієї хвилини я забула про те, що думала вдень і вночі! Я гукнула ще від воріт:

— Аліман, ти чула новину? Джоробекова невістка народила. Дівчинку. Чула? Бідолашна так важко носила; хвалити бога, благополучно...— І, не доказавши, запнулася, немов камінець попав на хворий зуб.

Аліман стояла мовчки, опустивши очі і до болю прикусивши губу. Що подумала вона в ту хвилину? Може, в неї промайнула думка, що, коли вона народить, ніхто не буде з такою радістю оповіщати про це людям. Мене аж у жар кинуло від сорому за свою необачність. Не сміючи глянути їй у вічі, я підсіла до вогнища і заходилася підкидати кізяки у вогонь, хоча в цьому не було ніякої потреби. Коли я обернулася, Аліман так само, опустивши очі, все ще стояла біля стіни. Серце мое защеміло від жалю. Я примусила себе встати і підійти до неї.

— Що з тобою, ти нездужаєш? — спитала я.

— Ні, мамо, — відповіла вона.

— Може, тобі важко на роботі — то полеж дома.

— Та ні, мамо, не важко. Тютюн низати — що ж тут важко-го, — сказала вона і пішла на роботу.

Тоді я вирішила, що більше зволікати не можна. Треба зараз же сказати, що їй нема чого соромитися, що всі новонароджені однакові і що її дитя буде для мене як рідне. Глядітиму його, як гляділа своїх дітей. Нехай вона зрозуміє це. Нехай не

сушить голови. Нехай живе гордо. Дивиться людям у вічі сміливо — вона має право бути матір'ю.

З цими думками я вибігла за нею, гукнула її.

— Аліман, зачекай хвилинку. Маю тобі щось сказати. Зачекай!

Вона вдала, що не почувла, пішла не оглянувшись.

Цілий день переживала я, думала: «Ні, так далі не можна. Ввечері скажу обов'язково. Так буде легше їй і мені». Але не довелося мені здійснити свій намір. Увечері, коли я повернулася з роботи, Аліман не було вдома. Почекала я, почекала і занепокоїлась. Що з нею? Чому так довго немає її? Зібралася йти шукати і, коли вийшла з дому, побачила Бекташа. Він мовчки зайшов у хвіртку з великим оберемком трави. Так само мовчки кинув траву в ясла корові і аж тоді неголосно промовив:

— Тітонько Толгонай, Аліман переказувала, щоб ви її не шукали. Вона сказала, що їде до себе, в Каїнди.

Ноги мої підломилися. Я сіла на поріг.

— Коли поїхала?

— По обіді. Години зо дві тому. Поїхала попутною машиною.

Я сиділа як побита. Так тяжко, так безпросвітно було на душі, наче смерть моя прийшла. Бекташ почав заспокоювати мене.

— Та ви не хвилюйтеся, тітонько Толгонай. Шофер посадив її в кабінку. В кабінці добре,— казав він.

«Ех, Бекташу, Бекташу, коли б усе було тільки в цьому»,— думала я собі. І все ж таки я була йому вдячна за його щирі розради. Тоді він був уже високий на зріст парубчак. Працював у колгоспі іздовим. Глянула я на нього і здивувалася: як же швидко він виріс, поширив у плечах. І хода, і голос стали вже чоловічі. І обличчя спокійне, привітне. Я його хлопчиною ще любила, і добре було, що він прийшов у таку гірку для мене годину. Бекташ приніс води з арика, наставив самовар, полив водою двір і заходився підмітати.

— Ви відпочивайте, тітонько Толгонай,— сказав він.— Я зараз кошму постелю під яблунею. Мама прийде. Каже, скучила за вашим чаєм. Вона зараз прийде.

Відтоді як пішла Аліман, дні потяглися безконечні. І як я могла досі вважати себе самотньою? Зовсім не знала я, виходить, що таке справжня самотність. Потерпіла днів зо три, а потім несила стало терпіти. Домівка не домівка, і життя не життя. Хоч бери та йди тинятися десь по світу. А як подумаю, що там з Аліман,— то ще тяжче ставало. Добре, якщо родичі в Каїндах прийняли її як слід, а що, як знущаються: колись слухати не бажала, не ваше, мовляв, діло, сама знаю, не втручайтеся, а тепер прийшла зганьблена притулку шукати, тепер ми

тобі вже потрібні стали. Могли їй так сказати, звісно, могли. І якщо сказали, то як їй там? Горда вона, чи витерпить ці докори? Боронь боже, ще руки накладе на себе. Ех, Аліман, Аліман, якби ти була поруч зі мною, я б сама усю ганьбу прийняла, але скривдити тебе нікому не дала б. Усяке думала, по-всякому гадала. А потім сказала собі: «Ні, так не годиться. Поїду, дізнаюся, подивлюсь сама. Вмовлятиму, може, послухається, повернеться додому. Яке щастя було б, якби вона знову повернулася. А якщо не схоче вернутися, ну що ж, нічого не вдієш. Благословлю її, поплачу і приїду назад». Отак я вирішила і другого дня зібралася в дорогу. Дім і корову лишила на Айшу. Бекташ зупинив на вулиці попутну машину, сіла я в кузов і поїхала в Каїнди.

Коли ми виїхали за аїл і помчали пугівцем, я помітила жінку, яка йшла стежкою через стерню. Одрозу впізнала — Аліман! Рідна, люба моя, вона поверталася до мене додому. Я загнукала кулаками по кабіні: «Стій! Стій! Зупинись!» Машина з розгону проїхала ще трохи, зупинилася, я схопила корджун і скотилася з кузова. У куряві, що враз налетіла, все довкола сховалося, наче в густому тумані. Я навіть подумала, чи не уві сні побачила мою Аліман. Коли курява потяглася услід за машиною, я знову побачила її.

— Аліма-ан! — гукнула я щосили.

Не пам'ятаю, як добігла. Пам'ятаю тільки, обіймалися ми, цілувалися, плакали. І так знудьгувалися, виявляється, одна за одною, що навіть і слів не знаходили, як сказати про все, що думали і передумали за ці дні. Пестила я, гладила обличчя Аліман і все казала одне й те саме:

— Повернулася, так? Повернулася, донечко моя? Повернулася до мене, до матері своєї! Повернулася!

Аліман відповідала:

— Так, повернулася! Повернулася, мамо, до вас. Повернулася!

І коли ми стояли отак, обійнявшись, дитина її раптом ворухнулася всередині і разів зо два штовхнула ніжкою в живіт. Ми обидві відчули ці поштовхи. Аліман поклала руки на живіт і почала обережно гладити його долонями. І очі її в ту хвилину немовби перевернули все мое життя. І як мені могли приходити в голову погані думки про неї! О святе материнство! Одна лиш така краплина щастя окупить море твоїх страждань. Я притулилася до її щоки і не стрималася, заплакала:

— Люба моя, рідна, лагідна! Як я боялася за тебе!

Вона заспокоювала:

— Не плачте, мамо. Простіть мені, нерозумній. Не піду я ніколи від вас. Спробувала, нічого не вийшло: не витерпіла я, увесь час нудьгувала за вами.

Я вирішила, що саме настала слухна хвилинка для нашої відвертої розмови, і сказала їй:

— Ти чому пішла, образилась?

Вона мовчала, ніби обмірковуючи свою відповідь, а потім, зітхнувши, сказала:

— Не питаєте мене про це, мамо. Навіщо вам це? Ви мені нічого не кажіть, і я нічого вам не казатиму. Не мучте мене, мамо, і так мені важко.

Знову вона уникла розмови. І отак кожного разу. Як вона не розуміла, що цим робила собі тільки гірше.

Осінь того року була затяжна і дуже дощова. Не було дня, щоб не крапало зверху. І в ці сірі, довгі, непогожі дні ми здебільшого сиділи вдома. І так само, як осінь, нудилася Аліман. Все похмурішою ставала, зовсім перестала розмовляти і сміятися. Усе про щось думала. Я вирішила: останні дні доношує вона дитину. Хоч як старалася я трохи розворушити її, підбадьорити жартом, ласкою, нічого з цього не виходило. Не дитя ж вона мале, щоб її смуток можна було розвіяти жартом. Та не тільки я — й інші намагалися якось допомогти їй у біді, але що можна було зробити? Бекташ якось привіз нам соломи. Каже, мати знову злягла. І я пішла провідати Айшу. Жар у неї був, кашляла. Я її покартала трохи.

— Ти, — кажу, — сама винна. Знаєш, що береттиса тобі треба, так ні, де там, роз'їжджати почала по гостях, та ще в отаку негоду.

Вона винувато посміхнулася. Заперечити ж їй було важко, тому що недавно їздили вони, чотири жінки, на Бекташевій бричці до сусіднього аїлу в гості до когось, на весілля. Коли я зібралася вже йти, Айша затримала мене.

— Ну, кажи. — Я вернулася від дверей.

— До нижнього аїлу ми їздили не на весілля. Родичів там у мене немає, це ти й сама знаєш. Задумали ми були одне діло, хоч і без твого дозволу на те, то ти вже пробач нам, Толгонай, хотіли як краще. Знайшли ми того парубка, чабана, ну і взяли його в роботу. Кажемо: так і так, Аліман уже ось-ось родитиме, останні дні, а ти й очей не показуєш. Як же це так? Негаразд якось! Однак нічого в нас із цього не вийшло. По-перше, жінка в нього є, а по-друге, совісті в нього нема. Відрікає: не знаю нічого і знати не хочу, та й край. А тут іще жінка його пронюхала, в чому справа. Та така виявилася сварлива молодиця, нагримала на нас, такий галас зчинила, сором, та й годі: Осоромила

й вигнала. А в дорозі дощ холодний захопив, змокли до нитки, от я й занедужала. Та й це вже нехай, як же тепер з Аліман, га? — І Айша, затискаючи рот, заплакала.

— Не плач, Айша,— сказала я їй.— Поки я жива, скривдити її не дам! — І вийшла. А що я могла ще сказати?

Потяглися важкі дні, пологи наближалися, і тут уже я не спускала очей з Аліман. Вона в двір — і я за нею. Ні на крок не відставала. Боялася, щоб не прогаяти перейми. Якби не це, не докучала б я їй.

А якось, бачу, одяглась вона тепло, хусткою закуталася.

— Ти куди,— кажу,— донечко?

— До річки піду,— відповіла вона.

— Не йшла б ти, що там робити на річці в таку сльоту? Посидь краще вдома.

— Ні, піду.

— Ну то й я піду. Саму тебе не пущу,— сказала я.

А вона так глянула на мене — і все, що наболіло в неї на душі за ці дні, всю свою злість зігнала на мені:

— Та чого ви причепились до мене? Чого вам треба? Чого ви ходите слідом за мною, як тіль? Дайте мені спокій. Думаєте, здохну я, чи що, не здохну! — Грюкнула дверима і пішла.

Наче мені по серцю грюкнула вона дверима. Дуже образилася я. А проте не всиділа, знову ж таки вийшла на задвір'я глянути, де Аліман. Не видно було її, пішла вона в заплаву.

Дощ мрячив дрібний-дрібний, майже невидимий, наче холодною парою обдавало. Вітер волочив за патли сиві хмари. В саду було непривітно. Деревя стояли голі, змерзлі, з мокрим, потемнілим гіллям. Люди всі сиділи по домівках. Ні душі віде. За димною імлюю вдальні ледве вгадувалися гребені темного хребта.

Почекала я трохи і потім пішла слідом: нехай як хоче лає мене, але гірше буде, якщо ляже десь на сирому, коли почнуться перейми. Вийшовши на стежку за городом, я побачила Аліман. Вона поверталася. Йшла повільно, ледве пересуваючи ноги і понуро нахиливши голову. Я поспішила додому і поставила чай, швиденько напекла оладків на сметані і яйцях. Потім розстелила на кошмі чисту скатерку і принесла яблук-зимниць, вибрала найчервоніших. Аліман увійшла і, побачивши скатерку, мовчки сумно посміхнулася до мене.

— Змерзла, донечко? Сідай, чаю випий, поїж оладків,— сказала я їй.

— Ні, мамо, нічого мені не хочеться їсти. Дайте лиш одне яблуко, Покуштую,— відповіла вона.

— Може, в тебе де болить, Аліман, ти скажи мені,— почала допитуватися я.

Але вона знову сказала:

— Не питайте мене, мамо. Я якась сама не своя. Ненавиджу себе. І вас облаяла ні за що. Краще облиште мене.— І махнула рукою.

Настала ніч, і, лягаючи спати, я ображено думала, що тепер Аліман не подобається все, що б я їй не сказала, і з цією образою заснула. Звичайно я часто прокидалася ночами, поглядала, як там Аліман, а тут сон придавив мене, наче каменем. Коли б я знала, то хіба склепила б очі — та я б десять ночей підряд не прихилила б голови до стіни...

Не пам'ятаю, коли й від чого я раптом прокинулася. Глянула — аж Аліман немає на місці. Спросоння не второпав одразу. Подумала спочатку, що вона вийшла надвір. Почекала трохи. Ні, не чути. Потім помацала її постіль. Постіль холодна, і в мене серце похололо: давно вже вона встала! Сяк-так одяглася я і вискочила на подвір'я. Обійшла всі закутки, збігала на город, вискочила на вулицю. Почала кликати її: «Аліман! Аліман!» — вона не відзивалася. Тільки собаки сполохалися, загавкали по дворах. Моторошно, тоскно стало мені: значить, пішла! Куди ж вона пішла в таку темну ніч? Що робити тепер? Може, наздожену? Кинулася знову в дім, ліхтаря засвітила і з ліхтарем у руках пішла шукати. Але, виходячи з дверей, почула, ніби застогнав хтось і скрикнув у сараї. Кинулася через двір, рвонула двері сарая — і мало не випустила ліхтаря з рук, залякла, не вірячи своїм очам: Аліман лежала на соломі горілиць. Родила. Металася в гарячці.

— Та що ж це ти? Чому не сказала? — закричала я і кинулася до неї.

Хотіла допомогти, почала потроху піднімати її і враз здригнулася, коли на руку мені навернувся просочений кров'ю поділ плаття. Аліман горіла, як вогонь. Вона важко і з хрипом видихала:

— Помираю. Помираю.

Видно, давно вже вона мучилася.

— Хай бог боронить! Хай бог боронить! — заблагала я, зрозумівши, що сама вона не розродиться, що врятувати її може тільки лікар.

Я залишила її і побігла до Айші, затарабанила у вікна з усієї сили:

— Вставайте, вставайте швидше! Бекташу, запрягай бричку. Погано Аліман! Швидше, любий, погано їй!

Розбудила їх, прибігла назад, дала Аліман води. Зуби її цокотіли по кварти, трясло її, немов у пропасниці, вона сьак-так ковтула разів два і знову скрутилася, захохала. Тут підоспіла Айша, захекалася, ледве на ногах тримається, адже ж лежала хвора. Як побачила, що з Аліман,— на лиці змінилася, заголосила:

— Аліман, любя, та що ж це таке? Аліман, дитинко моя! Не бійся. До лікарні повеземо!

На щастя, Бекташ того дня повернувся додому пізно і через те коней не одвів на конюшню, а поставив у себе під повіткою. Він швидко пригнав бричку в двір. Ми накидали в неї сіна, постіль постелили, подушки підклали і втрюх якомсь уже винесли Аліман із сарая, поклали на бричку. І, не гаючись, одразу ж поїхали до лікарні.

Ох, та розгасла осіння дорога, ох, та темна проклята ніч... Лікарня була тоді тільки в Заріччі, а міст через річку в об'їзд далеко внизу.

Тільки-но ми виїхали з аїлу, у Аліман знову почалися переїми, вона закричала, стала скидати з себе все. Я тримала її голову в себе на колінах. Раз у раз вкривала ковдрою, раз у раз підносила до обличчя ліхтар — все дивилася їй у вічі, заспокоювала. І Бекташ заспокоював:

— Потерпи, Аліман. Скоро приїдемо. От побачиш, зараз приїдемо. До моста вже рукою подати.

До моста було ще тхозна-скільки. Погнали б коней галопом, так не можна ж — розтрясе Аліман. А тут ще дощ припустив сильніше. Все наче зійшлося одне до одного — непроглядна темрява, холодний дощ, грязюка та вибої. Аліман билася в судорогах, стогнала, кричала і раптом якомсь одразу затихла, захрипіла.

— Аліман! Аліман! Що з тобою? — перелякалася я, обняла її, повіттила ліхтарем. На мене дивилися її палючі очі.

— Зупиніться! Помираю я! — промовила вона чорними, запеченими губами і почала задихатися.

Ми зупинили бричку.

— Підніміть мені голову вище,— просила вона.— Дихати нічим.— І заплакала. І, кваплячись, ковтаючи сльози, почала говорити: — Мамо, ріднесенька... Горить у мене все всередині, сили нема... Вмираю я... Спасібі вам, мамо, за все. Простіть мені... Якби Касим був живий... О-ой Касиме, вмираю я... Прости мені...

— Ні, донечко, не помреш ти, Потерпи, потерпи, рідна. Ось уже до моста недалеко. Чуеш, не помреш ти!

Її знову скрутило. Зціпивши зуби і втрачаючи свідомість, вона забилася з останніх сил.

— Бекташу, бери її під руки, піднімай! Швидше! — наказала я.— Та не соромся ти, ради бога!

Бекташ піднімав Аліман, а я намагалася допомогти дитині, Потім Бекташ заривав, і тут раптом мені знову згадався гуркіт ешелону, і пішли, пішли стугоніти у вухах колеса; вітер доніс крик: «Мамо-о! Аліма-ан!» І зараз же почувся крик новонародженого. О життя, чому ти таке жорстоке, чому ти таке сліпе! Дитина народилася, а Аліман помирала. Я встигла лише загорнути в поділ мокре, голе тільце, глянула, а вона, мати Аліман, уже безживно висіла на руках Бекташа. Голова відкинулася набік, руки теліпалися, мов ті плетениці.

— Аліман! — скрикнула я не своїм голосом і схопила її руку: пульс пропадав.

В одну мить на моїх очах зіткнулися життя і смерть!

Коли ми повернули назад, світанок уже займався. У сіруватому світлі кружляли лапаті білі сніжинки. Вони м'яко опускалися на дорогу. Навкруги було тихо — ані звуку, в усьому світі була біла тиша. І в цій білій тиші безшумно брели втомлені коні з білими гривами і білими хвостами, беззвучно ривав Бекташ, сидячи на бричці. Він не поганяв коней, коні самі йшли. Він усю дорогу плакав. А я йшла поряд по узбіччю дороги, заховавши дитину під чапан у себе на грудях, і білий сніг на землі здавався мені чорним.

16

Отак війна в останній раз нагадала про себе. Дорога, якою я йшла того ранку, була найважчою дорогою в моєму житті, і мені здавалося, що краще померти, ніж так жити... А немовля, пригрівшись у мене на руках, ворухилося теплим, м'яким клубочком і не переставало плакати. Я несла його і говорила: «Яке ж ти нещасне вродилося, першим криком своїм розпрощалося з матір'ю». І раптом немов звідкись здалеку долинула думка: «А життя ж таки не зовсім загинуло, лишився паросточок». Але одразу ж подумала: «Та який же з нього житець, коли не попробував навіть материнського молока. Ні, недовго, мабуть, протягне». Але так хотілося, щоб дитя вижило, що я почала благати долю: «Ну, залиши в живих хоч його! Не дай дитині вмерти. Може, виживе! Може, видряпається як-небудь?» Отак я і йшла, то втрачала надію, то сподівалася, то знову втрачала надію, і непомітно настав ранок, коли ми добралися до аїлу.

Сніг так само безшумно і густо сипав і сипав, так само стояла навкруги біла тиша. І серед цієї тиші закинуті руїни недобудованої вулиці видалися ще страшнішими. Від усього, що тут було почато сім років тому, зосталися лише жалюгідні сліди. Сніг кружляв над мертвою вулицею, замітаючи кучугурами руїни, що

зяяли пустою, і сумовиті зарості сухих колючок і кураїв. На колишньому дворі Аліман і Касима, ніби в пам'ять їхніх турбот і мрій, все так ото й лежали гора каміння і купа цегли.

Назавжди заспокоена, Аліман лежала бліда, з заплющеними очима. Голова метлялася з боку на бік, сніг падав на її обличчя і не танув.

Біля крайніх дворів аїлу Бекташ зіскочив з брячки і вперше в житті голосним чоловічим плачем оповістив односельчан про смерть людини. З дворів почали вибігати люди, нас обступили із сльозами. Прибігла Айша, заголосила на всю вулицю, взяла в мене дитину і понесла її до себе додому.

Через день ми поховали Аліман. За звичаєм, жінці не можна йти на кладовище, але я пішла, і ніхто нічого не сказав мені: в моєму домі не було чоловіків, щоб я могла дотриматися звичаю. Я сама поховала Аліман, сама поклала її на дно могили і сама кинула першу жменю землі. Того дня теж ішов густий, пухнастий сніг. Червона купа глини швидко стала білим горбчком.

Весною я посадила на могилі Аліман квіти. Кожної весни саджаю. Адже ж вона дуже любила квіти.

Ну, а далі знову почалося життя. У перші дні Жанболота годувала груддю невістка діда Джоробека, а потім я почала давати йому козяче молоко. Зазнали ми з ним горя вдосталь, що там уже казати. Одне слово, було йому написано на роду залишитися живим, і він вижив. І за це спасибі долі. Тепер йому дванадцять років. Лікар, що лікував його маленького,—нині відомий в усій окрузі, і тепер при зустрічі питає:

— Ну як, бабусю, онучок росте?

— Слава богу,—одказую,—джигіт уже!

Він дивиться на мене і всміхається:

— От і добре, виростіть з нього людину.

Знає він нас із Жанболотом давно. Жанболоту було тоді з півтора року. Звісно, він ріс хворобливим. Якось застудився дуже і захворів не на жарт. Дивлюся, губи посиніли, очей не розплющує і ледве-ледве дихає. Схопила я його—і мерщій до лікарні. І знову ж таки вночі та зимової пори. Річку я перейшла вблід. Лікар був молоденький хлопець, нещодавно, мабуть, навчання кінчив. Як побачив мене, що тремчу я від холоду в мокрій одежі, перелякався, замахав руками:

— Та ви збожеволіли, хто вам дозволив ходити по воді? Де його батьки?

— Я йому і батько, і мати, синку. Не дай йому померти. Якщо помре, не житиму,—сказала я лікареві.

Усю ніч він морочився з малим, через кожні дві години уколи

робив. Мені дав суху одержу, ліками поїв, проте ранком звалилася я в гарячці, кров'ю захаркала. Лежала я в гарячому тумані, у забутті. Пам'ятаю тільки, що лікар підходив до узголів'я, клав мені руку на чоло і казав:

— Не здавайтесь, матусю, тримайтеся. Онучок ваш сміється вже, одужав.

— Коли так, то й я випрочаюсь,— прошепотіла я.

Може, тому й вижила я, що внук залишився живий.

Влітку цього року цікавий випадок був. На канікулах бігав він собі по вулицях, а потім дивлюся — виволік на подвір'я Касимів велосипед. Той самий, двадцять років висів він у сараї під стріхою. Отож витягнув, значить, і давай ремонтувати. Ну, я нічого не сказала, хлопчисько ж він, думала, поморочиться та й кине. Бо ж ремонтувати там не було чого: залізо все перержавіло і гума полопалася. Прибігли його друзі і теж сміялися. Це, кажуть, мотлох, допотопна машина. А він упертий, сопе і робить своє. Не знаю, вийшло б у нього що-небудь чи ні, коли б не Бекташ. Він теж пристав до цього діла. І теж з таким ото серйозним виглядом, як хлопчисько, хоч він уже батько родини. Бекташ любить Жанболота, коли що — і в школу сходить до вчителів. Одружився він, коли Айша була ще жива. Померла вона років через три після Аліман. Дуже побивалася я за своєю подругою. Скільки ми з нею зазнали горя! А з Бекташа хороший вийшов чоловік. Розумний, роботязий, Троє дітей у нього, жінка — Гульсун — добра сусідка. А сам він давно вже комбайнером працює.

Так-от якось Жанболот з'явився з велосипедом, начищеним, змашеним, і сам увесь у мастилi.

— Бабусю,— сказав він,— дивіться, який став батьків велосипед!

У мене аж руки опустилися: радісно і гірко стало від цих слів. А він запишався.

— Я,— каже,— і їздити вже вмiю. Ось погляньте!

На сідло сісти — ноги не дістають до педалей, то він причепився збоку до велосипеда, перегнувся весь і поїхав, завихляв то в один бік, то в другий: ось-ось перекинеться.

— Злізь, упадеш! — крикнула я.

А він ще швидше. У ворота — та й на вулицю. Я за ним. Розігнався по дорозі та як полетить з розмаху разом з велосипедом. Дуже забився. Я добігла, підняла його з землі, почала лаяти:

— Вбитися хочеш, чи що? Ач яке вигадав! Не смій більше їздити!

А він каже:

— Я більше не падатиму, бабусю. Це я попробувати хотів, я ж іще не падав з велосипеда.

Я розсміялася. Дивлюся, Бекташ стоїть біля хвіртки. Начебто так просто, стоїть і поглядає. Він нічого не сказав, і я нічого не сказала. Але ми без слів зрозуміли одне одного.

А тут незабаром жнива почалися. Бекташ якось зайшов до нас увечері.

— Хочу,— каже,— вашого Жанболота за помічника взяти на комбайн.

— Якщо підходить, бери,— погодилася я.

Дозволити дозволила, та через два дні пішла провідати. Дитина ж іще: може, важко буде на збиранні.

Жанболот мій працював на комбайні соломщиком. Він побачив мене і загукав, немов з вершини гори:

— Бабусю! Я тут!

А Бекташ, стоячи біля штурвала, помахав мені рукою, вклонився.

До самого вечора сиділа я в холодку під деревом біля арика і дивилася, як ідуть жнива. Мащини, здіймаючи куряву, мчали туди й сюди по дорозі, відвозячи обмолот на токи.

Присмерком прийшли комбайнери відпочивати. Жанболот ступав втомлено й гордо, наслідуючи Бекташа, і, так само мовчки і так само пирхаючи, почав умиватися до пояса в арику. А коли побачив клуночок у моїх руках, зрадів:

— Бабусю, ви яблук принесли?

— Принесла,— відповіла я.

І тоді він підбіг, обійняв мене і поцілував.

Бекташ пирснув од сміху:

— Чого ж ти бундючився? Давно б отак. Ну поголубся, поголубся, а то ніколи буде.

Вечеряти сіли ми на траві коло польового вагона. Хліб був гарячий, щойно спечений. Жанболот розломив коржі і сказав:

— Беріть, бабусю!

Я благословила хліб і, відкусивши шматок, почула знайомий запах комбайнерських рук. Хліб відгонив гасом, залізом, соломою і спілим зерном. Так-так, точнісінько, як тоді! Я проковтнула хліб із сльозами і подумала: «Хліб безсмертний, ти чуєш, сину мій Касиме! І життя безсмертне, і праця безсмертна!»

Додому мене комбайнери не пустили. Кажуть, ви в нас гостя, залишайтеся ночувати в полі. Мені постелили на соломі. Дивилася я тієї ночі на небо, і здавалося мені, що Молочний Шлях усіяний свіжою золотистою соломою, розсипаним зерном і половию. І в тій зоряній високості, крізь Дорогу Соломщика, мов далека пісня, мчить ешелон, віддаляється стукіт його коліс.

Засинала я під цей затихаючий стукіт і думала, що сьогодні прийшов на світ новий хлібороб. Нехай довго живе він, нехай буде в нього стільки зерна, скільки зірок на небі.

А на світанку я встала і, щоб не заважати комбайнерам, пішла в аїл.

Давно я не бачила такої величної світанкової зорі над горами. Давно я не чула такої пісні жайворонка. Він злітав усе вище й вище в ясніюче небо, повис там сірим клубочком і, немов людське серце, невтомно бився, тріпотів, не змовкаючи дзвенів на весь степ. «Дивись, заспівав наш жайворонок!» — говорив колись Суванкул. Чудно, навіть жайворонок був у нас свій. І ти безсмертний, жайворонку мій!

17

— О поле мое заповітне, ти зараз відпочиваєш після жнив. Не чуто тут людських голосів, не здіймають куряви на дорогах машини, не видно комбайнів, не прийшли ще стада на стерню. Ти віддало людям свої плоди і тепер лежиш, як жінка після пологів. Ти відпочиватимеш до підняття зябу. Зараз тут нас двоє — ти та я, і більше нікого. Ти знаєш усе мое життя. Сьогодні день поминання, сьогодні я поклоняюся пам'яті Суванкула, Касима, Маселбека, Джайнака і Аліман. Поки житиму, я їх ніколи не забуду. Прийде час, розповім про все Жанболотові. Якщо він наділений від народження розумом і серцем, то все зрозуміє. А як же бути з іншими, з усіма людьми, що живуть на білому світі? Я маю розмову до них. Як дійти до серця кожної людини?

Гей, сонце, ти, осяйне, ходиш по небу навколо землі, скажи ти людям!

Гей, хмаро дощова, пролийся над світом ясною зливою і кожною краплею своєю скажи!

Земле, мати-годувальнице, ти держиш усіх нас на своїх грудях, ти годуєш людей в усіх куточках світу. Скажи ж ти, рідна земле, скажи ти людям!

— Ні, Толгонай, ти скажи. Ти — Людина. Ти вища від усіх, ти мудріша від усіх, ти — Людина! Ти скажи!

18

— Ти йдеш, Толгонай?

— Так, іду. Як буду жива, прийду ще. До побачення, поле.

ПРОЩАЙ, ГУЛЬСАРИ!

Повість

1

На старому возі їхав старий чоловік. Буланий іноходець Гульсари теж був старий кінь, дуже старий...

Дорога тяглася на плато нестерпно довго. Серед сірих, пустинних горбів узимку завжди крутить поземка, влітку ж спека стоїть, як у пеклі.

Для Танабая цей підйом завжди був найгіршою карою. Не любив він повільної їзди, ну просто не переносив. Замолоду, коли досить часто доводилося їздити до райцентру, щоразу, повертаючись назад, він пускав коня на гору галопом. Не жалів його, нахльостуючи батогом. Якщо ж їхав з попутниками на мажарі, та ще й запряженій волами, зіскакував на ходу, мовчки брав свій одяг і йшов уперед пішки. Йшов завзято, як в атаку, і зупинявся, тільки піднявшись на плато. Там, хапаючи ротом повітря, чекав на колимагу, що повзла вниз. Від швидкої ходьби серце шалено колотилося і кололо в грудях. Та хоч і так, а все ж краще, ніж тарабанитися волами.

Небіжчик Чоро любив, бувало, покепкувати з дивацтва друга. Він казав:

— Хочеш знати, Танабаю, чому тобі не щастить? Від нетерплячки. Йй-богу. Усе тобі швидше та швидше. Революцію світову подавай негайно! Та що революція, звичайна дорога, підйом з Олександрівки — і той тобі нестерпучий. Усі люди як люди, їдуть спокійно, а ти зіскочиш — і бігом на гору преш, немов за тобою вовки женуться. А що виграєш? Нічого. Однаково сидиш там, нагорі, дожидаєшся інших. І в світову революцію сам не вскочиш, май на увазі, чекатимеш, поки всі підтягнуться.

Але це було давно, дуже давно.

Цього разу Танабай і не помітив, як проминув Олександрівський підйом. Звук, виходить, до старості. Їхав не швидко, не помалу. Їхав як їхалося. Тепер він завжди вирушав у дорогу сам. Тих, хто ватагою ходив з ним колись по цій гомінкій дорозі, вже не знайдеш. Хто загинув на війні, хто помер, хто сидить дома, віку свого доживає. А молодь їздить на машинах. На жалюгідній шкапі теліпатися з ним не буде.

Колеса гуркотіли по старій дорозі. Довго ще стукотіти їм. Попереду стелився степ, а там, за каналом, треба було ще чимало їхати передгір'ям.

Він уже давно почав помічати, що кінь начебто здає, слабне. Але, зайнятий своїми нелегкими думками, не дуже непокоївся. Хіба ото вже така біда, що кінь притомився в дорозі? Не таке бувало. Довезе, дотягне...

Та й звідки йому було знати, що його старий іноходець Гульсари¹, прозваний так за свою незвичайну ясно-жовту масть, останній раз у своєму житті подолав Олександрівський підйом і зараз віз його останні версти. Звідки йому було знати, що голова в коня паморочилася, як від дурману, що в його помутнілих очах земля пливла кольоровими колами, хиталася з боку на бік, зачіпаючи небо то одним, то другим краєм, що дорога перед Гульсари часом зненацька обривалася темною прірвою, і коневі здавалося, що попереду, куди він іде і де мають бути гори, пливе червонуватий туман чи дим.

Глухо і затяжно нило давно надсажене серце коня, дихати в хомуті ставало дедалі важче. Різала, зсунувшись набік, шлея, а з лівого боку під хомутом весь час кололо щось гостре. Може, то була колючка, а може, кінчик цвяха, який виліз із повстяної підбивки хомута. Роз'ятрена ранка на старій мозолястій нам'ятині плеча нестерпно пекла і свербіла. І ноги дедалі важчали, неначе він ішов по мокрому зраному полю.

Та старий кінь все-таки йшов, пересилоючи себе, а старий Танабай, зрідка підганяючи його, посмикував за віжки і все думав свою думу. Йому було про що думати.

Колеса стукотіли по старій дорозі. Гульсари все ще йшов своєю звичною інохіддю, тим особливим ритмом, тротом, з якого він ні разу не збивався відтоді, як уперше став на ноги і невпевнено потрюхикав лугом за своєю матір'ю — великою гривастою кобилою.

Гульсари був інохідцем від народження, і за його знамениту інохідь випало йому в житті багато хороших і багато гірких днів. Раніше нікому не спало б на думку запрягти його у воза, це було б кощунством. Але, як кажуть, коли біда впаде на коня — кінь і загнuzданий воду питиме, коли біда впаде на молодця — молодець і вбрід піде в чоботях.

Усе це було, залишилося далеко позаду. Тепер іноходець ішов до свого останнього фінішу з останніх сил. Ніколи так повільно не йшов він до фінішу і ніколи так швидко не наближався до нього. Остання межа весь час була від нього не далі як за крок.

Колеса гуркотіли по старій дорозі.

¹ Гульсари — жовта квітка, жовтець.

Відчуття хисткості земної тверді під копитами невиразно сколихнуло у згаслій пам'яті коня ті давні літні дні, той мокрий тремтливий гірський луг, той дивовижний, неймовірний світ, в якому сонце іржало і скакало по горах, а він, дурненький, пускався навздогін за сонцем через луг, через річку, через кущі, поки табунний жеребець із злобно прищуленими вухами не наздоганяв його і не завертав назад. Тоді, в ті давні дні, табуни, здавалося, ходили догори ногами, як у глибині озера, а його мати — велика гриваста кобила — перетворювалася в теплу молочну хмару. Він любив ту мить, коли мати раптом перетворювалася на лагідно форкаючу хмарину. Соски її ставали тугими й солодкими, молоко пінилося на губах, і він аж захлинався — так багато його було і таке воно було смачне. Він любив стояти отак, уткнувшись у живіт своєї великої гривастої матері. Яке це було чарівне, п'янке молоко! Увесь світ — сонце, земля, мати — уміщався в ковтку молока. І, вже наситившись, можна було ковтнути ще раз, потім ще і ще...

Гай-гай, це тривало недовго, зовсім недовго. Незабаром усе змінилося. Сонце в небі перестало іржати і скакати по горах, воно піднімалося строго на схід і неухильно котилося на захід, табуни перестали ходити догори ногами, під їхніми копитами стоптаний луг чавкав і темнів, а камінці на обміліні цокали і тріскалися. Велика гриваста кобила виявилася строгою матір'ю, вона боляче кусала його за холку, коли він занадто надокучав. Молока вже не вистачало. Треба було їсти траву. Починалося те життя, яке тяглося довгі роки і якому тепер підходив кінець.

За все це довге життя іноходець ніколи не повертався до того безповоротно минулого літа. Він ходив під сідлом, махав ногами по різних дорогах, під різними верхівцями, а дорогам усе не було кінця. І лише тепер, коли сонце знову зрушило з місця, а земля захиталася під ногами, коли в очах його зарябіло і замутилося, йому знову привиділось те літо, яке так довго не поверталось. Ті гори, той мокрий луг, ті табуни, та велика гриваста кобила стояли зараз перед його очима в дивному тремтливому мерехтінні. І, весь напружуючись, витягуючись, він відчайдушно запрацював ногами, щоб, вирвавшись з-під дуги, вискочивши з хомута і голобель, вступити в той минулий світ, що раптом йому знову відкрився. Але оманливе видіння щоразу відсувалося, і це було дуже болісно. Мати манила його, як у дитинстві, тихим іржанням, табуни мчали, як у дитинстві, зачіпаючи його боками і хвостами, а в нього не вистачало сили подолати мерехтливу імлу заметілі — вона розгулювала навкруги дедалі дужче, вона сікла його жорсткими хвостами, вона забивала йому

снігом очі й ніздрі, в гарячому поту він здригався від холоду, і той недосяжний світ безшумно потопав, щезав у заметільному вихорі. Ось уже щезли гори, луг, річка, побігли геть і зникли табуни, і лише невимазною цяткою проступала попереду тінь матері — великої гривастої кобили. Вона не захотіла його залишати. Вона кликала його. Він заіржав з усієї сили, ридаючи, але голосу свого не почув. І все зникло, зникла й заметіль. Колеса перестали гуркотіти. Перестала щеміти ранка під хомутом.

Іноходець став, захитався з боку в бік. Очам було боляче дивитися. Дивний безконечний гул стояв у голові.

Танабай кинув віжки на передок, незграбно зліз із воза, розправив затерплі ноги і похмуро підійшов до коня.

— А нехай тобі всячина! — тихо вилаявся він, дивлячись на інохідця.

Той стояв, виваливши з хомута величезну голову на довгій, схудлій шиї. Ребра інохідця туго ходили вгору і вниз, здимаючи худі, дряблі боки під маслаками. Колись ясно-жовтий, золотий, він був тепер бурий від поту і бруду. Сизі п'яточки поту мильними смугами стікали з костистого крупа на черево, на ноги, на копита.

— Я ж наче й не гнав, — пробурмотів Танабай і заметушився. Попустив попругу, розв'язав супоню, розгнуздав коня. Вудила були в гарячій, липкій слині. Рукавом кожуха обтер інохідцю голову й шию. Потім метнувся до воза — зібрати залишки сіна, назгрівав пів-оберемка, кинув до ніг коневі. Але той і не доторкнувся до корму, його бив дрібний дрож.

Танабай підніс іноходцеві жмут сіна.

— На, бери їж, ну чого ж ти!

Губи інохідця ворухнулися, однак не змогли захопити сіна. Танабай заглянув йому в очі і спохмурнів. У глибоко запалих, напівприкритих облізлими складками повік коневих очах він нічого не побачив. Вони померкли і були пусті, як вікна покинутого дому.

Танабай розгублено оглядівся на всі боки: вдалині — гори, навкруги — голий степ, і на дорозі нікого не видно. У цю пору року проїжджі тут дуже рідко трапляються.

Старий кінь і старий чоловік стояли самі на пустинній дорозі.

Був кінець лютого. Сніг уже зійшов з рівнин, тільки по ярах та зарослих очеретом байраках залишалися ще в затаєних лігвах зими вовчі хребтини останніх заметів. Вітер доносив слабкий запах лежалого снігу, і земля була ще мерзла, сиза, нежива. Безпритульний і сумовитий кам'яний степ наприкінці зими. Від самого лише його вигляду в Танабая почало холонути все-рєдині.

Закинувши скуйовджену сиву бороду, він довго дивився з-під зашкарублого рукава кожуха на захід. Сонце зависало серед хмар над краєм землі. І вже сочилася по обрію неяскрава, димна заграва. Негоди ніщо не віщувало, а все-таки було холодно і моторошно.

«Якби знав, не виїжджав би краще,— журився Танабай.— А тепер ні туди ні сюди, стій серед чистого поля. І коня даремно занашащу».

Атож, мабуть-таки, йому треба було виїхати завтра вранці. Вдень, коли б що й сталося в дорозі, все-таки може нагодитися який-небудь проїжджий. А він виїхав уже пополудні. Хіба ж можна отак у цю пору?

Танабай піднявся на пагорок, щоб глянути, чи не покажеться вдалині попутна або зустрічна машина. Але ні з того, ні з другого боку нічого не було видно і чути. Він почвалав назад до воза.

«Даремно я виїхав»,— знову подумав Танабай, уже в котрий раз докоряючи собі за постійний поспіх. Він сердився від досади і на самого себе, і на все те, що змусило його поквартитися з від'їздом із синового дому. Звичайно, треба було переночувати і дати коневі перепочити. А він!..

Танабай сердито махнув рукою. «Ні, все одно не залишився б. Пішки б пішов!— виправдовувався він перед собою.— Хіба ж можна так говорити з чоловіковим батьком? Який я не є, а все ж батько. Чи ти ба,— навіщо було вступати в партію, коли все життя пастухом та табунником проробив, а на старість вигнали... Син теж добрий. Мовчить, очі боїться підвести. Скаже вона йому: відмовся від батька — і відмовиться. Квац, а теж у начальники лізе. Ет, що там казати! Не той народ пішов, не той».

Танабаєві стало жарко, він розстібнув комір сорочки і, важко дихаючи, почав ходити навколо воза, забувши про коня, про дорогу, про ніч, що насувалася. І ніяк не міг заспокоїтись. Там, у синовому домі, він стримався, вважав, що було б негідно сперечатися з невісткою. А зараз раптом скипів, зараз він усе, про що гірко думав дорогою, виказав би їй: «Не ти приймала мене в партію і не ти виганяла. Звідкіля тобі знати, невістко, що тоді було? Тепер про все судити легко. Тепер усяк грамотний, шана й повага тобі. А з нас питали, та ще й як питали. За батька, за матір, за друга і недруга, за себе, за собаку сусідського, за все на світі відповідали. А що виключили, так цього ти не зачіпай! Це моя журба, невісточко. Цього ти не зачіпай!»

— Цього ти не зачіпай!— повторював він уголос, тупцяючи біля воза.— Цього ти не зачіпай!— І найобразливіше, найпри-

низливіше було в тому, що, крім отого «не зачіпай», начебто і сказати було нічого.

Він усе ходив і ходив навколо воза, поки не згадав, що треба щось робити — не залишатись же тут на всю ніч.

Гульсари стояв в упряжі так само нерухомо, до всього байдужий, згорблений, підібравши ноги докупи,— здавалося, заде-р'янів.

— Ти що? — Танабай підскочив до нього і почув тихий протяжний стогін коня.— Задрімав? Зле тобі, старина? Погано? — Він квапливо помацав холодні вуха інохідця, сунув руку під гриву. Там теж було холодно й вогко. Та найбільше його налякало те, що він не відчував звичної ваги гриви. «Зовсім постарів, посіклася грива, легка, як пушок. Усі ми старіємо, всім нам один кінець»,— гірко подумав він. І став нерішуче, не знаючи, що робити. Якщо покинути коня з возом і піти пішки, то десь опівночі він міг би дістатися додому, до своєї сторожки в міжгір'ї. Жив він там на базі з дружиною, по сусідству з доглядачем водгоспу, що проживав за півтора кілометра вище по річці. Влітку Танабай наглядав за сінокосом, узимку за скиртами, щоб чабани не розтягли і не потравили сіно завчасно.

Минулої осені якось приїхав він у справах до контори, а новий бригадир, молодий агроном з приїжджих, і каже йому: — Ідїть, аксакале, на конюшню, ми там коня вам іншого підібрали. Старуватий, правда, та для вашої роботи зійде.

— Це ж якого? — насторожився Танабай.— Знову шкапу якусь?

— Там вам покажуть. Буланий такий. Ви повинні знати, кажуть, їздили ним колись.

Танабай пішов до конюшні, і, коли побачив на подвір'ї інохідця, серце в нього боляче стислося. «От і зустрілися, виходить, знову»,— сказав він у думці старому, заїждженому вкрай коневі. А відмовитися не вистачило духу. Повів коня з собою.

Дома дружина ледве впізнала інохідця.

— Танабаю, невже це той самий Гульсари? — здивувалася вона.

— Він, звичайно, він, що ж тут такого,— пробурчав Танабай, намагаючись не дивитися жінці у вічі.

Ім не варто було особливо вдаватися в спогади, пов'язані з інохідцем. Був за Танабаєм гріх замолоду, був. І, щоб уникнути небажаного повороту розмови, він грубувато сказав їй:

— Ну, чого стоїш, нагрій нам поїсти. Голодний я, мов собака.

— Та от дивлюсь і думаю,— відповіла вона,— що то воно старість. Не сказав би ти мені, що це той самий Гульсари, і не признала б.

— Чого ж тут дивуватися? Думаєш, ми з тобою кращі? На все свій час.

— От і я ж про те.— Вона задумливо похитала головою і, добродушно всміхаючись, сказала:— Може, ти знову ночами роз'їжджатимеш на своєму інохідці? Дозволю.

— Де вже там,— збентежено відмахнувся він і повернувся до дружини спиною. На жарт відповісти б жартом, а він від ніяковості поліз під покрівлю сарая по сіно. Довго там возився. Думав, забула вона про те, аж, виходить, ні.

З димаря валив дим, жінка гріла на вечерю загололий обід, а він усе возився з сіно, поки вона не гукнула з дверей:

— Злізай, а то страва знову захолоне.

Більше вона не згадувала про давнє. Та й навіщо?..

Всю осінь і зиму Танабай виходжував інохідця, годував теплими висівками, різаними буряками. Адже зуби в Гульсари були старі, самі пеньки позалишалися. І здавалося, поставив уже коня на ноги, так треба ж, щоб скоїлося отаке. Що його тепер робити?

Ні, не вистачало в нього духу кинути коня серед дороги.

— Що ж, Гульсари, так і стоятимемо? — Танабай штовхнув інохідця рукою, той захитався, переступив ногами.— Ану, стривай, я зараз.

Він підняв пужалном з дна воза порожній мішок, у якому привозив невістці картоплю, дістав звідти вузлик. Жінка спекла хліба на дорогу, а він і забув про нього, не до їжі було. Танабай відломив половину коржа, дрібно накришив його в поділ бешмета, підніс кришиво коневі. Гульсари шумно вдихнув запах хліба, але їсти не зміг. Тоді Танабай почав годувати його з долоні. Запах йому в рот кілька шматочків, і кінь почав жувати.

— Іж, іж, може, й дотягнемо, га? — Танабай повеселішав.— Потихеньку, помаленьку, може, доберемося, га? А там не страшно, там ми із старою виходимо тебе,— примовляв він. На його тремтячі руки стікала з кінських губів слина, а він радів, що слина стає теплішою.

Потім він узяв інохідця за повід.

— Ану, ходімо! Нічого стояти. Ходімо! — наказав він рішуче.

Іноходець рушив з місця, віз заскрипів, колеса повільно загуркотіли по дорозі. І вони помаленьку пішли — старий чоловік і старий кінь.

«Зовсім ослаб,— думав Танабай про коня, ступаючи обочиною.— Скільки ж тобі років, Гульсари? Двадцять, а то й більше. Мабуть, що таки більше...»

Перший раз зустрілися вони після війни.

Побував ефрейтор Танабай Бакасов і на Заході, і на Сході, демобілізувався після капітуляції Квантунської армії. Загалом майже шість років проходив він солдатськими дорогами. І нічого, бог милував, один раз контузило в обозі, другий раз поранило осколком у груди, місяців зо два лежав у госпіталі — і знову наздогнав свою частину.

А коли повертався додому, станційні торговки називали його старим. Ну, це так собі, жартома. Танабай не дуже-то ображався на них. Не молодий він був, звичайно, але й не старий. Це на вигляд нібито старий, побурів добряче за війну, сивина посялась у вусах, та тілом і духом він був ще міцний. Через рік дружина народила дочку, а потім другу, Обидві вже одружені, мають дітей. Частенько приїжджають улітку, Чоловік старшої — шофер. Посадить усіх у кузов — і в гори, до старих. Ні, не мають вони кривди на дочок і зятів, а от син... Та не про це мова.

А тоді в дорозі, після перемоги, здавалося, що життя справжнє тільки-но починається. Так хороше було на серці. На великих станціях ешелон зустрічали і проводжали духові оркестри. Вдома дружина чекала, синкові восьмий рік ішов, до школи збирався. Їхав з таким відчуттям, ніби народився на світ заново, ніби все, що було до цього, вже якось відпало. Хотілося все забути, хотілося думати тільки про майбутнє. І уявлялося воно ясним, простим: треба жити, рости дітей, господарство налагоджувати, дім будувати, словом — жити. І цьому вже ніщо більше не повинно перешкодити, бо все минуле немовби заповука того, що отепер нарешті почнеться те справжнє життя, якого прагнули, заради якого перемагали і гинули на війні.

Але виявилося, поспішав Танабай, надто поспішав — у заставу майбутнього треба було віддати ще роки й роки.

Спочатку попрацював він у кузні молотобійцем. Колись набив на цьому руку і, добравшись до ковадла, з ранку до вечора сипав з плеча так, що коваль ледве встигав повертати під молотом розпечений шматок заліза. Йому й тепер ще вчувається іноді той перестук і дзвін у кузні, що заглушав усі тривоги і турботи. Не вистачало хліба, одягу, жінки ходили в калошах на босу ногу, дітлахи не знали, що таке цукор, колгосп увесь у боргах сидів, рахунки в банку були арештовані, а він відмахувався від усього цього молотом. Гупав ним, ковадло дзвеніло, розліталися синіми бризками іскри. «Уг-ха, уг-ха! — видихав він, здіймаючи і опускаючи молот, і думав: — Все налагодиться, го-

ловне — перемогли, головне — перемогли!» А молот вторив: «Перемогли, перемогли, гли, гли, гли!» Та й не лише він, у ті дні всі жили духом перемоги, як хлібом.

А потім Танабай пішов табунником, подався в гори. Чоро його умовив. Небіжчик Чоро був тоді головою колгоспу, він усю війну головував. У армію його не взяли через хворе серце. Ніби й дома він сидів, а постарів здорово. Танабай це зразу помітив, коли повернувся.

Навряд чи хто інший умовив би його змінити кузню на табун. Але Чоро був його давнім другом. Разом вони колись починали комсомольцями агітувати за колгосп, разом куркулів розкуркулювали. Особливо він, Танабай, старався тоді. Не щадив він тих, хто потрапляв до списку на розкуркулювання.

Умовив його Чоро, приїхавши до нього в кузню, і, здається, дуже був задоволений з цього.

— А я боявся, що ти приріс до молота, не одірвеш,— казав він, посміхаючись.

Хворий був Чоро, худий, шия витяглася, зморшки залягли на впалих щоках. Пора ще була тепла, та Чоро і влітку ходив у своїй незмінній фуфайці.

Сиділи вони навпочіпки біля арика, недалеко від кузні, вели бесіду. Пригадалося Танабаєві, яким був Чоро за молодих років. Тоді він був показним із себе хлопцем, найграмотнішим в аїлі. Люди поважали його за спокійну, добру вдачу. А Танабаю не подобалась його доброта. На зборах він, бувало, схоплювався і проробляв Чоро за неприпустиму м'якотілість у класовій боротьбі з ворогом. Виходило в нього це здорово, прямо як по газеті. Усе, що слухав на голосних читках, напам'ять повторював. Іншого разу самому ставало страшно від своїх слів. Зате здорово виходило.

— Розумієш, був я позавчора в горах,— розповідав Чоро.— Старі питають, чи всі солдати повернулись? Та всі, кажу, хто живий залишився. «А коли думають братися до роботи?» Роблять уже, відповідаю, хто на полі, хто на будівництві, хто де. «Це й ми знаємо. А табунні хто водитиме? Чекатимуть, поки ми помремо, то нам небагато вже лишилося». Соромно мені стало. Розумієш, до чого розмову ведуть? Дідів цих ми під час війни послали в гори табунниками. Та й досі вони там. Не тобі казати, діло це не для них. Весь час у сідлі, ні вдень ні вночі немає спокою. А зимовими ночами як! Пам'ятаєш Дербішбая, той так і задубів у сідлі. А вони ж і коней об'їжджали — армії потрібні були. Спробуй на сьомому десяткові, щоб потаскав тебе котрийсь сатана горами та долами. Кісток не позбираєш. Спасибі їм і на тому, що вистояли. А фронтовики повернулися та й нося

вернуть, культури набачилися за кордоном, у табунники вже не бажають. Навіщо, мовляв, мені тинятися по горах? Он як виходить. Так що, Танабаю, виручай. Ти підеш, тоді й інших примусимо.

— Гаразд, Чоро, спробую побалакати з дружиною,— відповів Танабай. А сам думав: «Життя ж бо яке прошуміло над головою, а ти, Чоро, такий самий, як був. Згораєш від своєї доброти. Може, це й добре. Усього побачили за війну, нам би всім кращими бути. Може, це і є оте найвірніше в житті?»

На тому вони було й розійшлися. Танабай пішов до себе в кузню. Та Чоро раптом покликав його:

— Чекай, Танабаю! — Він під'їхав до нього на коні, схилився на луку сідла, заглядаючи у вічі. — Ти, бува, не ображаєшся? — спитав неголосно. — Розумієш, часу ніяк не викрою. Посидіти б хотілося, поговорити відверто, як бувало. Скільки років не бачились. Думав, скінчиться війна, легше стане, а турбот не менше. Буває, й очей не заплющиш, всякі думки лізуть у голову. Як зробити, щоб господарство підняти, народ нагодувати і щоб плани всі виконувати. І люди вже не ті, жити хочуть краще...

Проте їм так і не вдалося поговорити відверто, так і не трапилася нагода посидіти наодинці. А час ішов, потім було вже пізно...

Ось тоді-то, подавшись у гори табунником, Танабай уперше і побачив там у табуні старого Торгоя буланого півторарічного жеребчика.

— У спадщину що залишаєш, асакале? Табун, либонь, не з кращих, га? — шпигнув Танабай старого табунника, коли копей порухували і вигнали із загону.

Торгой був сухенький дідок без жодної волосинки на зморщеному обличчі, невеличкий, як підліток. Велика кошлата бараняча шапка сиділа на ньому, мов той гриб. Такі старики звичайно легкі на підйом, в'їдливі й горлаті.

Але Торгой не розпалився.

— Який є, табун як табун,— спокійно відповів він.— Хвалитися особливо нічим, поганяєш — побачиш.

— Та я так, батьку, до слова прийшлося,— примирливо промовив Танабай.

— Один є! — Торгой зсунув з очей навислу шапку і, звівшись на стременах, показав рукояткою камчі.— Он той буланий жеребчик, що з правого краю пасеться. Далеко піде.

— Це ж котрий,— отой, круглий, як м'яч? Щось дрібний на вигляд, поперек короткий.

— Пізніак він. Виправиться — гарний буде.

— А що в ньому? Чим він кращий серед інших?

— Іноходець зроду.

— Ну то й що?

— Таких мало зустрівач. За колишніх часів йому б ціни не було. За такого в бійках на скачці голови клали,

— Ану ж глянемо! — запропонував Танабай.

Вони пришпорили коней, поїхали краєм табуна, відбили буланого вбік і погнали його поперед себе. Жеребчик був не від того, щоб пробігтися. Він весело труснув гривкою, форкнув і пішов з місця, мов заводний, чіткою, стрімкою інохіддю, огинаючи велике півколо, щоб повернутися до табуна. Захоплений його бігом, Танабай закричав:

— О-о-о, дивись, як іде! Дивись!

— А ти ж як думав! — запально відізався старий табунник.

Вони швидко рисили вслід за іноходцем і кричали, як маленькі діти на байзі. Голоси їхні немовби підстьобували жеребчика, він усе прискорював і прискорював біг майже без напруження, без жодного перебою на скачку, ішов рівно, як у польоті.

Ім довелося пустити коней галопом, а той усе йшов у тому ж ритмі іноході.

— Ти бачиш, Танабаю! — кричав на скаку Торгой, розмахуючи шапкою. — Він на голос чуткий, як ніж під рукою, дивись, як надає на крик! Айт, айт, айта-а-ай!

Коли буланый жеребчик вернувся нарешті до табуна, вони дали йому спокій. Але довго ще не могли вгомнитися, проїжджаючи своїх розгарячених коней.

— Ну, спасибі, Торгой-аке, доброго коника виростив. На душі навіть веселіше стало.

— Добрий, — погоджувався старий. — Тільки ти гляди, — раптом посуворішав він, чухаючи потилицю. — Не зуроч. І наперед не базікай. На хорошого інохідця, як на гарну дівку, охочих багато. Дівоча доля яка: потрапить у хороші руки — квітнетьме, очі радуватиме, потрапить до якогось дурня — страждатимеш, дивлячись на неї. І нічим не допоможеш. Так і з хорошим конем. Занапастити легко. Впаде на скаку.

— Не турбуйся, аксакале, адже я теж розуміюся на цій справі, не маленький.

— Отож-то. Я так, до слова прийшлося. А кличка його Гульсари. Запам'ятай.

— Гульсари?

— Еге ж. Внучка минулого літа приїжджала гостювати. Це вона так прозвала його. Полюбила. Тоді він стригунцем був. Запам'ятай: Гульсари.

Балакучим дідком виявився Торгой. Всю ніч накази давав. Танабай терпляче вислуховував.

Проводжав він Торгоя і жінку його верст із сім від стійбища. Залишалася пуста юрта, в якій він мав оселитися з сім'єю. В іншій юрті повинен був оселитися його помічник. Але помічника ще не підібрали. Поки що він був сам. На прощання Торгой знову нагадав:

— Буланого поки що не чіпай. І нікому не довіряй. Навесні сам об'їжджай його. Та, гляди, обережно. Як піде під сідлом, дуже не жени. Засмикаеш, зіб'ється з іноході — зіпсуєш коня. Та, гляди, щоб у перші дні не облився згарячу. Вода на ноги впаде, мокреці підуть. А коли виїздиш — покажеш, якщо не помру...

І поїхав Торгой зі своєю старою, залишивши йому табун, юрту, гори, ведучи із собою верблюда, нав'юченого пожитками.

Коли б знав Гульсари, скільки розмов точилося навколо нього, і скільки ще буде, і до чого це все приведе!..

Він, як і раніше, вільно ходив у табуні. Навкруги було все те ж саме, ті ж самі гори, ті самі трави й річки. Тільки замість старого почав ганяти їх інший хазяїн — у сірій шинелі і в солдатській ушанці. Голос нового хазяїна був трохи хрипливатий, але гучний і владний. Табун до нього скоро звик. Нехай собі гасає довкола, коли йому це подобається.

А потім пішов сніг. Він випадав часто і довго лежав. Коні розгрібали сніг копитами, щоб добратися до трави. Хазяїн почорнів з лиця, і руки його задубіли від вітрів. Тепер він ходив у валянках, кутався у великий кожух. Гульсари обріс довгою шерстю, і все-таки йому було холодно, особливо ночами. У морозні ночі табун збивався в затишку щільно докупи і стояв так, припорошений інсєм, до сходу сонця. Хазяїн тут же тупцювався на коні, бив рукавицями, розтирав обличчя. Часом зникав і знову з'являвся. Краще було, коли він не відлучався. Крикне він або крякне від морозу — табун закине голови, нашорошить вуха, але зараз же, впевнившись, що хазяїн поруч, задрімає під шурхіт і посвист нічного вітру. З тієї зими Гульсари запам'ятав Танабаїв голос на все життя.

Знявся якось уночі буран у горах. Сипав колючий сніг. Він набивався в гриву, обтяжував хвіст, заліплював очі. Неспокійно було в табуні. Коні тулилися одне до одного, тремтіли. Старі кобили тривожно хропли, заганняючи лошат у середину табуна. Вони відтіснили Гульсари на самий край, і він ніяк не міг пробитися в гурт. Почав брикатися, розштовхувати інших, опинився зовсім збоку, і тут йому здорово перепало від косячного жеребця. Той давно вже кружляв навколо, зорював сніг міцними ногами, збивав табун докупи. Іноді він кидався кудись убік, погрозово пригнувши голову і прищуливши вуха, пропадав у темряві,

чулося тільки його хропіння, і знову прибігав до коней, злий і грізний. Помітивши, що Гульсари відійшов і був осторонь від усіх, жеребець налетів на нього грудьми і, розвернувшись, страшенно вдарив його задніми копитами в бік. Це було так боляче, що Гульсари мало не задихнувся. В середині в нього щось ухнуло, він вискнув від удару і ледве встояв на ногах. Більше він не поривався сваволити. Смирно стояв, прибившись скраю до табуна, з ниючим болем у боці і образою на лютого жеребця. Коні попритихали, і ось Гульсари почув невиразне тягуче завивання. Ніколи раніше вовче виття не торкалося його слуху, і він відчув, як усе в ньому на мить завмерло і похололо. Табун здригнувся, напружився прислухаючись. Усе стихло. Але тиша ця була моторошна. Сніг усе сипав, з шурхотом налипаючи на підняту голову Гульсари. Де хазяїн? Він так потрібен був у цю хвилину, хоч би голос його почути, вдихнути димний запах його кожуха. А його нема. Гульсари покосився очима в бік від себе і заціпенів од жаху. Там немовби майнула якась тінь, розпластуючись у темряві на снігу. Гульсари різко відсахнувся, і табун одразу ж шарахнувся, зірвався з місця. З диким виском та іржанням несамовиті коні понеслися лавиною в чорну пільму. І не було вже такої сили, яка могла б їх зупинити. Коні шодуху летіли вперед, підштовхуючи одне одного, як камені гірського обвалу, що зірвалися з кручі. Нічого не розуміючи, Гульсари мчав у стрімкій шаленій скачці. І раптом пролунав постріл, потім прогримів другий. Коні почули на бігу нестямний крик хазяїна. Крик пролунав десь збоку і, не стихаючи, пішов їм наперейми і потім опинився попереду. Вони наздоганяли тепер цей незмовкаючий голос, він вів їх за собою. Хазяїн був з ними. Він скакав попереду, ризикуючи щохвилини зірватися у провалля або в ущелину. Він кричав уже впівсили, потім став хрипіти, але весь час подавав голос: «Кайт, кайт, кайта-а-айт!» І вони бігли слідом, рятуючись від жаху, що переслідував їх.

Під ранок Танабай пригнав табун на старе місце, і тільки тут коні зупинилися. Пара густим туманом здіймалася над табуном, коні важко водили боками і все ще тремтіли від пережитого переляку. Гарячими губами хапали вони сніг. Танабай теж їв сніг. Сидів навпочіпки і пригорщами запихав у рот білі холодні грудочки. Потім надовго ніби застиг, уткнувшись обличчям в долоні. А сніг усе сипав зверху. Він одразу танув на гарячих кінських спинах і стікав донизу мутними жовтими краплинами...

Зійшли глибокі сніги, відкрилась, зазеленіла земля, і Гульсари швидко набрав тіла. Табун злиняв, залиснівся новою шерстю. Зимі і голоднечі наче зовсім і не було, Коні не пам'ятали про

це, пам'ятала про це людина. Пам'ятав Танабай холод, пам'ятав вовчі ночі, пам'ятав, як замерзав у сідлі, як кусав губи, щоб не заплакати, відігриваючи біля багаття заляккі руки й ноги, пам'ятав весняну ожеледь, що свинцевою коростою сковувала землю, пам'ятав, як гинули тоді слабкі в табуні, як, спустившись з гір, він, не піднімаючи очей, підписував у колгоспній конторі акти про падіж коней і як, скипівши раптом, кричав і стукав кулаком по столу голови:

— Ти на мене не дивися так! Я тобі не фашист! Де сараї для табунів, де корм, де овес, де сіль? На самому вітрі тримаємось! Хіба ж так маємо ми господарювати? Поглянь, в якому дранті ми ходимо! Подивись на наші юрти, подивись, як я живу! Хліба досита не їмо. На фронті та й то в сто разів краще було. А ти ще дивився на мене, немовби я сам передувив тих коней!

Пам'ятав страшне мовчання голови, його посіріле обличчя. Пам'ятав, як йому соромно стало за свої слова і як він почав вибачатися.

— Ну, ти, ти пробач мені, я погарячився,— запинаючись, видавив він із себе.

— Це ти повинен пробачити мені,— сказав йому Чоро.

І ще більше стало йому соромно, коли голова, викликавши комірницю, розпорядився:

— Видай йому п'ять кілограмів борошна.

— А як же ясла?

— Які ясла? Завжди ти все плутаєш! Видай! — різко наказав Чоро.

Танабай хотів був відмовитися навідріз, скоро, мовляв, молоко піде, кумис буде, але, глянувши на голову і розгадавши його гіркий обман, примусив себе промовчати. Потім він щоразу обпікався локшиною з цього борошна. Кидав ложку:

— Ти що, ошпарити мене збираєшся?

— А ти остуди, не маленький,— спокійно відповідала дружина.

Пам'ятав він, усе пам'ятав...

Але був уже травень. Іржали жеребці, зчепившись у сутичці сам на сам, відбиваючи молодих лошиць із чужих косяків. Одчайдушно гасали табунники, розганяючи забяк, лаялися між собою, іноді теж зіплювалися, замахувалися канчуками. Гульсари діла не було до всього цього. Сонце світило впереміжку з дощами, трава лізла з-під копит. Луги стояли зелені-зелені, а над ними сяяли білі-білі сніги на вершинах хребтів. Прекрасну пору молодості починав тієї весни буланій іноходець. З кошлатого куцого півторалітка він перетворювався в стрункого, міцного жеребчика. Він витягся, корпус його, втративши м'які лінії,

набував уже вигляду трикутника — широкі груди і вузький зад, Голова його теж набирала форми голови справжнього інохідця — суха, горбоноса, з широко розставленими очима і підібраними пружними губами. Та йому й до цього не було ніякого діла. Поки що одна лише пристрасть володіла ним, завдаючи хазяїнові чимало клопоту, — пристрасть до бігу. Ведучи за собою своїх однолітків, він гасав серед них жовтою кометою. На гори і вниз по схилах, вздовж кам'янистого берега, по крутих стежках, по урочищах і по лошовинах ганяла його без перепочинку якась невичерпна сила. І навіть глибокої ночі, коли він засинав під зорями, снилося йому, як бігла під ним земля, як вітер посвистував у гриві й вухах, як лопотіли і немовби дзвеніли копита.

До хазяїна він ставився так само, як і до всього іншого, що прямо його не торкалося. Не те щоб любив його, але й не почував жодної неприязні, тому що той нічим не обмежував його життя. Хіба що ото лаявся, доганяючи їх, коли вони занадто далеко відбігали. Іноді хазяїну вдавалося разів зо два стьобнути буланого по крупові укруком¹. Гульсари здригався при цьому всім тілом, проте не так від удару, як від несподіванки, і ще більше надавав ходу. І чим сильніше він біг, повертаючись до табуна, тим більше подобався своєму хазяїнові, що скакав слідом з укруком наперевіс. Іноходець чув позад себе схвальні вигуки, чув, як той починав співати в сідлі, і в такі хвилини він любив хазяїна, любив бігти під пісню. Потім він добре взнав ці пісні — різні були серед них, веселі і сумні, довгі й короткі, із словами або без слів. Любив він ще, коли хазяїн годував табун сіллю. У довгі дощані корита на кілочках хазяїн розкидав грудки лизунця. Навалювались усім табуном, ото вже була насолода. Якраз на солі він і спіймався.

Якось забаранив хазяїн у порожнє відро, почав скликати коней: «По, по, по!» Коні збіглися. Гульсари лизав сіль, стоячи серед інших, і нітрохи не стривожився, коли хазяїн разом з напарником почали обходити табун з укруками в руках. Це його не торкалося. Укруком ловили верхових коней, дійних кобилиць та інших, але тільки не його. Він був вільний. І раптом волосяна петля ковзнула по його голові і повисла на шиї. Гульсари не розумів, у чім річ, петля поки що не лякала його, і він продовжував лизати сіль. Інші коні рвуться, на диби стають, коли на них накидають укрук, а Гульсари не ворухнувся. Та й ось йому захотілося побігти до річки напиться. Зашморг на шиї стягнувся і зупинив його. Такого ще ніколи не бувало. Гульсари подався назад, захропів, вирячуючи очі, потім звився на диби.

¹ У к р у к — довга палиця з петлею на кінці для ловлі коней.

Коні навколо вмить кинулися врозсип, і він опинився сам на сам з людьми, які тримали його на волосяному аркані. Хазяїн стояв попереду, за ним — другий табунник, і тут-таки топталися хлопчакі табунників. Ці хлопчакі з'явилися тут недавно і вже добряче надокучили йому своїми безконечними скачками навколо табуна.

Інохідця охопив жах. Він рвонувся на диби ще раз, потім ще і ще, сонце замигтіло в очах, розсипаючись гарячими колами, гори, земля, люди падали, перекидаючись навзпак, очі застелила на мить чорна страшна пустота, яку він молотив передніми ногами.

Але скільки він не бився, петля зашморгувалася дедалі тугіше, і, задихаючись, іноходець метнувся не в бік від людей, а до них. Люди шарахнули, петля на мить ослабла, і він з розгону поволік їх по землі. Жінки закричали, погнали хлопчаків до юрт. Однак табунники встигли схопитися на ноги, і петля знову зашморгнулася на шії Гульсари. На цей раз так туго, що дихати вже не можна було. І він зупинився, знемагаючи від запаморочення і задухи.

Перепускаючи руками аркан, хазяїн почав наближатися збоку. Гульсари бачив його одним оком. Хазяїн підходив до нього в подертому одязі, з саднами на обличчі. Але очі хазяїна дивилися не злобно. Він важко дихав і, прицокуючи розбитими губами, неголосно, майже пошепки, примовляв:

— Тек, тек, Гульсари, не бійся, стій, стій!

За ним, не послаблюючи аркана, обережно наближався його помічник. Хазяїн нарешті дотягся рукою до інохідця, погладив його по голові і коротко, не обертаючись, кинув помічників:

— Вуздечку.

Той сунув вуздечку.

— Стій, Гульсари, стій, розумнику,— примовляв хазяїн. Прикривши очі інохідця долонею, він накинув йому на голову вуздечку.

Тепер треба було загнудати його і осідлати. Коли вуздечка була накинута йому на голову, Гульсари захропів, спробував рвонутися геть. Але хазяїн встиг ухопити його за верхню губу.

— Накрутку! — гукнув він помічникові, і той підбіг, швидко наклав на губу ремінну накрутку і почав накручувати її на губі палицею, мов коловоротом.

Іноходець присів від болю на задні ноги і більше вже не опирався. Холодні залізнi вудила заgrimотіли на зубах і вп'ялися в кутики рота. На спину йому щось накидали, підтягували, ривками стискали йому ремнями груди, так що він хитався з одного боку в другий. Та це вже не мало ніякого значення. Був

тільки всепоглинаючий, неймовірний біль у губі. Очі лізли на лоб. Не можна було ні ворухнутися, ні дихнути, і він навіть не помітив, коли і як сів на нього хазяїн, опам'ятався він лише після того, як зняли з губи накрутку.

Хвилину-дві він стояв, нічого не розуміючи, весь стягнутий і обважнілий, потім покосився оком, оглядаючись через плече, і враз побачив на спині в себе людину. З переляку він кинувся геть, але вудила роздирали рот, а ноги людини міцно вп'ялися йому в боки. Іноходець звівся на диби, заіржав обурено і люто, заметався, брикаючи задом, і, весь напружившись, щоб скинути з себе все, що давило його, рвонувся вбік, але аркан, кінець якого тримав під стременом хтось інший, на другому верховому коні, не пустив його. І тоді він побіг по колу, побіг, сподіваючись, що коло розімкнеться і він помчить звідси світ за очі. Проте коло не розмикалося, і він усе біг та біг по колу. Саме цього і треба було людям, Хазяїн нахльостував його канчуком і підганяв підборами чобіт, Двічі інохідцеві все-таки вдалося скинути його з себе. Але той вставав і знову сідав у сідло.

Так тривало довго, дуже довго. Крутилася голова, крутилася земля навкруг, крутилися юрти, крутилися коні, що розбрелися ген лугом, крутилися гори, крутилися хмари в небі, Потім він втомився і пішов ступою. Дуже хотілося пити.

Але пити йому не давали. Увечері, не розсіdlючи, трохи лише послабивши попруги, його поставили біля конов'язі на вистойку. Поводи вуздечки були міцно намотані на луку сідла, так що голову доводилося тримати прямо й рівно і лягти на землю в такому положенні він не міг. Стремена були підняті наверх і теж надіті на луку сідла. Так він стояв цілу ніч. Стояв смирно, спантеличений усім тим неймовірним, що йому довелося пережити. Вудила в роті усе ще заважали, найменший їхній рух завдавав пекучого болю, присмак заліза був неприємний, Набряклі кутики рота були понаскикувані вудилами. Пекли під боком натерті ремнями місця. І під пітником ломило натовчену спину. Страшенно хотілося пити. Він чув шум річки, і від цього ще більше мучила спрага. Там, за річкою, як завжди, паслися табуни. Долина тупіт копит, іржання коней і голоси нічних табунків. Люди біля юрт сиділи при багаттях, відпочивали, Хлопчаки дражили собак, гавкали по-собачому. А він стояв, і нікому не було діла до нього.

Потім зійшов місяць. Гори тихо впливали з мороку і тихо загойдалися, освітлені жовтим сяйвом. Зорі розгорялись яскравіше, все нижче спускаючись до землі. Він смирно стояв прикутий до одного місця, а його хтось шукав. Він чув іржання маленької гнідої лошиці, тієї самої, разом з якою виріс і завжди був

нерозлучний. У неї біла зірка на лобі. Вона любила бігати з ним. За нею вже почали ганятися жеребці, але вона не давалась, тікала разом з ним подалі від них. Вона була ще недолітком, а він теж не дійшов ще того віку, щоб робити те, що намагалися зробити з нею інші жеребці.

Ось вона заіржала десь зовсім поблизу. Так, це була вона, він точно впізнав її голос. Він хотів відповісти їй, але боявся розкрити зранений, опухлий рот. Було страшенно боляче. Нарешті вона знайшла його. Підбігла легкою ходою, поблискуючи при місяці білою зірочкою на лобі. Хвіст і ноги її були мокрі. Вона перейшла через річку і принесла з собою холодний запах води. Ткнулася головою, почала обнюхувати, торкаючись до нього пружними теплими губами. Ніжно форкала, кликала його з собою. А він не міг зрушити з місця. Потім вона поклала голову йому на шию і почала почухувати зубами в гриві. Він теж мав би покласти голову їй на шию і почухати їй холку. Але він не міг відповісти на її ласку. Він не міг навіть ворухнутися. Він хотів пити. Якби вона могла напоїти його! Коли вона побігла, він дивився їй услід, поки тінь її не розтанула у темних сутінках за річкою. Прийшла і пішла. Сльози потекли в нього з очей. Сльози стікали по морді великими горошинами і нечутно падали біля ніг. Іноходець плавав уперше в житті.

Рано-вранці прийшов хазяїн. Він глянув на весняні гори, що розкинулися навкруги, потягся і, всміхаючись, застогнав від лоти в кістках.

— Ой Гульсари, ну ж і потягав ти мене вчора. Що? Змерз? Глянь, як підвело тебе. Гарний.

Він поплескав інохідця по шиї і почав говорити йому щось добре, насмішкувате. Звідкіля було Гульсари знати, що саме говорила людина? А Танабай казав:

— Ну, ти не ображайся, друже. Не вік же тобі ходити без діла. Звикнеш, все піде на лад. А що намучився, так без цього не можна. Життя, брат, така штука, підкує на всі чотири ноги. Зате потім не кланятимешся кожному зустрічному каменю на дорозі. Зголоднів, га? Пити хочеш? Знаю...

Він повів інохідця до річки. Розгнуздав його, обережно виймаючи вудила з пораненого рота. Гульсари з тремтінням припав до води, в очах заломило від холоду. Ой, яка ж смачна була вода і який вдячний він був за це людині!

Ось так. Невдовзі він так звик до сідла, що майже не відчував ніякої незручності від нього. Легко і радісно йому стало носити на собі вершника. Той завжди притримував його, а він рвався вперед, чітко карбуючи по дорогах дрібний перестук іноході, Він

навчився ходити під сідлом так стрімко й рівно, що люди дивувалися:

— Постав на нього відро з водою — і не схлюпнеться!

А колишній табунник, старенький Торгой, сказав Танабаєві:

— Спасибі, добре виїздив. Тепер побачиш, як підніметься зірка твого інохідця!

3

Колеса старого воза повільно скрипіли по пустинній дорозі. Час від часу скрипіння обривалося. Іноходець зупинявся, знесилений. І тоді серед мертвої тиші, що наставала, він чув, як лунко віддавалися у вухах удари серця: тум-туп, тум-туп, тум-туп...

Старий Танабай чкав, поки віддихається кінь, потім знову брав його за вуздечку:

— Ходімо, Гульсари, ходімо, дивись, вечоріє вже.

Так вони пленталися години з півтори, поки іноходець не зупинився зовсім: далі він уже не міг тягти воза. Танабай знову заметушився, забігав навколо коня:

— Чого ж ти, Гульсари, га? Дивись, скоро ніч уже!

Та кінь не розумів його. Він стояв в упряжі, мотаючи головою; вага якої була вже йому не під силу, і хитаючись на ногах то в один, то в другий бік. А у вухах і далі віддавався стук серця: тум-туп, тум-туп, тум-туп.

— Ну, ти прости мене,— промовив Танабай.— Мені ж треба було одразу здогадатися. Та нехай пропаде пропадом і цей віз, і ця збруя, аби тільки довести тебе додому.

Він скинув на землю кожуха і почав квапливо випрягати коня. Вивів його з голобель, стяг хомута через голову і кинув усю збрую на віз.

— От і все,— сказав він і, одягнувши кожуха, подивився на випряженого інохідця. Без хомута, без збруї, з непомірно великою головою, кінь стояв зараз серед холодного вечірнього степу, як привид.— Боже, на що ти звівся, Гульсари? — прошепотів Танабай.— Якби тебе побачив зараз Торгой, то перевернувся б у могилі...

Він потяг інохідця за повід, і вони знову повільно побрели по дорозі. Старий кінь і старий чоловік. Позаду лишився кинутий віз, а попереду, на заході, лягала на дорогу темно-фіолетова пітьма. Ніч нечутно розтікалася по степу, застилаючи гори, стираючи обрій.

Танабай ішов, згадував усе пов'язане з інохідцем за довгі роки і, гірко усміхаючись, думав про людей. «Такі ми всі. Згадуємо одні про одних під кінець життя, коли хто тяжко захо-

ріє або помре. Отоді раптом стає усім нам ясно, кого втратили, який він був, чим славен, які діла звершив. А що вже казати про безсловесне створіння? Кого тільки не носив на собі Гульсари! Хто тільки не їздив на ньому! А став старий, і всі про нього забули. Іде тепер, ледве волочить ноги. А який же кінь був!..»

І він знову згадував і дивувався з того, як давно не повертався в думках до минулого. Усе, що колись було, ожило в ньому. Виявляється, ніщо не зникає безслідно. Раніше він просто мало думав про минуле або, вірніше кажучи, не дозволяв собі думати, а тепер, після розмови з сином та невісткою, чвалаючи нічною дорогою із здихаючим інохідцем на повіді, оглянувся з боєм і сумом на прожиті роки, і всі вони виразно постали перед ним.

Так він ішов, заглиблений у свої думки, а іноходець плентався ззаду, все більше й більше відтягуючи повід. Коли рука старого німіла, він перекладав повід на друге плече і знову тяг інохідця за собою. Потім це стало йому важко, і він дав інохідцеві відпочити. І, подумавши, зняв вуздечку з голови коня.

— Іди попереду, іди як можеш, я йтиму позаду, я не покину тебе, — сказав він. — Ну, іди, іди потихеньку.

Тепер іноходець ішов попереду, а Танабай позаду, перекинувши вуздечку через плече. Вуздечку він ніколи не кине. Коли Гульсари зупинявся, Танабай чекав, поки він набереться сили, і вони знову брели дорогою. Старий кінь і старий чоловік.

Танабай сумно посміхнувся, згадавши, як оцією ж дорогою мчав у свій час Гульсари і пилюка стелилася за ним довгим хвостом. Чабани казали, що по цій пилюці вони за багато верст упізнають біг інохідця. Пилюка з-під його копит виляса через степ білим рухомим слідом і в безвітряну погоду нависала над дорогою, як дим реактивного літака. Стояв чабан у такі хвилини, прикривши очі козирком долоні, казав собі: «Це він іде, Гульсари!» — і з заздрістю думав про того щасливця, який, обпалюючи лице гарячим вітром, летів на цьому коні. Велика честь для киргиза, коли під ним біжить такий знаменитий іноходець.

Скількох голів колгоспу пережив Гульсари, усякі бували — розумні й самодури, чесні й нечесні, але всі до одного їздили на інохідцеві з першого і до останнього дня свого головування. «Де вони тепер? Чи згадують коли-небудь про Гульсари, який носив їх з ранку й до вечора?» — думав Танабай.

Вони дісталися нарешті до моста через яр. Тут знову зупинилися.

Іноходець почав підгинати ноги, щоб лягти на землю, але Танабай не міг цього допустити: потім ніякою силою не підведеш.

— Вставай, вставай! — заволав він і вдарив коня вуздечкою по голові, і, досадуючи на себе за те, що вдарив, не переставав

кричати: — Ти що, не розумієш? Здихати надумав? Не дам! Не дозволю! Вставай, вставай, вставай! — Він тяг коня за гріву.

Гульсари насилу випростав ноги, тяжко застогнав. Хоч і темно було, Танабай не посмів глянути коневі у вічі. Він погладив його, помацав, потім припав вухом до його лівого боку. Там, в грудях у коня, захлинаючись, плескалося серце, мов млинове колесо у водоростях. Він стояв так, зігнувшись, біля коня довго, аж поки не занило в попереку. Потім випростався, похитав головою, зітхнув і вирішив, що, мабуть, доведеться рискнути — звернути за мостом з дороги на стежку, що йде вздовж яру. Стежка та вела в гори, і нею можна було швидше дістатися додому. Щоправда, вночі неважко й заблудити, але Танабай надіявся на себе, місця ці здавна знав, тільки б кінь витримав.

Поки старий думав про це, вдалині блиснули фари попутної машини. Вогні раптом випливали з мороку двома яскравими кулями і почали швидко наближатися, промацуючи перед собою дорогу довгими променями, що весь час гоїдалися. Танабай з інохідцем стояли біля моста. Машина нічим не могла їм допомогти, і все-таки Танабай чекав на неї. Чекав просто так, поза-свідомо. «Нарешті хоч одна»,— подумав він, задоволений уже з того, що на дорозі з'явилися люди. Фари грузовика потужним снопом світла різонули йому в очі, і він прикрив їх рукою.

Двоє людей, що сиділи в кабіні машини, здивовано дивилися на старого чоловіка біля моста, на кволу шкапу поруч нього, яка смирно стояла без сідла, без вуздечки, немовби то був не кінь, а собака, що пристав до людини. На якусь мить прямиий потік світла яскраво осяяв старого і коня, і вони раптом перетворилися на білі безплотні контури.

— Дивно, чого він тут серед ночі? — сказав довгов'язий хлопець в ушанці, що сидів поруч із шофером.

— Це він, це його віз там,— пояснив шофер і зупинив машину.— Ти чого, старий? — крикнув він, висунувшись з кабіни.— Це ти кинув воза серед дороги?

— Еге ж, я,— відповів Танабай.

— Отож-то. Бачимо, візок завалюється на дорозі. І ніде нікого. Хотіли збрую підібрати, так теж нікудишня.

Танабай промовчав.

Шофер виліз із машини, пройшов кілька кроків, обдаючи старого горілчанам перегаром, і почав мочитися на дорогу.

— А що ж трапилося? — спитав він, обернувшись.

— Кінь не потяг, занедужав, та й старий уже.

— М-м. Ну і куди ж тепер?

— Додому, В Саригоуську ущелину.

— Тю-у,— присвиснув шофер.— У гори? Не по дорозі. А то лізь у кузов, що ж поробиш, підкину вже до радгоспу, а там поїдеш завтра.

— Спасибі. Я з конем.

— Оця здохлятина? Та кинь ти його до дідька, штовхни он у яр — і кінець, склює вороння. Хочеш, поможемо?

— Ідь собі,— похмуро процідив Танабай.

— Ну як знаєш,— усміхнувся шофер і, зачиняючи дверцята, кинув у кабінку: — З глузду з'їхав старий!

Машина рушила, забравши з собою каламутний потік світла. Міст важко заскрипів над яром, освітленим темно-червоним світлом стоп-сигналів.

— Навіщо смієшся над людиною, а коли б тобі так прийшлося? — сказав за мостом хлопець в ушанці.

— Дурниці...— Шофер, позіхаючи, крутнув баранку.— Мені приходилось усяко. Я діло сказав. Подумаєш, шкапа якась. Пережитки минулого. Тепер, брат, техніка всьому голова. Скрізь техніка. І на війні. А таким старим і коням кінець прийшов.

— Звір ти! — сказав хлопець.

— Плював я на все,— відповів той.

Коли машина поїхала, коли ніч знову зімкнулася навколо і коли очі знову звикли до темряви, Танабай погнав інохідця:

— Ну, рушаймо, чу, чу! Іди ж!

За мостом він звернув коня з великої дороги на стежину. Тепер вони повільно просувалися по стежці над яром, що була ледь примітна у темряві. Місяць ще тільки-но виглядав із-за гір. Зірки чекали його виходу, холодно поблискуючи в холодному небі.

4

У той рік, коли Гульсари був об'їжджений і навчений, табуни пізно знялися з осінніх випасів. Осінь затяглася, і зима видалася м'яка, сніг падав часто, але не залежувався, корму вистачало. А навесні табуни знову спустилися в передгір'я і, як тільки зацвів степ, рушили вниз.

Після війни це був чи не найкращий час у житті Танабая. Сирій кінь старості чекав на нього ще за перевалом, хоча й близьким, і Танабай поки що їздив на молодому буланому інохідцеві. Коли б цей іноходець потрапив до нього на кілька років пізніше, навряд чи він відчував би таке щастя, таке мужнє збудження, яке давала йому їзда на Гульсари. Так, Танабай був не від того, щоб часом і покрасуватися на людях. І як йому було не красуватися, сидячи верхи на прудкому інохідці! Гульсари це

добре знав. Особливо коли Танабай їхав до аїлу через поля, де зустрічалися по дорозі жінки, що йшли юрбою на роботу. Ще далеко від них він випростовувався в сідлі, весь якось напруживувався, і його збудження передавалося коневі. Гульсари підіймав хвоста майже врівень із спиною, грива із свистом розпластувалася на вітрі. Похропуючи, він петляв, легко несучи на собі вершника. Жінки в білих і червоних хустинах розступалися з дороги, потопаячи до колін у зеленій пшениці. Ось вони зупинилися, мов зачаровані, ось разом обернулися, мелькнули обличчя, сяючі очі, посмішки і білі зуби.

— Гей, табуннику! Зупини-ись!

І навздогін линув сміх і останні слова:

— Гляди, попадешся, спіймаємо!

Бувало, що й справді ловили, перегороджували дорогу, тримаючись за руки. Що тут було! Люблять молодіці подуріти. Стягали Танабая з сідла, реготали, верещали, видираючи з рук камчу:

— Признавайся, коли привезеш нам кумису?

— Ми тут, на полі, з ранку до вечора, а ти на інохідцеві катаєшся!

— Хто ж вам не дає? Ідїть табунниками. Тільки накажїть чоловікам, щоб вони підшукували собі інших. Замерзнете в горах, мов ті льодяні бурульки.

— А, он як! — І знову починали термосити його.

Та не було такого, щоб Танабай дозволив кому-небудь сісти на інохідця. Навіть та жінка, при зустрічі з якою у нього одразу мінявся настрій і він пускав інохідця тихою ступою, так жодного разу і не проїхалася на його коні. Може, вона цього й не хотїла.

Того року обрали Танабая до колгоспної ревізійної комісії. Часто найжджав він в аїл і майже кожного разу зустрічався там з цією жінкою. З контори він часто виходив злий. Гульсари відчував це по його очах, по голосу, по руках. Але, зустрічаючись з нею, він завжди добрішав.

— Ну-ну, не поспїшай, куди квапишся! — шепотїв він, заспокоюючи шпаркого інохідця, і, порівнявшись з жінкою, їхав ступою.

Вони про щось неголосно перемовлялися, а то й просто мовчали. Гульсари відчував, як у хазяїна одлягало від серця, як теплішав його голос, як ласкавішими ставали його руки. І тому він любив, коли вони наздоганяли по дорозі цю жінку.

Звідкіля було знати коневі, що в колгоспі жилося скрутно, що на трудодні майже нічого не перепало і що член ревізійної комісії Танабай Бакасов добивався в конторі, — і як же це виходить, і коли ж нарешті почнеться таке життя, щоб і державі було що дати і щоб люди не даром працювали?

Торік був неврожай, корму не вистачало, в цьому році — віддали понад план хліб і худобу за інших, щоб район не осоромився, а що буде далі, на що колгоспники можуть розраховувати — невідомо. Час ішов, про війну вже почали забувати, а жили, як і раніше, тим, що збирали з городів і умудрялися потягти з поля. Грошей у колгоспі теж не було: усе здавали на збиток собі — хліб, молоко, м'ясо. Літом тваринництво розсталось, а зимою йшло прахом, худоба здихала з голоду і холоду. Треба було негайно будувати кошари, корівники, бази для кормів, а будівельних матеріалів не було звідки взяти, і ніхто не обіцяв їх дати. А житла на що перетворилися за війну? Коли вже хто й будувався, то лише ті, що більше по базарах промишляли скотом та картоплею. Такі стали силою, вони й будівельні матеріали знаходили на стороні.

— Ні, не повинно так бути, товариші, щось тут негаразд, якась тут велика заковика в нас є, — казав Танабай. — Не вірю, що так повинно бути. Або ми розучилися працювати, або ви неправильно керуєте нами.

— Що не так? Що неправильно? — Бухгалтер тикав йому папери. — Ось дивись плани... Ось що одержали, ось що здали, ось дебет, ось кредит, ось сальдо. Прибутків нема, самі лише збитки. Чого ти ще хочеш? Розберись спершу. Один ти комуніст, а ми вороги народу, так?

У розмову встрявали інші, починалася суперечка, шум, і Танабай сидів, стиснувши голову руками, і думав у відчаї, що ж це воно таке діється. Він уболівав за колгосп не тільки через те, що працював у ньому, — були ще й інші, особливі причини. Були люди, у яких з Танабаєм давні рахунки. Він знав, що вони тепер нишком підсміюються з нього і, побачивши його, визивно дивляться у вічі: ну як, мовляв, справи? Може, знову розкуркулювати візьмешся? Тільки з нас тепер нічого питати. Де сядеш, там і злізеш. У-ух, чого тільки не прибило тебе на фронті!..

І він їм відповідав поглядом: заждіть, все одно, сволото, буде по-нашому! А люди ж ці не чужі, свої. Зведений брат його Кулубай — старий уже, до війни відсидів у Сибіру сім років. Сини теж вдалися в батька, люто ненавидять Танабая. Та й чого б це їм його любити? Може, й діти їхні ненавидітимуть Танабайов рід. І мають на те підстави. Діло це давнє, а образа у людей живе. Чи треба було так робити з Кулубаєм? Хіба не був він просто справним хазяїном, середняком? Та й родичі ж вони, Нікуди від цього не подінешся. Кулубай від старшої дружини, а він від молодшої, та в киргизів такі брати вважаються єдинокоробними. Отже, і на рідню він посягнув, скільки розмов тоді було. Тепер, звичайно, можна по-різному судити, А тоді? Хіба не

заради колгоспу він пішов на це діло? А чи ж треба було? Раніше не сумнівався, а після війни часом думав інакше. Чи не нажив зайвих ворогів собі і колгоспові?

— Ну чого ти сидиш, Танабаю, очуняйся,— повертали його до розмови. І знову все те ж саме: треба за зиму вивезти весь гній на поля, збирати по дворах. Коліс немає, значить, треба купити карагачевого дерева, заліза на шини, а на які гроші, чи ж дадуть кредит і під що? Банк словам не вірить. Старі арики треба ремонтувати, нові прокопати, робота велика, важка. Зимою народ не йде, земля мерзла, не вдовбаеш. А навесні не можна встигнути — посівна, окіт, прополювання, а там косовиця... А що ж робити з вівчарством? Де приміщення для розплоду? І на молочній фермі теж не краще. Покрівля прогнила, кормів не вистачає, доярки не хочуть працювати. Товчуться з ранку до ночі, а що одержують? А скільки ще було всяких інших турбот і нестатків? Страшно ставало часом.

І все-таки набиралися духу, знову обговорювали ці питання на партзборах, на правлінні колгоспу. Головою був Чоро. Згодом тільки оцінив його Танабай. Критикувати, виявляється, було легше. Танабай відповідав за табун коней, а Чоро за всіх і за все в колгоспі. Справді, міцний чоловік був Чоро. Коли, здавалося, все розвалюється, коли стукали на нього по столу в районі і хапали за груди в колгоспі, не занепав Чоро духом. Танабай на його місці або збожеволів би, або наклав би на себе руки. А Чоро все-таки втримав господарство, стояв до останнього, поки зовсім не здало серце, і потім ще попрацював років зо два парторгом. Умів Чоро переконувати, говорити з людьми. Отак і виходило, що, послухавши його, Танабай знову вірив, що все налагодиться, що буде кінець кінцем так, як мріяли про це з самого початку. Один лише раз похитнулася його віра в Чоро, та й то він сам більше був винен...

Іноходець не знав, що коїлося в душі Танабая, коли він виходив з контори із злим поглядом і зсунутими бровами, коли він жорстко сідав у сідло і різко смикав поводи. Але він відчував, що хазяїну дуже погано. І хоч Танабай ніколи його не бив, іноходець у такі хвилини боявся хазяїна. А, побачивши на дорозі ту жінку, кінь уже знав, що хазяїнові тепер легше, що він подобрішає, притримає його і про щось неголосно розмовлятиме з нею, а її руки перебиратимуть його, Гульсари, гриву, гладитимуть шию. Ні в кого з людей не було таких лагідних рук. Це були незвичайні руки, пружні і чуйні, як губи тієї маленької гнідої лошиці із зіркою на лобі. І ні в кого на світі не було таких очей, як у цієї жінки. Танабай розмовляв з нею, нахилившись із сідла, а вона то всміхалась, то хмурилася, хитала голо-

вою, не згоджуючись із чимось, і очі її переливалися світлом і тінню, як камінці на дні бистрого струмка в місячну ніч. І, вже йдучи від них, вона оглядалася і знов хитала головою.

Після цього Танабай їхав замислений. Він попускав поводи, і іноходець ішов так, як йому хотілося. Вільно, дорожнім тротом. Хазяїна мовби й не було в сідлі. Мовби і він, і кінь були кожен сам по собі. І пісня з'являлася сама по собі. Неголосно, без ясних слів, під розміреним тупіт інохідця наспівував Танабай про страждання давно померлих людей. А кінь вибирав знайому стежку і ніс його в степ за річку, до табунів...

Гульсари любив, коли в хазяїна був такий настрій, любив він по-своєму і цю жінку. Він знав її постать, ходу, навіть уловлював своїм тонким нюхом якийсь чудний, дивовижний запах незнайомої трави, що йшов від неї. То були гвоздики. Вона носила намисто з гвоздик.

— Ти дивись, як він любить тебе, Бюбюжан,— казав їй Танабай.— Ану, поглядь, поглядь іще. Ач як вуха розвісив. Прямо телятко. А у табунах зараз життя нема від нього. Дай тільки волю. Гризеться з жеребцями, як собака. От і тримаю його під сідлом, боюсь, щоб, бува, не покалічили. Зелений ще.

— Він то любить,— думаючи про щось своє, відповідала вона.

— Хочеш сказати, що інші не люблять.

— Я не про те. Ми своє відлюбили. Шкода мені тебе.

— Це ж чому?

— Не такий ти чоловік, тяжко потім тобі буде.

— А тобі?

— Що мені? Я вдова, солдатка. А ти...

— А я член ревізійної комісії. От зустрів тебе і з'ясовую деякі факти,— намагався жартувати Танабай.

— Щось ти частенько почав з'ясовувати факти. Гляди.

— Ну, а я при чому? Я іду, і ти ідеш.

— Я іду своїм шляхом. Нам не по дорозі. Ну, прощай. Ніколи мені.

— Слухай-но, Бюбюжан!

— Ну що? Не треба, Танабаю. Навіщо? Ти ж розумний чоловік. Мені й без тебе тоскно.

— Що ж, я тобі ворог, чи що?

— Ти собі ворог.

— Як це розуміти?

— Як хочеш.

Вона йшла своєю дорогою, а Танабай їхав вулицями села нібито кудись у справах, повертав до млина або до школи і знову, зробивши круг, повертався, щоб подивитись хоча б здала,

як вона вийде з дому свекрухи, де вона залишала дочку на час роботи, і як піде до себе, на околицю, ведучи дівчинку за руку. Усе в ній було безмежно рідне. І те, як вона йшла, стараючись не дивитися в його бік, і її дівчинка, і собака, що бігло поруч з ними.

Нарешті вона, зайшовши у свій двір, зникала з очей, і він їхав далі, уявляючи собі, як вона відімкне двері пустого дому, скине обтріпану ватянку, побіжить у самому платті по воду, розпалить вогонь, уміє і нагодує дівчинку, зустрине корову в череді і вночі лежатиме сама в темному, беззвучному домі й переконуватиме себе і його, що їм не можна любити одне одного, що він сімейний чоловік, що в його віці смішно закохуватися, що на все є своя пора, що дружина його хороша жінка і що вона не заслугоує того, щоб чоловік тужив за іншою.

Від таких думок Танабаєві ставало гірко. «Значить, не судилося»,— думав він і, дивлячись у димчасту далечинь за річкою, наспівував старовинних пісень, забувши про все на світі, про справи, про колгосп, про взуття і одяг для дітей, про друзів і недругів, про зведеного брата Кулубая, з яким вони не розмовляють багато-багато років, про війну, яка нема-нема та й при-сниться, вкидаючи його в холодний піт, забував про все, чим жив. І не помічав, що кінь брів через річку і, вибравшись на другий берег, знову йшов своєю дорогою. І тільки тоді, коли іноходець, почувши близькість табуна, пускався вчвал, він опам'ятовувався.

— Т-р-р, Гульсари, куди тебе так несе?! — спохвачувався Танабай, натягаючи поводи.

5

І все-таки, незважаючи ні на що, прекрасний то був час і для нього, і для інохідця. Слава скакуна — як та слава футболіста. Вчорашній хлопчисько, що ганяв м'яча по задвірках, стає раптом загальним улюбленцем, про нього говорять знавці, ним захоплюються. І що далі, то більше росте його слава, поки він забиває голи. Потім він поступово сходить з поля і зовсім забувається. І перші забувають його ті, хто найбільше захоплювався ним. Такий же шлях слави і скакуна. Він знаменитий, поки перемагає в змаганнях. Єдина різниця, мабуть, лише в тому, що коневі ніхто не заздрить. Коні не вміють заздрити, а люди, слава богу, ще не навчилися заздрити коням. Хоч як сказати — шляхи заздрості незбагненні, відомі випадки, коли, чинячи зло людині, заздрісники забивали цвях у копито коня. Ох, ця чорна заздрість!.. Та бог з нею...

Справдилося віщування старого Торгоя. Тієї весни високо піднялася зірка інохідця. Вже всі знали про нього — і старі, й малі: «Гульсари!», «Танабай іноходець», «Окраса айлу»...

А замурані хлопчак, які ще не вимовляли «р», гасали по курній вулиці, наслідуючи біг інохідця, і навперербій кричали: «Я Гульсали... Ні, я Гульсали. Мамо, скажи, що я Гульсали... Ну, впелед, а-і-і-й, я Гульсали...»

Що таке слава і яку велику силу має вона, пізнав іноходець на першій своїй великій скачці. То було Першого травня.

Після мітингу на великому лузі, біля річки, почалися ігри. Народу зійшлося і з'їхалося звідусіль сила-силенна. Люди поприїжджали з сусіднього радгоспу, з гір і навіть з Казахстану. Казахи виставляли своїх коней.

Казали, що після війни не було ще такого великого свята.

Ще зранку, коли Танабай сідлав, з особливою старанністю перевіряючи попруги і кріплення стремени, іноходець відчув по блиску в його очах і по тремтінню рук наближення чогось незвичайного. Хазяїн дуже хвилювався.

— Ну, гляди ж мені, Гульсари, не підведи,— шепотів він, розчісуючи коневі гриву і чубчик.— Ти не повинен осоромитися, чуеш! Ми не маємо на те права, чуеш!

Чекання чогось незвичайного відчувалося в самому повітрі, розтривоженому голосами та біганиною людей. По сусідніх стійбищах сідлали своїх коней табунники. Хлопчак були вже на конях, вони з криком гасали довкола. Потім табунники з'їхалися і всі разом рушили до річки.

Гульсари був приголомшений, побачивши на лузі таке скописько людей та коней. Гомін линув понад річкою, понад лугом, понад пагорками вздовж заплави. В очах рябіло від яскравих хусток та одягу, від червоних прапорів і білих жіночих тюрбанів. Коні були у найкращій збруї. Дзвеніли стремена, брязкали вудила і срібні підвіски на нагрудниках.

Коні під вершниками, тіснячись у рядах, нетерпляче тупцяли, посмикували поводи і били копитами землю. У крузі гарцювали аксакали, розпорядники ігор.

Гульсари відчував, як у ньому дедалі більше наростає напруження, як увесь він наливається силою. Йому здавалося, що в нього вселився якийсь вогневий дух і, щоб від цього звільнитися, треба швидше вирватись у круг і помчати.

І коли розпорядники дали знак виходити в круг і Танабай попустив поводи, іноходець виніс його на середину, закрутився, не знаючи ще, куди рушити. По рядах прокотився гомін: «Гульсари! Гульсари!..»

Виїхали всі, хто бажав узяти участь у великій байзі. Набралося чоловік із п'ятдесят верхівців,

— Просить у народу благословення! — урочисто проголосив головний розпорядник ігор.

Бритоголові вершники з тугими пов'язками на лобах рушили вздовж рядів, піднявши руки з розкритими долонями, і з кінця в кінець прокотилося одним подихом: «Ооміі!» — і сотні рук піднесли до лобів і сковзнули по обличчях, мов стікаючі потоки води. Після цього вершники рясно поїхали до старту в поле, за дев'ять кілометрів звідси.

Тим часом почалися ігри на кругу — боролися піші й кінні; стягували з сідел, підхоплювали монету на скаку. Усе це був лише вступ, головне почнеться там, куди поскакали вершники.

Гульсари гарячився по дорозі. Він не розумів, чому хазяїн стримує його. Кругом гарцювали і лютилися інші коні. І через те, що їх було багато і всі рвалися вскач, іноходець сердився і тремтів від нетерпіння.

Нарешті всі вишикувалися на старті, голова до голови, стартер проскакав перед фронтом з кінця в кінець, підняв білу хустинку. Всі завмерли, збуджені й насторожені. Рука махнула хусткою. Коні рвонулися, і разом з усіма, підхоплений поривом, рвонувся вперед і Гульсари. Земля загриміла барабаном під лавиною копит, знялася курява. Під гик і крики верхівців коні розпласталися в шаленому чвалі. Один лише Гульсари, що не вмів скакати галопом, біг інохіддю. В цьому була і слабкість його і сила.

Спершу йшли усі купою, але вже через кілька хвилин почали розтягуватися. Гульсари не бачив цього. Він бачив лише, що баскі скакуни обійшли його і були вже попереду на дорозі. У голову летіли з-під копит гарячий щобінь і сухі грудки, а довкола скакали коні, кричали верхівці, свистіли нагаї і клубочилася курява. Курява розросталася хмарою і летіла над землею. Різко пахло потом, кременем і молодим розтоптаним полином.

Так тривало майже до половини шляху. Попереду мчали з недосяжною для інохідця швидкістю з десятків коней. З боків почало стихати, шум задніх відставав, але те, що попереду йшли інші, і те, що поводи так і не давали йому повної волі, розбурювало в ньому шал. В очах темніло від люті й вітру, дорога швидко пливла під ноги, сонце котилося назустріч, падаючи з неба вогняною кулею. Гарячий піт проймав усе тіло, і чим більше іноходець потів, тим легшим ставав він сам для себе.

І от настав момент, коли скакові коні почали втомлюватися і поступово здавати в бігу, а іноходець тільки входив у розпал

своїх сил. «Чу, Гульсари, чу!» — почув він голос хазяїна, і сонце ще швидше покотилося назустріч. І замелькали одне за одним наздогнані й залишені позаду спотворені від люті обличчя вершників, здійняті в повітря канчуки, очирені, хриплячі голови коней. Зникла раптом влада вудил і поводів, не було більше для Гульсари ні сідла, ні вершника — у ньому бушував вогненний дух бігу.

І все-таки попереду йшли бік у бік двоє коней — темно-сірий і рудий. Обидва, не поступаючись один перед одним, мчали навскач, підстьобувані криком і канчуками вершників. Це були сильні скакуни. Гульсари довго наздоганяв їх і на підйомі дороги обійшов-таки нарешті. Він вискочив на горб, немовби на гребінь великої хвилі, і на якусь мить ніби завис у польоті, невагомий. Дух перехопило в грудях, і ще яскравіше плеснуло сонце в вічі, і він стрімко пішов униз по дорозі, але невдовзі почув позаду тупіт копит. Вони підійшли з двох боків майже впритул і вже не відставали ні на крок.

Так мчали вони утрюх, голова до голови, злившись в єдиному русі. Гульсари здавалося, що вони тепер зовсім не біжать, що всі вони просто застигли в якомусь дивному безмовному заціпенінні. Можна було навіть розглядіти вираз очей у сусідів, їхні напружено витягнуті голови, закушені вудила, вуздечки й поводи. Темно-сірий дивився люто і вперто, а рудий хвилювався, погляд його невпевнено ковзав то в один, то в другий бік. Саме він перший почав відставати. Спочатку зник його вивуватий, блукаючий погляд, потім відпливла назад голова з роздутими ніздрями, і більше його не було. А темно-сірий відставав болісно і довго. Він повільно вмирав на скаку, погляд його поступово склянів від безсилої злості. Так і одстав він, не бажаючи визнати поразки.

Коли суперники відстали, начебто легше стало дихати. А попереду вже сріблився вигин річки, зеленів луг і чувся звідти далекий рев людських голосів. Найбільш завзяті вболівальники чекали, виявляється, по дорозі. З улюлюканням і гиканням вони скакали по обидва боки. І тут іноходець відчув раптом, що ослаб. Давалася взнаки віддаль. Що там було позаду, наздоганяли його чи ні, цього Гульсари не знав. Бігти ставало дуже важко, сили покидали його. Але там, попереду, гув і колихався величезний натовп, і вже посунули двома рукавами назустріч кінні й піші, крики ставали усе гучнішими, сильнішими. І він раптом почув: «Гульсари! Гульсари! Гульсари!..» І, вбираючи в себе ті крики, волення та вигуки, наповнюючись ними, як повітрям, іноходець з новою силою рвонувся вперед. Ой люди, люди! Чого тільки вони не можуть!..

При незмовкаючому шумі і вигуках захоплення Гульсари пройшов крізь гомінкий коридор зустрічаючих і, збавляючи біг, описав коло по лузі,

Але то було ще не все. Тепер ні він, ні його хазяїн не належали собі. Коли іноходець трохи віддихався і заспокоївся, народ розступився, утворюючи круг переможця. І знову загукали вигуки: «Гульсари, Гульсари, Гульсари!» А разом з ним гриміло й ім'я його хазяїна: Танабай! Танабай! Танабай!»

І знову люди зробили якесь чудо з інохідцем. Гордовитий і стрімкий, він вийшов на арену з високо піднятою головою, з палаючими очима. П'яніючи від слави, що гриміла в повітрі, Гульсари пішов витанцьовувати, ступати боком, пориваючись до нового бігу. Він знав, що він гарний, дужий і знаменитий.

Танабай об'їжджав народ з розпростертими руками, як переможець, і знову від краю до краю шумів єдиний подих благословення: «Ооміін!» — і знову сотні рук піднімалися до лобів і опускалися долонями по обличчях, мов стікаючі потоки води.

І тут серед безлічі облич іноходець побачив раптом знайому жінку. Він одразу впізнав її, коли вона опустила долоні по обличчю, хоча цього разу вона була не в темній, а в білій хустці. Вона стояла в першому ряду натовпу щаслива і радісна і, не відриваючись, дивилась на них сяючими, мов камінці у бистрому сонячному водопої, очима. Гульсари звично потягся до неї, щоб постояти біля цієї жінки, щоб хазяїн поговорив з нею і щоб вона потермосила гриву, погладила йому шию своїми незвичайними руками, пружними і чуйними, як губи тієї маленької гнідої лошиці із зіркою на лобі. Але Танабай чомусь тягнув поводи в другий бік, а іноходець усе крутився і поривався до неї, не розуміючи хазяїна. Невже хазяїн не бачить, що тут стоїть та жінка, з якою йому, хазяїну, треба несодмінно поговорити?..

І другий день, тобто друге травня, теж був днем Гульсари. Цього разу пополудні розігравали в степовому урочищі козлодрання — своєрідний кінний футбол, в якому за м'яча править козлина туша з відтятою головою. Козел зручний тим, що шерсть на ньому довга, міцна, і його можна підхоплювати з коня за ногу або за шкуру.

Знову сповнився степ стародавніми гуками, знову загриміла барабаном земля. Лавина кінних уболівальників з криком, з галасом металася навколо гравців. І знову героєм дня був Гульсари. Цього разу, вже оточений ореолом слави, він одразу став найсильнішою фігурою у грі. Проте Танабай приборював його до фінішу, до аламан-байги, коли буде дано дозвіл на вільну боротьбу: хто спритний та швидкий, той і забере козла у свій аїл. На аламан-байгу чекали всі, бо це апофеоз змагання, до того ж

будь-який вершник має право взяти в ній участь. Кожному хотілося спробувати щастя.

А травневе сонце тим часом важко осідало на далекій казахській стороні. Воно було як жовток, опукле і густе. На нього можна було дивитись не мружачись.

До самого вечора гасали киргизи і казахи, звисаючи з сідел, підхоплюючи на скаку козлину тушу, вириваючи її один в одного, збиваючись в гомінку купу і знов розсипаючись з криком по полю.

І лише коли побігли степом довгі строкаті тіні, аксакали дозволили нарешті аламан-байгу. Козла кинули в круг. «Аламан!..»

З усіх боків метнулися до нього вершники, з'юрмилися, намагаючись підхопити тушу з землі. Але в тисняві зробити це було не так-то просто. Коні шалено крутилися, кусались, вищиривши зуби. Гульсари знемагав у цьому звалиську, йому б на простір, але Танабаєві усе ніяк не щастило заволодіти козлом. І раптом пролунав пронизливий голос: «Держи-и, казахи взяли!» З кінного коловороту вирвався молодий казах в роздертій гімнастерці на карому озвірілому жеребці. Він метнувся геть, підтягуючи під ногу, під стремено, козлину тушу.

— Держи-и! Це карий! — загукали всі, кидаючись у погоню.— Швидше, Танабаю, тільки ти можеш наздогнати!

З козлиною тушею, що теліпалася під стременом, казах на карому жеребці тікав прямо туди, де заходило ясно-червоне сонце. Здавалося, ще трохи — і він влетить у це полум'яніюче сонце і розтане там червоним димом.

Гульсари не розумів, навіщо Танабай стримує його. Але той знав, що треба дати казахському джигіту відірватися від лавини вершників, що переслідують його, відійти якнайдалі від юрби земляків, які поспішали йому на допомогу. Досить було їм оточити карого рухливим заслоном, і тоді ніякою силою не вирвеш випущену здобич. Тільки в єдиноборстві можна було розраховувати на якийсь успіх.

Виждавши потрібний час, Танабай погнав інохідця щодуху. Гульсари припав до набігаючої на сонце землі, і тупіт та голоси позаду одразу почали відставати, слабшати, а віддаль до карого жеребця почала скорочуватися. Той біг з важким вантажем, і наздогнати його було не так важко. Танабай виводив інохідця по правий бік від карого. Козлина туша висіла, затиснута під ногу вершника, на правому боці коня. Ось уже почали рівнятися, Танабай нахилився з сідла, щоб ухопити козла за ногу і перетягти його до себе. Але казах спритно перекинув здобич з правого боку на лівий. А коні мчали так само, як і раніше,

прямо до сонця. Тепер Танабаєві треба було трохи відстати і знову наздогнати, щоб зайти з лівого боку. Важко було відривати інохідця від карого, та все-таки вдалося проробити і цей маневр. І знову казах в роздертій гімнастерці встиг перекинути козла на другий бік.

— Молодець! — азартно закричав Танабай.

А коні так само мчали прямо до сонця.

Більше не можна було ризикувати. Танабай притиснув інохідця майже впритул до карого жеребця і впав грудьми на луку сусідового сідла. Той намагався відділитися, але Танабай не пускав. Прудкість та гнучкість інохідця дозволяли йому майже лежати на шії карого жеребця. Так він дотягся до козлиної туші і почав тягти її до себе. Йому було зручно діяти з правого боку, до того ж обидві руки його були вільні. Ось йому вже вдалося перетягти козла майже наполовину.

— Тримайсь тепер, брат-казах! — закричав Танабай.

— Брешеш, сусіде, не віддам! — відповів той.

І почалася боротьба на шаленому скаку. Зчепившись, як орли на одній здобичі, вони несамовито горлали, хрипіли і гарчали по-звірячому, страхаючи один одного, руки їхні спліталися, з-під нігтів сочилася кров. А коні, з'єднані єдинокорством вершників, мчали у злобі, кваплячись наздогнати багрове сонце.

Хай будуть благословенні предки, що залишили нам ці чоловічі ігри безстрашних!

Козлина туша була тепер між ними, вони тримали її у висячому положенні між кінями, що летіли вперед. Наближалася розв'язка. Мовчки, зціпивши зуби, напружуючи усі сили, перетягували тушу, кожен намагався затиснути її під ногу, щоб потім відірватися і відійти вбік. Казах був дужий. Руки в нього були великі, жилаві, до того ж він був значно молодший від Танабая. Але досвід — велика сила. Танабай несподівано вивільнив праву ногу із стремена і вперся нею в бік карого жеребця. Підтягуючи козла до себе, він водночас відштовхував ногою суперникового коня, і пальці казахського джигіта повільно розтиснулися.

— Тримайсь! — встиг попередити переможений.

Від різкого поштовху Танабай мало не вилетів із сідла. Але все-таки якось втримався. Радісний крик вирвався з його грудей. І, круто розвертаючи інохідця, він кинувся тікати, затискаючи під стременом здобутий у чесному поєдинку трофей. А назустріч уже летіла орда вершників, які горлали на скаку:

— Гульсари! Гульсари взяв!

Казахи великою групою кинулися навперейми.

— Ойбай, лови, держи Танабая!

Тепер головне було — втекти, щоб не перейняли і щоб свої аїлчани якнайшвидше оточили його заслоном.

Танабай знову круто розвернув інохідця, ухилиючись вбік від перехоплювачів. «Спасибі, Гульсари, спасибі, рідний, розумник!» — у думці дякував він інохідцеві, коли той, уловлюючи кожний найменший рух його тіла, викручувався від погоні, кидаючись то в один, то в другий бік.

Майже припадаючи до землі, іноходець вийшов з важкого віражу і пішов прямо. Тут підскочили аїлчани Танабая, пристроїлися з боків, закрили його з тилу і всі разом, щільною юрбою кинулися навтіки. Проте погоня знов помчала навперейми. Знову довелося розвертатися і знову тікати. Як зграя бистрокрилих птахів, що падають на льоту з крила на крило, гасали широким степом орди вершників. Одні тікали, інші наздоганяли їх. У повітрі клубочилася курява, дзвеніли голоси, хтось падав разом з конем, хтось летів через голову, хтось, накульгуючи, наздоганяв свого скакуна, але всі до одного були у захваті, були охоплені пристрастю змагання. У грі ніхто ні за що не відповідає. У ризику і безстрашності одна мати...

Сонце дивилось уже самим тільки краєчком, смеркало, а аламан-байга все ще котилася у синій прохолоді вечора, стрясаючи землю кінськими копитами. Уже ніхто не кричав, уже ніхто нікого не переслідував, але всі й далі скакали, захоплені пристрастю руху. Лавина, що розтяглася по фронту, перекочувалася темною хвилею з узгір'я на узгір'я, підвладна ритмові й музиці бігу. Чи не тому були зосереджені й мовчазні обличчя вершників, чи не це породило рокітливі звуки казахської домбри і киргизького комуза!..

Уже наближались до річки. Вона тьмяно блиснула попереду за темними заростями. Залишалося ще небагато. За річкою — грі кінець, там аїл. Танабай та вершники, що його оточували, усе ще мчали тісною купою. Гульсари йшов усередині, як головний корабель, під охороною.

Але він уже втомився, дуже втомився, — надто важкий видався день. Іноходець геть вимотався. Двоє джигітів, що скакали поруч, тягли його за вуздечку, не давали власти. Інші прикривали Танабая з тилу і з боків. А він лежав грудьми на козлиній туші, перекинутій перед сідлом. Танабаєва голова моталася, він ледве тримався в сідлі. Якби зараз не було поруч вершників, що супроводжували його, ні він сам, ні його іноходець уже неспроможні були б рухатися. Так, мабуть, тікали не раз із здобиччю, так, певно, рятували і від полону пораненого батира...

Ось і річка, ось луг, широкий гальковий брід. Поки що його видно в темряві.

Вершники з ходу кинулись до води. Закипіла, збурилася річка. Крізь хмари бризок і оглушливе клацання підків джигіти протягли інохідця на той берег. Кінець! Перемога!

Хтось зняв козлину тушу з Танабаєвого сідла і поскакав до аїлу.

Казахи залишилися на тому боці.

— Спасибі вам за гру! — гукнули їм киргизи.

— Бувайте здорові! Зустрінемося тепер восени! — відповіли ті і повернули коней назад.

Було вже зовсім темно. Танабай сидів у гостях, а іноходець разом з іншими кіньми стояв у дворі на припоні. Ніколи так не втомлювався Гульсари, хіба що тільки в той день, коли його об'їжджали. Але тоді він був, як лозинка, не те що тепер. У домі йшла мова про нього.

— Вип'ємо, Танабаю, за Гульсари: якби не він, то не бачили б ми сьогодні перемоги.

— Авжеж, карий жеребець могутній був, як лев. Та й парубок той сильний. Далеко піде він у них.

— Це правда. А в мене й зараз перед очима, як Гульсари ухилиється від переймання, просто стелиться по землі травою. Дух захоплює, коли глянеш.

— Що й казати. За минулих часів батирам би на ньому в набіг ходити. Не кінь, а дулдул!¹

— Танабаю, ти коли збираєшся пустити його до кобил?

— Та він і зараз уже ганяється, але поки що, думаю, рано. А до наступної весни якраз буде впору. З осені відпушу гуляти, щоб тіла набрав...

Захмелілі люди довго ще сиділи, перебираючи подробиці аламан-байги і позитивні якості інохідця, а він стояв на подвір'ї, просихаючи від поту, і гриз вудила. Він мав простояти голодний аж до світанку. Але не голод мучив його. Ломило в плечах, ноги були, як не свої, копита пашіли від жару, а в голові все ще стояв шум аламан-байги. Усе ще вчувалися йому крики і погоня. Час від часу він здригався і, хропучи, нашорошував вуха. Дуже хотілося повалитись по траві, стріпнутися і побродити серед коней на випасі. А хазяїн затримувався.

Проте невдовзі він вийшов, злегка похитуючись у темряві. Від нього відгонило якимсь різким, їдким запахом. З ним таке було рідко. Мише рік — і інохідцеві доведеться мати справу з лю-

¹ Ду л д у л — казковий скакун.

диною, від якої завжди буде отак тхнути. І він зненавидить ту людину і той огидний запах.

Танабай підійшов до інохідця, поплескав його по холці, засунув руку під пітник:

— Охолонув трохи? Стомився? Я теж страшенно втомився. А ти не зиркай косо, ну випив, так на твою ж честь. Свято. Та й то трошки. Я своє знаю, ти це собі затям. І на фронті знав міру. Кинь, Гульсари, не косися. Поїдемо зараз у табун, відпочинемо...

Хазяїн підтягнув попруги, побалакав з іншими людьми, що вийшли з дому, всі сіли на коней і роз'їхалися.

Танабай їхав послулими вулицями аїлу. Тихо було кругом. Вікна темні. Ледь чути тарахкотів трактор на полі. Місяць уже стояв над горами, в садах біліли розквітлі яблуні, десь заливався соловей. Чомусь він був один на весь аїл. Він співав, прислухаючись до себе, змовкав і потім знову починав тьохкати та висвистувати.

Танабай придержав інохідця.

— Краса яка! — сказав він уголос. — А тихо як! Тільки соловей заливається. Ти розумієш, Гульсари, га? Та де тобі. Тобі в табун, а я...

Вони минули кузню, і звідси треба було виїхати крайньою вулицею до річки, а там — у табун. Але хазяїн чомусь потяг у інший бік. Він поїхав середньою вулицею, в кінці її став біля двору, де жила та жінка. Вискочив собачка, який часто бігав з дівчинкою, погавкав і затих, махаючи хвостом. Хазяїн мовчав у сідлі, про щось думав, потім зітхнув і нерішуче торкнув поводи.

Іноходець пішов далі. Танабай звернув униз до річки і, виїхавши на дорогу, пришпорив коня. Гульсари і сам хотів швидше дістатися до стійбища. Пішли лугом. Ось і річка, заклацали підкови по берегу. Вода була холодна, гримуча. І раптом на середині броду, різко натягнувши поводи, хазяїн круто потягнув назад. Гульсари мотнув головою, думаючи, що хазяїн помилився. Не повинні вони були повертатися назад. Скільки можна їздити? Але у відповідь хазяїн стьобнув його камчею по боці. Гульсари не любив, коли його били. Роздратовано гризучи вудила, він знехотя скорився і повернув назад. Знову через луг, знову дорогою, знов до того двору.

Біля дому хазяїн знову засовався у сідлі, засмикав вудила то туди, то сюди, не розбереш, чого він хоче. Зупинилися біля воріт. А втім, самих воріт не було. Від них лишилися тільки похилені стовпи. Знову вибіг собачка, погавкав і замовк, махаючи хвостом. У домі було тихо і темно.

Танабай зліз із сідла, пішов до двору, ведучи за повід інохідця, і, наблизившись до вікна, постукав пальцем у шибку.

— Хто там? — почувся зсередини голос.

— Це я, Бюбюжан, відчини. Чуеш, це я!

У домі блиснув вогник, і вікна тьмяно засвітилися.

— Ти чого? Звідкіля так пізно? — Бюбюжан з'явилася на дверях. Вона була у білому платті з розстебнутим коміром. Темне волосся спадало на плечі. Від неї війнуло теплим запахом тіла і тим дивовижним запахом незнайомої трави.

— Ти пробач, — неголосно промовив Танабай, — з аламану пізно прискакали. Втомивсь. А кінь зовсім зморився. Його на вистойку треба, а в табуни далеченько, сама знаєш.

Бюбюжан мовчала.

Очі в неї спалахнули і погасли, як камінці на дні освітленого місяцем водопою. Іноходець чекав, що вона підійде і погладить його по шиї, але вона не зробила цього.

— Холодно, — пересмикнула Бюбюжан плечима. — Ну, чого стоїш? Заходь, коли так. Ех ти, вигадав, — тихо засміялася вона. — Я й сама змучилась зовсім, поки ти тут тупцювавсь на коні. Як хлопчисько.

— Я зараз. Коня поставлю.

— Став он там, у кутку, біля дувала.

Ніколи так не тремтіли руки в хазяїна. Він поспішав, виймаючи вудила, і довго морочився з попругами. Одну попругу послабив, а другу так і забув.

Він пішов разом з нею, і світло у вікнах невдовзі погасло.

Незвично було інохідцеві стояти на незнайомому подвір'ї.

Місяць світив ясно. Піднімаючи очі над дувалом, Гульсари бачив облиті молочно-блакитним сяйвом нічні гори, що здіймалися у височінь. Чуйно прядучи вухами, він прислухався. Дзюрчала вода в арику. Вдалині усе таракотів на полі той самий трактор, і співав у садах той самий самотній соловей.

З гілок сусідньої яблуні падали білі пелюстки, нечутно осідаючи на голову і гриву коня.

Ніч яснішала. Іноходець стояв і тупцювавсь, перекладаючи вагу тіла з одної ноги на другу, стояв і терпляче чекав на хазяїна. Не знав він, що не раз іще доведеться стояти йому тут, коротаючи ніч до ранку.

Танабай вийшов на світанку, почав гнздати Гульсари теплими руками. Тепер і його руки пахли тим дивовижним запахом незнайомої трави.

Бюбюжан вийшла провестися Танабая. Припала до нього, і він довго цілував її.

— Поколов вусами,— прошепотіла вона.— Поспішай, дивись, як уже видно.— Вона повернулася, щоб піти.

— Бюбю, ходи-но сюди,— покликав її Танабай.— Чуеш, поглядь його, приголуб,— ківнув він на інохідця.— Ти вже не ображай нас!

— Ох, я й забула,— засміялася вона.— Поглянь, та він увесь в яблуневому цвіту.— І, примовляючи ласкаві слова, почала гладити коня своїми чудовими руками, пружними і чуйними, як губи тієї маленької гнідої лошиці з зіркою на лобі.

За річкою хазяїн заспівав. Хороше було йти під його пісню і дуже хотілося швидше дістатися до табунів на випас.

Пощастило Танабаєві у ці травневі ночі. Якраз прийшла його черга пасти вночі. І в інохідця почався якийсь нічний спосіб життя. Удень він пасся, відпочивав, уночі, перегнавши табун у лошовину, хазяїн мчав на ньому знову туди ж, до того двору. На світанку, ще затемна, знову мчали вони, мов ті конокради, непримітними степовими стежками до коней, залишених у лошовині. Тут хазяїн зганяв табун, перелічував коней і нарешті заспокоювався. Сугужно бувало інохідцеві. Хазяїн поспішав у обидва кінці — туди й назад, а бігати ночами по бездоріжжю не так-то легко. Але так хотів хазяїн.

Гульсари хотілося іншого. Якби його воля, він взагалі нікуди б не йшов з табуна. У ньому зрів sameць. Поки що він уживався з косячним жеребцем. Але з кожним днем усе частіше стикалися вони, упадаючи обидва коло однієї якоїсь кобили. Все частіше, вигинаючи шию і піднявши хвіст трубою, красувався він перед табуном. Заливисто іржав, гарячився, покушуючи кобил за стегна. А тим, видно, це подобалося, вони горнулися до нього, викликаючи ревності в косячного жеребця. Інохідцю добре перепадало — жеребець був старий і лютий забіяка. Проте краще було хвилюватися і тікати від косячного, ніж стояти цілу ніч на подвір'ї. Тут він тужив за кобилами. Довго тупцював, бив копитами і тільки потім вгамувався. Хто знає, скільки б тривали ці нічні поїздки, коли б не той випадок...

Тієї ночі іноходець звично стояв на подвір'ї, тужив за табуном, чекаючи хазяїна, і вже почав дрімати. Поводи уздечки були високо підв'язані до бантини під стріхою. Це не давало лягти: щоразу, коли голова його хилилася, вудила врізалися у м'якоть рота. І все-таки хотілося заснути. Важкість якась стояла в повітрі, хмари заволокли небо.

Уже кризь дрімоту, кризь напівсон Гульсари почув раптом, як захитались і зашуміли дерева, немовби хтось налетів зненацька і почав торсати їх та валити. Вітер захльостав по подвір'ю, покотив з брязкотом порожню дійницю, зірвав з мотузки білизну

і поніс її геть. Собачка заскавчав, замстався, не знаючи, куди приткнутися. Іноходець сердито хропнув, завмер, наставляючи вуха. Закинувши голову над дувалом, він пильно дивився в імлу, що підозріливо густіла,— туди, в бік степу, звідки насувалося щось грізне. І в наступну мить ніч затріщала, як повалений ліс, прогуркотів грім, блискавки розітнули хмари. Линув рясний дощ. Іноходець рвонувся з прив'язі, як від удару бича, і відчайдушно заіржав од страху за свій табун. У ньому прокинувся одвічний інстинкт захисту свого роду від небезпеки. Інстинкт кликав його туди, на допомогу. І, знавіснівши, він підняв бунт проти вуздечки, проти вудил, проти волосяного чумбура, проти всього, що так міцно тримало його тут. Він почав кидатися, рити землю копитами і безперестанку іржав, сподіваючись почути у відповідь крики табуна. Але тільки буря свистіла і вила. Ох, якби йому тоді вдалося зірватися з прив'язі!..

Хазяїн вискочив у білій спідній сорочці, за ним — жінка, теж у білому. Вони вмить потемніли під дощем. По їхніх мокрих обличчях і зляканих очах блиснув синій спалах, вихоплюючи з темряви частину дому з дверима, що грюкали од вітру.

— Стій! Стій! — загорлав на коня Танабай, намагаючись відв'язати його. Але той уже не визнавав Танабая. Іноходець кинувся на хазяїна, мов звір, розвалив копитами дувал, і все рвав-ся, і рвав-ся з прив'язі. Танабай підкрався до нього, притискаючись до стіни, кинувся вперед, закриваючи голову руками, і повис на вуздечці.

— Швидше відв'яжуй! — гукнув він жінці.

Вона ледве встигла відв'язати чумбур, як іноходець, здіблюючись, потаскав Танабая по двору.

— Канчука, швидко!

Бюбюжан кинулася за канчуком.

— Стій, стій, уб'ю! — закричав Танабай, люто хльоскаючи коня канчуком по голові. Йому треба було сісти в сідло, йому треба було зараз бути в табуні. Що там? Куди погнав ураган коней?

Але й інохідцеві теж треба було в табун. Негайно, цієї ж хвилини — туди, куди кликала його у грізну годину могутня сила інстинкту. Тому він іржав і здіймався на диби, тому він рвав-ся звідси.

А дощ лив суцільною стіною, гроза бушувала, стрясаючи гуркотом пошарпану спалахами ніч.

— Тримай! — наказав Танабай Бюбюжан і, коли та вхопилася за вуздечку, скочив у сідло. Він ще не встиг сісти, тільки вчепився за гриву коня, а Гульсари вже рвонувся з двору, зваливши і проволікши жінку по калюжі.

Не підкоряючись уже ні вудилам, ні канчукові, ні голосу, Гульсари мчав крізь буряну ніч, крізь колючу зливу, угадуючи шлях самим лише чуттям. Він проніс безвладного тепер хазяїна через розбурхану річку, крізь гуркіт води і грому, крізь зарості кущів, через рови, через луки, він нестримно мчав і мчав уперед. Ніколи до цього,— ні на великих скачках, ні на аламан-байзі,— не біг так Гульсари, як тієї ураганної ночі.

Танабай не пам'ятав, як і куди ніс його осатанілий іноходець. Дощ здавався йому пекучим полум'ям, що било по обличчю і тілу. Одна лише думка колотилася в мозку: «Що з табуном? Де тепер коні? Не дай боже, помчать у пониззя, до залізниці. Аварія! Поможі мені, аллах, поможі! Поможіть, арбаки¹, де ви? Не впади, Гульсари, не впади! Винеси в степ, туди, до табуна!»

А в степу шугали білі блискавиці, осліплюючи ніч білим полум'ям. І знову змикалася темрява, шаленіла гроза, бив по вітру дощ.

То видно, то темно, то видно, то темно...

Іноходець здіймався на диби й іржав, роздираючи пашу. Він кликав, він волав, він шукав, він ждав. «Де ви? Де ви? Озовіться!» У відповідь гуркотіло небо, і — знов у біг, знов у пошуки, знов у бурю...

То видно, то темно, то видно, то темно...

Буря ушухла лише десь перед ранком. Поступово розповзлися хмари, але грім усе ще не стихав на сході — погуркував, бурчав, потягувався. Парувала змучена земля.

Кілька табунників нишпорило по навколишній місцевості, збираючи коней, що відбилися від своїх табунів.

А Танабая шукала дружина. Вірніше, не шукала, а ждала. Ще вночі кинулася вона з сусідами верхи на допомогу чоловікові. Табун знайшли, втримали в яру. А Танабая не було. Думали, заблудив. Але вона знала, що він не заблудив. І коли сусідський хлопчина радісно вигукнув: «Он він, Джайдар-апа, он він їде!» — і поскакав йому назустріч, Джайдар не зрушила з місця. Мовчки дивилася з коня, як повертався блудний чоловік.

Мовчазний і страшний їхав Танабай у мокрій спідній сорочці, без шапки, на інохідці, що аж перепався за ніч. Гульсари накульгував на ліву ногу.

— А ми вас шукаємо! — радісно повідомив, підбігши до нього, хлопчина.— Джайдар-апа непокоїться уже почала...

Ех, хлопчисько, хлопчисько...

— Заблудив,— пробурмотів Танабай.

¹ А р б а к и — духи предків.

Так зустрілися вони з дружиною. Нічого не сказали одне одному. А коли хлопчина поїхав виганяти табун з-під кручі, жінка тихо промовила:

— Що ж ти, не встиг навіть одягтися. Добре, що хоч штани та чоботи при тобі. І не сором? Таж ти вже немолодий. Діти он скоро дорослі, а ти...

Танабай мовчав. Що було йому казати?

Хлопчина тим часом підгнав табун. Усі коні і лошата були цілі.

— Ідьмо додому, Алтике,— покликкала хлопчину Джайдар.— Діла не обберешся сьогодні і у вас, і у нас. Юрти розвернуло вітром. Ідьмо збирати.

А Танабаєві вона сказала тихо:

— Ти тут побудь. Привезу тобі їсти та в що одягтися. Як же людям покажешся на очі?

— Там я буду, внизу,— кивнув Танабай.

Вони поїхали. Танабай погнав табун на випас. Довго гнав. Уже світило сонце, тепло стало. Розпарився степ, ожив. Запахло дощем і молодою травою.

Коні, не поспішаючи, протюпали перепадами, улоговинами, вийшли на узгір'я. І тут немовби інший світ відкрився перед Танабаєм. Далеко-далеко лежав обрій, оповитий білими хмарами. Небо було велике, високе, чисте. І дуже далеко звідси димів у степу поїзд.

Танабай зліз з коня, пішов по траві. Поруч спурхнув жайворончок, піднявся і защебетав. Танабай ішов, похиливши голову, і раптом бухнувся на землю.

Ніколи не бачив Гульсари таким свого хазяїна. Він лежав долілиць, і плечі його здригалися від ридань. Він плакав з сорому і горя, він знав, що втратив щастя, яке випало йому востаннє в житті. А жайворончок усе щебетав...

Через день табун рушили в гори — тепер вони мали повернутися сюди лише наступного року, напровесні. Кочовище йшло вздовж річки, заплавою, повз аїл. Ішли отари овець, стада, табунни. Ішли нав'ючені верблюди і коні, їхали в сідлах жінки й діти. Бігли кудлаті пси. В повітрі стояла різноголосиця: покрики, іржання, мекання...

Танабай гнав свій табун через великий луг, потім по пригорку, де недавно гомонів народ на святі, і все старався не дивитись у бік аїлу. І коли Гульсари раптом потяг туди, до двору на околиці, він дістав за це канчуком. Так і не заїхали вони до жінки з дивовижними руками, пружними і чуйними, як губи тієї маленької гнідої лошиці з зіркою на лобі.

Табун дружно біг,

Хотілося, щоб хазяїн співав, але він не співав. Аїл залишився позаду. Прощай, аїл. Попереду гори. До побачення, степ, до наступної весни. Попереду гори.

6

Наближалася північ. Далі Гульсари вже не міг іти. Сюди, до яру, він с'як-так дошкандибає, зупиняючись десятки разів, але яру він уже не міг подолати. Старий Танабай зрозумів, що більше нічого не має права вимагати від коня. Гульсари стогнав болісно, стогнав, як людина. І коли він почав лягати, Танабай не перешкодив йому.

Лежачи на холодній землі, іноходець не переставав стогнати, мотаючи головою з одного боку в другий. Йому було холодно, він тремтів усім тілом. Танабай скинув з себе кожуха і покрит ним спину коневі.

— Ну що, погано тобі? Зовсім погано? Замерз ти, Гульсари. А ти ж ніколи не мерз.

Танабай щось іще бурмотів, але іноходець уже нічого не чув. Серце у нього билося вже в самій голові, оглушливо, зриваючись і захлинаючись: тум-тап, тум, тум-тап, тум...— немовби табун тікає у паніці від переслідувачів, що наздоганяли його.

Місяць вийшов із-за гір, повис у тумані над світом. Нечутно впала і погасла зірка...

— Ти тут лежеш, я піду кураю наламаю,— сказав старий.

Він довго бродив довкола, збираючи сухостій торішнього бур'яну. Руки поколов колючками, поки набрав оберемок. Пішов ще, спустився в яр, про всяк випадок з ножем у руці, і наткнувся тут на куці тамариску. Зрадів — буде справжнє багаття.

Гульсари завжди боявся вогню, що горить поблизу. Тепер не боявся, його обдавало теплом і димом. Танабай мовчки сидів на мішку, підкидав у вогнище тамариск разом з бур'яном і дивився на вогонь, грюючи руки. Іноді вставав, поправляв на коні накинутий кожух і знову сідав до вогню.

Гульсари одігрівся, не тремтів більше, але в очах стояла жовта каламуть, давило в грудях, дихати не було чим. Полум'я то спало, то здіймалося на вітрі. Старий, що сидів навпроти, давній хазяїн його, то зникав, то з'являвся. І здавалося інохідцеві в маренні, що скачуть вони степом у грозову ніч, ірже він, здіймаючись на диби, шукає табун, а його нема. Загоряються і гаснуть білі спалахи.

То видно, то темно, то видно, то темно..

Відійшла зима, відійшла на деякий час, щоб показати пастухам, що жити на світі не так-то вже й важко. Будуть теплі дні, худоба нагуляє тіло, буде вдосталь молока і м'яса, будуть скачки у свята, будуть будні — окіт, стрижка, виплекування молодняка, кочівля, скотопрогін на м'ясокомбінат, і, крім усього цього, у кожного своє життя — кохання й розлука, народження і смерть, гордість за успіхи дітей і засмучення від невтішних звісток про них з інтернату: вдома, може, краще б учився... Та чи ж мало чого буде, турбот завжди вистачає, і забудуться на якийсь час зимові знегоди. Джути, падежі, ожеледі, діряві юрти і холодні кошари залишаться у зведеннях і звітах до наступного року. А там знову прийде зима — на білій верблудиці домчить, розшукає пастуха, де б він не був, у горах чи в степу, і покаже йому свій норів. Усе згадає він, про що тимчасово забув. І в двадцятому столітті зима поводитьься так само...

Так само було й тоді. Спустилися з гір охлялі стада й табуни і розбрелися по степу. Весна. Пережили зиму.

Тієї весни гуляв Гульсари жеребцем у табуні. Танабай тепер рідко коли сідлав його, жалів, та й не можна було цього робити — підходив злучний сезон.

Добрим жеребцем мав бути Гульсари. Стежив за маленькими лошатами прямо як батько. Тільки-но щось не допильнує матка, він уже тут, не дасть лошаткові впасти куди-небудь або відбитися від косяка. І ще одну хорошу рису мав Гульсари: не любив, щоб даремно тривожили коней, — коли таке бувало, одразу відганяв табун подалі.

Взимку того року в колгоспі сталися зміни. Прислали нового голову. Чоро здав справи і лежав у районній лікарні. Із серцем у нього було зовсім погано. Танабай все збирався поїхати провідати друга, та хіба ж вирवेशя? Пастух, як багатодітна мати, — весь час у турботах, особливо взимку та навесні. Тварина не машина: не вимкнеш рубильника і не підеш. Так і не зміг тоді Танабай поїхати в районну лікарню. Змінника тепер у нього не було. Підмінним табунником вважалася дружина — треба ж було якось заробляти на життя: хоч і мало що був вартий трудодень, а все ж на два трудодні можна було одержати більше, ніж на один.

Але Джайдар — з дитиною на руках. Який з неї змінник? День і ніч самому доводилось управлятися. Поки Танабай збирався, домовляючись із сусідами про підміну, прийшла звістка, що Чоро виписався з лікарні і повернувся до аїлу. І тоді вони з дружиною вирішили, що побувають у нього потім, коли

спустяться з гір. А тільки спустилися в долину, тільки обжилися на новому місці, як сталося те, про що Танабай досі не може згадати спокійно...

Слава інохідця — палиця на два кінці. Чим більше гримить він на всю округу, тим більше ласиться на нього начальство.

Того дня зранку вигнав Танабай коней на випас, а сам вернувся додому поспідати. Сидів з донечкою на колінах, пив чай, перемовляючись із дружиною про різні сімейні справи. Треба було поїхати в інтернат до сина, а заодно й на базар, до станції, купити там дещо з одягу для дітей і дружини.

— То, мабуть, Джайдар, осідлаю я інохідця, — сказав Танабай, сьорбаючи з піали. — А то не встигну обернутися. З'їжджу останній раз і більше його не чіпатиму.

— Дивись, тобі видніше, — погодилася вона.

Знадвору почувся тупіт, хтось їхав до них.

— Глянь-но, — попросив він дружину. — Хто там?

Вона вийшла і, повернувшись, сказала, що це «завферма Ібраїм» і з ним ще хтось із аїльних.

Танабай підвівся знехотя, вийшов із юрти з дочкою на руках. Хоч і недолюбливав він завідуючого конярською фермою Ібраїма, але гостя належить зустріти. А за що він недолюбливав Ібраїма, Танабай і сам не знав. Начебто і ввічливий він, не такий, як інші, а проте було в ньому щось слизькувате. Найголовніше — робити він нічого не робив, так собі: облік, переоблік. Справжньої конярської роботи на фермі зовсім не було, кожен табунник був полишений на самого себе. На партзборах Танабай не раз говорив про це, усі погоджувалися, погоджувався й Ібраїм, дякував за критику, але все лишалося, як і раніше. Добре, що хоч табунники підібралися сумлінні, Чоро їх сам підбирав.

Ібраїм, скочивши з сідла, привітно розвів руки.

— Ассалом алейкум, ба-ай! — Він усіх табунників називав баями.

— Алейкум ассалом! — стримано відповів Танабай, потискуючи руку.

— Як живі-здорові? Як коні, Танаке, як сам? — Ібраїм сипав свої звичні запитання, і його м'ясисті щоки розпливалися у такий же звичний посмішці.

— Усе гаразд.

— Слава богу. За вас я не хвилююся.

— Прощу до юрти.

Джайдар стелила для гостей нову кошму, а на кошму бостек із козячих шкур — спеціальний полог для сидіння на підлозі. І її не обійшов своєю увагою Ібраїм.

— Добридень, Джайдар-байбіче. Як ваше здоров'я? Чи добре доглядаєте свого бая?

— Доброго здоров'я, проходите, сідайте сюди.

Усі посідали.

— Налий нам кумису,— попросив Танабай дружину.

Пили кумис, говорили про те, про се.

— Зараз найпевніша справа — тваринництво. Тут хоч улітку молоко, м'ясо,— розводився Ібраїм,— а на рільництві чи там на інших роботах — зовсім нічого. Так що краще зараз триматися табунів та отар. Чи не так, Джайдар-байбіче?

Джайдар кивнула, а Танабай промовчав. Знав він це й сам і не вперше чув таке від Ібраїма, який не пропускав нагоди натякнути на те, що становищем тваринника треба дорожити. Хотілося Танабаєві сказати, що нічого, мовляв, тут хорошого нема, коли люди триматимуться за теплі місчинки, де молоко та м'ясо. А як же інші? Доки це люди працюватимуть задарма? Хіба так було до війни? Восени по дві, по три брички хліба звозили в кожний дім. А тепер що? Бігають з порожніми мішками, де б чого добути. Самі хліб вирощують і самі без хліба сидять. Куди це годиться? Самими зборами та умовляннями далеко не потягнеш. Чоро тому й підірвав своє серце, що, крім хороших слів, нічого вже не міг дати людям за роботу.

Але все це, що наболіло в нього на душі, марно було говорити Ібраїму. Та й не хотів Танабай затягати розмову. Треба було швидше випровадити їх, осідлати інохідця — їхати в справах, щоб раніше обернутися. Чого їм треба? Але питати було незручно.

— Щось не впізнаю я тебе, брат,— звернувся Танабай до супутника Ібраїма, молодого мовчазного джигіта.— Чи не син ти покійного Абалака?

— Так, Танаке, я його син.

— О, як час біжить. Подивитись приїхав на табун? Цікаво?

— Та ні, ми...

— Він приїхав разом зі мною,— перебив його Ібраїм.— Ми тут у справі, про це потім. Кумис у вас, Джайдар-байбіче, просто чудовий. А запах який міцний. Налийте-но ще чашку.

Знову заговорили про те, про се. Відчував Танабай, що тут щось криється, але ніяк не міг розібрати, що ж привело до нього Ібраїма. Нарешті Ібраїм витяг з кишені якийсь папірець.

— Танаке, ми до вас у такій справі, ось із такою бумагою. Прочитайте.

Читав Танабай мовчки, по складах, читав і не вірив очам. Розмашистими літерами на папері було написано:

«Розпорядження.

Табуннику Бакасову.

Відправити інохідця Гульсари на конюшню для верхової їзди.
Гол. к-пу (підпис нерозбірливий). 5 березня 1950 р.»

Ошелешений таким несподіваним поворотом справи, Танабай мовчки згорнув папірця учетверо, поклав у нагрудну кишеню гімнастерки і довго сидів, не підводячи очей. Під грудьми неприємно холодило. Власне кажучи, несподіваного тут нічого не було. Для того він і вирощував коней, щоб потім передавати їх іншим для роботи, для їзди. Скількох він уже відправив по бригадах за ці роки! Але віддати Гульсари! Це було над його силу. І він почав гарячково міркувати, як йому відстояти інохідця. Треба було все добре обдумати. Треба було взяти себе в руки. Ібраїм уже почав тривожитися.

— Ось у такій невеликій справі і завернули до вас, Танаке, — обережно пояснив він.

— Гаразд, Ібраїме, — спокійно глянув на нього Танабай. — Справа ця нікуди не втече. Вип'ємо ще кумису, побалакаємо.

— Ну, звичайно, ви ж розумний чоловік, Танаке.

«Розумний! Чорта з два піддамся на твої лисячі слова!» — сердито подумав Танабай.

І знов пішла пуста розмова. Поспішати тепер було нікуди.

Так уперше зіткнувся Танабай з новим головою колгоспу. Вірніше, не з ним особисто, а з його нерозбірливим підписом. Його самого він у вічі ще не бачив. У горах зимував, коли той прийшов на зміну Чоро. Казали, що людина він крута, великим начальником десь був. На перших же зборах попередив, що буде суворо карати недбайливих, а за невиконання мінімуму трудовнів пригрозив судом, сказав, що всі біди в колгоспах мали місце тому, що колгоспи були дрібні, тепер їх будуть укрупняти, незабаром становище має виправитися — для того й послали його сюди, і він ставить своїм головним завданням вести господарство за всіма правилами передової агротехніки і зоотехніки. А для цього всі зобов'язані вчитися в агротехнічних і зоотехнічних гуртках.

І справді, навчання налагодили — порозвіщували плакати, лекції почали читати. А якщо чабани засинали на лекціях, то це вже їхня справа...

— Танаке, нам час збиратися, — очікувально подивився на Танабая Ібраїм і почав підтягати зсунуті халяви чобіт, струшувати і причепурювати свій лисячий тебетей¹.

— Ось що, завферма, перекажи голові: Гульсари я не віддам. Він у мене табунний жеребець. Маток криє.

¹ Тебетей — шапка, оздоблена смушком або лисячим хутром,

— Ой-бой, Танаке, та ми вам замість нього п'ять жеребців дамо, жодна матка не залишиться холостою. Хіба ж це проблема? — здивувався Ібраїм. Він був задоволений, усе йшло добре — і раптом... Ех, коли б це був не Танабай, а хтось інший, розмова була б коротка. А Танабай є Танабай, він і брата свого не пожалів, цього не треба забувати. Тут доводиться м'якше стелити.

— Не потрібні мені ваші п'ять жеребців! — Танабай обтер спітніле чоло і, помовчавши, вирішив іти напрямки. — Хіба твоєму голові нема на чому їздити, чи що? Коні на стайні перевелися? Чому саме Гульсари потрібен?

— Ну як же, Танаке? Голова — керівник наш, повага, значить, йому. Адже ж він у район їздить, і до нього люди приїдять. Голова на видноті, при народі, так би мовити...

— Що так би мовити? На іншому коні признавати його ніхто не буде? Чи коли на видноті, то обов'язково на інохідці?

— Обов'язково, не обов'язково. Та воно немовбито так годиться. От ви, Танаке, солдатом були на війні. Хіба ви їздили на легковій, а генерал на грузовику? Ні, звичайно. Генералові — генеральське, а солдатові — солдатське. Резонно?

— Тут справа інша, — невпевнено заперечив Танабай. Чому саме інша, він не став пояснювати, та й не зміг пояснити. І, відчуваючи, що кільце навколо інохідця стискається, сказав сердито: — Не віддам. А як я не до вподоби — забирайте мене з табуна. Піду в кузню. Там ви в мене молота не віднімете.

— Навіщо так, Танаке? Ми вас поважаємо, цінімо. А ви як маленький. Хіба ж вам до лица так? — Ібраїм засовався на місці. Здається, улип. Сам наобіцяв, сам підказав, сам вихопився, а цей упертий тип усе діло зриває.

Ібраїм тяжко зітхнув і звернувся до Джайдар:

— Самі поміркуйте, Джайдар-байбіче, ну що таке один кінь, ну іноходець? У табуні яких тільки коней нема — вибирайте якого завгодно. Людина приїхала, прислали її...

— А ти чого так стараєшся? — спитала Джайдар.

Ібраїм затнувся, розвів руками:

— А як же? Дисципліна. Мені доручили, я людина маленька. Не для себе. Мені хоч на ішаку. Ось спитайте, Абалакового сина послани пригнати інохідця.

Той мовчки кивнув головою.

— Негаразд виходить, — вів далі Ібраїм. — Голову нам прислали, він наш гість, а ми всім аїлом коня путящого не дамо йому. Дізнаються люди, що скажуть? Чи то ж видано таке в киргизів?

— От і добре,— озвався Танабай,— нехай взнає аїл. Я поїду до Чоро. Хай він розсудить.

— Ви думаєте, Чоро скаже не віддавати? З ним погоджено. Підведете тільки його. Наче саботаж. Нового голову не визнаємо, до старого ідемо скаржитися. А Чоро — людина хвора. Нашо псувати його стосунки з головою? Чоро буде парторгом, їм працювати разом. Навіщо заважати...

І тут, коли мова зайшла про Чоро, Танабай замовк. Усі замовкли. Джайдар тяжко зітхнула.

— Віддай,— сказала вона чоловікові,— не затримуй людей.

— Оце розумно, давно б так, спасибі вам, Джайдар-байче.

Недурно Ібраїм розсипав подяки. Не так-то й багато часу пройшло після того, а він із завферми став заступником голови по тваринництву...

Танабай сидів у сідлі, опутивши очі, і, не дивлячись, усе бачив. Бачив, як спіймали Гульсари і як на нього наділи новий недоуздок — свого Танабай нізачо не віддав би. Бачив, як не хотів Гульсари йти з табуна, як рвався він на повіді в Абалакового сина, як лупцював його канчуком Ібраїм, аж відтягував плече, підскакуючи верхи на коні то з одного, то з другого боку. Бачив очі інохідця, збентежений погляд, — він не розумів, куди і навіщо ведуть його незнайомі люди від маток і лошат, від його хазяїна; бачив, як виривалася пара з його роззявленої паші, коли він іржав; бачив його гриву, спину, круп, сліди канчука на спині й боках; бачив усі його статі, навіть невеликий наріст каштана на правій передній нозі вище зап'ястя; бачив його ходу, сліди копит, усе бачив до останньої волосинки його ясно-жовтої булоної шерсті — усе бачив і, прикусивши губу, мовчки страждав. Коли він підвів голову, ті, що забрали Гульсари, вже зникли за горбом. Танабай скрикнув і припустив коня слідом за ними.

— Зупинися, не смій! — Джайдар вибігла з юрти.

І на скаку йому раптом сяйнув страшний здогад — мстить дружина інохідцеві за ті ночі. Він круто розвернув коня, нахльостуючи канчуком, повернув назад. Спинив біля юрти, скочив і, страшний, із перекошеним, побілілим обличчям, підбіг до дружини.

— Ти чого? Ти чого сказала: віддай? — прошепотів він, дивлячись їй у вічі.

— Вгамуйся. Опусті руки,— як завжди, спокійно осадила вона його.— Послухай, що я тобі скажу. Хіба Гульсари твій власний кінь? Особистий? Що ти маєш своє? Усе в нас колгоспне. Цим живемо. Іноходець теж колгоспний. А голова — хазяїн

колгоспу; як скаже, так і буде. А про все те даремно думаєш. Можеш хоч зараз іти. Іди. Вона краща за мене, вродливіша, молодша. Хороша жінка. Я теж могла овдовіти, але ти повернувся. Скільки я тебе чекала! Але не в цьому справа. У тебе троє дітей. Куди їх? Що їм скажеш потім? Що вони скажуть? Що я їм скажу? Вирішуй сам...

Подався Танабай у степ. Пропадав коло табуна до самого вечора, усе ніяк не міг заспокоїтися. Осиротів табун, Осиротіла душа. Забрав іноходець разом з собою і її. Усе забрав, Усе не те. І сонце не те, і небо не те, і сам наче не той.

Повернувся вже затемна. Увійшов до юрти мовчазний, почорнілий. Дівчатка спали вже. Вогонь горів у вогнищі. Дружина злила йому води на руки. Подала вечерю.

— Не хочу,— відмовився Танабай. А потім сказав:— Візьми темір-комуз¹, заграй «Плач верблудиці».

Джайдар узяла темір-комуз, піднесла його до губів, торкнула пальцем тоненьку сталеву струнку, дихнула на неї, потім вдихнула повітря в себе, і полилася старовинна музика кочівників. Пісня про верблудицю, що загубила біле верблюденя. Багато днів біжить вона по пустинному краю. Шукає, кличе своє маля, Журиться, що не водитиме більше його за собою в годину вечірню над круцю, в годину ранкову по рівнинах, не зриватимуть вони разом листя з гілок, не ходитимуть зибучими пісками, не бродитимуть весняними полями, не годуватиме вона його білим молоком. Де ти, темнооке верблюденя? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із переповненого вим'я, струмує по ногах. Де ти? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із переповненого вим'я. Біле молоко...

Добре грала Джайдар на темір-комузі. Колись покохав він її за це, дівчам іще.

Слухав Танабай, похиливши голову, і знову, не дивлячись, усе бачив. Руки її, загрубілі від багаторічної роботи в спеку і холод. Посивіле волосся і зморшки, що з'явилися на шиї, коло рота, коло очей. Проступала за тими зморшками минула юність — смугляве дівча з кісками, що спадали на плечі, і він сам — молодий-молодий тоді, і їхня тодішня близькість. Він знав, що зараз вона його не помічає. Вона була заглиблена в свою музику, в свої думки. І бачив він ще в той час половину бід і страждань своїх у ній. Вона несла їх завжди в собі.

...Біжить верблудиця багато днів, шукає, кличе своє маля. Де ти, темнооке верблюденя? Біжить молоко із вим'я, із переповне-

¹ Темір-комуз — щипковий музичний інструмент, схожий на дриббу.

ного вим'я, струмує по ногах. Де ти? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із переповненого вим'я. Біле молоко...

А дівчатка спали обнявшись. А за юртою стелився степ — величезний і непроглядний у нічній темряві. Тим часом бунтував Гульсари в конюшні, не давав конюхам спати. Уперше він потрапив до конюшні — до тюрми для коней.

8

Дуже зрадив Танабай, коли якийсь уранці побачив він у табуні свого інохідця. Осідланого, із перерваним мотузком від недоудка.

— Гульсари, Гульсари, здрастуй! — підскочив до коня Танабай і побачив його зблизька в чужій вуздечці, під чужим громіздким сідлом з важкими стременами. І що його найбільше обурило — з пишною оксамитовою подушкою на сідлі, немов їздив на ньому не чоловік, а баба товстозада.

— Тьху! — Танабай сплюнув від обурення. Хотів спіймати коня, скинути з нього усю цю недоладну зброю, але Гульсари ухилився. Інохідцеві зараз було не до нього. Він обходив маток. Він так знудьгувався за ними, що не помічав свого колишнього хазяїна.

«Отже втік-таки, перервав повід. Молодець! Ну погуляй, погуляй, гаразд уже, я нікому не скажу», — подумав Танабай і вирішив, що треба дати побігати табуніві. Нехай Гульсари відчуже, що він дома, поки за ним не примчала погоня.

— Кайт-кайт-кайт! — гукнув Танабай, звівся у сідлі і, розмахуючи укруком, погнав табун геть.

Рушили матки, скликаючи лошат, побігли, пустуючи, молоді лошиці. Вітер обвівав їхні гриви. Сміялася під сонцем зеленіюча земля. Гульсари стрепенувся, випростався, пішов гоголем. Вимахнув у голову табуна, відбив нового жеребця, загнав його на зади, а сам, красуючись перед табуном, зафоркав, затанцював і пішов забігати то з одного, то з другого боку. Паморочив йому голову табунний дух — запах кобилячого молока, запах лошат, запах полинового вітру. Не зважав він на те, що лежало на ньому недоладне сідло з недоладною оксамитовою подушкою, що важкі стремена били його по боках. Забув він, як учора стояв у районі біля великої конов'язі, гризучи вудила і шарахаючи від гуркотливих грузовиків. Забув, як стояв потім у калюжі біля смердючої забігальвіки і як новий його хазяїн вийшов разом з усією компанією і від усіх тхнуло смородом. Як ригав і сопів новий, сідаючи на нього. Забув, як по дорозі влаштували вони безглузду скачку по грязюці. Як поніс він нового хазяїна

щодуху і як той трюхав у сідлі, перевалюючись, мов мішок, а потім почав рвати вудила і бити його канчуком по голові.

Усе забув іноходець, усе: паморочив йому голову табунний дух — запах кобилячого молока, запах лошат, запах полинового вітру... Біг іноходець — біг, не підозрюючи, що погоня вже мчить за ним.

Повернув Танабай табун на старе місце, і тут підоспіли з аїлу двоє конюхів. І забрали Гульсари з табуна.

Проте незабаром він з'явився знову. Цього разу без вуздечки і без сідла. Скинув якимось вуздечку з голови і серед ночі втік з конюшні. Танабай спершу посміявся, а потім примовк і, подумавши, накинув укрук на шию інохідцеві. Сам спіймав, сам надів оброть і сам повів його до аїлу, попросивши молодого табунника з сусіднього стійбища підганяти інохідця ззаду. На півдорозі зустріли конюхів, що їхали по втікача-інохідця. Передаючи їм Гульсари, Танабай навіть побурчав на них:

— Ви що там, безрукі, чи що, зібралися, не можете приглянути за конем голови. В'яжіть його міцніше.

А коли Гульсари прибіг утретє, Танабай не на жарт розсердився:

— Ти що, дурню! Чого тебе носить сюди лиха година? Дурень ти, дурень, — лаявся він, ганяючись з укруком за інохідцем. І знову потягнув його назад, і цього разу лаявся з конюхами.

Але Гульсари не збирався розумнішати, прибігав при кожній слушній нагоді. Осточортів конюхам, осточортів Танабаєві.

...Того дня заснув Танабай пізно — пізно повернувся з випасу. Підігнав табун ближче до юрти про всяк випадок і заснув — неспокійно, тяжко. Вимучився за день. Снилось йому дивне щось — чи то він знову на війні, чи то на бойні десь. Кров кругом, руки теж у липкій крові. І сам думає уві сні: не до добра сниться кров. Хочє помити десь руки. А його штовхають; сміються з нього, регочуть, вищать — і незрозуміло хто. «Танабаю, у крові миєш руки, у крові. Тут немає води, Танабаю, тут кругом кров! Ха-ха, хо-хо, хи-хи!..»

— Танабаю, Танабаю! — трясла його за плече дружина. — Прокинься.

— Га, що?

— Чуєш, у табуні щось. Б'ються жеребці. Мабуть, знову Гульсари прибіг.

— А нехай йому грець. Зовсім нема спокою! — Танабай швидко одягнувся, схопив укрука і побіг до улоговини, де було чути якийсь гармидер. Розвиднілось уже.

Прибіг і побачив Гульсари. Але що це? Іноходець скаче здвожений кішеном — залізними путами. Брязкають кайдани на

ногах, крутиться він, на диби стає, стогне, кричить. А цей телепень — косячний жеребець — і хвицає, і гризе його нещадно.

— Ах ти ж катюга! — Танабай налетів, як вихор, потяг телепня так, що переломився укрук. Прогнав. А в самого сльози на очах.— Що з тобою зробили, га? Хто ж це додумався закувати тебе! І чого ти прителіпався сюди, йолопе нещасний?..

То ж треба — у таку далечінь, через річку, через рови і купини, дострибав сюди у кайданах, добрався-таки до табуна. Усю ніч, мабуть, стрибав, усю ніч шов. Сам-один, під брязкіт ланцюгів, як утікач-каторжник.

«От тобі маєш!» — хитав головою Танабай. Почав гладити інохідця, обличчя підставив йому під губи. А той перебирав губами, лоскотав, жмурич очі.

— Що ж нам робити, га? Кинув би ти це, Гульсари. Так воно тобі не минеться. Нерозумний ти, нерозумний. Нічого ти не знаєш...

Оглянув Танабай інохідця. Садна, які дістав під час бійки, загояться. А от ноги понатирив кайданами дуже. Вінця копит кровоточать. Повстяна обшивка кішена виявилася гнилою, міль побила. Коли скакав кінь по воді, обшивка злізла, залізо оголилося. От воно й розранило йому ноги. «Це тільки Ібраїм розкопав десь кішен. Його це діло», — із злістю думав Танабай. А то чие ж іще? Кішен — старовинні ланцюгові пута. У кожного кішена свій замок, без ключа не одімкнеш. Колись надягали кішен на ноги кращим коням, щоб конокради коня не змогли їх вивести з випасу. Звичайні мотуз'яні пута перерізавав ножом — і кінець, а з кішеном коня не вкрадеш. Але то було давно, а тепер кішен уже дивина. Хіба що в старих людей зберігався як пам'ять про минуле. І треба ж ото, напевно, хтось підказав. Закували інохідця, щоб не зміг він далеко піти з аїльного випасу. А він усе-таки пішов...

Знімали кішен з ніг Гульсари всією сім'єю. Джайдар тримала за вуздечку, прикривала інохідцеві очі, доньки гралися поблизу, а Танабай, притягши увесь свій короб з інструментом, обливався потом, намагаючись підібрати відмичку до замка. Стала в пригоді вправність у ковальському ремеслі, довго сопів, морочився, руки збив, але все-таки знайшов спосіб, одімкнув.

Жбурнув кішена подалі, геть з-перед очей. Змастив маззю кровоточини на ногах інохідця, і Джайдар повела його до конов'язі. Старшенька донька взяла на спину меншу, і вони теж попрямували додому.

А Танабай ще сидів, віддихувався — стомивсь. Потім зібрав інструмент, пішов, підняв із землі кішен. Повернути треба, а то ще відповідати доведеться. Розглядаючи поржавілий кішен,

подивувався з роботи майстра. Усе було зроблено чудово, з вигадкою. Робота старих киргизьких ковалів. Зникло тепер це ремесло, забулося назавжди. Не потрібні тепер кішени. А от інші речі зникли — це шкода. Які прикраси, які вироби із срібла, з міді, з дерева, з шкіри вмiли виготовляти! І не дорогі наче, а гарні речі були. Кожна сама по собі, особлива. Тепер таких немає. Тепер з алюмінію ліплять усе підряд: кварта, чашки, ложки, сережки і тази — куди не прийдеш, усе одне й те саме. Нудно навіть. І майстри-сідлярі теж лічені залишилися. А які сідла вмiли робити! Кожне сідло свою історію мало: хто, коли, для кого зробив і яка дяка йому була за ту працю. Скоро, мабуть, на машинах їздитимуть усі, як там, у Європі. Усі на однакових машинах, тільки за номерами й відрізняти. А вміння дідівське забуваємо. Поховали геть-чисто стару ручну майстерність, а в руках же і душа, і очі людини...

Часом на Танабая раптом находило таке. Вдавався в міркування про народне ремесло, обурювався і не знав, кого звинувачувати, що воно зникає. А замолоду сам же був одним з таких могильників старовини. Якось виступив навіть на комсомольських зборах із закликком ліквідувати юрти. Почув звідкілясь, що юрта повинна зникнути, що юрта — дореволюційне житло: «Геть юрту! Годі жити по-старому».

І «розкуркулили» юрту. Почали будувати будинки, а юрти пішли на злом. Кошми різали на всякі потреби, дерево пішло на огорожі, на загопи для худоби і навіть на тріски для розпалювання вогню...

А потім виявилось, що відгінне тваринництво немислиме без юрт. І щоразу тепер Танабай сам дивом дивується, як він міг казати таке, нарікати на юрту, а кращого ж поки що нічого не придумали для кочівлі. Як він міг не бачити в юрті чудового винаходу народу, де кожна найменша деталь була точно вивірена віковим досвідом поколінь?

Тепер він жив у дірявій, прокопченій юрті, що дісталася йому від старого Торгоя. Юрті було багато років, і коли вона ще сяк-так трималася, то лише завдяки довготерпінню Джайдар. Цілими днями лагодила, латала вона юрту, щоб та схожа була на житло, а через тиждень-два знову розповзалася гнила кошма, знову зяяли діри, задував вітер, сипав сніг, протікав дощ. І знову дружина починала все з початку, і кінця цьому не було видно.

— Доки будемо мучитись? — жалілася вона.— Поглянь, це ж не кошма, а прах, сиплеться, як пісок. А кереге-ууки¹ на що

¹ Кереге-уук — розібраний дерев'яний каркас юрти,

схожі! Сором сказати. Ти б хоч добився, щоб дали нам бодай нові кошми. Хазяїн ти дому чи ні! Повинні ж ми нарешті зажити по-людському...

Танабай попервах заспокоював, обіцяв. А коли заїкнувся був у аїлі, що йому треба поставити нову юрту, виявилось, що старі майстри давно повмирали, а молодь і не уявляє собі, як їх треба робити. Кошми для юрт у колгоспі теж не було.

— Добре, дайте вовни, ми самі зваяємо кошми,— попрохав Танабай.

— Яка вовна! — сказали йому.— Ти що, з місяця впав? Уся вовна іде на продаж за планом, у господарстві не можна залишати ні грама...— І запропонували взамін брезентову палатку.

Джайдар навідріз відмовилася:

— Краще вже у дірявій юрті жити, ніж у палатці.

А багато тваринників на той час уже перейшли в палатки. Але що це за житло? Ні стати, ні сісти, ні вогню розпалити. Влітку нестерпна спека, взимку собаки не вдержиш від холоду. Ні тобі речі розставити, ні кухню влаштувати, ні прибрати гарненько. А гості зайдуть — не знаєш, куди їх приткнути.

— Ні-ні! — відмовилася Джайдар.— Як хочеш, а в палатку я жити не піду. Палатка хіба що для безсімейних, та й то тимчасово, а ми з сім'єю, у нас діти. Купати їх треба, виховувати, ні, не піду.

Зустрів якимось Танабай у ті дні Чоро, розповів про все.

— Як же це виходить, голово?

Чоро сумно усміхнувся:

— Пріо це ми з тобою повинні були подумати у свій час. І керівники наші зверху. А зараз що — пишемо листи і не знаємо, що скажуть. Кажуть, вовна — цінна сировина. Дефіцит. Експорт. На внутрігосподарські потреби витратити, кажуть, нібито недоцільно.

Замовк після цього Танабай. Виходить, сам був також винен. І нишком посміювався із своєї глупоти: «Недоцільно! Ха-ха-ха! Недоцільно!»

Довго не виходило в нього з голови це жорстке слово — «недоцільно».

Так вони й жили у старій, латаній та перелатаній юрті, для лагодження якої потрібна була звичайнісінька вовна. А вовну цю, до речі, тоннами стригли з колгоспних отар...

Підійшов Танабай до своєї юрти з кішеном у руках. І такою вбогою видалася вона йому, така злість узяла його на все — і на себе, і на кішен той, яким розкров'янили ноги інохідцю, що зубами заскрипів. А тут ще під гарячу руку підвернулися конюхи, які примчали по Гульсари.

— Забирайте,— крикнув до них Танабай. І губи його застрибали від люті.— А кішена цього передайте голові і скажіть йому: коли ще раз посміє закувати інохідця, я йому цим кішеном голову розвалю. Так і скажіть!..

Даремно він це сказав. Ой даремно! Ніколи йому не миналася так ця горячковість і прямота його..

9

Був ясний, сонячний день. Мружилася на сонці весна, кучерявилася новим листям, парувала на ріллі і лізла травом на стежки, прямо під ноги.

Біля конюшні дівтора грала в цурки. Підкине цурку в повітря отакий собі спритний хлопчина і загорить її з розмаху вздовж дороги. Почне міряти паличкою по землі віддаль — раз, два, три... сім... десять... п'ятнадцять... Причепливі судді йдуть поруч юрбою, стежачи, щоб той не обдурив. Двадцять два.

— Було сімдесят вісім і тепер двадцять два,— рахує хлопчина і раптом кричить, не тямлячи себе з радості: — Сто! Є сто!

— Ура-а, сто! — підхоплюють інші.

Отже, саме добре. Без перебору і недобору. Тепер той, що програв, мусить «дудіти». Переможець іде до кону і звідси знову закидає цурку. Та так, щоб подалі. Всі біжать туди, де вона впала, звідти ще один удар по цурці, і так три рази. Переможений мало не плаче — так далеко доведеться йому дудіти! Але закон гри невблаганний. «Чого стоїш, давай-но дуди!» Дудій набирає повітря в легені і біжить примовляючи:

Акбай, Кокбай,
Телят в поле не ганяй.
А поженеш — не доженеш,
Прочуханка буде, знай — ду-у-у-у-у!..

Голова вже тріщить, а він усе дудить. Але ні, до кону не дотяг. Треба повертатися назад і починати знову. І знову не дотяг. Переможець торжествує. Коли не вистачає духу — вези! Він вилазить дудію на спину, і той везе його, як ішак.

— Ну, вперед, ану швидше! — підганяє ногами верхівець. — Хлопці, дивіться, це мій Гульсари. Дивись, як він іде інохіддю...

А Гульсари стояв за стіною, у конюшні. Нудився. Чогось його й не сідали сьогодні. Не годували й не напували зранку. Забули. Конюшня спустіла, роз'їхалися брички, роз'їхалися вершники, лише він один у стійлі.

Конюхи викидають гній. Дівтора галасує за стіною. У табуни б зараз, у степ! Ввижається йому вільна рівнина, ввижається, як

бродять там на роздоллі табуни. Летять над ними сірі гуси, махають крилами, кличуть за собою...

Шарпнувся Гульсари, спробував одірвати прив'язь. Ні, міцно прив'язали його на двох ланцюгах-розтяжках. Може, почують свої? Рвучко підняв голову до вікна під стріхою Гульсари і, тупцюючи по настилу, лунко і протяжно заіржав: «Де ви-и-и?..»

— Стій, чорт, докричався! — підскачовши, замахнувся на нього лопатою конюх. І, звертаючись до когось за двері, гукнув: — Виводити, чи що?

— Виводь! — відповіли знадвору.

І от двоє конюхів виводять інохідця на подвір'я. Ух, як ясно! А повітря яке! Затремтіли тонкі ніздрі інохідця, торкаючи і вибираючи в себе п'янке весняне повітря. Листям гіркувато пахне, вогкою глиною пахне. Кров грає в тілі. Побігти б зараз. Гульсари злегка підстрибнув.

— Стій! Стій! — осадило його зразу кілька голосів.

Чого це сьогодні так багато людей навколо нього? Із закачаними рукавами, руки здоровенні, волохаті. Один, у сірому халаті, викладає на білу шматину якісь блискучі металеві предмети. Виблискують вони на сонці, аж очам боляче. Інші — з мотузками. О, і новий хазяїн тут! Стоїть поважно, розставивши товсті короткі ноги в широких галіфе. Брови насуплені, як і у всіх. Тільки рукава не закачані. Однією рукою у бока взявся, другою крутить гудзика на кітелі. Учора від нього знову тхнуло тим самим смердючим духом.

— Ну, чого стоїте, починайте! Починати, Джорокуле Алдановичу? — звертається до голови Ібраїм. Той мовчки киває.

— Ну, давайте! — метушиться Ібраїм і квапливо вішає на цвях у воротах конюшні свій лисячий тебетей. Шапка зривається, падає у гній. Ібраїм гидливо струшує її і знову вішає.— Ви б відійшли трохи вбік, Джорокуле Алдановичу,— каже він тим часом,— а то ще, гляди, зачепить копитом. Кінь — тварина нерозумна, так і чекай якоїсь каверзи.

Пересмикнув шкірою Гульсари, відчувши на шиї волосяний аркан. Колючий. Аркан зав'язали рухливою петлею на грудях, перекинули кінець назовні, на бік. Чого їм треба? Навіщось заводять аркан до задньої ноги, на кісточку, навіщось іще обплутують ноги. Гульсари починає нервувати, хропе, косо позирає очима. До чого все це?

— Скоріше! — кваплять Ібраїм і верещить несподівано фальцетом: — Вали!

Дві пари здоровених волохатих рук ривком беруть на себе аркан. Гульсари падає на землю, мов підкошений,— г-ха-а! Сонце перекинулося, здригнулася від удару земля. Що це? Чому він

лежить на боці? Чому дивно витяглися вгору обличчя людей, чому дерева піднялися у височінь? Чому так незручно лежить він на землі? Ні, так не піде.

Гульсари мотнув головою, подався усім тулубом. Аркани врізалися пекучими путами, зводячи йому ноги під живіт. Іноходець рвонувся, напружився, відчайдушно задригав вільною ще задньою ногою. Аркан натягнувся, затріщав.

— Навалюйся, дави, тримай! — заметався Ібраїм.

Усі кинулися на коня, придавили коліньми.

— Голову, голову притискайте до землі! В'яжи! Тягни! Так. Та швидше! Візьми отут ще разок! Тягни, ще раз, ще! Отак. Тепер зачепи тут, в'яжи вузлом! — безперестанку верещав Ібраїм.

І дедалі тугіше обплутували арканом ноги інохідця, аж поки всі чотири були зібрані в один тісний вузол. Застогнав, заквилів Гульсари, усе ще силкуючись звільнитися від цієї мертвої хватки аркана, скидаючи тих, хто насадив на шию і на голову. Але вони знову давили його коліньми. Судорога пробігла по змокрілому тілу інохідця, зааніміли ноги. І він здався.

— Ху, нарешті!

— Ну ж і сила!

— Тепер не ворухнеться, якщо навіть він трактор!

І тут до поваленого інохідця підскочив він сам, новий хазяїн його, присів навпочіпки в головах, обдав учорашнім сивушним духом і почав посміхатися з відвертою ненавистю і торжеством, немовби лежав перед ним не кінь, а людина, ворог його лютий.

До нього підсів, обтираючись хусточкою, розпарений Ібраїм. І, сидючи так поруч, вони закурили, чекаючи того, що мало бути далі.

А за двором хлопчаки грали в цурки:

Акбай, Кокбай,

Телят в поле не ганяй.

А поженеш — не доженеш,

Прочуханка буде, знай — ду-у-у-у!..

Сонце світило так само, як і раніше. І бачив він востаннє великий степ, бачив, як бродять табуни там на роздоллі. Летять над ними сірі гуси, махають крилами, кличуть за собою... А голову обліпили мухи. Не проженеш.

— Почнемо, Джорокуле Алдановичу? — знову спитав Ібраїм. Той мовчки кивнув головою. Ібраїм підвівся.

Усі знову заметушилися, навалились коліньми та грудьми на зв'язаного інохідця. Притиснули ще дужче голову його до землі. Чийсь руки заворушилися в паху.

Хлопчаки повилазили на дувал, мов горобці.

— Дивись, хлопці, що роблять!

— Копита чистять інохідцеві.

— Знаєш ти багато. Копита! Зовсім і не копита.

— Гей! Чого вам тут треба, ану геть звідси! — замахав на них Ібраїм.— Ідіть грайтеся. Без вас обійдеться.

Хлопці скотилися з дувала.

Стало тихо.

Гульсари весь зіщулилися від поштовхів і дотику чогось холодного. А новий хазяїн сидів навпочіпки перед ним, дивився і чогось чекав. І раптом гострий біль — аж засвітилося в очах. Ах! Спалахнуло яскраво-червоне полум'я і зразу стало темно, чорно-чорно...

Коли все було скінчено, Гульсари лежав іще зв'язаний. Треба було, щоб угамувалася кров.

— Ну от, Джорокуле Алдановичу, все гаразд,— потираючи руки, казав Ібраїм.— Тепер він нікуди не бігатиме. Кінець — набігався. А на Танабая не звертайте уваги. Плюньте. Він завжди був такий. Він брата свого не пожалів — розкуркулив, до Сибіру заслав. Кому він, думаєте, добра бажає...

Вдоволений Ібраїм зняв із цвяха лисячий тебетей, струснув його, пригладив і надів на спітнілу голову.

А дівтора грала в цурки...

Акбай, Кокбай,

. ду-у-у!

— Ага, не добіг, підставляй спину. Чу, Гульсари, вперед! Ура-а, це мій Гульсари!

Був ясний, сонячний день.

10

Ніч. Глупа ніч. Старий чоловік і старий кінь. Горить багаття на краю яру. Полум'я то спадає, то зривається на вітрі...

Леденить інохідцеві бік мерзла, жорстка земля. Потилицю зводить чавунним тягарем, голова втомилась мотатися то вгору, то вниз, як тоді, коли він стрибав, здвожений кішеном. І, як тоді, не може Гульсари розбігтися, не може порвати кайдани. Хочеться йому вільно махати ногами, щоб копита горіли від бігу, хочеться летіти над землею, щоб дихати на повні груди, хочеться швидше домчати до випасу, щоб заіржати на все горло, скликаючи табун, щоб бігли кобили і лошата разом з ним по великому долиневому степу, але кайдани не пускають. Сам, під дзенькіт ланцюгів, мов утікач-қаторжник, іде він, стрибає крок за кроком, крок за кроком. Пусто, темно, самотньо. Мелькає

місяць угорі в струменях вітру. Він встає перед очима, коли іноходець, стрибаючи, закидає голову, і падає каменем; коли голова стрімко йде донизу.

То ясно, то темно, то ясно, то темно... Очі втомилися дивитись.

Брязкають ланцюги, розтирають ноги до крові. Стрибок, ще стрибок, іще. Темно, пусто. Як довго йти у кайданах, як важко йти у кайданах.

Горить багаття край яру. Леденить інохідцеві бік мерзла, жорстка земля...

11

Через два тижні треба було вирушити у нову кочівлю, знову в гори. На ціле літо, на цілу осінь і зиму, до наступної весни. З квартири на квартиру, та й то чого варто переїхати! Звідкіля тільки береться мотлох? Чи не тому киргизи здавна кажуть: якщо вважаєш, що ти бідний,— спробуй перекочуй.

Треба було вже готуватися до кочівлі, треба було зробити силу-силенну різних справ, поїхати до млина, на базар, до шевця, в інтернат до сина... А Танабай ходив як у воду опущений. Дивним він здавався дружині у ті дні. Удосвіта поспішає — поговороти не встигнеш, подався до табуна. Повертається перед обідом похмурий, роздратований. І все ніби чогось жде, весь час настожений.

— Що з тобою? — допитувалася Джайдар.

Він відмовчувався, а одного разу сказав:

— Сон я бачив недавно поганий.

— Це ти щоб відчепитися від мене?

— Ні, справді. З голови не виходить.

— Дожилися. А чи ж не ти був заводієм безбожників у аїлі? Чи не тебе проклинали старі баби? Старієш ти, Танабаю, от що, крутишся коло табуна, а що кочівля незабаром — тобі байдуже. Хіба я вправлюся сама з дітьми? Хоч би з'їздив та провідав Чоро. Порядні люди перед кочівлею відвідують хворих.

— Ще маю час,— відмахнувся Танабай,— потім.

— Коли потім? Та ти що, в аїл боїшся їхати? Поїдемо завтра разом. Візьмемо дітей і поїдемо. Мені теж треба побувати там.

Другого дня, домовившись з молодим сусідом, що він наглядатиме за табуном, вони виїхали усією сім'єю верхи кіньми. Джайдар — з малою дівчинкою, Танабай — із старшою. Дітей везли, посадивши перед сідлами.

Іхали вулицями аїлу, здоровкалися із зустрічними і знайомими, а біля кузні Танабай раптом зупинив коня.

— Стривай,— сказав він дружині. Зліз із сідла і пересадив старшу дочку до дружини, на круп коня.

— Ти що? Куди ти?

— Я зараз, Джайдар. Ти їдь. Скажи Чоро, що я зараз буду. У конторі термінові справи, закрийється на обід. І до кузні треба забігти. Підкови, вухналі на кочівлю запасти.

— Та якось незручно порізно.

— Нічого, нічого. Ти їдь. Я зараз.

Ні в контору, ні в кузню Танабай не заглянув. Поїхав він прямо на кінний двір.

Спішившись, нікого не окликаючи, увійшов до конюшні. Поки очі звикали до напівтемряви, в роті пересохло. У конюшні було пусто і тихо, усі коні були в роз'їзді. Огледівшись, Танабай полегшено зітхнув. Вийшов бічними дверима на подвір'я конюшні, щоб зустрітися з ким-небудь із конюхів. І тут побачив те, чого боявся усі ці дні.

— Так і знав, сволота! — тихо сказав він, стискаючи кулаки.

Гульсари стояв під навісом із забинтованим хвостом, підв'язаним мотузком до шиї. Між задніми розкаряченими ногами темніла величезна, завбільшки з глечик, туга запалена пухлина. Кінь стояв нерухомо, понуро опустивши голову в кормушку. Танабай застогнав, кусаючи губи, хотів підійти до інохідця, але не посмів. Йому зробилося моторошно. Моторошно від цієї пустинної конюшні, пустинного подвір'я і самотнього вихолощеного інохідця. Він повернувся і мовчки побрів геть. Зарадити вже нічим не можна було.

Увечері, коли вони повернулися вже до своєї юрти, Танабай сумно сказав дружині:

— Справдився мій сон.

— А що?

— У гостях не хотів про це говорити. Гульсари більше не буде прибігати. Ти знаєш, що вони зробили з ним? Вихолостили, сволоцюги!

— Знаю. Тому і потягла тебе в аїл. Ти боявся дізнатися про це? А чого боятися? Ти ж не маленький! Хіба це перший і останній раз вихолощують коней? Так було споконвіку, і так буде. Це кожен знає.

Нічого не відповів на це Танабай. Тільки сказав:

— Ні, все ж таки здається мені, що наш новий голова — погана людина. Чує серце.

— Ну, ти це кинь, Танабаю,— сказала Джайдар.— Якщо оскопили твого інохідця, то вже й голова поганий. Не треба так. Людина він нова. Господарство велике, трудне. Чоро он каже, що тепер з колгоспами розберуться, допоможуть. Плани якісь

намічають. А ти судиш про все передчасно. Ми ж багато чого тут не знаємо...

Після вечері Танабай поїхав у табун і пробув там до пізньої ночі. Лаяв себе, силував усе забути, але з голови не йшло те, що побачив удень на конюшні. І думав він, об'їжджаючи табун, кружляючи степом: «Може, й справді не можна судити так про людину? Нерозумно, звичайно. Через те, мабуть, що старію, що ганяю цілий рік табун, нічого не бачу і не знаю. Але доки буде так важко жити?.. А послухаєш промови — наче все йде добре. Нехай так — припустимо, я помиляюся. Дай боже, щоб я помилявся. Але ж і інші, мабуть, так думають...»

Кружляв по степу Танабай, думав, не знаходив відповіді на свої сумніви. І пригадувалося йому, як засновували вони колгосп колгосп, як обіцяли народу щасливе життя, які мрії у всіх були. І як боролися за ті мрії. Перевернули все, перекопали старе. Що ж — і зажили спочатку непогано. Ще краще б зажили, якби не ця проклята війна. А тепер? Скільки років уже пройшло після війни, а все латаємо господарство, як стару юрту. В одному місці прикриєш — у другому розлазиться. Чому? Чому колгосп наче не свій, як тоді, а ніби чужий? Тоді що збори ухвалили — закон. Знали, що закон прийняли самі і його треба виконувати. А тепер збори — самі пусті балачки. Нікому немає діла до тебе. Колгоспом наче не самі колгоспники управляють, а хтось збоку. Немовбито збоку видно, що робити, як краще працювати, як вести господарство. Крутять, вертять господарством то так, то сьак, а користі з того ніякої. Зустрітися з людьми — та й то страшно, так і гляди питають: ану ось ти, партійна людина, колгосп засновували — більш за всіх горлав, розтлумач нам, як усе це виходить? Що їм скажеш? Хоч би зібрали та розказали, що до чого. Спитали б, що в кого на душі, які думки, які турботи. Так ні, уповноважені приїздять з району теж якісь не такі, як колись. Раніш уповноважений у народ ішов, для всіх доступний був. А тепер приїде, накричить на голову в конторі, а з сільрадою то й зовсім не розмовляє. На партзборах виступить, то все більше про міжнародне становище, а становище в колгоспі нібито не така вже й важлива справа. Працюйте, давайте план, і все.

Згадав Танабай, як приїздив тут недавно один, усе тлумачив про якесь нове вчення про мову. А спробував Танабай з ним заговорити про колгоспне життя-буття — косо дивиться: думки ваші, кажє, сумнівні. Не схвалив. Як же усе це виходить?

«Ось устане Чоро з ліжка, — вирішив Танабай, — заставлю його душу викласти. І сам викладу. Якщо я плутаю, нехай скажє, а якщо ні?.. Що ж тоді? Ні-ні, так не повинно бути. Звісно; я

плутаю. Хто я? Простий табунник, пастух. А там люди мудрі...»

Повернувся Танабай в юрту і довго не спав. Усе голову ламав: в чому тут заковика? І знову не знаходив відповіді.

А з Чоро так і не вдалося поговорити. Перед кочівлею діла заїли.

І знову рушило кочовище в гори на ціле літо, на цілу осінь і зиму, до наступної весни. Знову вздовж річки, по заплаві пішли стада, табуни, отари. Каравани в'юків. У повітрі зависла різноголосиця, зарябіли хустки і плаття жінок, співали дівчата про розставання.

Гнав Танабай свій табун через великий луг, пагорками мимо аїлу. Як і раніше, стояв на околиці той дім, той двір, куди заїжджав він на своєму інохідцеві. Занило серце. Не було тепер для нього ні тієї жінки, ні інохідця Гульсари. Відійшло усе в минуле, прошуміла та пора, як зграя сірих гусей повесні...

..Біжить верблюдиця багато днів, шукає, кличе своє маля. Де ти, чорнооке верблюденя? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із переповненого вим'я, стікає по ногах. Де ти? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із переповненого вим'я. Біле молоко...

12

Восени того року доля Танабая Бакасова несподівано зробила поворот.

Повернувшись із-за перевалу, він зупинився у передгір'ї, на осінніх випасах, щоб невдовзі піти з табунами на зимівлю у гірські урочища.

І саме у ці дні прибув посильний з колгоспу.

— Чоро прислав мене,— сказав він Танабаєві.— Переказав, щоб ти завтра приїхав до аїлу, а звіттіля поїдете на нараду в район.

Наступного дня Танабай приїхав до колгоспної контори. Чоро був тут, у кімнатці парторга. Виглядав він набагато краще, ніж навесні, але губи були сині і весь якийсь змарнілий — хвороба ще сиділа в ньому. Тримався він бадьоро, дуже зайнятий був, народ обступав його. Танабай порадувався за друга. Ожив, значить, знову взявся до роботи.

Коли вони залишилися удвох, Чоро глянув на Танабая; погладив долонею свої запалі шорсткі щоки, усміхнувся:

— А ти, Танабаю, не старієш, усе такий самий. Скільки ми не бачилися — з самої весни? Кумис та повітря гірське — велике діло... А я от здаю потроху. Час, мабуть, уже... — Помовчавши, Чоро заговорив про справу: — От що, Танабаю. Знаю, скажеш — дай нахабі ложку, то він замість одного разу п'ять разів

сьорбне. Знову по твою душу, Завтра їдемо на нараду тваринників. З тваринництвом дуже погано, особливо з вівчарством і особливо у нашому колгоспі. Просто нікудишні справи. Райком звернувся із закликом: комуністів і комсомольців на відстаючі ділянки, в отари. Виручай! Тоді виручив з табунами, спасибі, і тепер виручай. Берися за отару, переходи у чабани.

— Прудкий ти дуже, Чоро.— Танабай помовчав. «До коней я звик,— думав він.— А з вівцями нуднувато буде! Та й як воно усе це піде?»

— Неволю тебе, Танабаю,— сказав знову Чоро.— А нічого не поробиш — партійне доручення. Не сердься. При нагоді пригадаєш по-дружньому, відповідатиму за все зразу!

— Та вже пригадаю коли-небудь, не радий будеш! — засміявся Танабай, не підозрюючи, що не так далеко той час, коли доведеться йому пригадати Чоро все.— А щодо отари — подумати треба, з дружиною поговорити...

— Ну що ж, подумай. Але до ранку вирішуй, завтра треба доповісти перед нарадою. З Джайдар потім порадишся, поясниш їй усе. Та я й сам при нагоді під'їду, розповім. Вона тямуща — зрозуміє. Коли б її не було при тобі, давно б десь шию собі скрутив,— пожартував Чоро.— Як там вона поживає? Діти як?

І вони розговорилися про сім'ї, про хвороби, про те, про се. Танабаєві усе кортіло завести велику розмову з Чоро, але почали заходити скотарі, викликані з гір, та Чоро й сам заквапився, глянувши на годинника.

— Отже, так. Коня свого здай на конюшню. Вирішили їхати усі разом машиною зранку. Адже ж ми машину одержали. І другу незабаром одержимо. Заживемо! А я їду зараз, наказано на сьому бути в райкомі. Голова вже там. Гадаю, встигну на інохідці до вчора, він не гірш за машину йде.

— Як, хіба ти їздиш на Гульсари? — здивувався Танабай.— Уважив, виходить, голова...

— Як сказати. Уважив не уважив, проте віддав його мені. Розумієш, яка біда,— сміючись, розвів руками Чоро.— Зненавидів чомусь Гульсари голову. Просто збагнути не можна. Стає мов той звір, близько не підпускає до себе. Пробували і так і с'як. Нічого не виходить! Хоч убий. А я їжджу — іде добре, чудово ти його виїздив. Знаєш, схопить буває серце, болить, а сяду на інохідця, піде він, і біль як рукою зняло. Тільки заради цього ладен усе життя працювати парторгом, лікує він мене! — сміявся Чоро.

Танабай не сміявся.

— Адже я теж його не люблю,— промовив він.

— Кого? — спитав Чоро, обтираючи сльози, що виступили в нього з очей від сміху.

— Голову.

Чоро посерйознішав.

— За що ж ти його не любиш?

— Не знаю. Думається мені, пуста він людина, пуста і зла.

— Ну, знаєш, тобі важко догодити. Мені ти дорікав усе життя за м'якотілість, цього теж, виходить, не любиш... Не знаю. Вийшов я на роботу не так давно. Поки що не розібрався.

Вони замовкли. Те, що Танабаєві хотілося розповісти Чоро,— про кішен, в який заковували Гульсари, про те, як оскопили жеребця,— видалося йому тепер недоречним, непереконливим. І, щоб не затягати мовчання, Танабай почав говорити про те, що було для нього приемною новиною:

— Дуже добре, що машину дали. Отже, і в колгоспи тепер підуть машини. Треба, треба. Пора. Пам'ятаєш, перед війною одержали ми першу полуторку. Мітинг цілий зібрався. Як же — своя машина в колгоспі! Ти ще виступав, стоячи в кузові: «Ось, товариші, плоди соціалізму!» А потім і її забрали на фронт...

Справді, був такий час... Незвичайний час, мов сонця схід. Що там машина! Коли повернулися з будівництва Чуйського каналу і привезли з собою перші патефони, як потягнувся тоді аїл до нової пісні! Наприкінці літа то було. Вечорами збиралися всі до тих, у кого патефони, виносили їх на вулицю і все слухали та слухали пластинку про ударницю в червоній косинці. «Гей, дівчино в червоній косинці, скип'ятила б мені ти чайку!..» Це теж були для них плоди соціалізму...

— А ми самі, пам'ятаєш, Чоро, після мітингу понабивалися в полуторку — повно-повнісінько! — згадував, пожвавлюючись, Танабай.— Я стояв біля кабіни з червоним прапором, як на святі. І поїхали ми просто так, без діла, на станцію в Казахстан. Пиво пили в парку. І всю дорогу туди й назад співали пісень. З тих джигітів мало хто залишився — загинули всі на війні. І вночі, слухай-но, не випускав я з рук того червоного прапора. Уночі хто б там його побачив? А я знай тримав, не випускав його з рук... То був мій прапор. І все співав, захрип навіть, пам'ятаю... Чому ми тепер не співаємо, Чоро?

— Старіємо, Танабаю, тепер уже не личить якось...

— Та я не про це — ми своє відспівали. А молодь? От я буваю у сина в інтернаті. Чого він там навчиться? Уже зараз знає, як догоджати начальству. Ти, каже, батьку, частіше привозь кумису директорові школи. А навіщо? Учиться він непогано... А послухав би, як вони співають. Батрачив я в дитинстві у Єфремова в Олександрівці, якось водив він мене до церкви на

великдень. От і наші діти стануть усі на сцені навияжку, обличчя кам'яні і співають, як у російській церкві, і все одне й те ж саме... Не подобається мені це. І взагалі багато чого не збагну я тепер, поговорити нам треба було б... Відстав я від життя, не все розумію.

— Гаразд, Танабаю. Іншим разом побалакаємо, виберемо час.— Чоро почав збирати свої папери, складати їх до польової сумки.— Тільки ти не переживай дуже. Я, наприклад, вірю, твердо вірю: як би важко не було, а все одно піднімемося ми, заживемо ще, як мріяли...— казав він уже на ходу. На порозі обернувся, згадав: — Слухай-но, Танабаю, проїжджав якимось вулицею — зовсім запустів твій дім. Не доглядаєш ти його. Ти все у горах, а дім без господаря. Джайдар під час війни сама, без тебе, та й то краще доглядала. Ти піди подивися. Скажеш, чого там треба буде, навесні допоможемо якимось із ремонтом. Наш Самансур приїздив улітку на канікули і не втерпів. Узяв косу — піду, каже, повикошую бур'яни у дворі Танаке. Штука-турка пообвалювалася, шибки повибивані, каже: горобці шугають по кімнатах, як на току.

— Про дім — це ти правду кажеш. І Самансурові спасибі. Як там він учиться?

— На другому курсі вже. А вчиться, по-моєму, добре. От ти кажеш — молодь, а я по синові своєму суджу — наче непогана теперішня молодь. З розповідей його бачу: тямущі у них хлопці й дівчата в інституті. Ну, та видно буде. Молодь грамотна тепер, подумає за себе...

Чоро пішов на конюшню, а Танабай поїхав подивитися на свій дім. Обійшов у дворі все кругом. Хрумтів під ногами сухий, вкритий пилюкою бур'ян, скошений влітку студентом — сином Чоро. Соромно було, що дім стоїть без хазяйського догляду. У інших тваринників по домівках залишалися родичі або наглядавав хтось. А в нього дві сестри рідні жили в інших аїлах, з братом Кулубаєм він не в ладах, а у Джайдар взагалі немає близьких родичів. От і вийшло, що дім занедбаний. І знову працювати доведеться на відгінному тваринництві, тепер уже чабаном. Танабай ще вагався, але для себе знав, що Чоро однаково умовить його: не зможе він відмовити йому, погодиться, як завжди.

Вранці виїхали машиною з аїлу і помчали до райцентру. Новий тритонний ГАЗ сподобався всім. «Ідемо, мов ті царі!» — жартували тваринники. Радів і Танабай — давно він не їздив машиною, десь аж із самої війни. Довелося тоді поїздити по дорогах Словаччини і Австрії на американських «студебекєрах».

Потужні були грузовики, тривісні. «От коли б нам такі,— думав тоді Танабай.— Особливо для вивезення зерна з передгір'їв. Такі ніде не загрузнуть». І вірив: скінчиться війна — будуть і в нас. Після перемоги все буде!..

У відкритому кузові на вітрі розмова не клеїлася. Якось більше мовчали, поки Танабай не підохотив молодь:

— Заспівуйте-но пісень, хлопці. Чого ж ви дивитесь на нас, старих? Співайте, ми послухаємо.

Молодь заспівала. Спершу в них не виходило, а потім діло пішло. Веселіше стало їхати. «От і добре,— думав Танабай.— Так воно краще. А головне, добре, що збирають нарешті нас. Розкажуть, певне, як і що, як бути з колгоспом. Адже ж начальству видніше, ніж нам. Ми знаємо те, що в себе, не більше. Підкажуть, дивись, і ми в себе по-новому візьмемося до роботи...»

У райцентрі було гомінливо і людно. Машини, вози, сила-силенна верхових коней заповнили всю площу біля клубу. І шашличники, і чайханники були тут як тут. Димили, чадили, скликали приїжджих.

Чоро вже чекав.

— Злазьте швидше, та ходімо. Займайте місця. Скоро почнеться. Танабаю, куди ти?

— Я зараз,— кинув Танабай, пробираючись крізь гурт верхових коней. Він ще з машини помітив свого Гульсари, і тепер ішов до нього. Не бачив з самої весни.

Іноходець стояв під сідлом серед інших коней, вирізняючись своєю ясно-жовтою буланою мастю, широким, міцним крупом і горбоносою сухорлявою головою з темними очима.

— Здрастуй, Гульсари, здрастуй! — зашепотів Танабай, протискуючись до нього.— Ну, як ти тут?

Іноходець скосив яблуко ока, признав старого хазяїна, переступив ногами, зафоркав.

— А ти, Гульсари, виглядаєш нічого собі. Поглянь, роздався в грудях. Бігаєш, виходить, багато. Погано тобі було тоді? Знаю... Ну та твоє щастя, що в добрі руки потрапив. Поводься смирно, все буде гаразд,— казав Танабай, обмацуючи у саквах залишки вівса. Отже, Чоро не морив його тут голодом.— Ну, ти стій, а я піду.

Біля входу до клубу на стіні червоніли полотнища з написами: «Комуністи — вперед!», «Комсомол — авангард радянської молоді!»

Люд ішов густо, розтікаючись у фойе і в залі для глядачів. На дверях Танабая зустріли Чоро і голова колгоспу Алданов.

— Танабаю, давай відійдемо вбік,— заговорив Алданов.— Ми тебе вже відмітили, ось твій блокнот. Ти повинен виступити. Ти партійний, кращий табунник у нас.

— А про що ж мені говорити?

— Скажи, що ти, як комуніст, вирішив іти на відстаючу ділянку. Чабаном маточної отари.

— І все?

— Ну як же все! Скажеш свої зобов'язання. Зобов'язуюся, мовляв, перед партією і народом одержати і зберегти по сто десять ягнят від кожних ста маток і настригти по три кілограми вовни з голови.

— Як же я скажу, коли я й у вічі не бачив отари?

— Ну от іще, подумаєш! Отару матимеш.

Чоро пом'якшив розмову:

— Вибереш собі овець, які сподобаються. Не хвилюйся. Ага, іще скажи, що береш під шефство двох молодих чабанів-комсомольців.

— Кого?

Люди штовхалися. Чоро проглядав списки.

— Болотбекова Ешіма і Зарликова Бектая.

— Та я ж з ними не говорив, як вони подивляться на це?

— Знову ти своє! — обурився голова.— Дивний ти чоловік. Обов'язково тобі говорити з ними? Хіба не однаково? Нікуди вони не подінуться, ми їх намітили до тебе, питання вирішене.

— Ну, якщо вирішене, навіщо зі мною розмову вести? — Танабай пішов.

— Стривай,— затримав його Чоро.— Ти все запам'ятав?

— Запам'ятав, запам'ятав,— роздратовано кинув Танабай на ходу...

13

Нарада закінчилася надвечір. Спустив райцентр, пороз'їжджалися люди хто куди: у гори, до отар і стад, на ферми, в аїли й села.

Іхав Танабай разом з іншими у грузовику через Олександрівський підйом, через степове плато. Темно було вже, вітер проймав. Осінь. Примостився Танабай у кутку кузова, сховався в піднятий комір з думками своїми. От і закінчилася нарада. Сам він пічого путнього не сказав, зате інших послухав. Виходить, багато ще треба праці докласти, щоб пішло усе на лад. Правильно-таки казав отой, в окулярах, секретар обкому: «Ніхто не проклав нам шляхи-дороги, самим їх треба пробивати». Подумати тільки, з самих тридцятих років — то вгору, то вниз, то на

підйом, то на спуск... Не проста, видно, справа колгосп. От і сам він сивий наполовину, всю молодість угатив, чого тільки не побачив, чого не робив, і дурниці поров не раз, і все здавалося — ось воно, ось воно те, а труднощів з колгоспом ніяк не обберешся...

Ну що ж, працювати — значить працювати. Правду сказав секретар: життя, воно ніколи не покотиться само собою, як думалося колись, після війни. Його весь час треба підштовхувати плечем, поки сам живий... Тільки от обертається воно щоразу гострими кутами, усі плечі вже в мозолях. Та що там мозолі — аби душа була задоволена з того, що робиш, що роблять інші, і щоб від праці тієї щастя було... Як-то воно піде у нього тепер з отарою? Що скаже Джайдар? До крамниці навіть не встиг забігти — дівчаткам цукерок хоча б купити. Наобіцяв. Легко сказати, по сто десять ягнят на сотню та по три кілограми вовни з голови. Кожне ягня народитися та прижитися мусить, а супроти нього дощ, вітер, холод. А вовна! Візьми шерстинку, оком не видно, дмухнеш — і немає її. Звідкіля ж кілограми? Ох, золоті то кілограми. А дехто, мабуть, і знати не знає, як усе воно добувається...

Авжеж, збив його Чоро, заплутав... «Виступи,— каже,— та тільки коротко, про свої зобов'язання. Нічого більше не кажи. Не раджу». А Танабай і послухався. Вийшов на трибуну, знігився, та так нічого і не сказав, що на душі накіпіло. Пробубонів зобов'язання і зійшов. Згадати сором. А Чоро задоволений. І чого це він обережний став такий? Від хвороби, чи що, а може, тому, що не головний тепер у колгоспі? Навіщо йому треба було остерігати Танабая? Ні, щось у ньому зрушилося, переінакшилося якийсь. Через те, мабуть, що все життя начальство його ляло. Хитрувати навчився, здається...

«Ну стривай, друже, пригадаю я тобі колись віч-на-віч...» — думав Танабай, закутуючись щільніше в кожух. Холодно було, вітер, додому ще далеко. Що там на нього чекає?..

Чоро поїхав на інохідці. Їхав він сам, не став дожидатися попутників. Додому хотілося швидше, серце трохи боліло. Пустив коня своїм ходом, той настоявся за день і йшов тепер розгонистою твердою інохіддю. Карбував копита по вечірній дорозі, мов заведена машина. З усього колишнього залишилася в нього сама лише пристрасть до бігу. Усе інше давно вже померло в ньому. Вбили все, щоб знав він тільки сідло та дорогу. У бігу Гульсари жив. Біг сумлінно, невтомно, неначе міг наздогнати те, що було забране людьми. Біг і ніколи не наздоганяв.

На вітрі у дорозі Чоро трохи полегшало. Вгамувався біль у серці. Нарадою в цілому він був задоволений, дуже сподобався виступ секретаря обкому, про якого він багато чув, але бачив його вперше. І все ж таки якось неспокоїно було партторгові. Скребло на душі. Адже ж він Танабаєві добра бажав. Адже ж він зуби з'їв на всіх таких нарадах, засіданнях і зборах, знав, що і де треба казати, а що не слід. Навчений був. А Танабай хоча й послухався, але не хотів цього зрозуміти. Після наради не промовив до нього ні слова. Сів у машину, одвернувся. Образився. Ех, Танабай, Танабай! Простак ти, нічогісінько тебе життя не навчило. Нічого ти не знаєш і не помічаєш. Який був змолоду, такий і тепер. Усе б ото тобі рубати з плеча. А часи ж бо вже не ті. Тепер найважливіше, як саме сказати, при кому сказати і щоб слово в душі часу звучало, як у всіх, не відрізняючись, не спотикаючись, гладеньке, мов писане було. Тоді все буде на місці. А пусти тебе, Танабаю, як душі твоєї хочеться, наламав би дров, відповідати ще довелося б. «Як ви виховуєте членів своєї організації? Що за дисципліна така? Що за розпущеність?» Ех, Танабай, Танабай...

14

Усе та ж сама ніч, що захопила їх обох у дорозі. Старий чоловік і старий кінь. Горить багаття край яру. Танабай устає, в котрий раз поправляє кожух, накинутий на конаючого Гульсари. І знову сідає в нього в головах. Перебирає він у думці все своє життя. Роки, роки, роки, як біг інохидця... А що було того року, тієї пізньої осені, тієї ранньої зими, коли він ходив чабаном з отарою?..

15

Увесь жовтень у горах був сухий і золотистий. Днів зо два тільки на початку лили дощі, похолодніло, ліг туман. Але потім за ніч розвіяло, розігнало негоду, і вранці, вийшовши з юрти, Танабай мало не заточився — гори ступнули на нього у свіжому снігу на вершинах. Як їх прикрашав сніг! Вони стояли в піднебесі у бездоганній своїй чистоті, виразні в ясному світлі і в тіні, начебто щойно створені богом. Там, де лежав сніг, починалася синя безконечність. А в її глибині, в її далекій-далекій синяві проступала примарна далечінь всесвіту. Танабай пощулився від напливу світла і свіжості, і тужно стало йому. Знову він згадав про ту, до якої їздив на Гульсари. Якби був іпоходець під ру-

кою, сів би і, вигукуючи від захоплення і радості, з'явився б до неї, як цей білий сніг ранком...

Але він знав, що це тільки мрія... Що ж, половина життя проходить у мріях, тому, може, і солодке воно, таке життя. Може, тому й дороге воно, що не все збувається, про що мрієш. Дивився він на гори, на небо і думав, що навряд чи всі люди можуть бути однаково щасливі. У кожного своя доля. А в ній свої радощі, свої прикrostі, як світло і тінь на одній і тій самій горі в один і той самий час. Тим і повне життя. «А вона, мабуть, і не чекає вже. Хіба ото, може, згадала, побачивши свіжий сніг у горах...»

Старіє людина, а душа не хоче здаватися, нема-нема та й стрепенеться, подасть свій голос.

Танабай осідлав коня, відкрив овечий загін, гукнув у юрту до дружини:

— Джайдар, я вижену овець, повернуся, поки ти впораєшся...

Отара задріботіла квапливо, потекла потоком спин і голів, підіймаючись по схилу. Сусіди чабани теж уже виганяли своїх овець. Всюди по косогорох, по лощовинах, по балках пішли овечі стада збирати одвічну данину землі — траву. Сіро-білими купами бродили вони серед рудого і бурого різнотрав'я осінніх гір.

Поки що все було благополучно. Отара Танабаєві дісталася непогана — матки другого та третього окоту. Півтисячі голів. Півтисячі турбот. А після окоту буде їх у два з лишком рази більше. Та до окоту, до жнив чабанських, було ще далеко.

З вівцями спокійніше, звісно, ніж з табунами, проте не одразу звик до них Танабай. Інша справа — коні! Та втратило, кажуть, конярство своє значення. Машини пішли. Коні, виходить, уже не дають прибутку. Тепер головне — вівчарство, вовна, м'ясо, шкіра. Зачіпала Танабая така тверезість розрахунку, хоча й розумів він, що була в цьому своя правда.

Добрий табун при доброму жеребці можна іноді й залишити на деякий час, на півдня, а то й більше, поїхати у інших справах. А з вівцями — нікуди. Удень невідступно ходи з ними, вночі — гляди. Крім чабана, підпасок повинен бути при отарі, але його не давали. От і виходило — безперервна робота, без зміни, без відпочинку. Джайдар вважалася нічним сторожем, вдень вона тільки інколи могла наглядати з доньками за вівцями, до півночі ходила з рушницею біля загону, а потім доводилося самому стерегти. А Ібраїм, тепер господар усього тваринництва в колгоспі, на все знаходив свої причини.

— Ну де я вам візьму підпаска, Танаке? — казав він журливо. — Ви ж розумна людина. Молодь уся вчиться. А ті, що не вчаться, і чути не хочуть про овець, ідуть у місто, на залізницю

і навіть на рудники кудись. Що робити, ради не дам собі. У вас всього лише одна отара — та й то ви стогнете. А я? У мене все тваринництво на шиї. Під суд я попаду. Даремно я, даремно пішов на це діло. Спробуй-но з такими, як ваш Бектай підшефний. Ти, каже, забезпеч мені радіо, кіно, газети, юрту нову і щоб крамниця приїздила до мене кожного тижня. А не буде — піду звідси світ за очі. Ви б хоч побалакали з ним, Танаке!..

Ібраїм не брехав. Він і сам не рад уже був, що заліз високо. А щодо Бектая — теж правда. Танабай іноді уривав часинку, наїжджав до своїх підшефних комсомольців. Ешім Болотбеков покладливий був хлопець, хоча і не дуже меткий. А Бектай гарний був, ладний, але його чорні розкосі очі так і палали злістю. Танабая він зустрічав похмуро, казав йому:

— Ти, Танаке, не розривайся на шматки. Краще з дітьми своїми побудь. А перевіряльників у мене і без тебе вистачає.

— А що тобі, гірше буде, чи що?

— Гірше не гірше. А таких, як ти, я не люблю. То ж ви аж із шкури вилазили. Усе — ура, ура! А людського життя і самі не бачили, і нам жить не давали.

— Ти, хлопче, не дуже, — ледве стримуючи себе, цідив Танабай. — І пальцем на мене не тикай. Не твоє це діло. Із шкури ми вилазили, а не ти. І не жалкуємо. Для вас вилазили. А коли б не вилазили, подивився б я, як би ти зараз говорив. Не те щоб там кіно чи газети, імені свого не знав би. Одне було б у тебе ім'я з трьох літер — кул, раб!..

Не любив Танабай Бектая, хоча десь у глибині душі і поважав його за прямоту очю. Пропадала в ньому сила характеру. Гірко було Танабаєві, бачив він, що не туди веде хлопця крива... І потім, коли дороги їхні розійшлися і зустрілися вони у місті випадково, нічого не сказав йому, але й слухати його не став.

Тієї ранньої зими...

Швидко примчала вона на лютій білій верблюдиці своїй і заходилася допикати пастухам за їхню забутливість.

Жовтень увесь був сухий і золотистий. А в листопаді враз випала зима.

Пригнав Танабай увечері овець, пустив у загін, все наче було гаразд. А опівночі розбудила його дружина:

— Вставай, Танабай, змерзла я зовсім. Сніг іде.

Руки в неї були холодні, і вся вона пахла мокрим снігом. І рушниця була мокра й холодна.

Надворі стояла біляста ніч. Сніг сипав густо. Вівці лежали в загоні неспокійно, мотали головами з пезвички, струшували з себе сніг, а він усе сипав. «Заждїть-но, ще не те буде з вами, —

загорнувши щільно кожуха, подумав Танабай.— Рано, дуже рано завітала ти, зимо. До чого воно, на добре чи на лихе? Може, потім, під кінець відпустиш, га? Тільки щоб до розплоду забралася собі геть. От і все прохання наше. А поки що роби своє діло. Право маєш і можеш нікого не питати...»

Мовчала новонароджена зима, мовчки, квапливо поралася в п'ятні, щоб уранці всі аж ахнули, заметушилися, забігали.

Гори застигали вночі поки що темними громадами. Зима їм не страшна. То пастухи із стадами своїми нехай побігають. А гори, як стояли, так і стоятимуть.

Почалася та пам'ятна зима, але що вона замишляла, поки що ніхто не знав.

Сніг лежав, через кілька днів його ще підсипало, потім ще і ще, і вижив він чабанів з осінніх стійбищ. Отари почали розбрідатися, ховатися по ущелинах, по затишках, по малосніжних місцях. Пішло в хід одвічне мистецтво пастухів — знаходити отарам корм там, де інший махнув би рукою і сказав, що немає тут нічого, крім снігу. На те вони й були чабанами... Над'їде іноді якесь начальство, подивиться-подивиться, розпитає, наобіцяє купу всячини і — швидше назад з гір. А чабан знову залишається сам, віч-на-віч із зимою.

Усе хотілося Танабаєві якое вирватися до колгоспу, розпитати, як там думають відносно проведення окоту, чи все зроблено, чи все приготовано. Та де там! І дихнути не було коли. Джайдар якое з'їздила до сина в інтернат, але не довго затрималась там: знала, що без неї зовсім важко стало. Танабай пас тоді отару разом з доньками. Маленьку садовив перед собою в сідло, кутав у кожух, тепло й затишно їй, а старша мерзла — сиділа вона позаду, за батьком. І навіть вогонь у вогнищі горів по-іншому, непривітно.

А коли мати другого дня повернулася, що тут було! Діти кинулися їй на шию, відривати довелося силою. Ой, ні — батько, звісно, батько, але без матері і він не те.

Так минав час. Зима видалася примхлива — то притисне, то відпустить, разів зо два бурани були, потім стихало, тануло. Саме це й тривожило Танабая. Добре, як розплід припаде на теплу смугу, а як не припаде, що тоді?

Животи в овець тим часом усе більше важчали. У деяких, у кого великий плід або двійнята, вони вже почали обвисати. Кітні матки ступали важко, обережно, дуже здали на тілі. Хребти випирало. Та й чого там дивуватися — плід ріс у череві, наливався материнськими соками, а тут кожну травинку з-під снігу, вибивай. Чабанові треба було б підгодовувати маток вранці та ввечері, треба було б підвозити корм у гори, але в коморах

колгоспних — усе як виметено. Крім насіння та вівса для робочих коней, нічого й немає.

Кожного ранку, виганяючи отару з загону, Танабай оглядав маток, обмацував животи, вим'я. Прикидав, що коли все обійдеться благополучно, то своє зобов'язання по ягнятах виконає, а от з вовною ні, мабуть, не вийде. Погано росло руно за зиму, а у декотрих овець вовна навіть порідшала, випадати почала — знову ж таки годувати треба було б краще. Хмурився Танабай, сердився, а зробити нічого не міг. І лаяв себе на всі заставки за те, що послухався Чоро. Наобіцяв. З трибуни виступав. Я, мовляв, такий-сякий передовий, перед партією і Батьківщиною слово даю. Хоч би вже цього не казав! Та й при чому тут партія і Батьківщина! Звичайнісінька господарська справа. Так ні... Треба так. І чого ото ми на кожному кроці, треба чи не треба, кидаємося цими словами?..

Ну що ж, сам же й винен. Не обдумав. За чужими підказками став жити. Ім що — відбрешуться, от тільки Чоро шкода. Ніяк не щастить йому. День біжить — два лежить. Усе життя метушиться, умовляє, підбадьорює, а яка користь? Обережний уже стає, слова добирає. Коли хворий, то забирався б собі на відпочинок, чи що...

Зима йшла собі своїм ходом, то подавала надію, то непокоїла чабанів. У отарі Танабая здохли дві матки від виснаження — слабкими виявилися. І в підшефних його, молодих чабанів, теж загинуло по кілька овець. Ну не без того ж. Десяток маток втратили за зиму — не дивина. Головне було там, попереду, на підході до весни.

І раптом почало теплішати. У овець одразу ж стало наливати-ся вим'я. Дивися, худючі вже такі, животи ледве тягнуть, а соски рожевіють, набухають не щодня, а щогодини. І з чого б ото? Звідкіля сили такі беруться! Чутка пройшла, що в когось уже окотилося кілька маток. Виходить, недогляд трапився при злучці. І то був перший сигнал. Через тиждень-два посиплються ягнята, мов ті груші. Встигай лише приймати. І почнеться гарячий час чабанський! За кожне ягня труситиметься чабан і проклинатиме той день, коли пішов за отарою, і радості його не буде меж, якщо збереже молодняк, якщо стануть ягнята на ноги і покажуть хвости свої зими.

Та тільки б вийшло воно так, тільки б вийшло! Щоб потім не ховати очі від людей...

Прислали з колгоспу сакманниць — жінок здебільшого пристарілих та бездітних, яких вдалося витягти з села, щоб допомогли під час окоту. До Танабая в отару теж прислали двох сакманниць, Приїхали з постелями, з палаткою і пожитками, Веселіше

стало. Сакманників треба було принаймні чоловік із сім. Ібраїм запевнив, що вони будуть, коли отари перекочують на окітний пункт, у долину П'яти Дерев, а зараз, мовляв, вистачить і цих.

Заворушилися отари, почали переходити нижче, у передгір'я, на окітні бази. Танабай попросив Ешіма Болотбекова, щоб той допоміг жінкам дістатися до місця і влаштуватися там, поки він прижене туди отару. Відправив їх зранку караваном цілим, а сам зібрав овець і погнав їх своїм ходом, помаленьку, щоб не важко було маткам, які мали от-от окотитися. Потім йому доведеться пройти цей же шлях до долини П'яти Дерев ще двічі, допомогти підшефним.

Повільно пересувалися вівці, а не підженеш їх. Навіть пес змудьгувався, побіг собі, почав заглядати довкола.

Сонце було вже на вечірньому пружі, проте пригрівало. І чим нижче спускалася отара у передгір'я, тим тепліше ставало. Зелень уже пробивалася на осонні.

У дорозі вийшла невелика затримка — окотилася перша матка. Не повинно було цього бути, засмутився Танабай, продмухуючи вуха і ніздрі новонародженому. Строк окоту мав настати через тиждень, не раніше. А тут на тобі!

Може, ще почнуть ягнитися по дорозі? Оглянув інших, — ні, начебто не схоже на те. Заспокоївся, а потім навіть повеселішав. Ото вже зрадіють дівчатка його першому ягняті. Первісток завжди любий. Та й ягнятко вродилося гарнесеньке. Біле, з чорненькими віями і чорненькими ратичками. Було в отарі кілька напівгрубошерстих овець, саме одна з них і розродилася. Ягнята від них звичайно народжуються міцні, вкриті вовночкою, не те, що від тонкорунних, — ті народжують майже голеньких.

— Ну, якщо вже ти поквапилося, то поглянь на божий світ, — промовляв Танабай. — І принеси нам щастя! Принеси нам таких, як ти, стільки, щоб не було де ступнути ногою, щоб від голосів ваших у вухах лящало і щоб жили всі до одного! — Він підніс ягня над головою. — Дивись, покровителю овець! Ось воно, перше, допоможи нам!

Довкола стояли гори, і вони мовчали.

Танабай заховав ягня під кожух і пішов, підганяючи овець. Матка бігла слідом, хвилювалася, мекала.

— Ходімо, ходімо! — сказав їй Танабай. — Тут воно, ніде не дінеться.

Обсохло ягнятко під кожухом, пригрілося.

На базу Танабай пригнав отару надвечір.

Усі були вже тут, на місці, з юрти тягся димок. Біля палатки клопоталися сакманниці. Отже, впоралися з переїздом, Ешіма не

було видно. Ну, звісно,— повів уже назад в'ючного верблюда, щоб завтра самому перекочувати. Усе правильно.

Але те, що Танабай побачив далі, вразило його, немов грім з ясного неба. Нічого хорошого він і не чекав, але щоб кошара для розплоду та стояла без вікон, без дверей, а очеретяна стріха її прогнила й попровалувалася, а у стінах зяяли дірки, щоб вітер продував її вздовж і впоперек,— ні, цього він зовсім не сподівався. Довкола вже майже не було снігу, а в кошарі лежали кучугури.

Загін, складений колись із каменю, теж лежав у руїнах. Танабай був так прикро вражений, що й не глянув навіть, як дівчатка радіють ягняткові. Сунув їм його в руки і пішов оглядати все кругом. І куди не поткнеться — всюди така безгосподарність, якої й світ не бачив. Мабуть, із самої війни все тут було занедбано, справлялися сяк-так з окотом овець і йшли собі, покинувши все дощам і вітрам на поталу. На сараї сумно бовванів кособокий прикладок гнилого сіна, лежали купи розкиданої соломи — от і весь корм, і вся підстилка для ягнят і маток на всю отару, коли не рахувати двох неповних мішків ячмінного борошна та ящика з сіллю, що стояли в кутку. Там же, в кутку, валялося кілька ліхтарів з побитим склом, іржавий бідон з гасом, дві лопати і поламані вила. Так і хотілося облити усе це гасом, спалити до дідька і піти звідсіля світ за очі...

Ходив Танабай, спотикаючись об мерзлі купи торішнього гною і снігу, і не знав, що сказати. Слів не знаходив. Тільки ото й повторював, мов несповна розуму: «Та як же ж так можна?.. Та як же ж так можна?.. Та як же ж так можна?..»

А потім вискочив з кошари, кинувся сідлати коня. Руки трусилися, як сідлав. Зараз він поскаче туди, підніме всіх на ноги посеред ночі і зробить сам не знає що! Схопить за комір цього Ібраїма, цього голову Алданова і Чоро: нехай не чекають від нього пощади! Якщо вони з ним так — то не бачити їм від нього добра! Усе, кінець!..

— Ану, зажди! — встигла перехопити поводи Джайдар. — Ти куди! Не смій. Злізь, послухай мене!

Та де там! Спробуй-но зупинити Танабая.

— Пустити! Пустити! — кричав він, видираючи поводи, наїжджаючи на дружину, нахльостуючи коня. — Пустити, кажу! Я уб'ю їх! Я уб'ю їх! Я уб'ю!

— Не пушту! Тобі треба когось убити? Убий мене.

Тут прибігли сакманниці на допомогу Джайдар, прибігли доньки, зчинили лемент, заревли.

— Батьку! Батьку! Не треба!

Охолонув Танабай, але все ще поривався їхати,

— Не держи мене, хіба ти не бачиш, що тут робиться? Хіба ти не бачиш — он матки з ягнятами. Куди ми їх завтра подінемо, де дах? Де корм? Повиздыхають усі. Хто відповідатиме? Пусти!

— Та стривай ти, стривай. Ну, добре, ну поїдеш ти, накричиш, набешкетуєш. А що з того? Якщо вони досі нічого не зробили, виходить, немає в них сили для цього. Якби було з чого, то хіба колгосп не збудував би нової кошари?

— Ну, а стріху перебрати можна ж було! А де двері? Де вікна? Усе скрізь розвалене, у кошарі сніг, гній не вивозили років із десять! А поглянь, на скільки стане цього гнилого сіна? Хіба ж це для ягнят таке сіно? А підстилку звідкіля візьмемо? Нехай собі здихають ягнята убагнуці, еге? Виходить, так потвоєму? Відійди!

— Досить, Танабаю, вгомонися. Ти що, кращий за всіх? Як усі, так і ми. І тебе ще за мужчину вважають! — соромила дружина. — Подумай ото краще, що можна зробити, поки не пізно. Плюнь ти на них. Нам відповідати і нам робити. Я он запримітила по дорозі до видолінка шипшину густу, щоправда, колюча вона — нарубаємо, позатикаємо покрівлю, зверху гною накидаємо. А на підстилку кураю доведеться накосити. Якось уже переб'ємось, якщо погода не підведе...

Тут і сакманниці почали заспокоювати Танабая. Сповз він з сідла, плюнув на бабів і пішов у юрту. Сидів, схиливши голову, обважнілу, мов після хвороби.

Прийшли всі дома. Розмовляти боялися. Джайдар зняла з кізякового жару чайника, заварила міцненько, принесла у глечичку води, дала чоловікові руки помити. Розстелила чисту скатерку, цукерки навіть звідкілясь дістала, масла топленого поклала в тарілку жовтими скибочками. Запросили сакманниць і сіли пити чай. Ох уже ті баби! П'ють собі чай з піал, розмови ведуть усякі, наче ото в гостях сидять. Мовчав Танабай, а після чаю вийшов і почав лагодити загін, укладаючи камені, що обвалилися і лежали на землі. Роботи тут непочатий край. Та хоч щонебудь треба було зробити, щоб загнати овець на ніч. Вийшли жінки і теж взялися до каміння. Навіть дівчатка силкувалися підносити його.

— Біжіть додому, — сказав їм батько.

Соромно було йому. Тягав камені, не підводячи очей. Правду казав Чоро: якби не було Джайдар, то наклав би Танабай головою своєю бідовою...

Другого дня поїхав Танабай допомогти перекочувати своїм підшефним, а потім цілий тиждень працював не покладаючи рук. Не пам'ятав навіть, коли ще так доводилося, хіба що на фронті, як оборону будували цілими днями й ночами. Але ж там — з усім полком, з дивізією, з армією. А тут — сам, дружина та одна із сакманниць. Друга пасла овець поблизу.

Найважче було очистити кошару від гною і нарубати шипшини. Зарості виявилися густі, геть усі в колючках. Чоботи зовсім подер Танабай, шинель солдатську свою доконав — клоччям висіла на ньому. Нарубану шипшину зв'язували вірвовками і тягли волоком, тому що і на коня не нав'ючиш, і на собі не понесеш — колючки. Чортихався Танабай — долина П'яти Дерев, а тут і п'яти пенків не знайдеш. Зігнувшись у три погібелі, обливаючись потом, волокли вони ту прокляту шипшину, дорогу нею проборонували до кошари. Шкода було Танабаєві жінок, та нічого не поробиш. І працювалося неспокійно. Часу в обріз, і на небо треба поглядати — як там? Повалить сніг, а тоді це все ні до чого. І весь час посилав старшу донечку бігати до отари — взнавати, чи не почався окіт.

А з гноем то ще гірше. Тут його було стільки, що за півроку не винесеш. Коли під хорошим дахом лежить сухий, утрамбований овечий гній, то робити коло нього навіть приємно. Суцільними, щільними скибами відокремлюється вирубаний пласт. Його складають сохнути великими штабелями. Жар овечого кізяка приємний і чистий, як золото, ним і обігриваються чабани під час зимової холоднечі. Але якщо гній полежав під дощем чи під снігом, як тут, то нема нічого тяжчого, ніж возитися з ним. Каторжна робота. А час не ждав. Цілу ніч, засвітивши чадні ліхтарі, виносили вони на носилках ту холодну, липку, важку, мов свинець, грязюку. І так уже другу добу.

На задвір'ї навалили здоровенну купу гною, а в кошарі його було сила-силенна. Поспішали очистити хоча б один куток кошари для очікуваних ягнят. Та що той один куток, коли усїєї цієї великої кошари мало, щоб умістити всіх маток та їхній приплід, — адже щодня з'являтиметься по двадцять-тридцять ягнят! «Що ж то воно буде?» — тільки про це й думав Танабай, накладаючи в носилки гній, виносячи його, потім знову повертаючись, і так без кінця, до півночі, до ранку. Нудило вже. Руки заніміли. Та ще й ліхтарі раз у раз гасив вітер. Добре, що сакманниці не ремствували, працювали так само, як Танабай і Джайдар.

Минула доба, за нею ще одна і ще. А вони все носили і носили гній, затикали дірки у стінах та в стрісі, І якось серед

ночі, виходячи з носилками з кошари, почув Танабай, як замекало ягня в загоні і як матка подала голос у відповідь, стукаючи ногами. «Почалося!» — йокнуло під серцем.

— Ти чула? — обернувся Танабай до жінки.

Вони разом кинули під ноги носилки з гноем, схопили ліхтарі й побігли в загін.

Занишпорили ліхтарі по отарі, блимаючи хистким світлом. Де воно? Он там, у кутку! Матка вже облизувала малесеньке, тремтять тільце новонародженого. Джайдар підхопила ягнятко у пелену. Добре, що вчасно наспіли, а то так і замерзло б у загоні. Поруч, як виявилось, окотилася ще одна матка. Вона привела двійнят. Цих поклав у полу плаща Танабай. У потугах лежало ще штук із п'ять. Вони здавлено мекали. Отже, почалося. До ранку й ці розродяться. Покликали сакманниць. Почали виводити з загону маток, що окотилися, щоб помістити їх у той куток кошари, який уже був сьак-так розчищений.

Постелив Танабай соломи під стіною, поклав ягнят, що вже покуштували вперше молозива матерів, прикрив їх мішком. Холодно. Маток пустив теж сюди. І задумався, закусивши губу. А яка користь була думати? Лишалось тільки плекати надію, що якось-то воно буде. Скільки справ, скільки турбот... Хоч би соломи було вдосталь, так і тої ж немає. Ібраїм і на це знайде поважну причину. Скаже, спробуй-но привезти соломи по бездоріжжю в гори.

Ех, що буде — те буде! Пішов приніс банку з розведеним чорнилом. Одному ягнятці намалював на спинці двійку, а двійняткам по трійці. Так само пронумерував і маток. А то потім спробуй розберися, коли вони тут кишітимуть сотнями. І от жнива чабанські почалися!

І почалися вони круто, жорстоко, як в обороні, коли немає чим відбиватися, а танки йдуть. А ти стоїш в окопі і не відходиш, тому що відійти нема куди. Вихід один — або чудом вистояти в сутичці, або ж померти.

Стояв Танабай вранці на пагорку перед тим, як отара мала йти пастися, і мовчки роздивлявся на всі боки, мовби оцінюючи свої позиції. Украй плохенька, нікудишня була його оборона. Але він повинен був стояти. Відступати йому було нікуди. Невеличка звивиста долина з обмілілою річечкою тіснилася поміж увалами, за ними здіймалися сопки трохи вищі, а за ними — ще вищі, в снігу. Чорніли понад білими схилами голі кам'яні скелі, а там, на хребтах, скutih суцільним льодом, лежала зима. Йй рукою подати сюди. Досить було лише ворухнутися, скинути вниз хмари — і потоне долина в імлі, не знайдеш.

Небо було сіре, вкрите сірою застиглою каламуттю. Вітер піддував низом. Пустинно було навкруги. Гори, кругом гори. Холодно на душі, тривожно. А в розваленій кошарі уже мекали ягнята. Тільки що відбили від отари ще голів із десять овець, що мали от-от окотитися, залишили їх у кошарі.

Отара потихеньку пішла добувати собі сякий-такий корм. І там, на вигоні, теж тепер око та око потрібне. Бува, що вівця не виявляє ніяких ознак того, що скоро окотиться. А потім — раз, прилягла за кущем — і розродилася. Якщо не доглядіти, застудиться на сирій землі ягнятко, і тоді йому вже не жити.

Однак застоявся Танабай на пагорку. Махнувши рукою, він попрямував до кошари. Там ще роботи непочатий край, треба хоч що-небудь устигнути ще зробити.

Приїжджав потім Ібраїм, борошно привозив — безсоромні очі його... А де, каже, палаци я вам візьму? Які були кошари в колгоспі, такі і є. Інших немає. До комунізму поки що не дійшли.

Танабай ледве стримався, щоб не кинутися на нього з кулаками.

— До чого тут смішки твої? Я діло кажу, я про справу думаю. Мені ж відповідати.

— А я, по-вашому, не думаю? Ви відповідаєте за якусь там одну отару, а я за все, за вас за всіх, за все тваринництво. Гадаєте, мені легко! — І раптом, на подив Танабая, цей спритник заплакав, уткнувшись у долоні, і забурмотів крізь сльози: — Під суд я попаду! Під суд! Ніде нічого не дістанеш. Люди не хочуть іти навіть сакманниками на якийсь час. Убийте, розірвіть мене, нічого я більше не можу. І не чекайте від мене нічого. Даремно, даремно я взявся за цю справу...

З тим і поїхав собі від простака Танабая, що був неабияк збентежений. Більше його тут і не бачили.

Окотилася поки що перша сотня маток. В отарах Ешіма і Бектая, які стояли вище по долині, окіт і не починався ще, але Танабай уже відчував, що насувається катастрофа. Усі вони, скільки їх було, — троє дорослих, не рахуючи стару жінку-сакманницю, яка тепер постійно пасла отару, і старша шестирічна донька, — ледве встигали приймати ягнят, обтирати їх, підсаджувати до маток, обігрівати як прийдеться, викидати гній, підносити хмиз на підстилку. І вже чути було голодні крики ягнят — їм не вистачало молока, матки були виснажені, і годувати їх не було чим. А що чекало далі?

Закрутилися коловоротом дні і ночі чабанські, навалювалася розплідна кампанія — ні дихнути тобі, ні розігнутися.

А вчора як налякала їх погода! Дуже похолодніло раптом, хмари повозли такі похмурі, посипалася жорстка снігова крупа. Потонуло все в імлі, потемніло...

Та невдовзі хмари розійшлися і почало теплішати. Весною запахло у повітрі, вогкістю. «Дай-то боже, може, весна вже настане. Та тільки б надійно вона наставала, а то немає нічого гіршого, як почне хитатися туди-сюди»,— думав Танабай, виносячи на вилах разом із соломою водянисті посліди приплоду.

І весна прийшла, тільки не так, як чекав Танабай. Заявилася раптом уночі з дощем, туманом і снігом. Усією своєю мокрою і холодною масою обрушилася на кошару, на юрту, на загін, на все кругом. Спучилася ручаями та калюжами на мерзлій, сльотливій землі. Просочилася крізь гнилу стріху, підмила стіни і пішла затоплювати кошару, проймаючи її мешканців дрожем до самих кісток. Усіх звела на ноги. Збилися до купи ягнята у воді, кричали матки, що котилися стоячи. З підхвату хрестила весна новонароджених холодною водою. Заметушилися люди в плащах, з ліхтарями. Забігав Танабай. Як двоє загнаних звірів, металися в п'їтмі великі чоботи його по калюжах, по гноївці. Хльостали поли плаща, мов крила підбитого птаха. Хрипів він, кричав на себе й на інших:

— Лома давай швидше! Лопату! Гній навалюйте сюди! Пергороджуйте воду!

Треба було хоча б відвести вбік потоки води, що ринули в кошару. Рубав мерзлу землю, продовбував канали.

— Світи! Світи сюди! Чого дивишся!

А ніч огорталася туманом. Валив сніг з дощем. І нічим не можна було цього зупинити.

Танабай побіг у юрту. Засвітив лампу. Тут теж капотіло звідусіль. Та все ж не так, як у кошарі. Діти спали, і ковдра їхня намокла. Танабай згріб дітей в оберемок разом з постіллям, перетяг їх у куток, щоб у юрті було більше вільного місця. Накинув на дітей кошму поверх, щоб ковдра не промокала зверху, і, вибігши надвір, гукнув жінкам у кошару:

— Ягнят несіть у юрту! — і сам побіг туди ж.

Та скільки ж там їх можна було помістити в юрті? Кілька десятків, не більше. А куди ж подіти решту? Ох, хоч би врятувати те, що можна...

От і ранок уже. А сльоті отій кінця-краю не видно — розверзлася безодня небесна. Ущухне трохи, і знову то дощ, то сніг, то дощ, то сніг...

Юрта повна-повнісінька ягнят. Кричать не змовкаючи. Сморід страшений. Речі склали в одному місці, на купу, накрили бре-

зентом, а самі переселилися в палатку до сакманниць. Діти мерзнуть, плачуть.

Настали чорні дні чабана. Проклинає він свою долю. Лає всіх і все на світі. Не спить, не їсть, б'ється з останніх сил серед мокрих з голови до ніг овець, серед закладлих ягнят. А смерть уже косить їх у промерзлій кошарі. Йй неважко було з'явитися сюди — заходь кудю хочеш. Через гнилу стріху, через вікна без шибок, через порожні прорізи дверей. З'явилася і пішла косити ягнят і ослабілих маток. Виносить чабан сині трупики по кільका штук, звалює їх за кошарою.

А надворі, у загоні, під дощем і снігом стоять пузаті кітні матки. Вони окотяться не сьогодні-завтра. Б'є їх дощ, судома зводить щелепи. Ковтяхами обвисає мокра вовна, ковтяхами...

Не хочуть уже вівці йти на пасовище. Який там випас у таку холоднечу, у таку мокрінь. Стара сакманниця з мішком на голові жене їх, а вони тікають назад, неначе для них тут рай приготовано. Жінка плаче, збирає їх, знову жене, а вони знову тікають назад. Танабай вибігає розлючений. Відлупцювати б дрючком тих дурних овець, але ж вони кітні. Кличе інших, і всі разом насилу випроводжують отару на випас.

Відтоді, як почалося це лихо, Танабай втратив відчуття часу, втратив лік отому приплоду, що гинув на очах. Двійнята йшли більше і навіть трійнята. І все це багатство пропадало. Уся праця йшла прахом. Ягнята народжувалися на світ і того ж дня здихали у сльоті і гноївці. А ті, що лишалися живі, кашляли, хрипіли, їх проносило, і вони запаскуджували одне одного. Осиротілі матки кричали, бігали, штовхалися, топтали тих, що лежали в потугах. У всьому цьому було щось протиприродне, потворне. Ох, як хотілося Танабаєві, щоб розплідна пора хоч трохи сповільнилася! Хотілося кричати цим дурним вівцям: «Зупиніться! Не народжуйте! Зупиніться!..»

А вони, матки, неначе змовившись, ягнилися одна за одною, одна за одною, одна за одною!..

І піднімалася в душі у нього темна, страшна злоба. Піднімалася, застилаючи очі чорним мороком ненависті до всього, що коїлося тут, до цієї жалюгідної кошари, до овець, до себе, до життя свого, до всього того, заради чого бився він тут, як риба об лід.

Отупіння якесь найшло на нього. Недобре аж ставало йому від думок своїх, гнав він їх геть, але вони не відступали, лізли в душу, лізли в голову: «Навіщо все це? Кому це потрібно? Навіщо ми розводимо овець, якщо зберегти їх не можемо? Хто винен у цьому? Хто? Відповідай — хто? Ти і такі, як ти сам, базіки. Ми, мовляв, усе піднімемо, доженемо, переженемо, слово

даємо. Красенько говоримо. Ось, піднімай тепер мертвих ягнят, винось їх. Волочи он ту матку, що здохла в калюжі. Покажи себе, який ти є...»

І особливо ночами, хлюпаючи по коліна в грязюці і сечі овецій, задихався Танабай від прикрих і гірких дум своїх. О, ті безсонні ночі розплідної пори! Під ногами болото з розкислого гною, зверху лле. Вітер шастає по кошарі, як у полі, гасить ліхтарі. Танабай іде навпомацки, спотикається, рачки лізе, щоб не подавити новонароджених, знаходить ліхтаря, засвічує і в його світлі бачить свої чорні, опухлі руки, замащені гноєм і кров'ю.

Давно вже він не бачив себе в дзеркалі. Не знав, що посівів і постарів на багато років. І що відтепер імення йому — старий. Не до того, не до себе йому було. Поїсти та вмитися ніколи. Ні собі, ні іншим не давав жодної хвилини перепочинку. Бачачи, що насувається повна катастрофа, посадив молоду сакманницю на коня:

— Скачи, знайди Чоро. І скажи, щоб приїхав негайно. А якщо не приїде, то перекажи: нехай не повертається мені на очі!

Повернулася вона назад надвечір, звалилася з сідла, аж синя вся, мокра до нитки:

— Хворий він, Танаке. Лежить у постелі, сказав, що через день-два хоч мертвий, а добереться.

— А щоб він не бачив передиху від тої хвороби! — лаявся Танабай.

Хотіла Джайдар заспокоїти його, але не посміла, не можна було.

Погода почала прояснюватися на третій день. Знехотя повзли собі геть хмари, піднявся в гори туман. Ущух вітер. Але було вже пізно. Кітні вівці за ці дні так охляли, що дивитися на них було страшно. Стоїть худоба з роздутими животами на тоненьких ніжках. Які ж із них матки-годувальниці! А ті, що окотилися, і ягнята, котрі ще живі, — чи ж багато з них зможе дотягти до літа і поправитися на зеленій траві? Рано чи пізно хворість доконає їх. А ні — буде хурда: ні вовни, ні м'яса від них...

Тільки прояснилася погода, а тут друга біда — полій почав намерзати на землю. Ожеледь, мабуть, буде. Проте опівдні відпустило. Зрадів Танабай: може, ще пощастить що-небудь врятувати. Знову пішли в роботу лопати, вила, носилки. Бодай трохи, а треба в кошару ходи проробить, а то ж не можна й кроку ступнути. Проте недовго займалися цим. Треба ще годувати сисунців сиріт, підсаджувати їх до бездітних маток. Ті не даються, не приймають чужих. Ягнята тичуться, просять молока, Холодними

ротиками хапають пальці, ссуть. Відженеш — обсмоктують брудні поли плащів. Плачучи, юрбою бігають слідом.

Хоч сам плач, хоч розірвися! Скільки ж ще можна вимагати від цих жінок та від своєї маленької доньки? На ногах ледве тримаються. Уже скільки днів плащі не просихають на них. Не каже їм нічого Танабай. Раз тільки не витримав. Пригнала стара сакманниця отару в загін опівдні, хотіла допомогти Танабаєві. Він вискочив глянути, як там. Глянув — і в жар його вкинуло: стоять вівці — вовну їдять одна з одною. Це значить, що отарі вже загрожує загибель від голоду. Вибіг, накинувся на сакманницю.

— Ти що, стара! Не бачиш? Чого мовчиш? Геть звідси! Жени отару. І не давай зупинятися. Не давай їм гризти вовну. Нехай ходять. Щоб жодної хвилини не стояли. А то вб'ю!

А тут ще нападсть — матка одна з двійнятами почала відрікатися від своїх ягнят. Б'є їх, не підпускає до себе, ногами штовхає. А ягнята лізуть, падають, плачуть. Таке буває, коли набирає сили найжорстокіший закон самозбереження, коли матка інстинктивно відмовляється годувати сисунців, щоб вижити самій, тому що організм її не може харчувати інших. Явище це, мов та хвороба, заразливе. Досить, щоб одна вівця подала приклад, і всі почнуть наслідувати його. Сполошився Танабай. Вигнали вони з донькою озвірілу від голоду матку з її ягнятами надвір, до загону, і тут почали примушувати її годувати своїх малят. Спочатку Танабай сам тримав вівцю, а донька підсаджувала ягнят. Але матка крутилася, вертілася, відбивалася. Нічого не виходило в дівчинки.

— Тату, вони не можуть ссати.

— Можуть, ти просто безрука.

— Та ні ж, поглянь, вони падають.— Дівчинка мало не плакала.

— Ану, тримай, я сам!

Та скільки ж тієї силюньки в дитини! Тільки-но був підсунув він ягнят до вим'я, тільки-но вони почали були ссати, а вівця як рвонеться — збила дівчинку з ніг і втекла. Увірвався терпець Танабаєві. Заліпив він ляпаса доньці. Ніколи не бив дітей, а тут зірвався. Дівчинка зашморгала носом. А він пішов геть. Плюнув на все і пішов.

Походив, вернувся, не знав, як попросити пробачення у доньки, а вона сама прибігла.

— Тату, прийняла вона їх. Ми з мамою підсадили ягнят, більше вона не жене їх.

— Ну от і добре, донечко. Молодсець.

І одразу легше стало на душі. І наче не так уже все й погано. Може, ще вдасться зберегти те, що лишилося. Бач, і погода налагоджується! А раптом настане весна по-справжньому — і минуть чорні дні чабана? Знову впрягається він у роботу. Робити, робити, робити — тільки так, тільки в цьому порятунк...

Приїхав обліковець — хлопчина на коні. Нарешті. Питає, що та як. Хотілося Танабаєві послати його до дідькової матері. Та що з нього візьмеш.

— Де ж ти був раніше?

— Як то де? По отарах. Не встигаю я ж один.

— А як у інших?

— Не краще. Ці три дні перекосили багато.

— Що кажуть чабани?

— Та що ж. Лаються. Деякі й розмовляти не хочуть. Бектай, так той вигнав мене з двору. Злий ходить, не підступишся до нього.

— Та-а-ак. І в мене не було вільної хвилини, щоб поїхати туди. Ну, може, вирвуся, з'їжджу. Ну а ти?

— А що я? Облік веду.

— А допомога нам яка-небудь буде?

— Буде. Чоро, кажуть, вийшов. Обоз відправив із сіном, із соломою, з конюшні зняли все — нехай, каже, краще коні здихають. Та, кажуть, обоз загруз десь, дороги ж бо он які.

— Дороги! А про що думали раніше? Завжди в нас так. Та й з обозу отого яка користь тепер? Ну, я ще доберуся до них! — погрожував Танабай. — Не питай. Іди сам дивись, лічи, записуй, Мені тепер однаковісінько! — І, махнувши рукою, пішов до кошари приймати окіт. Сьогодні ще маток із п'ятнадцять окотилося.

Ходив Танабай, збирав приплід, глянув — обліковець папірця підсовує йому:

— Підпишіть акт про падіж.

Підписав не глянувши. Черкнув так, що аж олівець зломився.

— До побачення, Танаке. Може, переказати що? То скажіть,

— Нічого мені казати. — Потім все-таки затримав хлопчину: — Заверни до Бектая. Перекажи, завтра до обіду якось виберуся.

Даремно турбувався Танабай. Випередив його Бектай. Сам прийшов, та ще й як прийшов...

Тієї ночі знову потягнув вітерець, пішов сніг, не дуже густо, але до ранку припорошив землю добренько — біло стало навкруги. Припорошив і овець у загоні, які цілу ніч простояли на ногах. Не лягали вони тепер. Зіб'ються до купи і стоять нерухомо, байдужі до всього. Надто вже довго тягнувся голод, надто довго боролися весна із зимою.

У кошарі стояв холод. Сніжинки падали крізь розмиту дощалию стріху, кружляли у тьмяному світлі ліхтарів і плавно спускалися донизу на змерзлих маток і ягнят. А Танабай усе штовхався серед овець, ніс службу свою, мов солдат похоронної команди на полі бою після побіjšа. Він уже звикся із своїми тяжкими думками, обурення перейшло у мовчазну злість. Мов кіл стояла вона в душі, зігнувшись не давала. Ходив він, чавкаючи чобітьми по гноівці, діло своє робив і все згадував уривками у ці нічні години минуле своє життя...

Бігав колись він хлопчиськом-підпаском. Пасли разом із братом Кулубаєм овець в одного родича. Минув рік, і виявилось, що працювали вони за самі лише харчі. Обдурив хазяїн. І говорити не схотів. Так і пішли вони від нього в подертих чокоях на ногах, із своїми злидними торбинами за плечима, з порожніми руками. Як ішли від хазяїна, Танабай пригрозив йому: «Я тобі ще пригадаю, коли виросту». А Кулубай нічого не сказав. Він був старший років на п'ять. Він знав, що цим хазяїна не злякаєш. Інша річ самому стати хазяїном, худобу завести, землю придбати. «Буду хазяїном — ніколи не скривджу наймита», — не раз думав він уже тоді. Так вони і розійшлися того року. Кулубай пішов за пастуха до другого бая, а Танабай подався в Олександрівку, батрачити у росіянина-поселенця Єфремова. Мужик той був не дуже багатий — пара волів та пара коней, своє поле орне. Хліб сів. Пшеницю звозив до вальцьового млина у містечко Ауліе-Ата. Працював сам з ранку до ночі, Танабай у нього більше волів і коней доглядав. Суворий був, але й справедливий. Зароблене платив. Тодішня киргизька біднота, яку постійно обирали свої ж земляки, охотніше йшла найматися до хазяїв-росіян. Навчився Танабай говорити по-російському, побував разом з валкою у містечку тому Ауліе-Ата, світу побачив трохи. А потім революція почалася. І перевернулося все догори дном. Пришов час таких, як Танабай.

Повернувся Танабай до аїлу. Інше життя почалося. Захопило, понесло, закрутивши голову. Усе прийшло одразу — земля, воля, права. Обрали його до батрацького комітету. З Чоро зійшовся у ті роки. Той був письменний, молодь навчав писати літери, читати по складах. А Танабаєві дуже потрібна була грамота, що не кажи — батрацький комітет. Вступив до комсомольського осередку. І тут був заодно з Чоро. І в партію разом вступали. Усе йшло як належить, біднота вгору вибралась. А коли колективізація почалася, Танабай прикипів до цієї справи усім серцем. Хто ж, як не він, мав боротися за нове життя селянське, за те, щоб усе було спільне — земля, худоба, праця, мрії. Геть куркулів! Крутий, вігрянний час зашумів. Вдень у сідлі, вночі — на засідан-

нях та зборах. Складалися списки куркулів. Баї, мулли, усякі інші багатії викидалися, як бур'яни з поля. Поле треба було очистити, щоб піднялися нові сходи. У списку розкуркулюваних опинився і Кулубай. На той час, поки Танабай гасав на коні, поки мітингував та засідав, брат його встиг вибитися в люди. Одружився з удовою, господарство пішло. Худобу мав — овець, корову, пару коней, кобилу дійну з лошам, плуг, борону та все інше. На жнива наймав робітників. Не можна було сказати, що він став багатієм, але й не бідний був. Жив добре, але й працював не гірше.

На засіданні у сільраді, коли черга дійшла до Кулубая, Чоро сказав:

— Давайте, товариші, подумаємо. Розкуркулювати його чи ні. Такі, як Кулубай, стали б у пригоді і в колгоспі. Адже ж він сам з бідняків. Ворожою агітацією не займався.

По-різному почали говорити. Хто за, хто проти. Слово лишилося за Танабаєм. Сидів він, насупившись, як ворон. Хоч і зведений брат, але ж брат. Іти треба було проти брата. Жили вони мирно, хоча й рідко бачилися. Кожний був зайнятий своїм. Сказати: не чіпайте його, але ж тоді що з іншими робити — у кожного знайдеться захисник, родич. Сказати: вирішуйте самі — подумають, що в куці ховаєшся.

Люди чекали, що він скаже. І через те, що вони чекали, у ньому наростало озлоблення.

— Ти, Чоро, завжди так! — почав говорити він, підвівшись. — У газетах пишуть про книжних людей, як їх там, ентелегенти. Ти теж ентелегент. Ти завжди сумніваєшся, боїшся, а раптом щось не так. А чого сумніватися? Є він у списку — виходить, куркуль! І ніякої пощади! Заради Радянської влади я батька рідного не пожалію. А те, що він брат мій, нехай вас не бентежить. Не ви, то я сам розкуркулю його.

Кулубай прийшов до нього другого дня. Зустрів Танабай брата холодно, руки не подав.

— За що ж мене куркулити? Хіба ж не ми з тобою були батраками? Хіба не нас із тобою виганяли баї з двору?

— Це тепер не має значення. Ти сам став баєм.

— Який же я бай? Своєю працею все наживав. І то не шкода. Заберіть усе. Тільки ж навіщо в куркулі мене тягти? Побійся бога, Танабаю.

— Все одно. Ти ворожий клас. І ми повинні ліквідувати тебе, щоб побудувати колгосп. Ти стоїш на нашому шляху, і ми повинні прибрати тебе з дороги...

То була їхня остання розмова. Ось уже двадцять років, як вони й слова один до одного не промовили. Коли Кулубая заслали

до Сибіру, скільки розмов, скільки пересудів було в аїлі!

Різне говорили. Вигадали навіть таке, що, мовляв, коли виводили Кулубая із аїлу два верхові міліціонери, то йшов він, опустивши голову, нікуди не дивлячись і ні з ким не прощаючись. А коли вийшли за аїл і пішли полями, кинувся нібито він у пшеницю молоду — то була перша колгоспна озимина — і почав рвати її з корінням та топтати ногами, як звір у капкані. Конвоїри, мовляв, насилу вгамували його і погнали далі. І ще казали, що гірко плакав він і проклинав Танабая.

Танабай цьому не дуже-то повірив. «Теревені ворожі — хочуть допекти мені цим. Але дідька лисого, не на того напали!» — переконував він себе.

А перед самою косовицею об'їжджав він якоесь поля, милувався — хліб уродив того року на славу, один колосок кращий за другий, — і наткнувся саме на те місце в пшениці, де бився у відчаї Кулубай, де топтав він і рвав з корінням молоді сходи. Довкола пшениця стояла стіною, а тут усе витоптано, поламано, висохло все, заросло бур'яном. Як побачив це Танабай, так і осадив коня.

— Ах ти гад! — прошепотів він злобно. — На колгоспний хліб руку зняв. Не інакше, як ти і є куркуль. А хто ж ти ще після цього...

Довго стояв він так тут на коні, мовчазний і похмурий, з важкою думою в очах, далі повернув коня і поїхав не оглядаючись. І потім довго ще обминав він це злочасне місце, аж поки не викосили хліб, поки стерня на полі не зрівнялась з землею під копитами худоби.

Мало хто захищав тоді Танабая. Більше осуджували: «Не доведи боже мати такого брата. Краще вже без роду жити!» Дехто прямо кидав це йому в вічі. Так, відверто кажучи, одсахнулися від нього тоді люди. Звичайно, не відкрито, але коли голосували за його кандидатуру, почали утримуватися. Так поступово і вибув він з активу. І все-таки виправдовував себе тим, що куркулі палили колгоспи, стріляли, а найбільше тим, що колгосп зажив, справи з року в рік ішли на краще... Зовсім інше життя настало. Ні, даремно все те було тоді.

Згадував Танабай усе те, минуле, до найменших подробиць. Немовби все життя його лишилося там, у тій незвичайній порі, коли колгоспи набирали сили. Знову згадав він тодішні пісні про «ударницю в червоній косинці», згадав першу колгоспну полуторку і те, як стояв він уночі з червоним прапором біля кабіни.

Бродив Танабай уночі по кошарі, служив свою гірку службу і думав свої гіркі думи. Чому ж тепер усе розлазиться скрізь?

А може, помилилися, не туди пішли, не тією дорогою? Ні, не повинно бути так, не повинно! Дорога була правильна. А що ж тоді? Заблудили? Збилися? Коли і як це сталось? От, наприклад, і змагання тепер — записали зобов'язання, і більше діла немає нікому до того, як ти тут, що з тобою. Раніше червоні і чорні дошки були, скільки розмов щодня, скільки суперечок: хто на червоній дошці, хто на чорній — важливо це було для людей. Тепер кажуть, що все воно пройдене, віджиле. А що натомість? Пусті балачки, обіцянки. А на ділі нічого. Чому воно так? Кого звинувачувати за це все?

Втомився Танабай від тяжких думок. Байдужість, отупіння охоплювало його. Робота не йшла до рук.

Голова боліла. Морив сон. Бачив, як молода сакманниця при-тулилася до стіни. Бачив, як злипалися її запалені очі, як вона боролася із сном, і як почала повільно сповзати, і як потім сіла на землю і заснула, поклавши голову на коліна. Не схотів її будити. Теж прихилився до стіни, і теж почав повільно сповзати вниз, і нічого не міг вдіяти із собою, з тим тягарем, що навалився на плечі та й хилив його донизу...

Прокинувся він від здавленого крику і якогось глухого удару об землю. Злякано шарахнули вівці, затупали по його ногах. Схопився, нічого не розуміючи. Розвиднялося вже.

— Танабаю, Танабаю, допоможи,— кликала його дружина.

До неї побігли сакманниці, і він за ними. Бачить — придало Джайдар кроквою, що обвалилася з покрівлі. Зіскочив один кінець її з розмитої стіни, і впали крокви під вагою гнилої стріхи. Одразу сон як рукою зняло.

— Джайдар! — закричав він, підліз плечем під кроквину, підняв ривком.

Джайдар виповзла, заойкала. Жінки заголосили, почали обмацувати її. Розштовхав їх, нічого не тямлячи від переляку, зашарив Танабай тремтячими руками під фуфайкою дружини:

— Що тобі? Що?

— Ой, поперек! Поперек!

— Ударило? Ану, давайте! — Він миттю скинув плаща, Джайдар поклали на нього і понесли з кошари.

У палатці оглянули. Зовні начебто нічого не видно. Але прибило дуже. Поворухнутися не могла.

Джайдар заплакала:

— Як же тепер? Такий час, а я? Як же тепер вам?

«О боже! — промайнуло в голові Танабая.— Треба радіти, що жива залишилася. А вона? Та нехай провалиться до дідька ота робота! Аби тільки ти ціла була, бідолашко моя...»

Він почав гладити її по голові.

— Ти що, Джайдар, заспокойся! Аби тільки ти встала на ноги. А все інше дрібниці, впораємося...

І всі вони, лише тепер отямившись, почали навперебій умовляти і заспокоювати Джайдар. І їй від того неначе полегшало. Усміхнулася крізь сльози:

— Гаразд уже. Не ремствуйте тільки, що так вийшло. Я не лежатиму довго. Днів через два встану, ось побачите.

Жінки заходилися стелити їй постіль і розпалювати вогонь, а Танабай пішов назад у кошару, все ще не вірячи, що нещастя обминуло.

Ранок починався білий, весь у новому м'якому снігу. У кошарі Танабай знайшов задавлену кроквиною матку. Раніше вони й не помітили її. Сисунець тицявся мордочкою у соски мертвої вівці. І ще страшніше стало Танабаєві, і ще більше зрадив він, що дружина лишилася жива. Він узяв осиротіле ягнятко, пішов відшукувати йому іншу матір. І потім, ставлячи підпірку під кроквину, підпираючи стоячком стіну, все думав, що треба піти подивитись, що там з дружиною.

Вийшовши надвір, він побачив неподалік отару овець, що повільно брела по снігу. Якийсь зайшлий чабан гнав їх до нього. Що то за отара? Навіщо він жене її сюди? Перемішаються вівці, хіба ж можна так? Танабай пішов попередити цього дивакуватого чабана, що той забрів у чужі місця.

Підійшовши ближче, побачив, що отару жене Бектай.

— Гей, Бектаю, це ти?

Той нічого не відповів. Мовчки підганяв до нього отару, лупцював овець палицею по спинах. «Навіщо так бити кігних макток!» — обурився Танабай.

— Ти звідки? Куди? Здрастуй.

— Звідти, де мене вже нема. А куди, сам бачиш.— Бектай підходив до нього, туго підперезаний мотузкою, рукавиці засунуті на грудях під плащ.

Тримаючи палицю за спиною, зупинився за кілька кроків, але не привітався. Сплюнув сердито і сердито притоптав плювок у снігу. Закинув голову. Чорний був, обріс бородою, неначе приліпленою до його молодого гарного обличчя. Рисячі очі його дивилися спідлоба з ненавистю й викликом. Він сплюнув ще раз, гарячково перехопив палицю, махнув нею на отару:

— Бери. Хочеш лічи, хочеш ні. Триста вісімдесят п'ять голів.

— А що?

— Піду.

— Як то — піду? Куди?

— Куди-небудь.

— А я при чому?

— При тому, що ти мій шеф.

— Ну то й що ж? Стривай, стривай, ти куди? Ти куди зібрався? — Тільки тепер дійшло до Танабая те, що задумав його підшефний чабан. І йому стало душно, гаряче: кров ураз прилила до голови.— Як же так? — промовив він розгублено.

— А ось так. Досить з мене. Набридло. По саму зав'язку ситий життям отаким.

— Та ти розумієш, що ти ото говориш? Окіт у тебе не сьогодні-завтра! Як же так можна?

— Можна. Якщо з нами так можна, то й нам так можна. Прощавай! — Бектай розкрутив палицю над головою, пошпуриив її що було сили і пішов геть.

Танабай закликав, онімів. Слів уже не знаходив. А той ішов не оглядаючись.

— Схаменись, Бектаю! — Він побіг за ним.— Не можна так. Подумай-но сам, що ти робиш! Ти чуєш?

— Відчепись! — Бектай рвучко обернувся.— Це ти думай. А я хочу жити, як люди живуть. Я нічим не гірший за інших. Я теж можу працювати в місті, одержувати зарплату. Чому я повинен пропадати тут із цими вівцями? Без кормів, без кошари, без юрти над головою. Відчепись! І йди розбивайся в друзки, потопай у гною. Ти поглянь на себе, на кого ти став схожий. Здохнеш тут скоро. А тобі ще мало цього. Із закликами виступаєш. Хочеш і інших за собою потягти. А дзуськи! Досить з мене! — І він пішов, топчучи білий незайманий сніг з такою силою, що сліди його вмить чорніли, наливаючись водою...

— Бектаю, ти послухай мене! — наздогнав його Танабай.— Я тобі все поясню.

— Іншим пояснюй. Шукай дурнів!

— Зупинися, Бектаю. Поговоримо.

Той ішов далі, не бажаючи слухати.

— Під суд попадеш!

— Краще під суд, ніж отак! — огризнувся Бектай і більше не оглядався.

— Ти дезертир!

Той усе йшов.

— Таких на фронті розстрілювали!

Той усе йшов.

— Стій, кажу! — Танабай схопив його за рукав.

Той видер руку і пішов далі.

— Не дозволю, не маєш права! — Танабай крутнув його за плече, і враз білі сопки навколо попливли в очах і померкли в диму. Несподіваний удар під щелепу звалив його з ніг.

Коли він підняв запаморочену голову, Бектай уже зник за пагорком.

Тягнувся за ним самотній ланцюжок темних слідів.

— Пропав хлопець, пропав,— застогнав Танабай, звівшись навкарачки. Встав. Руки були в снігу і в грязюці.

Віддихався. Зібрав Бектаєву отару і понуро погнав до себе.

17

Двоє вершників виїжджали з аїлу, направляючись до гір. Один на буланому коні, другий — на гнідому. Хвости їхніх коней були підв'язані тугими вузлами — попереду далека дорога. Грязюка, змішана із снігом, чавкала, розліталася з-під копит бризками і грудками.

Гульсари йшов на тугих поводах стрімкою ступою. Настоявся іноходець, поки хазяїн хворів дома. Але зараз на ньому їхав не хазяїн, а хтось незнайомий у шкіряному пальті і в накинутому поверх пальта брезентовому плащі. Від його одягу несло фарбою і гумою. Чоро їхав поруч, на другому коні. Так бувало не раз — давав інохідця товаришеві, що приїхав з району. А Гульсари, власне кажучи, було однаково, хто на ньому сидів. Відтоді, як його взяли з табуна, від колишнього хазяїна, багато людей їздило на ньому. Усяких людей — добрих і недобрих. Зручних і незручних у сідлі. Потрапляв і до рук лихачів. Ох і погані ж вони на коні! Розжене такий з усієї сили і враз осадить вудилами, підніме на диби, і знову розжене, і знову осадить намертво. Сам не знає, що витворює, аби тільки всі бачили, що він на інохідці. До всього вже звук Гульсари. Йому тільки б не стояти на конюшні, не нудитися. У ньому все ще жила давня пристрасть — бігти, бігти й бігти. А кого він везе, йому однаково було. То верхівцеві було не однаково, на якому коні він їхав. Буланого інохідця дали — виходить, поважають, бояться його. Сильний, гарний Гульсари. Спокійно і надійно на ньому верхівцеві.

Цього разу на інохідці їхав районний прокурор Сегізбаєв, якого послали в колгосп уповноваженим. Супроводжував його парторг колгоспу — теж, виходить, повага. Мовчить парторг, боїться, либонь: адже ж погані справи з приплотом у вівчарстві. Дуже погані. Ну і нехай собі мовчить. Нехай боїться. Нічого йому лізти з пустими розмовами, підлеглі завжди повинні тремтіти перед начальством. Бо ніякого порядку не буде. Є ще такі, що запросто поводяться із своїми підлеглими, так потім від тих же підлеглих такі щиглі хапають, що порох летить з них, як із

старого одягу. Влада — діло велике, відповідальне, не всякому до снаги.

Іхав з такими думками Сегізбаєв, погойдуючись у сідлі в такт ступі інохідця, і не можна сказати, щоб був у поганому настрої, хоч направлявся перевіряти чабанів і знав, що там нічого приємного не побачить. Зима зіткнулася з весною, не поступаються одна одній, і в цій сутичці найбільше перепадає вівцям — гине молодняк, гинуть охлялі матки, а нічого не вдієш. Адже ж кожного року так. І всі про це знають. Та коли вже його послали уповноваженим, значить, він повинен буде когось притягти до відповідальності. І десь у темній глибині своєї душі він знав іще, що високий процент падежу в районі йому навіть на руку. Зрештою ж не він, районний прокурор і всього-на-всього член бюро райкому, відповідає за стан справ у тваринництві. Перший секретар — ось хто відповідає. Новий у них, недавно в районі, от нехай і одувається. А він, Сегізбаєв, подивиться. І там, зверху, нехай подивляться, чи не помилилися, приславши секретаря зі сторони. Досадував Сегізбаєв, коли це сталося, не міг примиритися з тим, що його обминули. Давно вже він тут прокурором, не раз, здається, доводив, на що здатний. Ну нічого, друзі в нього є, підтримають, коли треба буде. Час уже, час йому переходити на партійну роботу, засидівся в прокурорському кріслі... А іноходець добрий, гойдається, мов корабель на хвилях: така сльота, грязюка — а йому хоч би що. У парторга он кінь уже в милі, а іноходець тільки трохи мокріти почав...

А Чоро думав про своє. Вигляд у нього був дуже поганий, Жовтизна розлилася на змарнілому обличчі, очі позападали. Скільки років мучиться з серцем, і що далі, то гірше й гірше. І думки його були тяжкі. Виходить, таки Танабай мав рацію. Голова колгоспу кричить, гримає, а користі від цього ніякої. Більше пропадає в районі, завжди в нього якісь справи там. Треба було б поставити питання про нього на партзборах, але в районі не радять поспішати. А чого чекать? Подейкують, нібито Айданов сам хоче піти, може, тому? Ішов би вже собі краще. І йому, Чоро, теж пора залишити колгосп. Яка від нього користь? Завжди хворіє. Самансур приїздив на канікули, теж радить йому піти вже на спочинок. Піти, звичайно, можна, а совість? Самансур хлопець недурний, тепер він краще за батька в усьому розбирається. Усе ото радить, як треба вести сільське господарство. Навчають їх хороших наук, згодом, може, так воно й буде, як їх учать професори, але поки дійде до того — батько, видно, вже душу віддасть. І не втекти йому від горя свого нікуди. Від себе не втечеш, не сховаєшся. Та й що скажуть люди? Обіцяв, запевняв, завів колгосп у невилазні борги, а сам

тепер — на спочинок? Нема йому спочинку й не буде, краще вже стояти до кінця. Прийдуть на допомогу, так довго не може бути. Швидше б уже тільки. І по-справжньому, а не так, як оцей. Судитимемо, каже, за розвал! Ну, суди! А становища вироком не виправиш. Іде, насунився, ніби там, у горах, самі злочинці, а він один бореться за колгосп... А насправді ж йому наплювати на все, так тільки, туману напускає. А спробуй-но скажи.

18

Великі гори стояли у сірій імлі. Забуті сонцем, похмуро темніли вони угорі, як ображені велетні. Весні нездужалося. Сиро, каламутно навкруги.

Бідував Танабай у кошарі своїй. Холоднеча, задуха. Котилося одразу по кілька маток, і не було куди дівати ягнят. Хоч криком кричи. Галас, мекання, штовханина. Усі хочуть їсти, усі хочуть пити і мруть як мухи. А тут ще жінка лежить із забитим попереком. Хотіла встати, але розігнутися не може. Та нехай уже буде, що буде. Сили ніякої вже немає.

З голови не виходив Бектай, безсила злоба на нього душила Танабая. Не через те, що він пішов — туди йому і дорога, і не тому, що отару свою підкинув, мов та зозуля яйця свої у чуже гніздо, — кінець кінцем пришлють когось, заберуть його овець, а через те, що не зумів відповісти Бектаєві так, щоб шкіра з нього злізла від сорому. Так, щоб світові білому був не рад... Хлопчисько! Шмаркач! А він, Танабай, старий комуніст, що все життя поклав за колгосп, не знайшов слів, щоб гідно відповісти йому. Закинув гирлигу чабанську і пішов собі, шмаркач. Хіба ж думав Танабай коли-небудь, що станеться отаке? Хіба він думав коли-небудь, що насміхатимуться з його кровної справи?

«Досить!» — спиняв він себе, але за хвилину знову повертався до тих самих думок.

Ось іще окотилася одна матка, двійнят привела, гарненькі ягнята. Тільки куди їх? Вим'я у вівці пусте, та й звідки ж те молоко візьметься? Отже, і ці здохнуть! Ех, біда, біда! А там он лежать уже здохлі, закладлі. Зібрав Танабай трупики, пішов виносити. Вбігла захекана донечка.

— Тату, до нас ідуть начальники.

— Нехай ідуть, — буркнув Танабай. — Ти іди матір доглянь.

Вийшовши з кошари, Танабай побачив двох вершників. «О! Гульсари! — зрадів він. Тенькнула в грудях стара струнка. — Скільки вже не бачилися! Дивись, як іде, все такий самий!» Один був Чоро. А другого, у шкіряному пальті, що їхав на інохідці, не впізнав, З району хтось,

«Ну-ну, під'їжджайте. Нарешті»,— зловтішно подумав він. Тут можна було б пожалітися, виплакати свою долю, але ні, не буде він хникати, нехай їм стане соромно, нехай вони почервоніють. Хіба ж можна так! Кинули на погибель, а тепер заявляються...

Танабай не чекав, коли вони під'їдуть, пішов за ріг кошари, покидав мертвих ягнят на купу. Повернувся не поспішаючи.

Ті були вже на подвір'ї. Коні дихали важко. Вигляд у Чоро був безпорадний, винуватий. Знав, що відповідати доведеться перед другом. А той, на інохідці, сердитий був, грізний, навіть не привітався. Скипів одразу.

— Неподобство! Скрізь так! Поглянь, що тут робиться,— обурювався він, звертаючись до Чоро. Потім повернувся до Танабая: — Що ж це ти, товаришу,— кивнув він у той бік, куди відніс Танабай мертвих сисунців,— чабан-комуніст, а ягнята здихають?

— А вони, мабуть, не знають, що я комуніст,— в'їдливо кинув Танабай, і враз неначе зламалася в ньому якась пружина, і одразу пусто стало на душі, байдуже й гірко.

— Тобто як? — Сегізбаєв густо почервонів. І замовк.— Соціалістичні зобов'язання брав? — знайшов він нарешті що сказати.

— Брав.

— А що там було сказано?

— Не пам'ятаю.

— От через те й здихають у тебе ягнята! — Сегізбаєв ткнув рукояткою канчука знову в той самий бік і звівся на стременах, запалившись тим, що можна буде провчити цього зухвалого пастуха. Але спочатку він напустився на Чоро: — Куди ви дивитесь? Люди не знають навіть своїх зобов'язань. Зривають плани, заважають худобу! Чим ви займаєтеся тут? Як виховуєте своїх комуністів? Який він комуніст? Я вас питаю!

Чоро мовчав, опустивши голову. Бгав у руках поводи вуздечки.

— Який є,— спокійно відповів за нього Танабай.

— От-от, який є. Та ти шкідник! Ти знищуєш колгоспне добро. Ти ворог народу. У тюрмі твоє місце, а не в партії! Ти насміхаєшся над змаганням.

— Еге ж, у тюрмі моє місце, у тюрмі,— підтвердив Танабай так само спокійно. І губи в нього застрибали, сміючись від нападу люті, що аж роздирав його, що спалахнув у ньому від образи, від гіркоти, від усього того, що переповнило чашу його терпіння.— Ну,— вп'явся він очима у Сегізбаєва, силкуючись вгамувати тремтіння губів.— Що ти іще скажеш?

— Навіщо ти так говориш, Танабаю? — втрутився Чоро.— Ну, навіщо? Поясни все до ладу.

— Он як! Виходить, і тобі треба пояснювати? Ти чого сюди приїхав, Чоро? — закричав Танабай.— Ти чого приїхав? Я тебе питаю? Щоб сказати, що в мене мруть ягнята? Я це й сам знаю! Щоб сказати, що я в гною сиджу по саму шию? Я це й сам знаю! Що я дурнем був усе життя, що із шкури вилазив заради колгоспу? Я це й сам знаю!..

— Танабаю! Танабаю! Схаменися! — пополотнілий Чоро зіскачів з сідла.

— Геть! — відштовхнув його Танабай.— Плюю я на свої зобов'язання, на все своє життя плюю! Іди звідси! Моє місце в тюрмі! Ти навіть привів цього нового манапа у шкіряному пальті? Щоб знущався він з мене? Щоб у тюрму мене садив? Ану, давай, сволото, сади мене в тюрму! — Танабай метнувся, щоб схопити що-небудь в руки, схопив вила, що стояли біля стіни, і кинувся з ними на Сегізбаєва.— Ану, геть звідси, сволоцюго! Забирайся! — І, вже нічого не тямлячи, замахав вилами перед собою.

Переляканий Сегізбаєв безладно смикав інохідця то туди, то сюди, вила били очманілого коня по голові, відскакували з дзенькотом і знову падали на його голову. І в люті своїй не розумів Танабай, чому так судорожно смикається голова Гульсари, чому так рвуть вудила його червону гарячу пашу, чому так розгублено й перелякано мелькають перед ним вирячені коневі очі.

— Відійди, Гульсари, геть! Дай мені дістати того манапа в шкірі! — ревів Танабай, завдаючи удару за ударом по безвинній голові інохідця.

Молода сакманниця, що прибігла на крик, повисла на його руках, намагалася вирвати вила, але він турнув її на землю.

— Назад! Тікаймо! Уб'є! — Чоро кинувся поміж ним і Сегізбаєвим, який встиг уже скочити в сідло.

Танабай замахнувся на нього вилами, і обидва вершники погнали коней геть з двору. Собака з гавкотом переслідував їх, хапаючи за стремена, за хвости коней.

А Танабай біг услід, спотикаючись, хапав на бігу грудки глини, жбурляв навздогін і, не перестаючи, горлав:

— У тюрмі моє місце! У тюрмі! Геть! Геть звідси! У тюрмі моє місце! У тюрмі!

Потім вернувся, усе ще бурмочучи, задихаючись:

«У тюрмі моє місце, в тюрмі!» Поруч гордовито, з почуттям виконаного обов'язку, ішов пес. Він чекав на похвалу хазяїна, але той не помічав його. Назустріч, спираючись на палицю, шкандибала бліда, перелякана Джайдар.

— Що ти накоїв? Що ти накоїв?

— Даремно.

— Що даремно? Звісно, даремно!

— Даремно побив інохідця.

— Та ти при своєму розумі? Знаєш, що ти наробив?

— Знаю. Я шкідник. Я ворог народу,— промовив він, переболюючи задишку, потім замовк і, стиснувши обличчя руками, зігнувшись, голосно заридав.

— Заспокойся, заспокойся,— просила дружина, сама плачучи разом з ним, але він усе плакав і плакав, хитаючись з одного боку в другий, Ніколи ще не бачила Джайдар, щоб плакав Танабай...

19

Бюро райкому партії відбувалося третього дня після тієї надзвичайної пригоди.

Танабай Бакасов сидів у приймальні і чекав, коли його викличуть до кабінету, за дверима якого вирішували його долю. Багато передумав він за ті дні, але все ще не міг вирішити, винен він чи ні. Розумів, що вчинив тяжкий проступок, що підняв руку на представника влади. Та якби річ була тільки в цьому, то все вирішувалося б просто. За свою недостойну поведінку він ладен був понести будь-яке покарання. Але ж він у пориві гніву виплеснув на вітер увесь свій біль за колгосп, споганив усі свої тривоги і роздуми. Хто йому тепер повірить? Хто його тепер зрозуміє? «А може, все-таки зрозуміють? — спалахувала в нього надія.— Скажу про все: про зиму сьогорішню, про кошару та юрту, про голоднечу, про безсонні ночі мої, про Бектая... Нехай розберуться. Чи можна так господарювати!» І він уже не жалкував, що так вийшло. «Нехай покарають мене,— розмірковував він,— зате іншим, може, буде легше. Може, після цього оглянуться на чабанів, на життя-буття наше, на наше бідування?» Але одразу ж, пригадуючи все пережите, він знову проймався люттю, і камінно стискав кулаки між колінами, і вперто повторював собі: «Ні, ні в чому я не винний, ні!» А потім знову приходили сумніви...

Тут, у приймальні, сидів чомусь і Ібраїм. «А цьому чого тут треба? Прилетів як стерв'ятник на падло»,— сердився Танабай, одвертаючись від нього. Той мовчав собі й зітхав, поглядаючи на похнюплену голову чабана.

«Чого ж вони тягнуть?— соваючись на стільці, думав Танабай.— Чого там іще — бити, то вже бити!» Там, за дверима, здається, вже всі зібралися. Останнім, кілька хвилин тому, пройшов у кабінет Чоро. Танабай упізнав його по прилиплих до

халяв чобіт шерстинках. То була жовтувата шерсть буланого інохідця. «Дуже поспішав, видно, пропотів Гульсари до мила»,— подумав він, але не підняв голови. І чоботи з п'яточками кінського поту й шерстинками на халявах, нерішуче потупцювавши біля Танабая, зникли за дверима.

Довго тягнувся час, поки з кабінету не виглянула секретарка:
— Увійдіть, товаришу Бакасов.

Танабай здригнувся, підвівся, оглушений ударами серця, і пішов у кабінет під цю нестихаючу канонаду у вухах. Очі йому застелило туманом. Він майже не розрізняв обличч людей, що сиділи тут.

— Сідайте.— Перший секретар райкому Кашкатаєв показав Танабаєві на стілець у кінці довгого столу.

Танабай сів, поклав обважнілі руки на коліна, чекав, коли зійде туман з очей. Потім глянув уздовж столу. По праву руку від першого секретаря сидів набундючений Сегізбаєв. Танабай так напруживсь увесь від ненависті до цієї людини, що туман, який стояв у нього в очах, ураз пропав. Обличчя всіх тих, що сиділи за столом, виступили різко, виразно. Найтемніше серед усіх, темно-багрове, було обличчя Сегізбаєва і найблідше, зовсім безкровне — обличчя Чоро. Він сидів з самого краю, найближче до Танабая. Худі руки його нервово здригалися на зеленому сукні столу. Голова колгоспу Алданов, що сидів навпроти Чоро, голосно обурено сопів, похмуро поглядаючи на всі боки. Він не приховував свого ставлення до справи, що мала розглядатися. Інші, видно, ще вичікували. Нарешті перший секретар одірвався від паперів у папці.

— Розпочнемо розгляд персональної справи комуніста Бакасова,— сказав він, з притиском вимовляючи слова.

— Еге ж, з дозволу сказати комуніста,— єхидно докинув хтось з осмішкою.

«Злі! — відзначив у думці Танабай.— Пощади від них не чекай. А чого я маю чекати пощади? Що я — злочинець?»

Він не знав, що у вирішенні його питання зіткнуться дві сторони — таємні суперники,— що мали намір кожна по-своєму скористатися з цього прикрого випадку. Одна сторона — в особі Сегізбаєва та його прихильників — хотіла випробувати стійкість нового секретаря, перевірити, чи не можна для початку хоча б прибрати його до рук. Друга сторона — в особі самого Кашкатаєва, який здогадувався, що Сегізбаєв мітить на його місце,— обмірковувала, як його зробити так, щоб і себе не принизити, і не загострювати стосунків з цими небезпечними людьми.

Секретар райкому зачитав доповідну записку Сегізбаєва. У доповідній були докладно описані всі злочини, які вчинив

словами й діями Танабай Бакасов, чабан колгоспу «Білі камені». У доповідній не було нічого такого, що Танабай міг би заперечувати, але її тон, формулювання виставлених йому обвинувачень вкинули його в розпач. Його аж піт пройняв від свідомості свого повного безсилля перед цим страхітливим папірцем. Доповідна записка Сегізбаєва виявилася куди страшнішою від нього самого. Супроти неї не кинешся з вилами в руках. Усе, про що Танабай мав намір сказати на своє виправдання, розлетілося в одну мить, втратило у власних його очах усяке значення, перетворилося на жалюгідні скарги пастуха на свої звичайні злигодні. Чи ж не дурень він? Чого варті його виправдання перед оцим грізним папірцем?! З ким надумав він стати на двобій?

— Товаришу Бакасов, чи визнаєте ви об'єктивність фактів, викладених у записці члена бюро товариша Сегізбаєва? — спитав Кашкатаєв, закінчивши читати доповідну.

— Так, — глухо озвався Танабай.

Усі мовчали. Здавалося, усіх пройняв страх від того папірця. Алданов задоволено зміряв тих, що сиділи круг столу, визивним поглядом — бачите, мовляв, що діється.

— Товариші члени бюро, коли дозволите, я внесу ясність у суть справи, — рішуче заговорив Сегізбаєв. — Я хочу одразу застерегти деяких товаришів від можливої спроби кваліфікувати дії комуніста Бакасова просто як хуліганський вчинок. Якби це було так, то, повірте мені, я не виносив би питання на бюро: з хуліганом у нас є інші засоби боротьби. І справа, звичайно, не в моїх ображених почуттях. За мною стоїть бюро районного комітету партії, за мною в даному випадку, якщо хочете, стоїть уся партія, і я не можу припустити наруги з її авторитету. А що найголовніше — усе це свідчить про занедбаність нашої політико-виховної роботи серед комуністів і безпартійних, про серйозні недоліки в ідеологічній роботі райкому. Ми всі ще маємо відповідати за напрямок думок таких рядових комуністів, як Бакасов. Ми ще маємо з'ясувати, чи він один такий, чи в нього є односторонність. Чого варті його слова: «Новий манап у шкіряному пальті!» Облишимо пальто. Але ж по Бакасову виходить, що я — радянська людина, партійний уповноважений, — новий манап, пан, гнобитель народу! Он як! Ви розумієте, що це означає, що криється за такими словами? Думаю, коментарі зайві... Тепер про інший бік справи. Засмучений вкрай поганим станом тваринництва у «Білих каменях», я у відповідь на обурливі слова Бакасова, який нібито забув свої соціалістичні зобов'язання, назвав його шкідником, ворогом народу і сказав, що його місце не в партії, а в тюрмі. Визнаю — образив його і ладен був вибачитися перед

ним. Але тепер я впевнився, що це саме так. І не беру слова свої назад, а стверджую, що Бакасов — небезпечний елемент з ворожими настроями...

Чого тільки Танабай не пережив, війну пройшов з початку до кінця, але не підозрював, що серце може кричати таким криком, яким воно кричало зараз. З цим криком, що віддавався нестихаючою канонадою у вухах, серце його падало, вставало, дряпалося нагору, зривалося донизу і знову намагалося встати, але кулі били його в упор. «Боже,— стукало в Танабаєвій голові,— куди поділося все, що було змістом мого життя, змістом усєї моєї роботи? Он уже до чого дожив — став ворогом народу. А я ж так уболівав за якусь там кошару, за ягнят отих обдристаних, за безпутного Бектая. Кому це потрібно!..»

— Нагадаю ще раз висновки своєї доповідної записки,— говорив далі Сегізбаєв, розставляючи слова залізним порядком.— Бакасов ненавидить наш лад, ненавидить колгосп, ненавидить соцзмагання, плює на все це, ненавидить усе наше життя. Про це він заявив цілком відкрито в присутності парторга колгоспу товариша Саякова. У його діях наявний також кримінальний злочин — замах на представника влади при виконанні ним службових обов'язків. Я прошу правильно зрозуміти мене, я прошу санкцію на притягнення Бакасова до судової відповідальності, щоб по виході звідси він був узятий під варту. Його злочин цілком відповідає статті п'ятдесят вісім. А про перебування Бакасова в рядах партії, по-моєму, не може бути й мови.

Сегізбаєв знав, що він вимагав уже занадто багато, але він розраховував на те, що коли бюро і не визнає за потрібне притягати Танабая Бакасова до судової відповідальності, то виключення його з партії, в усякому разі, буде забезпечено. Цієї вимоги Кашкатаєв уже ніяк не зможе не підтримати, і тоді його, Сегізбаєва, позиції ще більше зміцніють.

— Товаришу Бакасов, що ви скажете про свою провину? — спитав Кашкатаєв, уже роздратовуючись.

— Нічого. Все вже сказано,— відповів Танабай.— Виходить, я був і є шкідник, ворог народу. То навіщо ж знати, про що думаю я? Судіть самі, вам видніше...

— А ви вважаєте себе чесним комуністом?

— Тспер цього не доведеш.

— А ви визнаєте себе винним?

— Ні.

— Ви що, вважаєте себе розумнішим за всіх?

— Ні, навпаки, дурнішим за всіх.

— Дозвольте, я скажу.— З місця підвівся молодий хлопець з комсомольським значком на грудях. Він був наймолодший

серед усіх, шуплий, з вузьким обличчям, вигляд у нього був ще якийсь хлопчачий.

Танабай лише тепер помітив його. «Давай, хлопчику, не жаліє,— сказав він йому в думці.— Я теж був колись такий, не жалів...»

І, мов спалах блискавки в далеких хмарах, побачив він те місце в пшениці край дороги, де Кулубай рвав і топтав молоді сходи. Все раптом постало перед ним дуже виразно, і здригнувся він, закричав у душі беззвучним криком.

Отямився від голосу Кашкатаєва:

— Говоріть, Керімбеков...

— Я не схвалюю вчинку товариша Бакасова. Вважаю, що на нього має бути накладено партійне стягнення. Але я не згодний і з товаришем Сегізбаєвим.— Керімбеков стримував схвильоване тремтіння голосу.— Мало того, я вважаю, що треба обговорити й самого товариша Сегізбаєва...

— От тобі й маєш,— перебив його хтось.— Це у вас у комсомолі, чи що, порядки такі?

— Порядки у всіх однакові,— відповів Керімбеков, ще більше хвилюючись і червоніючи. Він затнувся, підбираючи слова і переборюючи свою скованість, і раптом, немов з відчаю, заговорив гостро і сердито: — Яке ви мали право ображати колгоспника, чабана, старого комуніста? Та спробуйте-но мене назвати ворогом народу... Ви пояснюєте це тим, що були вкрай засмучені станом тваринництва у колгоспі, а ви не припускаєте, що чабан був засмучений не менше за вас? Ви, коли приїхали до нього, поцікавилися, як він живе, як ідуть у нього справи? Чому гине молодняк? Ні, як видно з вашої ж записки, ви одразу ж почали ганьбити його. Ні для кого не секрет, як важко йде розплідна кампанія в колгоспах. Я часто буваю на місцях, і мені соромно, незручно перед своїми комсомольцями-чабанами за те, що ми вимагаємо з них, а допомоги практичної не подаємо. Подивіться, які кошари в колгоспах, а з кормом як? Я сам син чабана. Я знаю, що це таке, коли мруть ягнята. В інституті нас учили одного, а на місцях усе йде по-старому. Душа болить, як подивившись на все це!..

— Товаришу Керімбеков,— перебив його Сегізбаєв.— Не магайтеся розжалобити нас, почуття — поняття відносне. Факти, факти потрібні, а не почуття.

— Пробачте, але тут не суд над карним злочинцем, а товариський розгляд справи нашого товариша по партії,— вів далі Керімбеков.— Вирішується доля комуніста. То давайте ж подумаємо трохи, чому так вчинив товариш Бакасов. Дії його, звісно, треба засудити, але ж як це трапилося, що один з кращих

тваринників у колгоспі, яким був Бакасов, дійшов до такого життя?

— Сідайте,— незадоволено сказав Кашкатаєв.— Ви відводите нас у бік від суті питання, товаришу Керімбеков. Усім тут, по-моєму, абсолютно ясно — комуніст Бакасов вчинив дуже тяжкий проступок. Куди це годиться? Де таке бачено? Ми нікому не дозволимо накидатися з вилами на наших уповноважених, ми нікому не дозволимо підривати авторитет наших працівників. Ви б краще подумали, товаришу Керімбеков, як налагодити справи у комсомолі, ніж займатися безпредметними суперечками про душу та почуття. Почуття почуттями, а справи справами. Те, що дозволив собі Бакасов, справді повинно насторожити нас, і, звичайно, йому нема місця в партії. Товаришу Саяков, ви, як парторг колгоспу, підтверджуєте всю цю історію? — спитав він у Чоро.

— Так, підтверджую,— промовив блідий Чоро, повільно підводячись.— Але я хотів би пояснити...

— Що пояснити?

— По-перше, я хочу просити, щоб ми в себе у парторганізації обговорили справу Бакасова.

— Це не обов'язково. Поінформуєте потім членів парторганізації про рішення бюро райкому. Що там іще?

— Я хотів би пояснити...

— Що пояснити, товаришу Саяков? Антипартійний виступ Бакасова як на долоні. Пояснювати тут уже нічого. Ви теж відповідаєте. І ми вас покараємо за розвал роботи по вихованню комуністів. Чому ви намагалися умовити товариша Сегізбаєва не ставити питання на бюро? Хотіли приховати? Неподобство! Сідайте.

Почалася суперечка. Директор МТС і редактор районної газети підтримали Керімбекова. На якусь мить навіть здалося, що їм удасться захистити Танабая. Але сам він, пригнічений та збентежений, уже нікого не слухав. Він усе запитував себе: «Куди поділося все те, чим я жив? Адже ж тут нікому, здається, і діла немає до всього того, що там у нас в отарах, у стадах. Який же я дурень був! Життя своє перевів заради колгоспу, заради овець і ягнят. А тепер усе це ні до чого. Тепер я небезпечний. Ну, то й чорт з вами! Робіть зі мною, що хочете,— якщо від цього краще стане, не шкодуватиму. Давайте женіть мене в шию. Мені тепер один кінець, чухрайте, не жалійте...»

Виступив голова колгоспу Алданов. З виразу його обличчя і з жестів Танабай бачив, що той когось паплюжить, але кого саме, не доходило до його свідомості, аж поки він не почув слова: «Кішен... іноходець Гульсари...»

— ...І що ж ви думаєте! — обурювався Алданов.— Він відкрито погрожував розвалити мені голову тільки за те, що ми змушені були надіти пута на ноги коневі. Товаришу Кашкатаєв, товариші члени бюро, я як голова колгоспу прошу врятувати нас від Бакасова. Його місце справді в тюрмі. Він ненавидить усіх керівних працівників. Товаришу Кашкатаєв, за дверима чекають свідки, які можуть підтвердити погрози Бакасова на мою адресу. Чи можна буде їх запросити?

— Ні, не треба,— гидливо скривився Кашкатаєв.— Досить і цього. Сідайте.

Потім почали голосувати.

— Подано одну пропозицію: виключити з членів партії товариша Бакасова. Хто «за»?

— Одну хвилинку, товаришу Кашкатаєв,— знову рвучко підвівся Керімбеков.— Товариші члени бюро, чи не припустимося ми тяжкої помилки? Є інша пропозиція — обмежитися суворою доганою із занесенням в особову справу Бакасову і оголосити разом з тим догану членові бюро Сегізбаєву за образу партійної і людської гідності комуніста Бакасова та за неприпустимий метод роботи Сегізбаєва як уповноваженого райкому.

— Демагогія! — вигукнув Сегізбаєв.

— Заспокойтеся, товариші,— сказав Кашкатаєв.— Ви ж на бюро райкому, а не дома у себе, прошу додержуватися дисципліни.— Тепер усе залежало від нього, першого секретаря райкому. І він повернув справу так, як і розраховував Сегізбаєв.— Притягати Бакасова до кримінальної відповідальності я не вважаю за потрібне,— сказав він,— але в партії йому, звичайно, не місце, про це товариш Сегізбаєв сказав цілком правильно. Будемо голосувати. Хто за виключення Бакасова?

Членів бюро було сім чоловік. Троє підняли руки за виключення, троє — проти. Лишався сам Кашкатаєв. Якусь мить почекавши, він підняв руку «за». Танабай нічого того не бачив. Він дізнався про вирішення своєї долі, коли почув, як Кашкатаєв звернувся до секретарки:

— Запишіть до протоколу: «Рішенням бюро райкому товариша Бакасова Танабая виключено із членів партії».

«От і все!» — сказав у думці Танабай, помертвівши.

— А я наполягаю на тому, щоб винести догану Сегізбаєву,— не здавався Керімбеков.

Можна було і не ставити цього на голосування, відхилити, але Кашкатаєв вирішив, що треба поставити. В цьому теж був свій таємний сенс.

— Хто за пропозицію товариша Керімбекова? Прошу підняти руки!

Знову — три на три. І знову Кашкатаєв підняв руку четвертим і врятував тим самим Сегізбаєва від догани. «Тільки ж чи зрозуміє він, чи оцінить цю послугу? Хто його знає... Підступний, хитрий».

Люди засовалися на стільцях, ніби збираючись уже йти. Танабай вирішив, що вже скінчено, підвівся мовчки, ні на кого не дивлячись, попрямував до дверей.

— Бакасов, ви куди? — зупинив його Кашкатаєв. — Залишіть ваш партійний квиток.

— Залишити? — Лише тепер до Танабая дійшло все те, що сталося.

— Так. Покладіть на стіл. Ви тепер не член партії і не маєте права носити його при собі...

Танабай поліз за партквитком. Довго вовтузився в тиші, що враз настала. Він був там, глибоко, під фуфайкою, під піджаком, у шкіряній торбинці, яку пошила Джайдар. Торбинку цю Танабай носив на ремінці через плече. Нарешті витяг її наверх, дістав партійну книжечку, нагріту біля грудей, і поклав її, теплу, просякнуту запахом свого тіла, на холодний полірований стіл Кашкатаєва. Зіщулився навіть, самому стало холодно. І, знову-таки ні на кого не дивлячись, почав запихати торбинку під піджак, збираючись йти.

— Товаришу Бакасов, — почувся позаду, з-за столу, співчутливий голос Керімбекова. — А що ви самі скажете? Адже ж ви нічого не сказали тут. Може, вам тяжко було? Ми сподіваємося, що двері для вас назад не зачинені, рано чи пізно ви зможете повернутися в партію. От скажіть, що ви думаєте зараз?

Танабай обернувся, сповнений болю і ніяковості за себе перед цим незнайомим хлопцем, який усе ще намагався якось полегшити йому горе, що звалилося на плечі.

— Що мені говорити? — промовив він сумно. — Усіх не переговориш тут. Лише одне скажу, що не винен я ні в чому, якщо навіть і підняв руку, якщо навіть і сказав недобрі слова. Пояснити вам цього не зможу. От, виходить, і все.

Запало гнітюче мовчання.

— Хм. Отже, на партію ображаєшся, — роздратовано сказав Кашкатаєв. — Ну, знаєш, товаришу. Партія тебе на путь істинну наставляє, від суду тебе врятувала, а ти ще й незадоволений, ображаєшся! Виходить, ти справді не гідний звання члена партії. І навряд чи двері назад будуть тобі відкриті!

Вийшов Танабай з райкому зовні спокійним. Навіть надто спокійний. І це було погано. День був теплий, сонячний, наближався вечір. Люди йшли і їхали у своїх справах. Дівтора бігала на площі біля клубу. А Танабаєві тоскно було дивитися на все і від

самого себе було тоскно. Швидше звідсіля в гори, додому. Поки не трапилось з ним що-небудь іще погане.

Біля конов'язі поруч з його конем стояв Гульсари. Великий, довгий і сильний, переступив він з ноги на ногу, коли підійшов Танабай, і подивився на нього спокійно і довірливо темними очима. Забув уже іноходець, як товк його Танабай вилами по голові. На те він і кінь.

— Забудь, Гульсари, не ображайся,— шепнув інохідцеві Танабай.— А в мене біда велика. Дуже велика біда.— І схлипнув, обнявши шию коня, але стримався, не заплакав, посоромившись перехожих.

Сів на свого коня і поїхав додому.

Чоро наздогнав його за Олександрівським підйомом. Як тільки почувся позаду знайомий перестук копит інохідця, Танабай ображено стиснув губи, наїжився. Не оглядався. Образа за себе затьмарювала душу, затьмарювала очі. Теперішній Чоро був для нього зовсім не той, який він був колись. От і сьогодні — як тільки Кашкатаєв підвищив голос, він покійрно сів на своє місце, мов вишколений учень. А що ж далі? Люди вірять йому, а він боїться сказати правду. Береже себе, слова добирає. Хто навчив його так? Нехай уже Танабай відсталий чоловік, простий роботяга, а він же грамотний, усе знає, все життя в начальстві ходить. Невже не бачить Чоро, що все це не так, як кажуть сегізбаєви і кашкатаєви! Що слова їхні зовні гарні, а всередині брехливі й пусті. Кого обдурує, заради чого?

Не повернув Танабай голови й тоді, коли Чоро наздогнав його і поїхав поруч, стримуючи розгаряченого інохідця.

— Я думав, Танабаю, ми разом виїдемо,— сказав він, переводячи дух.— Оглядівся, а тебе вже немає...

— Чого тобі? — так само не дивлячись на нього, кинув Танабай.— Ідь собі своєю дорогою.

— Давай поговоримо. Не відвертайся, Танабаю. Поговоримо як друзі, як комуністи,— сказав Чоро і затнувся на півслові.

— Я тобі не друг і тим більше не комуніст уже. Та й ти давно вже не комуніст. Ти прикидаєшся ним...

— Ти це серйозно? — сказав Чоро ослабленим голосом...

— Звісно, серйозно. Добирати слів ще не навчився. Що, де і як говорити, теж не знаю. Ну, прощай. Тобі прямо, а мені вбік.— Танабай звернув коня з дороги і, не обертаючися, так і не глянувши ні разу другові у вічі, поїхав полем, навпростець у гори.

Він не бачив, як мертвотно побілів Чоро, як хотів зупинити його, простягнувши руку, і як потім скорчився, схопився за груди, і як повалився на гриву інохідця, хапаючи ротом повітря.

— Погано мені,— шепотів Чоро, корчачись від нестерпного болю в серці.— Ой, погано мені! — хрипнув він, синіючи і задихаючись.— Швидше додому, Гульсари, додому швидше.

Мчав іноходець його до аїлу темним пустинним степом, лякав коня голос людини, чулося в ньому щось страшне, моторошне. Пришулив Гульсари вуха, злякано форкаючи на бігу. А людина в сідлі мучилася, корчилася, судорожно вчепившись руками й зубами в гриву коня. Поводи теліпалися, звисаючи з шиї Гульсари, що біг чимдуж уперед.

20

Тієї пізньої години, коли Танабай ще добирався до гір, вулицями аїлу гасав вершник під гавкіт сполоханих собак.

— Гей, хто там дома? Виходь! — викликав він хазяїв.— На партзбори давай, у контору.

— А що там таке? Чому так терміново?

— Не знаю,— відповідав посильний.— Чоро кличе. Сказав, щоб швидше йшли.

Сам Чоро сидів у той час у конторі. Прихилившись плечем до столу, зігнувшись, задихаючись, міцно притискав він п'ятірнею груди під сорочкою. Стогнав від болю, кусав губи. Холодний піт виступив на позеленілому обличчі, очі позападали в орбіти темними ямами. Час від часу він впадав у забуття, і знову здавалося йому, що несе його іноходець темним степом, що хоче він гукнути Танабая, а той, кинувши на прощання розпечені, як жар, слова, не оглядається. Обпікають серце Танабаєві слова, душу обпікають...

Сюди привели парторга під руки з конюшні, після того як одлежався він там трохи на сіні. Конюхи хотіли відвести його додому, але він не погодився. Послав людину скликати комуністів і тепер чекає з хвилини на хвилину.

Засвітивши лампу і залишивши Чоро самого, сторожиха поралася біля печі в передній кімнаті, інколи зазірала в прочинені двері, зітхала, хитала головою.

Чоро чекав на людей, а час спливав по краплині. Гіркими, важкими краплинами щосекунди збігав призначений йому на роду час, ціну якого він розумів тільки зараз, проживши чимале життя. Не вплинував він днів своїх і років, оглянутися не встиг — промайнули вони у праці та турботах. Не все виходило на віку його, не все вдавалось, як хотілося. Прагнув, боровся, але десь відступав, щоб обминути кути, щоб не так жорстко було ходити. І все-таки не обминув. Приперла його до стіни та сила, з якою уникав він стикатися, і тепер відходити було ніку-

ди, путь закінчувалася. Ех, якби він раніше спохватився, якби він раніше примусив себе прямо дивитися в очі життю...

А час збігав гіркими, лункими краплинами. Як довго не йдуть люди, як довго доводиться їх чекати!

«Аби тільки встигнути,— з острахом думав Чоро.— Аби тільки встигнути все сказати! — Беззвучним одчайдушним криком затримував він життя, що залишало його. Кріпився, готувався до останнього бою.— Усе розповім. Як було діло. Як проходило бюро, як виключили Танабая з партії. Нехай знають: я не згоден з виключенням Танабая. Скажу все, що я думаю про Алданова. Нехай потім, після мене, заслухають його. Нехай вирішать комуністи. Про себе скажу все, який я є. Про колгосп наш, про людей скажу... Аби тільки встигнути, швидше б уже приходили, швидше б...»

Перша прибігла дружина з ліками. Злякалася, заголосила, заплакала:

— Та чи ти при своєму розумі? Та невже тобі ще мало отих зборів? Ходімо додому. Ти поглянь на себе. Боже мій, подумай хоч за себе!

Чоро не хотів слухати. Відмахнувся, запиваючи ліки. Зуби цокотіли об склянку, вода лилася на груди.

— Нічого, мені краще вже,— сказав він, намагаючись дихати рівніше.— Ти почекай там, відведеш мене потім. Не бійся, іди.

І, коли почулися з вулиці кроки людей, Чоро випростався за столом, потамував у собі біль, зібрав усі сили, щоб виконати те, що він вважав за свій останній обов'язок.

— Що трапилось? Що з тобою, Чоро? — питали його.

— Нічого. Скажу зараз, нехай уже зійдуться всі,— відповідав він.

А час збігав гіркими, лункими краплинами.

Коли комуністи зібралися, парторг Чоро Саяков підвівся з-за столу, зняв шапку з голови і оголосив партзбори відкритими...

21

Повернувся Танабай до себе вночі. Джайдар вийшла на подвір'я з ліхтарем. Чекала, очі видивилась. І з першого погляду зрозуміла вона, яке лихо спіткало чоловіка. Він мовчки розгнуздував коня, розсідлував, а вона світила йому, і він нічого їй не сказав. «Хоч би напився в районі, може, легше було б йому»,— подумала вона, а він усе мовчав, і страшно ставало від його мовчання. А вона ж збиралася порадувати його — кормів підвезли трохи, соломи, борошна ячмінного, і потеплішало, ягнят вигодили на пашу, травичку скубуть уже.

— Бектаєву отару забрали. Нового чабана прислали,— сказала вона.

— А хрін з ним, з Бектаєм, з отарою, з чабаном твоїм..

— Втомився?

— Де там втомився! З партії вигнали!

— Та тихше ти, сакманниці почують.

— Чого тихше? Що мені приховувати? Вигнали, як поганого собаку, та й усе. Так мені й треба. І тобі теж так і треба. Мало нам. Ну, чого стоїш? Чого дивишся?

— Іди відпочивай.

— Сам знаю.

Танабай пішов у кошару. Оглянув овець. Потім пішов до загону, там також побродив у темряві і знову вернувся до кошари. Місця собі не знаходив. Від їжі відмовився і розмовляти не схотів. Плюхнувся на солому, звалену в кутку, і лежав нерухомо. Життя, турботи, тривоги різні втратили зміст. Уже нічого не хотілося. Не хотілося жити, не хотілося думати, не хотілося бачити нічого навкруги.

Перевертався з боку на бік, хотів заснути, хотів забутись, але де там, куди втечеш від себе? Знову пригадував, як пішов Бектай, як залишалися за ним чорні сліди на білому снігу, як нічого не зміг він відповісти йому, знову уявляв собі, як горлав Сегізбаєв, сидючи на інохідці, як паплюжив його останніми словами, як погрожував засадити його в тюрму, як був виставлений Танабай на бюро шкідником і ворогом народу, і на цьому кінчалося все, все його життя. І знову хотілося йому схопити вила і кинутися з криком, бігти в ніч, несамовито кричати на весь світ, поки не звалиться в якусь прірву і не скрутить там собі шию.

Засинаючи, він думав, що краще вмерти, ніж так жити. Авжеж, авжеж, краще смерть!..

Прокинувся з важкою головою. Кілька хвилин не міг зрозуміти, де він і що з ним. Поруч пирхали вівці, бекали ягнята. Значить, у кошарі він. Світало надворі. Навіщо він прокинувся? Навіщо? Краще б не прокидався зовсім. Умерти лишилося тільки. Треба накласти руки на себе...

...Потім він пригорщами пив воду з річки. Холодну, студену воду з тонким хрумким льодком. Вода з шумом протікала крізь тремтячі пальці, а він знову черпав її і пив обливаючись. Віддихався, прийшов до пам'яті і тільки тоді уявив собі всю безглуздість цієї витівки з самогубством, усю безглуздість цієї розправи над собою. Та як можна позбавити себе життя, яке один раз дається людині?! Та хіба сегізбаєви варті того? Ні, Танабай ще житиме, він ще гори перевертатиме!..

Повернувшись, він непомітно сховав рушницю, патронташ і весь той день старанно працював. Ласкавішим хотілося йому, бути з дружиною, з доньками, з сакманницями, але стримував себе, щоб жінки нічого не запідозрили. А ті працювали, наче нічого й не було, наче нічого особливого й не сталося, усе було гаразд. Вдячний їм був Танабай за це, мовчав і працював. Пішов на випас, допоміг пригнати отару додому.

Увечері погода зіпсувалася. Дощ чи сніг, але щось та буде. Оповив туман гори навколо, небо обважніло у хмарах. Знову треба було думати, як уберегти молодняк від холоду. Знову треба було розчищати кошару, стелити солому, щоб знову не почався падіж. Хмурнішав Танабай, але намагався забути, що було, не занепадати духом.

Стемніло вже, коли на подвір'ї з'явився приїжджий вершник. Зустріла його Джайдар. Вони про щось поговорили. Танабай у цей час працював у кошарі.

— Вийди-но на хвилинку,— покликала його дружина.— Чоловік до тебе.

І вже з того, як покликала вона, він відчув щось недобре. Вийшов. Привітався. То був чабан із сусіднього урочища.

— Це ти, Айтбай? Злізай з коня. Звідкіля?

— З аїлу. Був я там у справах. Просили переказати тобі: Чоро тяжко хворий. Сказали, щоб ти приїхав.

«Знову цей Чоро!» — спалахнула забута вже трохи образа. Бачити його не хотілося.

— А що я, лікар? Він завжди хворіє. У мене тут і без нього турбот по саму зав'язку. Погода он псується.

— Ну, діло твоє, Танаке,— поїдеш не поїдеш, сам знаєш. А я передав, про що просили. До побачення. Мені час, ніч скоро. Айтбай рушив коня, але потім притримав.

— Ти подумай все ж таки, Танаке. Погано йому. Сина викликали з навчання. Поїхали зустрічати на станцію.

— Спасибі, що переказав. Але я не поїду.

— Поїде,— засоромилася Джайдар.— Не хвилюйтеся, поїде він.

Танабай промовчав, а коли Айтбай виїхав з двору, сказав жінці сердито:

— Ти облиш цю звичку відповідати за мене. Я сам знаю. Сказав не поїду — то й не поїду.

— Подумай, що ти говориш, Танабаю!

— Мені нема чого думати. Досить. Додумався до того, що вигнали з партії. Немає в мене нікого. І якщо я захворію, нехай ніхто не приїздить. Здохну сам! — Він махнув спересердя рукою і пішов у кошару.

Проте спокою на душі не було. Приймаючи пологи у маток, носячи ягнят, примощуючи їх у кутку, цікаючи на крикливих овець, розштовхуючи їх, чортихався і бурчав:

— Давно б пішов, не страждав би так. Усе життя хворіє, стогне, за серце хапається, а сам із сідла не злазить. Теж мені начальник. Бачити тебе не хочу після цього. Ображайся не ображайся, а я теж кривду маю. І нікому це не болить...

Надворі стояла ніч. Сніг почав сипати потроху, і тиша навкруги була така сторожка, що чути було навіть, як із шепотом пролітали сніжинки.

Танабай не йшов у юрту, уникав розмов з дружиною, і вона не приходила. «Ну й сиди,— думав він.— А поїхати мене не примушиш. Мені тепер усе байдуже. Ми з Чоро чужі люди. У нього — своя дорога, у мене — своя. Були друзями, а тепер не те. А якщо я друг його, то де він був раніше? Ні, мені тепер усе байдуже...»

Джайдар все ж таки прийшла. Принесла йому плащ, чоботи нові, пояс, рукавиці, шапку, яку він одягав, коли кудись їхав.

— Одягайся,— сказала вона.

— Марно стараєшся. Я нікуди не поїду.

— Не гай часу. Може статися, що потім усе життя шкодуватимеш.

— Нічого я не шкодуватиму, і нічого з ним не станеться. Відлежиться. Не перший раз.

— Танабаю, ніколи я тебе ні про що не просила. А зараз прошу. Віддай мені свою образу, віддай мені своє горе. Ідь. Будь людиною.

— Ні.— Танабай уперто мотнув головою.— Не поїду. Мені тепер усе байдуже. Ти думаєш про пристойність, про обов'язок. Що люди скажуть? А я тепер знати нічого не хочу.

— Отямся, Танабаю. Я піду поки що догляну за вогнем, щоб часом не впали жарини на кошму.

Вона пішла, залишивши його одяг, але він не ворухнувся з місця. Сидів у кутку, не міг переломити себе, не міг забути того, що він говорив Чоро. А тепер: «Здоровенькі були, провідати з'явився, як здоров'я? Може, допомогти чим?» Ні, не зможе він так, не в його це звичці.

Джайдар повернулася.

— Ти ще не одягся?

— Відчепись. Сказав: не поїду...

— Встань! — гнівно крикнула вона. І він, на подив собі, схопився за її наказом, наче солдат. Вона ступила крок до нього, дивлячись у тьмяному світлі ліхтаря змученими, обуреними очима.— Якщо ти не мужчина, якщо ти не людина, якщо ти баба

слинява, то я поїду за тебе, а ти залишайся, нюні розводи! Я поїду зараз же. Іди сідлай негайно коня!

І він, підкоряючись їй, пішов сідлати коня. Надворі порошив сніг. Питьма, здавалось, кружляла довкола безшумним, повільним коловоротом, як вода у глибокій заводі. Гір не розрізниш — темно. «От іще кара божа! Куди вона тепер сама серед ночі? — думав він, накидаючи в темряві сідло. — І не вговориш. Ні. Не поступиться. Убий — убий не поступиться. А якщо зіб'ється з дороги? Ну нехай нарікає на себе...»

Сідлав Танабай коня, і самому соромно ставало: «Звір я, більше ніхто. Очманів від образи. Виставляю її напоказ, — дивись, який я нещасний, як мені погано. І дружину змучив. А вона тут при чому? За що її мучу? Не буде мені добра. Нікчемна я людина. Звір, та й годі».

Завагався Танабай. Нелегко було відступитися від своїх слів. Пішов назад насупившись, потупивши очі.

— Осідлав?

— Осідлав.

— Ну то збирайся. — І Джайдар подала йому плащ.

Танабай мовчки почав одягатись, радіючи, що дружина перша пішла на мирову. І все ж для годиться покомизився:

— А може, зранку поїду?

— Ні, їдь зараз. Буде пізно.

Ніч кружляла в горах тихою заводдю. Повільно і м'яко осідали великі, лапаті, останні весняні сніжинки. Сам серед темних схилів їхав Танабай на поклик знехтуваного ним друга. Сніг надипав на голову, на плечі, на бороду й руки. Танабай сидів у сідлі нерухомо, не обтрушуючи його. Так йому було краще думати. Думав він про Чоро, про все те, що єднало їх довгі роки, коли Чоро вчив його грамоти, коли вони вступали у комсомол, а потім у партію. Згадав, як вони працювали разом на будівництві каналу і як Чоро перший приніс йому газету з заміткою про нього і з фотографією, перший поздоровив, потис руку.

Пом'якшав душею Танабай, відтанув, і його охопило щемливе почуття неспокою: «Як він там? А може, й справді йому дуже погано? А то навіщо ж викликати сина? Чи сказати хоче що? Попрощатися?..»

Вже світало. Сніг усе кружляв. Танабай поквапив коня, погнав риссю. Скоро за тими он горбами, у низині, — аїл. Як там Чоро? Швидше б.

І раптом у ранковій тиші долинув невиразний, далекий голос з боку аїлу. Сплеснув чийсь зойк і обірвався, завмер. Танабай

осадив коня, наставив вухо за вітром. Ні, нічого не чути. Мабуть, це так здалося.

Кінь виніс Танабая на горб. Унизу перед ним серед білих, засніжених городів, серед голих садів лежали вулиці аїлу, ще безлюдні в цю ранню пору. Ніде нікого. І тільки біля одного двору юрмився чорний натовп народу, біля дерев стояли осідлані коні. Це був двір Чоро. Чому так багато зібралося там людей? Що сталося? Невже...

Трохи піднявшись на стременах, Танабай гарячково ковтнув колючий клубок холодного повітря, і завмер, і одразу ж погнав коня вниз по дорозі. «Не може бути! Як же так? Не може бути!» На душі в нього стало так погано, начебто він був винний в тому, що там, мабуть, сталося. Чоро, єдиний його друг, просив приїхати на останнє побачення перед вічною розлукою, а він комизився, упиравсь, носився з своєю образою. То хто ж він після цього? Чому дружина не плюнула йому в очі? Що може бути на світі вище за останнє прохання помираючого?

Знову перед Танабаєм постав той шлях у степу, на якому наздогнав його на інохідці Чоро. Що він йому тоді відповів? Та хіба можна простити собі це?

Наче в маренні, їхав Танабай засніженою вулицею, згинаючись під тягарем своєї провини й сорому, і раптом побачив попереду, за двором Чоро, велику групу вершників. Вони наближалися мовчазним гуртом і раптом усі разом заголосили, розкачуючись у сідлах:

— Ойбай, бауримай! Ойбайай, баурим!¹

«Казахи приїхали»,— здогадався Танабай і зрозумів, що сподіватись уже нема на що. Сусідні казахи, що прибули з-за річки, оплакували Чоро як брата, як сусіда, як людину близьку їм і відому по всій окрузі. «Спасибі вам, брати,— подумав у ту хвилину Танабай.— Від дідів і батьків— у біді й горі разом, на весіллях і скачках разом. Плачте, плачте, разом з нами!»

І сам услід за ними наповнив ранковий аїл несамовитим, надсадним криком:

— Чоро-о-о! Чоро-о-о! Чоро-о-о!

Він їхав на коні, звисаючи з сідла то на лівий, то на правий бік, і ридав за своїм другом, що залишив цей світ.

Ось уже подвір'я, ось стоїть біля будинку Гульсари у жалобній попоні. Осідає сніг на нього і тане. Залишився іноходець без господаря. Стоятиме він з пустим сідлом.

Танабай припадає до гриви коня, піднімається і знову припа-

¹ Ойбай, бауримай — жалобний крик, оплакування померлого.

дає. Навколо, наче в тумані, обличчя людей, які важко розрізняти, плач. Він не чув, як хтось сказав:

— Зніміть Танабая з сідла. Підведіть до сина Чоро.

Кілька пар рук простяглися до нього, допомогли злізти з коня, повели його під руки крізь натовп.

— Прости мене, Чоро, прости! — плакав Танабай.

На подвір'ї обличчям до стіни будинку стояв син Чоро, студент Самансур. Він обернувся до Танабая в сльозах, вони обнялися плачучи.

— Немає твого батька, немає мого Чоро! Прости мене, Чоро, прости, — захлинаючись, ридав Танабай.

Потім їх розвели. І тут Танабай побачив поруч із собою серед жінок — її, Бюбюжан. Вона дивилась на нього і мовчки лила сльози. Танабай заривав ще сильніше.

Плакав за все, за всі втрати, за Чоро, за провину свою перед ним, за те, що не міг повернути назад тих слів, що кинув йому по дорозі, плакав за неї, що стояла тепер поруч, як чужа, за те кохання, за ту грозову ніч, за те, що лишалась вона самотня, і за те, що старіла вона вже, плакав за інохідця свого Гульсари, який стояв у жалобній попоні, за кривди свої і муки, за все те, що було не виплакано.

— Прости мене, Чоро, прости! — повторив він. І цим ніби просив прощення у неї.

Йому хотілось, щоб вона підійшла й утішила його, щоб вона витерла йому сльози, але вона не підходила. Вона стояла і плакала.

Утішали його інші:

— Досить, Танабаю. Сльозами не допоможеш, заспокойся.

І від цього йому було ще більш гірко і боляче.

22

Ховали Чоро опівдні. Каламутний диск сонця блідо просвічував крізь бляклі шари нерухомих хмар. Все ще плавали у повітрі м'які, вологі, лапаті сніжинки. По білому полю чорною мовчазною рікою тяглася похоронна процесія. Ця ріка ніби виникла тут раптово і ніби вперше проклала собі річище. Попереду на машині з відкинутими бортами везли покійного Чоро, туго і глухо сповитого білою похоронною кошмою. Біля нього сиділи дружина, діти, родичі. Усі інші їхали верхи на конях. Двоє йшли за машиною пішки — син Самансур і Танабай, який вів на повіді коня покійного друга, інохідця Гульсари, з пустим сідлом.

Дорога за околицею була в м'якому рівному снігу. Широкою і темною, зритою копитами коней смугою тяглася вона потім по

п'ятах процесії. Вона немовби відмічала останню путь Чоро. Путь виводила до горба, на кладовище. І тут закінчувалась для Чоро вже безповоротно.

Вів Танабай інохідця за повід і казав йому в думці: «Ось, Гульсари, втратили ми з тобою нашого Чоро. Немає його, не стало... Чого ж ти тоді не гукнув, не зупинив мене? Не дав бог тобі мови. А я хоч і людина, а виявився гіршим за тебе, коня. Кинув друга на дорозі, не оглянувся, не одумався. Убив я Чоро, вбив його словом своїм...»

Усю дорогу до самого кладовища Танабай вимолював у Чоро прощення. І на могилі, спустившись у яму разом з Самансуром, він говорив Чоро, укладаючи його тіло на вічне ложе земне:

— Прости мене, Чоро. Прощай. Чуєш, Чоро, прости мене!..

Падала у могилу кинута жменями земля, потім вона посипалася потоками з різних боків, уже з лопат. Наповнила яму і виросла свіжим горбком на пагорбі.

— Прости, Чоро!..

Після поминок Самансур відкликав Танабая убік:

— Танаке, діло у мене до вас, поговорити нам треба.

І вони пішли через двір, залишивши людей, димлячі самовари і вогнища. Вийшли за будинок, у сад. Пішли вздовж бровки арика, зупинилися за городом, біля поваленого дерева. Сіли на нього. Помовчали, кожний думав про своє. «Ось воно, життя,— міркував Танабай,— хлопчиськом знав Самансура, а тепер он який став. Змужнів від горя. Тепер він замість Чоро. Тепер ми з ним як рівний з рівним. Так воно і повинно бути. Сини стають на місце батьків. Сини рід продовжують, справу продовжують. Дай боже стати йому таким, як батько. Та щоб далі пішов, щоб розумом і вмінням вище нас піднявся, щоб щастя творив собі та іншим. На те ми й батьки, на те ми й народжуємо синів з надією, що будуть вони кращі за нас, у цьому вся суть».

— Ти, Самансур, старший у сім'ї,— сказав йому Танабай, постаречому гладячи бороду.— Ти тепер замість Чоро, і я готовий вислухати тебе, як самого Чоро.

— Маю я вам передати, Танаке, батьків наказ,— промовив Самансур.

Танабай здригнувся, чітко вловивши у мові сина голос та інтонації батька, і вперше помітив, що він дуже схожий на батька, на того молодого Чоро, якого знав і пам'ятав Танабай. Чи не тому кажуть, що людина не вмирає доти, доки живуть ті, хто знав її?

— Слухаю тебе, сину мій.

— Я застав батька живим, Танаке. Учора вночі встиг приїхати за годину до його кончини. Він був при свідомості до останнього подиху. А вас, Танаке, він дуже чекав. Усе питає: «Де Танабай? Не приїхав?» Ми його заспокоювали, що ви в дорозі, що ви ось-ось з'явитесь. Видно, хотів він вам щось сказати. І не встиг.

— Так, Самансур, так. Нам треба було побачитись. Дуже треба було. Вік не прощу собі. Це я винен. Це я не встиг.

— Так от просив він мене передати. «Сину,— каже,— скажи Танаке моему, що прощення прошу у нього, скажи, щоб образи не тримав у душі і щоб він сам одвіз мій партквиток у райком. Нехай,— каже,— Танабай власноручно здасть мій квиток — не забудь, передай». Потім знепритомнів. Мучився. І, помираючи, дивився так, наче чекав на когось. І плакав, слів уже не можна було розібрати.

Танабай нічого не відповів. Схлиплюючи, куйовдив бороду. Пішов Чоро. Забрав із собою половину Танабая, частину життя його забрав.

— Спасибі, Самансур, за слова твої. І батькові твоєму спасибі,— промовив нарешті Танабай, беручи себе в руки.— Єдине лише мене бентежить. Ти знаєш, що мене виключили з партії.

— Знаю.

— Як же я, виключений, повезу партквиток Чоро у райком? Не маю я на те права.

— Не знаю, Танаке. Вирішуйте самі. А я мушу виконати передсмертну волю батька. І проситиму вас зробити так, як хотів він, залишаючи нас.

— Я б від душі радий. Але таке лихо сталося зі мною. А не краще, якщо ти сам відвезеш, Самансур?

— Ні, не краще. Батько знав, про що просив. Якщо він вам вірив, то чому я не повинен вам довіряти? Скажіть у райкомі, що такий був наказ батька мого, Чоро Саякова.

Вдосвіта, ще затемна, виїхав Танабай з аїлу. Гульсари, славний іноходець Гульсари, у біді й radoшах однаково надійний кінь,— Гульсари біг під сідлом, дроблячи копитами мерзлі грудки дорожньої колії. На цей раз він віз Танабая, який їхав з особливим дорученням померлого друга, комуніста Чоро Саякова.

Попереду, над невидимим небокраєм, повільно наливався світанок. У лоні світанку народжувалась нова зірниця. Вона розросталася там, всередині сірої імлі...

Іноходець біг туди, до світанку, до самотньої яскравої зірки, ще не згаслої на небосхилі. Сам по безлюдній лункій дорозі вибивав він рокітливий дріб іноході. Давно не доводилось Танабаю їздити на ньому. Біг Гульсари, як і раніше, був стрімкий

і впевнений. Вітер розчісував гриву, дув верхівцеві в обличчя, Гарний був Гульсари, в повній силі був ще кінь.

Усю дорогу Танабай роздумував, губився в здогадах, чому саме йому, Танабаю, виключеному з партії, Чоро наказав перед смертю відвезти у райком свій партквиток. Що він хотів? Чи випробувати думав? А може, хотів тим самим сказати про свою незгоду з виключенням Танабая з партії? Тепер цього ніколи не визнаєш, не випитаєш. Ніколи більше нічого не скаже він. Так, є такі слова страшні: «Ніколи більше!» Далі і слів уже немає...

І знову нахлинули різні думки, знову ожило усе те, що хотів забути, відірвати від себе назавжди. Ні, виявляється, ще не все скінчено. З ним, при ньому ще остання воля Чоро. Він прийде з його партквитком і повідає про нього, про Чоро, усе як є, розповість, яким був Чоро для людей, яким був для нього. І про себе розповість, тому що Чоро і він — пальці однієї руки.

Нехай узнають, які вони були тоді, в молодості, яке життя вони прожили. І, може, зрозуміють, що не заслуговує він, Танабай, щоб відлучали його від Чоро ні за життя, ні після. Аби ж тільки вислухали його, аби тільки дали висловитися!

Танабай уявив собі, як він увійде у кабінет секретаря райкому, як він покладе йому на стіл партквиток Чоро і як розповість про все. визнає свою провину, вибачиться, аби тільки повернули його в партію, без якої жити йому погано, без якої не мислить він самого себе.

А що, коли скажуть: яке він, виключений з партії, має право приносити партійний документ? «Не смів ти доторкатися до партквитка комуніста, не смів ти братися за це діло. І без тебе знайшлися б люди». Але ж така була передсмертна воля самого Чоро! Так він заповідав при всіх, помираючи. Це може підтвердити його син, Самансур. «Ну і що ж, мало що може сказати людина перед смертю, у марснні, у забутті?» Що тоді він відповість?

А Гульсари біг дзвінкою, замерзлою дорогою і, минувши степ, уже виходив до Олександрівського спуску. Швидко домчав Танабая іноходець. Не помітив навіть, як приїхав.

Робочий день в установах тільки починався, коли Танабай приїхав у райцентр. Ніде не затримуючись, він спрямував змокрілого інохідця прямо до райкому, прив'язав його до конов'язі, обтрусив із себе пилуку і рушив, відчуваючи, як від хвилювання калатає серце. Що йому скажуть? Як його зустрінуть? У коридорах було пусто.

Не встигли ще понаїжджати з аїлів. Танабай пройшов до приймальні Кашкатаєва.

— Добрий день, — сказав він секретарці.

— Добрий день.

— Товариш Қашкатаев у себе?

— Так.

— Я до нього. Я чабан з колгоспу «Білі камені». Мое прізвище Бакасов,— почав він.

— Знаю, знаю вас,— посміхнулася вона.

— Так-от, скажіть йому, що парторг наш Чоро Саяков помер і перед смертю просив мене відвезти його партквиток у райком. От я й приїхав.

— Добре. Зачекайте хвилинку.

Не так уже й довго пробула секретарка в кабінеті Қашкатаєва, але Танабай перемучився, місця собі не знаходив, чекаючи на неї.

— Товариш Қашкатаев зайнятий,— сказала вона, щільно причиняючи за собою двері.— Він просив передати квиток Саякова у сектор обліку. Це там, праворуч по коридору.

«Сектор обліку... праворуч по коридору». Що це? Не розумів Танабай. Потім зрозумів усе одразу і одразу занепав духом. Як же так. Невже усе так просто? А він думав...

— У мене до нього розмова. Прошу вас, підіть скажіть йому. Важлива розмова у мене.

Секретарка невпевнено пішла в кабінет і, повернувшись, знову сказала:

— Зайнятий він дуже.— І потім додала від себе співчутливо: — Адже розмова з вами закінчена.— І ще тихше сказала: — Не прийме він вас. Краще їдьте собі.

Пішов Танабай коридором, звернув праворуч. Напис: «Сектор обліку». В дверях віконце. Постукав. Віконце відчинилося.

— Чого вам?

— Квиток привіз вам здати. Помер наш парторг Чоро Саяков. Колгосп «Білі камені».

Завідувачка обліком терпляче ждала, поки Танабай діставав з-під піджака шкіряну торбинку на ремінці, в якій ще недавно носив свій партквиток і в якій тепер привіз партквиток Чоро. Передав він книжечку у віконце: «Прощай, Чоро!»

Спостерігав, як вона вписувала у відомість номер партквитка, прізвище, ім'я, по батькові Чоро, рік вступу в партію — остання пам'ять про нього. Тоді дала йому розписатися.

— Все? — спитав Танабай.

— Все.

— До побачення.

— До побачення.— Віконце стукнуло, зачинилося.

Танабай вийшов на вулицю. Почав відв'язувати поводи інохідця,

— Все, Гульсари,— промовив він до коня.— Це вже все.

І невтомний іноходець помчав його назад, в аїл. Великий весняний степ біг назустріч з вітром, під лункий перестук копит. Тільки з швидким бігом коня вгамовувався, вщухав біль у Танабай.

Того ж дня увечері повернувся Танабай до себе в гори.

Дружина зустріла його мовчки. Взяла коня за поводи, допомогла чоловікові злізти з сідла, підтримуючи його під руку. Танабай обернувся до неї, обняв, припав до її плеча. Вона теж обняла його, плачучи.

— Поховали ми Чорі! Нема вже його більше, Джайдар. Немамо друга! — казав Танабай і ще раз дав волю сльозам.

Потім він мовчки сидів на камені під юртою. Хотілось побути на самоті, хотілося подивитись, як сходить місяць, що тихо викочувався із-за зубчастих вершин білого снігового хребта. В юрті жінка вкладала дітей спати. Було чути, як потріскувало у вогнищі. Згодом заспівала, хапаючи за душу, загула струна теміркомуза. Ніби вітер тривожно завив, ніби з плачем і скорботною піснею бігла полем людина, а все кругом мовчало, затамувавши подих, все німувало, тільки наче линув самотній голос туги і жалоби людської. Наче бігла вона і не знала, де приткнутися з горем своїм, де знайти відряду серед цієї безмовної тиші і безлюддя, і ніхто не озивався. Вона і плакала, і слухала себе сама. Танабай зрозумів, що це його дружина грає для нього «Пісню старого мисливця...».

...В далекі часи був у старого мисливця син — молодий, сміливий. Батько сам передав синові весь свій нелегкий досвід, все своє вміння, і син став ще кращим мисливцем за нього.

Промохау не знав. Ні одне живе створіння не могло врятуватися від його влучної і смертоносної кулі. Перебив він у горах всю дичину довкола. Маток вагітних не жалів, малих звірят не жалів. Винищив він стадо Сірої Кози, матері козячого роду. Лишилися Сіра Коза із старим Сірим Козлом, і заблагала вона, звертаючись до молодого мисливця, щоб він пожалів старого Козла, щоб не вбивав його, щоб могли вони рід свій продовжити. Але мисливець не послухав, убив влучним пострілом великого Сірого Козла. Покотився Козел зі скелі. І тоді заголосила Сіра Коза, повернувшись боком до мисливця й сказала: «Стріляй мені в серце. Я з місця не зрушу. Але ти не влучиш — і це буде твій останній постріл!» Посміявся молодий мисливець над словами збожеволілої старої Сірої Кози. Прицілився. Гримнув постріл. А Сіра Коза не впала. Куля зачепила їй тільки передню ногу. Злякався мисливець — такого ще ніколи не бувало. «Ну от,— повернулася до нього Сіра Коза.— А тепер спробуй злови мене,

поранену!» Засміявся у відповідь молодий мисливець. «Що ж, спробуй утечи. А дожену — пощади не буде. Приріжу тебе, стара, щоб не хвасталась!»

Кинулась тікати крива Сіра Коза, мисливець — за нею. Багато днів і багато ночей по скелях, по кручах, по снігах і камінню тривала ця погоня. Ні, не здавалася Сіра Коза. Давно вже кинув мисливець свою рушницю, одяг на ньому весь був порваний. І не зоглядівся він, як завела його Сіра Коза на неприступні скелі, звідки не було шляхів ні вгору, ні вниз, звідки ні злізти, ні скочити не можна було. Тут і залишила його Сіра Коза і прокляла його: «Звідси ти не виберешся довіку, і ніхто тебе не врятує. Нехай твій батько поплаче за тобою, як плачу я за вбитими дітьми своїми, за винищеним родом своїм. Нехай вие батько твій сам серед кам'яних гір, сам серед холодних гір, як вию я, стара Сіра Коза, мати козячого роду. Проклинаю тебе, Карагул, проклинаю...» Плачучи, побігла Сіра Коза — з каменя на камінь, з гори на гору.

Лишився молодий мисливець на карколомній кручі. Стоїть на вузькому виступі, припавши обличчям до стіни, боїться оглянутись — ні вгору, ні вниз, ні праворуч, ні ліворуч ступнути не можна. Ні неба не видно, ні землі не видно.

А батько тим часом шукає його всюди. Обнишпорив усі гори. І коли знайшов на стежці кинуту ним рушницю, збагнув, що з сином скоїлося лихо. Побіг він скелястими ущелинами, темними міжгір'ями. «Карагул, де ти? Карагул, озовися!» А у відповідь йому кам'яні гори реготали кам'яним гуркотом, відповідали його ж словами: «...Де ти, Карагул? Озовися!..»

«Ось я, батьку!» — раптом долинув до нього голос звідкись з височини. Глянув старий угору і побачив сина свого, як вороня на краю обриву, на високій, неприступній скелі. Стоїть там спиною до світу, повернутися не може.

«Як же ти там опинився, нещасний сину мій?» — злякався батько.

«Не питай, батьку, — відповів син. — Я тут покують кару свою. Завела мене сюди стара Сіра Коза і прокляла страшним прокляттям. Я стою вже багато днів, не бачу ні сонця, ні неба, ні землі. І тебе не бачу, батьку. Зглянься на мене, батьку. Убий мене, припини мої муки, благаю тебе. Убий і поховай мене.»

Що міг удіяти батько? Плаче, руки ламає, а син усе просить: «Убий мене швидше. Стріляй, батьку! Зглянься на мене, стріляй!» До самого вечора не міг зважитись батько. А перед заходом сонця прицілився і вистрілив. Розбив рушницю об каміння і заспівав прощальну пісню над синовим тілом:

Убив я тебе, сину мій Карагул,
Сам я на світі zostався, сину мій Карагул,
Доля скарала мене, сину мій Карагул,
Доля помстилась мені, сину мій Карагул.
Нащо вивчив я, сину мій Карагул,
Тебе зброю мисливську тримати, сину мій Карагул,
Нащо вибив ти, сину мій Карагул,
Все створіння живе й дичину, сину мій Карагул.
Нащо винищив ти, сину мій Карагул,
Те, що жить і плодитись родилось, сину мій Карагул.
Сам я на світі zostався, сину мій Карагул,
Ніхто не озветься, сину мій Карагул,
Плачем на плач мій, сину мій Карагул.
Убив я тебе, сину мій Карагул,
Своїми руками убив, сину мій Карагул...

...Сидів Танабай біля юрти, слухав прадавнє киргизьке голо-
сіння, дивився, як поволі випливав місяць над мовчазними і
темними горами, як зависав він над гостроверхими сніговими
піками, над кам'яним громаддям скель. І знову благав він
небіжчика друга простити йому.

А Джайдар у юрті все грала на темір-комузі голосіння: по
великому мисливцеві Карагулу:

Убив я тебе, сину мій Карагул,
Сам я на світі zostався, сину мій Карагул...

23

Наближався світанок. Сидячи біля багаття, в головах інохід-
ця, що доживав останні хвилини, згадував старий Танабай те,
що було далі.

Ніхто не знав, що їздив він у ті дні в обласне місто. Це була
остання його спроба. Хотів він побачитися з секретарем обкому,
виступ якого він слухав на районній нараді, і розповісти йому
про все своє лихо. Вірилося, що цей чоловік зрозумів би його
і допоміг би. І Чоро говорив про нього добре, та й інші хвалили
його. Про те, що того секретаря перекинули в іншу область, він
довідався, уже прийшовши в обком.

— А ви хіба не чули?

— Ні.

— Ну, коли у вас дуже важлива справа, то я доповім нашому
новому секретареві, може, він вас прийме,— запропонувала жін-
ка в приймальні.

— Ні, дякую,— відмовився Танабай.— Я так собі хотів, у
своїй особистій справі. Я ж знав його, і він мене знав. А така
турбувати не став би. Вибачте, до побачення.— Він вийшов. з

приймальні з вірою в душі, що добре знав того секретаря і що той теж особисто знав його, чабана Танабая Бакасова. А чому б і ні? Вони могли б знати і поважати один одного, в цьому, у нього не було сумніву, тому й сказав отак.

Ішов Танабай вулицею, прямуючи до автобусної станції. Біля пивного ларка двоє робітників вантажили на машину порожні бочки від пива. Один стояв у кузові. А той, що накочував бочку до нього нагору, випадково оглянувся на Танабая, що саме проходив мимо, і завмер, мінячись на обличчі. Це був Бектай. Втримуючи бочку на накаті, він пильно і неприязно вдивлявся в Танабая своїми вузькими рясичими очима і чекав, що той скаже.

— Гей, ти там заснув, чи що? — роздратовано кинув Бектаю той, що стояв на машині.

Бочка скочувалася вниз, а Бектай, стримуючи її, згинався під вагою і невідривно дивився на Танабая. Але Танабай не привітався до нього. «Так ось де ти. Ось де ти. Гарний. Нічого не скажеш. Коло пива прилаштувався,— подумав Танабай і, не сплячись, пішов далі.— А пропаде хлопець, га? — подумав він згодом, сповільнюючи ходу.— Гарною людиною міг би стати, може, поговорить?» І захотів вернутися, шкода стало йому Бектая, ладен був простити йому, аби тільки той передумав. Та не зробив цього. Зрозумів, що коли той знає про виключення його з партії, то розмови не вийде. Не хотілося Танабаю давати приводу цьому злословному хлопцеві насміхатися над собою, над своєю долею, над справою, якій залишався вірний. Так і пішов.

Іхав з міста на попутній машині і все думав про Бектая. Запамяталось йому, як той стояв, згинаючись під вагою бочки, що скочувалась униз, як пильно і вичікувально дивився на нього.

Згодом, коли Бектая судили, Танабай сказав на суді тільки, що Бектай покинув отару і пішов. Більше нічого й не говорив. Дуже хотілося йому, щоб Бектай нарешті зрозумів, що був неправий, і покається. Але той, здається, і не думав каятися.

— Відсидиш — приїзди до мене. Подумаємо, що діяти далі,— сказав Танабай Бектаю. А той нічого не відповів, навіть очей не підвів. І Танабай відійшов від нього. Як виключили з партії, втратив певність у собі, почував себе винним перед усіма. Наче злякався. Ніколи в житті не думав він, що з ним трапиться таке. Ніхто йому не колов очей, та все одно обминав людей, уникав розмов, більше відмовчувався.

Іноходець Гульсари нерухомо лежав біля багаття, голова його впала на землю. Життя поступово покидало його. Клекотало, хрипіло в горлі в коня, очі розширилися і згасали, не мигаючи дивлячись на полум'я; дерев'яніли витягнуті, як палиці, ноги.

Прощався Танабай з інохідцем своїм, промовляв до нього останні слова: «Ти був великим конем, Гульсари. Ти був моїм другом, Гульсари. Ти забираєш із собою кращі роки мої, Гульсари. Я вічно пам'ятатиму тебе, Гульсари. І зараз біля тебе я вже згадую про тебе тому, що ти вмираєш, славний коню мій Гульсари. Колись побачимося з тобою на тому світі. Та не пачую я там тупоту твоїх копит. Бо ж там немає доріг, там немає землі, там немає трави, там життя немає. Та поки я житиму, ти не помреш, бо я пам'ятатиму про тебе, Гульсари. Перестук твоїх копит буде для мене як пісня серця...»

Думав так старий Танабай і сумував, що час промчав, як біг інохідця. Що так скоро постаріли вони. Може, й рано ще Танабаю вважати себе старим. Але ж людина старіється не так від старості, від своїх років, як від усвідомлення того, що вона стара, що час її минув, що зосталося тільки доживати свій вік...

І зараз, цієї ночі, коли помирав його іноходець, Танабай, заново пильно і уважно оглядаючи пройдене, шкодував, що так рано піддався старості, що не зважився одразу діяти за порадою тієї людини, яка, виявляється, не забувала про нього, яка сама знайшла його і прийшла до нього.

Було це років через сім після того, як виключили його з партії. Танабай працював тоді об'їждчиком колгоспних угідь у Саригууській ущелині, жив там у сторожці зі своєю Джайдар. Доньки поїхали вчитися, а згодом повиходили заміж. Син, закінчивши технікум, влаштувався на роботу в районі і теж був уже сімейним чоловіком.

Якось улітку косив Танабай траву на березі річки. День стояв саме для косовиці, жаркий і ясний. Тихо було в ущелині. Сюрчали коники. В сорочці навипуск, у білих широченних дідівських штанах ступав Танабай за співучою косою, рівною, збитою гривою клав траву в покіс. Працював із задоволенням. І не помітив, як недалечко спинився легковий газик, як вийшли з машини двоє і рушили до нього.

— Доброго здоров'я, Танаке. Боже поможи! — почув він поруч. Оглянувся і побачив Ібраїма. Той був так само проворний, товстошоккий, з черевцем.— От ми й знайшли вас, Танаке,— на все широке обличчя всміхався Ібраїм.— Сам секретар райкому приїхав, захотів побачити вас.

«Ох і лисиця! — мимоволі захоплюючись, подумав про нього Танабай.— В усі часи знаходить собі місце. Глянь, як лащиться. Ну прямо тобі наймиліший чоловік. Кожному догодить, кожному прислужиться!»

— Доброго здоров'я.— Танабай потиснув їм руки.

— Не впізнаєте, батьку? — привітно спитав товариш, що приїхав з Ібраїмом, не випускаючи зі своєї міцної делони його руку.

Танабай зволікав з відповіддю. «Де ж це я його бачив?» — питав він себе. Перед ним стояв ніби й дуже знайомий чоловік, та водночас, видно, він дуже змінився. Молодий, дужий, засмаглий, з відкритим і впевненим поглядом, одягнений в сірий парусиновий костюм, у солом'яному капелюсі. «Міський якийсь», — подумав Танабай.

— Та це ж товариш... — спробував був підказати Ібраїм.

— Чекай-чекай, я сам скажу, — спинив його Танабай і промовив, радіючи в душі: — Впізнаю, сину мій. Ще б пак не впізнати! Здрастуй ще раз. Радий тебе бачити.

Це був Керімбеков. Той самий комсомольський секретар, що сміливо захищав Танабая в райкомі, коли його виключали з партії.

— Ну, якщо впізнали, то давайте поговоримо, Танаке. Ходімо прогуляємося по березі. А ви поки що тут беріть косу і покосіть, — порадив Керімбеков Ібраїму.

Той з готовністю заметушився, скидаючи з себе піджак:

— Звичайно, з радістю, товаришу Керімбеков.

Танабай і Керімбеков пішли сіножаттю, сіли на камінні біля річки.

— Ви, напевне, здогадуєтеся, Танаке, з чим я до вас, — почав Керімбеков.— Дивлюсь на вас, ви все такий же міцний, сіно косите: — отже, здоров'я є. Я радий цьому.

— Слухаю тебе, сину мій. Я теж радий за тебе.

— Так ось, щоб ясніше вам було, Танаке. Тепер, самі ви знаєте, багато чого змінилося. Багато чого вже пішло на лад. Це ви не гірше мене знаєте.

— Знаю. Що правда, то правда. По колгоспу нашому можу бачити. Справи начебто краще пішли. Аж навіть не віриться. Був я недавно в долині П'яти Дерев, саме там я бідував того року чабаном. Заздрість мене взяла. Кошару нову збудували. Добра кошара, під шифером, голів на півтисячі. Будинок для чабана також поставили. А поруч — хлів, стайня. Зовсім не те, що було. Та й на інших зимівках те ж саме. І в самих аїлах люди будуються. Коли не приїдеш, — так новий будинок виріс на вулиці. Дай боже, щоб і далі так було.

— Про це й ми думаємо, Танаке. Не все ще так, як треба. Та з часом усе наладимо. А до вас я ось із яким питанням. Повертайтеся у партію. Переглянемо вашу справу. На бюро була розмова про вас. Як кажуть, краще пізно, ніж ніколи.

Танабай мовчав. Зніяковів. І зрадів, і гірко йому стало. Згадав усе пережите, глибоко засіла в ньому кривда. Не хотілося розворушувати минуле, не хотілося думати про це.

— Спасибі на доброму слові,— подякував Танабай секретареві райкому.— Спасибі, що не забув старого.— І, подумавши, сказав відверто: — Старий я вже. Яка користь зараз від мене партії? Що я можу зробити для неї? Ні для чого я вже не годжусь. Минули мої часи. Ти не ображайся. Дай мені подумати.

Довго не зважувався Танабай, усе відкладав — завтра поїду, післязавтра, а час ішов. Важко вже було до чогось братися.

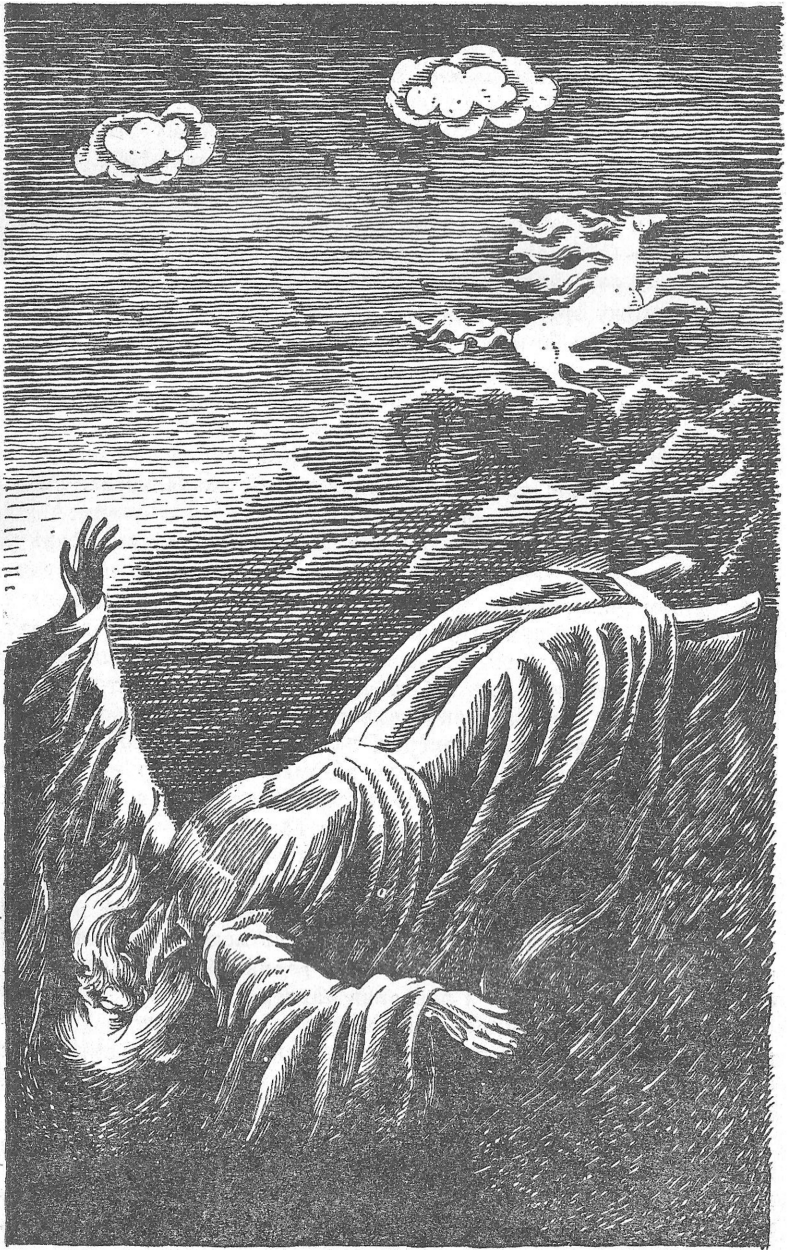
Якось усе ж таки зібрався, осідлав коня, поїхав, але вернувся з півдороги. А чому? Сам розумів, що через дурість свою вернувся. Сам собі казав: «Зовсім з глузду з'їхав, здитинився». Розумів усе це, але вдіяти з собою нічого не міг.

Побачив він серед степу куряву з-під ніг інохідця. Одразу впізнав Гульсари. Тепер він рідко коли його бачив. Білим летючим слідом розкраював іноходець літній сухий степ. Дивився Танабай здалеку, і сум огортав його. Колись курява із-під копит ніколи не доганяла інохідця. Темним стрімким птахом летів він попереду, залишаючи за собою довгий кипучий хвіст куряви. А тепер курява весь час накочувалась на інохідця хмарою, огортала його. Він виривався вперед, але за хвилину знову зникав у густих хмарах куряви, яку сам здіймав. Ні, тепер він не міг утекти від неї. Виходить, сильно постарів, ослаб, здався. «Погані твої справи, Гульсари»,— сумно думав Танабай.

Він уявляв собі, як задихався кінь од пилюки, як важко йому було бігти, як лютував і нахльостував його вершник. Він бачив перед собою розгублені очі інохідця, відчував, як той щосили намагається вирватись із хмар куряви і не може. І хоч вершник не міг почути Танабая — віддаль була велика,— Танабай гукнув: «Стій! Не жени коня!» — і поскакав навперейми йому.

Але не доскакав, зупинився незабаром. Добре, якщо той чоловік зрозуміє його, а коли ні? А коли скаже йому у відповідь: «Яке твоє діло? Звідки ти такий узявся? Як мені хочеться, так і їду. Іди геть, старий дурню!»

А іноходець тим часом все більше віддалявся, біг нерівно, важко, то зникаючи в пилюці, то знову вириваючись із неї. Довго дивився йому вслід Танабай. Потім повернув коня і поїхав назад. «Одбігали ми своє, Гульсари,— казав він,— Постаріли,

кому ми тепер потрібні отакі? З мене теж не бігун тепер. Лишилось нам, Гульсари, доживати помаленьку...»

А через рік побачив Танабай інохідця, запряженого у віз. І знову розхвилювався. Сумно було дивитися на старого, що вже вийшов із строю, скакуна, на долю якого лишалось тільки ходити в поточеному міллю хомуті, тягати старий віз. Одвернувся Танабай, не схотів дивитися.

Потім ще раз зустрів Танабай інохідця. Їхав на ньому по вулиці хлопчина років семи, в трусиках, в подраній майці. Поторкуючи коня голими п'ятами, сидів він на ньому гордий і радісний, через те що сам правив конем. Видно, хлопчина їхав верхи вперше, і тому посадили його на саму смирну і покірну клячу, якою став колишній іноходець Гульсари.

— Дідуно, гляньте на мене! — похвалився малий старому Танабаєві. — Я Чапаєв! Я ось зараз через річку поїду.

— Ану-ну, їдь, я подивлюся! — підбадьорив його Танабай.

Сміливо, посмикуючи поводи, хлопчик поїхав через річку, та коли кінь почав вибиратися на той берег, не втримався, брьохнувся в воду.

— Ма-мо-о! — закричав він з переляку.

Танабай витягнув його з води і поніс до коня. Гульсари смирно стояв на стежці, піднімаючи по черзі то одну, то другу ногу. «Ніють ноги у коня — значить, уже зовсім погано», — зрозумів Танабай. Він посадив хлопчика на старого інохідця.

— Їдь і більше не падай.

Гульсари помаленьку побрів дорогою.

І от останній раз, уже після того, як іноходець знову потрапив до Танабая, і після того, як, здавалось би, старий виходив його, поставив на ноги, останній раз одвіз він його в Олександрівку і тепер ось помирав серед дороги.

Їздив Танабай до сина й невістки, бо народився внук, друга в їхній сім'ї дитина. Привіз їм на подарунок баранячу тушу, мішок картоплі, хліба і різного їства, що наготувала жінка. Зрозумів він потім, чому Джайдар не схотіла їхати, сказала, що хвора. Хоч і не признавалась нікому, але не любила вона невістки. Син і так був якийсь несамостійний, безвольний, а жінка попалася жорстока, владна. Сиділа дома, командувала, попихала чоловіком, як сама хотіла. Бувають же такі люди, які дуже легко можуть образити, обляяти іншого, аби їхне було зверху, аби відчувати свою владу.

Саме так вийшло і на цей раз. Сипа, виявляється, мали підвищити на роботі, але потім чомусь підвищили іншого, а його обминули. От вона і накинулася на старого, який ні сном ні духом нічого не знав.

— Нащо було вступати в партію, коли все життя табунником та пастухом пробув. Однаково під кінець вигнали, а через це тепер синові твоему ходу нема на службі. Так і сидітиме він сто років на одній посаді. Ви там живете собі в горах — чого вам ще треба, старим, а ми тут страждаємо через вас.

Ну і чого тільки не наговорила...

Не радий був Танабай, що приїхав. Щоб якось заспокоїти невістку, сказав невпевнено:

— Коли це й справді все через мене, може, я назад у партію попрошусь.

— Дуже ти там потрібний. Так тебе там і ждуть. Ніяк не обійдуться без трухлятини старої! — фиркнула вона.

Якби то була не невістка, жінка його рідного сина, а хтось інший, хіба дозволив би Танабай, щоб з ним отак говорили? Але своїх, погані вони чи хороші, нікуди не дінеш. Змовчав старий, не схотів сперечатися, не сказав, що чоловіка її не висувають на службі не через те, що батько винен, а через те, що сам він нікчема і жінка йому попалась така, од якої добрій людині тікати треба світ за очі. Недаром же в народі кажуть: «Розумна жінка з поганого чоловіка зробить середнього, з середнього — хорошого, а хорошого прославить на весь світ». Але знову ж таки це хотілося старому паплюжити сина при жінці, нехай собі думають, що він винен.

Тому й поїхав Танабай одразу назад. Не зміг більше побути в них.

«Дурна ти, дурна! — лаяв він тепер невістку, сидячи біля багаття. — Звідкіля тільки беретесь ви такі? Ні честі, ні шани, ні добра од вас людям. Тільки про себе дбаєте. Про всіх по собі судите. Але не буде по-твоему. Потрібний я ще, і буду потрібний...»

25

Займався ранок. Вставали гори над землею, прояснявся, ширшав степ навкруги. На краю яру ледь тліли побурілі жаринки погаслого багаття. Поруч стояв сивий дід, накинувши на плечі кожуха. Тепер уже не треба було вкривати ним інохідця. Одійшов Гульсари в інший світ, у табуни небесні... Дивився Танабай на мертвого коня і дивувався — що з ним сталось. Гульсари лежав на боці з одкинutoю в судорозі головою, на якій видно було глибокі западини — сліди вуздечки. Стирчали його витягнуті ноги, що вже не згиналися, з зітертими підковами на потрісканих копитах. Більше вони не ступатимуть по землі, не лишатимуть слідів по дорогах. Треба було йти. Танабай схилився над

конем останній раз, опустив йому на очі холодні повіки, взяв вуздечку і, не оглядаючись, пішов геть.

Ішов він через степ у гори. Ішов і все думав довгу думу свою. Думав про те, що старий він уже, що дні його лічені. Не хотілось йому помирати, як самотньому птахові, що відбився од свого бистрокрилого табуна. Хотів померти на льоту, щоб з прощальними криками закружляли над ним ті, з котрими виріс в одному гнізді, з котрими йшов однією дорогою.

«Напишу Самансурові,— вирішив Танабай.— Так і напишу в листі: пам'ятаєш інохідця Гульсари? Маєш пам'ятати. На ньому я одвозив до райкому партквиток твого батька. Ти сам відправляв мене в ту дорогу. Так-от, повертався я минулої ночі з Олександрівки, і серед дороги згинув мій славний іноходець. Цілу ніч я просидів біля коня, все життя своє передумав. Хто знає, чи не впаду і я отак серед дороги, як іноходець Гульсари. Маєш ти мені допомогти, сину мій Самансуре, повернутися в партію. Мені вже небагато лишилося. Хочу бути тим, ким я був. Я тепер розумію, що твій батько Чоро неспроста заповідав мені одвезти його партквиток до райкому. А ти ж його син, і ти знаєш мене, старого Танабая Бакасова...»

Ішов Танабай степом, перекинувши вуздечку через плече. Сльози текли по обличчю, мочили бороду. Та він не витирив їх. Він плакав за інохідцем Гульсари. Дивився крізь сльози старий на новий ранок, на самотнього сірого гусака, що швидко летів над передгір'ям. Поспішав сірий гусак, доганяв табун.

— Лети, лети! — прошептав Танабай.— Доганяй своїх, поки крила не стомилися.— Потім зітхнув і сказав: — Прощай, Гульсари!

Він ішов, і вчувалася йому давня пісня.

...Біжить верблюдиця багато днів. Шукає, кличе дитя. Де ти, чорнооке верблюденя? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із перповненого вим'я, стікає по ногах. Де ж ти? Озовися! Біжить молоко із вим'я, із перповненого вим'я. Біле молоко...

ЧИЖИЗ
АВТМАТОР

2 крб. 10 к.